

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Реєстрація суб'єкта
у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради
України з питань телеба-
чення і радіомовлення
№ 1546 від 09.05.2024 року.
Ідентифікатор медіа
R30-04539.

Мови розповсюдження:
українська, англійська, поль-
ська, німецька, французька,
італійська, литовська.

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
вул. Єрмолової 35а,
49033, м. Дніпро, Україна.
Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

6
2024

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (081 – Право, 293 – Міжнародне право, 262 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор М.В. Корнієнко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 6 від 27.02.2025)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Лимар А.П. – кандидат історичних наук, доцент;
Монаснюк А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Черній В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

КОБАН О. Г.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права
та держави
(Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.13:341.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.1>

**ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Стаття надає детальний та всебічний аналіз історичної еволюції концепції міжнародно-правової відповідальності за застосування сили. Вона акцентує увагу на важливості системного підходу до організації та представлення послідовного матеріалу, який зберігає цілісність історичних процесів та дотримується встановлених хронологічних рамок. Такий підхід є критично важливим для розуміння послідовності подій та їхнього впливу на сучасні інтерпретації та застосування міжнародного права. Зберігаючи безперервність історичних процедур, стаття створює основу для глибокого вивчення механізмів, що лежать в основі реалізації норм міжнародного права.

У статті також подано стислий аналіз історичного розвитку концепції міжнародно-правової заборони на застосування сили, а також розглянуто роль Міжнародного кримінального суду в сучасних процесах. Додатково розглядається застосування сили з точки зору соціологічного підходу до права. Особливу увагу приділено наслідкам застосування агресії для держави та національностей, що проживають на її території.

В історичному контексті розглянуто основні механізми наднаціонального кримінального правосуддя та формування ключових положень кримінального врегулювання й захисту інтересів нації в умовах тиранії держави, в якій вони проживають, та інших держав, діяльність яких призводить до порушень прав і свобод національних меншин.

Стаття також містить теоретичний аналіз подій, що відбувалися на території України, у контексті наявності або відсутності міжнародно-правової відповідальності за застосування сили. Розглянуто моделі можливої поведінки держави на основі існуючих міжнародно-правових форм регулювання цих процесів та можливість їх реалізації Україною з урахуванням ратифікації міжнародної конвенції без внесення змін до Конституції України і узгодження усіх питань, які стосуються застосування норм міжнародного та національного правового регулювання, особливо з урахуванням можливих протиріч та колізій.

Поєднуючи історичний аналіз із сучасними правовими та інституційними рамками, стаття пропонує міцну основу для розуміння взаємозв'язку між минулими подіями та сучасними зусиллями, спрямованими на забезпечення глобальної безпеки й відповідальності. Вона закликає до колективної відданості принципам справедливості, правди та верховенства права, які є ключовими

для запобігання повторенню актів агресії та сприяння створенню безпечного й гармонійного міжнародного порядку.

Ключові слова: Друга світова війна, агресія, фашизм, відповідальність, Міжнародний кримінальний суд.

Koban O. G. The question of international legal responsibility for the use of force and its significance at the present stage

The article provides a detailed and comprehensive analysis of the historical evolution of the concept of international legal responsibility for the use of force. It emphasizes the importance of a systematic approach to organizing and presenting consistent material that preserves the integrity of historical processes and adheres to established chronological frameworks. Such an approach is crucial for understanding the sequence of events and their impact on contemporary interpretations and applications of international law. By preserving the continuity of historical procedures, the article lays the groundwork for a nuanced exploration of the mechanisms underlying the enforcement of international legal norms.

The article provides a brief analysis of the historical development of the concept of the international legal prohibition to use force, as well as analysis of the role of the International Criminal Court in modern process. In addition, the use of force from the point of view of the sociological approach to law is considered. Particular attention is paid to the consequences for the state of the use of aggression in relation to the nationalities living in its territory.

In the historical context, the main mechanisms of supranational criminal justice and the formation of the main provisions of the criminal settlement and protection of the interests of the nation in the face of the tyranny of the state in which they live and other states, whose activities lead to violations of the rights and freedoms of national minorities, are considered.

The article provides a theoretical analysis of the events that took place on the territory of Ukraine in terms of the presence or absence of international legal responsibility for the use of force. Also, models of possible state behavior based on the existing international legal forms of regulation of these processes and the possibility of their implementation by Ukraine, taking into account the ratification of the international convention without amending the Constitution of Ukraine and the coordination of all issues related to the implementation of international and national legal regulations, especially taking into account possible contradictions and collisions.

Key words: II World War, aggressions, fascism, International Criminal Court (ICC).

Вступ. Історія людства нерозривно пов'язана з війнами та насильством. Друга світова війна стала трагічним підтвердженням цієї тези. Незважаючи на Нюрнберзький процес та створення міжнародних кримінальних судів, проблема безкарності за воєнні злочини та агресію залишається актуальною. Історичний досвід вчить нас, що лише міцна система міжнародного права може ефективно протистояти імперським амбіціям та захищати мир.

Ідея створення міжнародного механізму притягнення до відповідальності за воєнні злочини виникла ще після Першої світової війни. Досі існують проблеми з притягненням до відповідальності керівників країн-агресорів. Ратифікація міжнародних угод, використання реальних механізмів для гарантування захисту країн, які не здатні себе захистити самостійно. Вивчення історичного досвіду та поглиблення міжнародного права є ключовими для створення ефективної системи формування світового порядку.

Ступінь наукової розробки теми. Тема відповідальності за збройну агресію важко назвати новою та не дослідженою. Першими міркування на цю тему висловлювали М.Т. Цицерон, Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, Е. разом з тим, починаючи з ХХ століття вчені досі

не мають готових відповідей на все нові прояви збройної агресії в світі. «Глибока зтурбованість» як відповідь на агресію набула характеру жарту, а тим часом в науковій сфері ці питання досліджують Цветкова Ю. В., Іванов В. А., Гринчак В. А., Земан І. В., Когутич І. І., Щербань Є. В. Кількість вчених, які досліджували питання порушення заборони використання державами військової сили для реалізації зовнішньополітичних цілей, плануванням та реалізацією політики агресивної війни надзвичайно зросла. Серед дослідників зазначеної проблеми – І. Бантекас, Я. Броунлі, А. Камто, Р. Краєр, Л. Мей, С. Саяпін, О. Трікоз, А. Фердросс, С.М. Швобель та інші. Характеризуючи міжнародні судові установи, М.І. Сірій визначив місце серед них Міжнародного кримінального суду, а також дав короткий опис його історії, структури та правил судочинства.

Метою та завданнями цієї статті є змістовний аналіз процесуального розгляду та притягнення до відповідальності за вчинення військових злочинів та оформлювання на основі цього аналізу пропозицій щодо дій пов'язаних з узгодженням правової позиції стосовно проблемних питань співвідношення міжнародного та національного права.

Виклад основного матеріалу. Загалом Статут та Регламент Нюрнберзького трибуналу передбачає доволі широкі права для сторони захисту, зокрема: отримувати копії обвинувального акту та всіх документів, які стосуються обвинувачення, мовою, яку розуміє підсудний; давати пояснення щодо висунутих обвинувачень; подавати заяви та заявляти клопотання; клопотати про виклик свідків або вилучення документів; надавати докази; піддавати перехресному допиту свідка, викликаного обвинуваченням тощо.

Нюрнберзький трибунал був судом *ad hoc*, мав мультинаціональний характер і зазнав критики своєї легітимності, але його внесок у міжнародне право та історію людства не варто недооцінювати. Реалізація ідеї міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти міжнародного права, яку плекали кілька поколінь учених-пацифістів, поклала початок практичному становленню і розвитку міжнародного кримінального права і процесу, в яких вдалося поєднати кримінально-процесуальні постулати правових систем різних країн, тим самим створивши унікальний комплекс правових норм *sui generis*. Саме Нюрнберзький процес заклав підвалини міжнародної кримінальної юстиції і проторував шлях до постійного, універсального і незалежного Міжнародного кримінального суду [1, 33].

Міжнародний кримінальний суд має комплементарну юрисдикцію, зокрема, відповідно до ст. 1 Статуту, Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції. Таким чином, Міжнародний кримінальний суд доповнює собою національні суди, якщо вони з певних причин не можуть ефективно здійснити правосуддя, зокрема щодо вищих посадових осіб держави, командного складу її збройних сил та правоохоронних органів. Він став одним із ключових міжнародно-правових інструментів, необхідних для забезпечення сталого світового порядку. Потрібно боротися з культурою безкарності щодо винуватих у вчиненні особливо серйозних злочинів. Сьогодні, більше ніж будь-коли, відчувається гостра потреба в діяльності суду. У суді повинні бути відповідним чином представлені різні правові системи миру, оскільки глобалізація аж ніяк не означає гомогенізацію. Жодна країна не повинна бути виключена із цього історичного процесу; всі країни повинні мати можливість висловити суду свої власні погляди у відношенні міжнародного кримінального судочинства.

Разом з тим, Міжнародний військовий суд вніс революційні зміни в міжнародне право, і, як будь-які революційні зміни, вони не є абсолютно легітимними. Міжнародне право не сповідує виключно континентальні правові постулати, воно не подібне до кодексу чи статуту, і за висловом К. Райта воно більше схоже на загальне право – в тому сенсі, що його характер змінюється та еволюціонує, керуючись принципами справедливості та інтересами всього людства [1, с. 20]. «Справедливість вимагала покарання цих людей... У випадку, якщо два постулати правосуддя конфліктують один з одним, пріоритет має вищий із них; і покарання тих, хто несе моральну відповідальність за міжнародний злочин, яким була Друга світова війна, може безумовно вважатися важливішим, ніж дотримання досить відносного

правила про заборону застосування закону *ex post facto*, з якого буває так багато винятків» – визнав Г. Кельзен [2, с. 165].

Засади та принципи Нюрнберзького процесу знайшли свій подальший розвиток в нормах міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права та стали основоположними у створенні в 90-х роках минулого століття міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*.

17 липня 1998 року був підписаний Римський Статут Міжнародного кримінального суду [3], а з 01 липня 2002 року він набрав законної сили. На відміну від статуту Нюрнберзького трибуналу, Римський статут слідом за статутами трибуналів передбачив механізм захисту потерпілих і свідків, вказавши, що Судова палата забезпечує, щоб розгляд був справедливим, швидким і проводився при повному дотриманні прав обвинуваченого і з належним урахуванням необхідності захисту потерпілих і свідків.

Серед прав обвинуваченого центральне місце завжди займала презумпція невинуватості, нерозривно пов'язана з правом обвинуваченого (підозрюваного) на «брехню». Статут вперше офіційно закріпив це право і його межі. У ст. 67 Римського статуту зазначено, що обвинувачений має право без прийняття присяги виступати з усними або письмовими заявами на свій захист. При цьому необхідно мати на увазі, що «право на брехню» не є автоматично правом на обмову іншої особи, оскільки у разі звинувачення іншої особи, обвинувачений повинен давати свої свідчення під присягою в якості свідка. Крім того, Статут вперше закріпив процедуру, діючу в разі визнання обвинуваченим вини.

Багато країн підписали, однак не ратифікували Римський Статут, через невідповідність положень Статуту національним конституціям. Римський Статут було підписано Україною 20 січня 2000 року, однак також не ратифіковано, з огляду на висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 [4].

Конституційний Суд вважає, що стаття 1 Статуту, вказуючи на те, що Міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, які викликають стурбованість міжнародного співтовариства, водночас наголошує, що цей Суд доповнює національні органи кримінальної юстиції. Аналогічне положення міститься також в абзаці десятому преамбули Статуту. Доповнюючий національну систему правосуддя характер Міжнародного кримінального суду конкретизується у ряді інших статей Статуту, зокрема в пункті 2 статті 4, згідно з яким Суд може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці, у підпункті «а» пункту 1 статті 17, відповідно до якого Суд приймає до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статутом злочину, «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». Отже, Міжнародний кримінальний суд доповнює систему національної юрисдикції.

Можливість такого доповнення судової системи України не передбачена розділом VIII «Правосуддя» Конституції України [5]. Це дало підстави Конституційному Суду України зробити висновок про те, що абзац десятий преамбули та стаття 1 Статуту не узгоджуються з положеннями частин першої, третьої статті 124 Конституції України, а тому приєднання України до цього Статуту відповідно до частини другої статті 9 Конституції України можливе лише після внесення до неї відповідних змін.

Захоплення російською федерацією кримського півострова та частини Луганської та Донецької областей, наприкінці 2013 та початку 2014 року, мали ознаки порушення вищезгаданої статті 64 та статей 27 (кожна людина має невід'ємне право на життя), 28 (кожен має право на повагу до його гідності), 29 (кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність), 55 (кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань), 60 (ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази) Конституції України. Це вимагає посилення міжнародних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні.

Отже, після підписання Римського Статуту, збройне вторгнення російської федерації на територію України поставив на порядок денний питання збереження миру та покарання винних у військових злочинах. Виходячи з розуміння того, що ефективне переслідування військової агресії повинно бути забезпечене як заходами на національному рівні, так і шляхом посилення міжнародного співробітництва, 04 лютого 2015 року Верховною Радою схвалено заяву про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян.

Так, стаття 7 Статуту Міжнародного кримінального суду передбачає поширення юрисдикції суду на злочини проти людяності. Для цілей цього Статуту «злочин проти людяності» означає будь-яке з наступних діянь, які вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: а) вбивство; б) винищення; с) поневолення; d) депортація або насильницьке переміщення населення; е) ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; f) катування; g) звалтування, оборнення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості; h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в даному пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; і) насильницьке зникнення людей; j) злочин апартеїду; k) інші нелюдські дії аналогічного характеру, що полягають в умисному заподіянні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.

Як бачимо, практично всі злочини, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, характеризуються вказівкою на широкомасштабні та систематичні посягання на цивільне населення, що тісно кореспондується з загальною направленістю Міжнародного кримінального суду на притягнення до відповідальності посадових осіб, військовослужбовців високого рангу, політичних та державних діячів.

Висновки. Події, що відбулися в Україні з листопада 2013 по лютий 2014 року, можна кваліфікувати як злочини проти людяності, а з березня 2014 року – як злочин агресії.

24 жовтня набрав чинності Закон № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього»

Проте навіть зараз, при визнання юрисдикції та відкриття провадження лишаяються значні проблеми практичної реалізації як належного судового розгляду, так і притягнення винуватих осіб до відповідальності.

Їх вирішення можливе шляхом:

- усунення протиріч між конституційними нормами і Римським статутом Міжнародного кримінального суду шляхом внесення відповідних змін до Конституції України;
- приведення національного кримінального законодавства у відповідність до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду;
- розмежування юрисдикції між національними судами та юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Нові конфлікти вимагають нових рішень. Ми повинні вирішувати питання на всіх етапах того або іншого конфлікту за допомогою застосування всеосяжного підходу, що передбачає здійснення зусиль в галузі запобігання причинам виникнення конфліктів, підтримання миру під час виникнення кризи, зміцнення миру. Держави, на території яких відбуваються такі злочини, повинні нести головну відповідальність, однак, під час відсутності своєчасних і належних дій держави, відповідальність за вживання заходів реагування лягає на міжнародне співтовариство. Процеси відправлення правосуддя й примирення являють собою

найважливіші засоби реагування на ці та інші грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права й права, що стосується прав людини, і, в кінцевому результаті, встановлення стійкого миру.

Список використаних джерел:

1. Kittichaisaree K. *International Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 2001. P. 482.
2. Kelsen H. Will the judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law. *International Law Quarterly*. 1947. Vol. 1. № 2. P. 153–174.
3. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588/para0152#o152(дата звернення: 10.12. 2024).
4. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 № 3-в/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 10.12. 2024).
5. Конституція України / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, N 30, ст. 141).
6. Розбудова демократичного суспільства після Нюрнберзького трибуналу : зб. статей учасників міжн. конф., м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 р. Одеса : Фенікс, 2010. С. 270
7. Міжнародне судочинство / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Юридична думка», 2009. С. 260.

ПЕДОСЕНКО А. І.,

аспірантка кафедри конституційного права
(Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.2>

СПІВВІДНОШЕННЯ ОЗНАК ФЕДЕРАЦІЇ З ОЗНАКАМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

Стаття розкриває питання можливості існування децентралізації в державі-федерації як формі державного устрою, а саме у Федеративній Республіці Німеччина. У статті проаналізоване законодавче забезпечення передачі повноважень місцевим органам влади від центральних органів влади. Наведено приклади та проаналізовано тексти статей з Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина та Конституції Вільної Держави Баварія, щодо цих повноважень та наведено приклади ефективного функціонування міст при реалізації проектів в сфері децентралізації. Розкривається питання співвідношення децентралізації та федералізації, визначено спільні та відмінні ознаки. Важливою ціллю цієї статті є розуміння того, що децентралізація, як явище, притаманне багатьом державам, не лише з унітарною формою державного устрою, а і в державі-федерації, як формі державного устрою. Процитоване влучне пояснення авторів щодо рівня децентралізації у федераціях. Висувається думка, що Федеральна Німеччина має ознаки децентралізованої і децентралізація є однією з ознак урядування в Федеративній Республіці Німеччина. Через цей рівень муніципальної автономії є високим і метою цього є забезпечення інтересів населення міст. Реалізується це у вигляді управління багатьма публічними сервісами, особливо в сфері містобудування, культури. Наданий рівень автономії органам місцевого самоврядування в Федеративній Республіці Німеччина дозволяє забезпечення розвитку кожному регіону враховуючи відмінності цих регіонів (в тому числі культурні). В той же час відбувається кооперація між муніципальними та центральними органами влади, задля ефективної реалізації, в тому числі, і політики децентралізації. Відбувається обговорення проблем населення для забезпечення їх вирішення не лише на центральному рівні, а і на локальному. Визначена роль Ландтагу та інших муніципальних органів в процесі формування політики забезпечення інтересів жителів населених пунктів. Наведений акцент, що статті Конституції Вільної Держави Баварія закріплюють факти того, що Ландтаг в першу чергу представляє народ – жителів Баварії, а вже потім партійне представництво. Влучно зазначена і надалі тлумачена цитата з Федерального Міністерства Економічної Кооперації та Розвитку Федеративної Республіки Німеччина, що регіони та комуни грають ключову роль в урядуванні держави і модернізації адміністративних систем.

Ключові слова: децентралізація, федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Основний Закон ФРН, Конституція Вільної Держави Баварія.

Pedosenko A. I. Correlation of features of federation with features of decentralization using the example of local government bodies in the Federal Republic of Germany

The article reveals the question on the possibility of existence of decentralisation in the state with the federation, as the form of state system in the Federal Republic

of Germany. In the article is analyzed the legal support of transfer of powers to the local government from the central state government. Some examples and analysis of the texts of articles from the Basic Law of the Federal Republic of Germany and the Constitution of the Free State of Bavaria about these powers and some examples about effective functioning in the realisation of projects in decentralisation sphere in cities are written. The question on the correlation on decentralisation and federation is revealed, the similar and different features are defined. The important aim of the article is the understanding of the fact, that decentralisation as a phenomenon inherent for many states, not only with unitary form of state system, but in states with the federation, as the form of state system. The explanation of authors about the level of decentralisation in federations is quoted. The opinion on the fact that Federal Republic of Germany has the features of decentralisation and decentralisation is one of the features of governing in the Federal Republic of Germany. Because of this the level of local autonomy is high and the aim of this is the provision of the needs of people, that live in city. That realized as a governing of a public services, especially in the sphere of urban planning and culture. The level of the autonomy of the local government in the Federal Republic of Germany helps to provide the development of the every region considering the differences of that regions (including cultural). At the same time the cooperation between municipal and central state body takes place for effective realization the politic, including the decentralisation politic. The discussion of the problems of the society for provision of their solving on the central and local levels takes place. The role of Landtag and other municipal bodies in the process of forming the policy of provision the interests of the people, that live in the locality, is written. The accent, that articles of the Constitution of the Free State of Bavaria fasten that Landtag at first represents people that live in Bavaria, and only then party. The quote of the Federal Ministry for Economic Cooperation and Development of the Federal Republic of Germany on the fact, that regions and communes play an important role in governing of state and modernization of administrative systems is analyzed.

Key words: *decentralisation, decentralization, federation, the Federal Republic of Germany, the Basic Law of the Federal Republic of Germany, the Constitution of the Free State of Bavaria.*

Основний закон Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) – Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland у частині 1 статті 20 'Конституційні принципи – право на опір' встановлює, що ФРН – це демократична та соціальна федеральна держава. Частина 2 статті 20 закріплює, що всі органи державної влади походять від людини, вони здійснюються людьми через вибори та інші голосування чи через специфічні законодавчі, виконавчі і судові органи влади [1]. Важливо зазначити, що самого терміну децентралізація в Основному законі ФРН не закріплено.

За визначенням А.П. Прокопчука, історія федералізму в Німеччині бере свій відлік з кінця 40-х років ХХ ст., коли на політичній карті з'явилася Федеративна Республіка Німеччина. Однак підвалини федералізації були закладені ще у ранньому середньовіччі, коли в рамках Священної Римської імперії існувала сила-силенна удільних князівств, графств, герцогств, королівств та інших державних утворень. 23 березня 1949 року була прийнята 'Конституція' Німеччини – Основний закон, в якому і закріплювались положення щодо федералізації та децентралізації влади [2, ст. 43, 44].

Політична (державна) організація в ФРН характеризується федеральною системою організації. Термін 'федералізм' містить латинське слово 'foedus', що означає договір. Федералізм може трактуватися як вид волонтерського договору. Завдяки цьому німці, що живуть у різних землях (Länder) приймають життя разом в одній державі і респектують існування регіональних відмінностей і інтересів. Федералізм має на меті мирно вирішити соціальну та політичну різницю між землями в рамках загальної правової та соціальної держави [3].

Федерація (від лат. *foedus* – об'єднання, союз) – це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бельгія, Бразилія, Індія, США, ФРН тощо). Таким чином, федерація означає створену за принципами федералізму єдину суверенну державу, що складається з особливих територіальних одиниць – державних утворень суб'єктів, які мають деякі риси держави і наділені самостійною юрисдикцією поза межами компетенції федеральної державної влади. Кількість суб'єктів може бути різною, як і їх назви. У США – 50 штатів, ФРН – 16 земель [14].

Відповідно до інформації, наданої на платформі ІПС Ліга: Закон, Федерація (від лат. *foederatio* – союз) форма державного устрою, за якого держава складається з рівноправних одиниць (республік, земель, країв), однак має єдині законодавчі й виконавчі органи, законодавство тощо. Водночас кожна складова частина федерації має й свої законодавчі, виконавчі, судові органи. Влада суб'єктів федерації обмежена тими правами, що належать федерації у цілому. (З практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції) [15].

В свою чергу важливим є визначення поняття децентралізація. На думку Дорош У.М. децентралізація полягає у передачі повноважень і відповідальності від суб'єктів управлінського впливу іншим структурним підрозділам, що мають певну систему прав та обов'язків, відповідальності та ресурсного забезпечення. Беззаперечними перевагами децентралізаційних процесів є надання на місцевому рівні можливості впровадження диференційованої політики, здійснення самостійного регулювання процесів в межах територіальної громади, відповідно, підвищення інтересу до розвитку місцевих економічних та інфраструктурних об'єктів, активізації партнерства та соціальної єдності, отриманні досвіду та співпраці спеціалістів. Одне з вирішальних значень при цьому має спрощення процесів регулювання та можливість прямого фізичного контролю на локальному рівні. Децентралізація влади може бути реалізованою за певними моделями, коли деконцентрація набуває окремих децентралізаційних рис, відбувається разом із децентралізацією в одному владному просторі, деконцентрація та децентралізація працюють одночасно з різними повноваженнями [4, ст. 43, 44].

І.Кирилук зазначає, що децентралізація державної влади – це здійснюваний з метою демократизації державного управління перенесення балансу влади з державного на регіональний рівень, який відбувається шляхом розосередження, наділення і передачі певних державних повноважень і ресурсів від вищих органів державної влади органам державної влади в регіонах» [12]

Децентралізація. вважається однією з найбільш значних реформ за останні 50 років. Вона посиляється на передачу владних повноважень, відповідальності та ресурсів від центральних органів влади до виборних органів влади на субнаціональному рівні, в певним рівнем автономії. Децентралізація включає три визначні, але взаємопов'язані виміри: політичну, адміністративну та фінансову децентралізацію. Важливим є знаходження правильного балансу між цими рівнями і правильної послідовності для імплементації їх для відображення значних викликів в створенні та імплементації реформи децентралізації. Коефіцієнт масштабування субнаціонального уряду часто супроводжує децентралізацію в між-муніципальній кооперації, управління метрополіями та регіоналізації [13].

Враховуючи наведені визначення варто зазначити співвідношення таких понять як федерація та децентралізація для визначення місця ФРН в цій системі координат.

Стогова О.В. зазначає, що рівень децентралізації у федераціях може оцінюватися за ступенем децентралізації процесів ухвалення політичних рішень, тобто за тим, якою мірою до процесу ухвалення рішень на федеральному рівні залучаються інші рівні державної влади (як це зроблено в німецькому Бундесраті). Оцінка децентралізації федерацій є складним і комплексним завданням і вимагає використання численних критеріїв (законодавча децентралізація, адміністративна децентралізація, фінансова децентралізація і конституційні обмеження) з одночасним визначенням їхньої важливості [5, ст. 103, 105].

Децентралізація та федерація – це дві системи організації (а саме, федерація є формою державного устрою), що спрямовані на розділення повноважень на різних рівнях

управління державною. Теоретично, відмінність становить в тому, що зазвичай в федерації на рівні Конституції або інших нормативно-правових актів закріплена обов'язкова передача повноважень, це очікуваний, в особливому числі і від суспільства, процес. В свою чергу, децентралізація є більш гнучким явищем і обсяг переданих повноважень може змінюватися відповідно до економічних або політичних реалій, особливо яскраво можна побачити той факт, що у різних країнах процес децентралізації в питанні обсягу переданих повноважень реалізується по-різному. Децентралізація притаманна, у багатьох випадках, унітарним державам, проте ця категорія використовується і щодо федерацій [7]. В цьому випадку важливою відмінністю виступає факт того, що зазвичай на рівні федерацій, наприклад землі, як в випадку з Федеративною Республікою Німеччина, мають власні законодавчі, виконавчі та судові повноваження, часто, навіть власні Конституції (наприклад, Конституція Баварії, що визначає повноваження для органів влади у Баварії), та власні сфери впливу, такі як, наприклад сфера освіти, інфраструктури. В той же час, в децентралізованих системах варіюється рівень автономії, зазвичай через те, що законодавча гілка влади представлена на центральному рівні і рівень автономії місцевого рівня визначається центральними органами державної влади і все-одно існує рівень субординації до центральної влади (наприклад в Україні). Часто, основною метою встановлення федералізації є факт того, що в межах однієї держави існують різні історичні, культурні, етнічні розбіжності, в той час як в децентралізованій системі управління, особливо в межах унітарної форми державного устрою, регіональних розбіжностей може бути менше.

Для того, щоб навести приклад рівня самостійності окремих земель на прикладі Федеративної Республіки Німеччина, варто навести частину 1 статті 1 Конституції Вільної Землі Баварія – «Баварія – це вільна земля. Відповідно до частини 1 статті 5 Конституції Вільної Землі Баварія, законодавча влада має бути виключною прерогативою народу та парламенту. Частина 2 цієї ж статті регламентує, що виконавча влада має знаходитися в руках державного уряду та його підпорядкованих виконавчих органів. Частина 3, цієї ж статті, зазначає, що судова влада має бути здійснена незалежним суддею [6].

Цікавим прикладом є стаття 10 Конституції Вільної Землі Баварія, згідно з якою, за частиною 1, для території кожного регіону та провінцій є муніципальна асоціація яка існує як самоврядний орган. Відповідно до частини 4 цієї ж статті, незалежна економіка та культурне існування в межах асоціації муніципалітетів має бути захищена і підтримана [6].

Окремої уваги заслуговує секція 2 Конституції Вільної Землі Баварія, що розкриває характеристику Парламенту Землі Баварія (Der Landtag – Ландтагу). Наприклад за частиною 1 статті 13, Ландтаг складається з 180 членів парламенту, що представляють суспільство в Баварії, а частина 2 цієї ж статті вказує, що члени Ландтагу представляють народ, а не лише партію [6].

Наведений приклад прописаних повноважень Ландтагу та інших органів на рівні Конституції (не просто держави, а Конституції окремої землі) є характеристикою федерації, де комплекс повноважень передається на місця, задля більш ефективного представництва жителів і закріплюється такий комплекс на рівні законів, зокрема і найвищої юридичної сили.

О.М.Колодій вказує, що досвід взаємодії державної влади й місцевого самоврядування в Німеччині (ФРН) є прикладом реалізації континентальної системи місцевого самоврядування в країні з федеративним устроєм, де органи місцевого самоврядування мають широку компетентність і значну незалежність від державних органів. Правовий статус органів місцевого самоврядування у Федеративній Республіці Німеччини, порядок їх утворення і функціонування визначаються, насамперед, конституціями та законодавством окремих земель. Основний закон ФРН від 1949 року закріплює, що територіальними одиницями у ФРН є землі, округи та громади [...]. Внаслідок децентралізації влади місцеві громади отримали можливість самостійно вирішувати переважну більшість своїх справ та проблем і надавати громадянам, які проживають на території громади, якісні публічні послуги. Хоча, як зазначають німецькі дослідники, децентралізація влади в ФРН залежить від розширення обсягу фінансування, який дозволив би вирішувати значущу кількість державних завдань на місцевому та регіональному рівні [7, ст. 131, 133, 134].

Важливо говорити не лише про теоретичне і законодавче підґрунтя для здійснення децентралізації в Німеччині, а і про конкретні приклади. Наприклад, В. Польова зазначає, що Німеччина, як федеративна республіка з поділом на землі, має досвід проведення децентралізації з якісною підтримкою розвитку культури та культурної політики [...] Згадуючи поняття культурної політики слід враховувати, що в Україні центральним органом, який опікується цим питанням, є Міністерство культури та інформаційної політики. В Німеччині, на відміну від України, такої централізованої інституції немає, й питання культури вирішується на рівні кожної з 16 федеративних земель і малих громад. На федеральному рівні працює державний секретар з питань культури, який має дуже вузькі завдання та більше вповноважений на формування міжнародної культурної політики. На рівні земель функціонують земельні міністерства культури, на рівні міст та округів – відомство або управління культури й така інституція може одночасно опікуватись не тільки місцевими питаннями культури, а й освітою, спортом тощо. Незважаючи на децентралізацію, є загальний підхід в Німеччині – культура має підтримуватись на державному рівні. З наявністю державного фінансування є й державні управління, представники управлінь культури та відповідно правове забезпечення. Одним з головних напрямків у Німеччині є захист культурної спадщини, промоція та просування сучасного мистецтва, освітній напрямок культури та залучення населення до цього процесу. Новий напрямок – культурний туризм, що робить культурні пропозиції стають помітними [...] В рамках планування культурного розвитку відбувається низка процесів, цифрова трансформація бібліотек [8].

На цьому етапі важливо визначити, що науковці виділяють можливість існування децентралізації в ФРН, як федерації, незважаючи на те, що здебільшого явище децентралізації на теоретичному рівні притаманне унітарним державам. Це дає можливість говорити про явище децентралізації в Федеративній Республіці Німеччина.

Відповідно до зазначення Федерального Міністерства Економічної Співробітництва та Розвитку (Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung – BMZ), зважаючи на розуміння політики розвитку Німеччини, децентралізація означає передачу політичний сил, що спрямовані на прийняття рішень, адміністративної відповідальності і державних фондів з центральних урядових рівнів до регіонів і муніципалітетів країни. Децентралізація може покращити урядові сервіси, використовувати публічні ресурси більш прозоро, ефективно та в ряді з потребами і посилити процеси політичної участі. BMZ зазначає, що децентралізація – це ключовий фактор демократії і належного управління, де ФРН сприяє децентралізації з метою врахування потреб населення в прийнятті політичних рішень [9]. Регіони та комуни грають ключову роль в урядуванні держави і модернізації адміністративних систем. Провінції, місцеві та муніципальні адміністрації (Provinz-, Stadt- und Gemeindeverwaltungen) забезпечують важливі публічні сервіси. Причина в тому, що вони знають потреби локального населення і може залучати громадян напряму в плануванні і процесі прийняття рішень. Тому ФРН заохочує децентралізаційні процеси і багатьох партнерських країнах і процесі розвитку кооперацій [10].

До прикладу, є офіційна програма децентралізації в Баварії – децентралізація резидентських структур [11].

Рівень муніципальної автономії в ФРН є високим і метою цього є забезпечення інтересів населення міст. Реалізується це у вигляді управління багатьма публічними сервісами, особливо в сфері містобудування, культури. Наданий рівень автономії органам місцевого самоврядування в Федеративній Республіці Німеччина дозволяє забезпечення розвитку кожному регіону враховуючи відмінності цих регіонів (в тому числі культурні). В той же час, відбувається кооперація між муніципальними та центральними органами влади, задля ефективної реалізації, в тому числі, і децентралізаційної політики. Відбувається обговорення проблем населення для забезпечення їх вирішення не лише на центральному рівні, а і на локальному.

Отже, фактично в ФРН, як федерації, використовується поняття децентралізації і активно впроваджуються програми, що спрямовані на децентралізацію та відображають її. Завдяки

цьому можна прийти до висновку, що децентралізація в Федеративній Республіці Німеччина існує і децентралізація в державі-федерації, як формі державного устрою, також існує.

Список використаних джерел:

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Ausfertigungsdatum: 23.05.1949. Vollzitat: «Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 19. Dezember 2022 (BGBl. I S. 2478) geändert worden ist». Stand: Zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 19.12.2022 I 2478 URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
2. Прокопчук А. П. Конституційна модель ФРН: плюси та мінуси федералізму. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та в світі. Треті юридичні читання* : матеріали ювілейної всеукраїнської дистанц. конференції (10 квітня 2020 року) / За заг. ред. Л.О. Корчової, О.А. Чувакова. О.: Фенікс, 2020. С. 43–47.
3. Demokratie als «Leitgedanke» des deutschen Föderalismus. Roland Sturm. 03.05.2013. Föderalismus in Deutschland. Website: *Die Bundeszentrale für politische Bildung/bpb*. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/izpb/foederalismus-in-deutschland-318/159332/demokratie-als-leitgedanke-des-deutschen-foederalismus/>
4. Дорош У. М. Децентралізація державного управління як засіб регіонального розвитку : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії : 281 – публічне управління та адміністрування / Уляна Миколаївна Дорош ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2023. 249 с. Бібліографія: с. 208–240 (267 назв).
5. Стогова О. В. Децентралізація у федераціях: проблеми критеріїв та оцінювання. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології»*. 2008. № 810. С. 99–105.
6. Verfassung des Freistaates Bayern in der Fassung der Bekanntmachung vom 15. Dezember 1998 (GVBl. S. 991, 992) BayRS 100-1-I (Art. 1–188). Verfassung des Freistaates Bayern in der Fassung der Bekanntmachung vom 15. Dezember 1998 (GVBl. S. 991, 992). BayRS 100-1-I . Vollzitat nach RedR: Verfassung des Freistaates Bayern in der Fassung der Bekanntmachung vom 15. Dezember 1998 (GVBl. S. 991, 992, BayRS 100-1-I), die zuletzt durch Gesetze vom 11. November 2013 (GVBl. S. 638, 639, 640, 641, 642) geändert worden ist
7. Колодій О. М. Процес децентралізації: німецький досвід в українських реаліях. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 17. С. 130–134.
8. Культура у процесі децентралізації: досвід Німеччини. Вікторія Польова. Goethe-Institut 2024. URL: <https://www.goethe.de/prj/lek/uk/dos/kul.html>
9. Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, 2024 Dezentralisierung. URL: <https://www.bmz.de/de/service/lexikon/dezentralisierung-14234>
10. Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, 2024. Mehr Bürgernähe und Transparenz durch dezentrale Verwaltungen. URL: <https://www.bmz.de/de/themen/hintergrund-20248>
11. Dezentralisierung von Wohnstrukturen. Web Site: Staatsministerium für Familie, Arbeit und Soziales. <https://www.stmas.bayern.de/wohnen/dezentral/index.php>
12. Кирилюк, І., & Борщ, В. (2021). Поняття, суб'єкти, цілі, завдання та принципи децентралізації державної влади. *Економіка та суспільство*, (25). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-25-77>
13. Organisation for Economic Co-operation and Development. Web-Site. Decentralisation. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/decentralisation.html#:~:text=Decentralisation is among the most,with some degree of autonomy.>
14. Національна академія внутрішніх справ. Кафедра теорії держави та права. Мультимедійний навчальний посібник. «Теорія держави та права». URL: https://arm.navs.edu.ua/books/tdp-new/info/lecture/lec2/tema2_10.html
15. ІПС Ліга:Закон. Довідкова інформація від 23.05.2007. «Федерація». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001798>

СМОЛЕНКО Є. Г.,
аспірант кафедри правосуддя
та філософії
(Сумський національний аграрний
університет)

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.3>

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У СВІТЛІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей зміни цільового призначення земельних ділянок у контексті судового захисту. У роботі розглядається роль суду у вирішенні спорів щодо зміни цільового призначення земель, а також нормативно-правова база, що регулює ці питання. Зокрема, акцентується увага на аналізі законодавчих змін, які впливають на процедуру зміни цільового призначення, та розглядаються проблеми, що виникають під час застосування цих змін. Враховуючи важливість питання судового захисту прав власників земельних ділянок, в роботі аналізується судова практика, яка стосується цього процесу, зокрема в контексті дотримання законодавчих норм при зміні цільового призначення земель. Розглядаються основні типи судових спорів, пов'язаних з цією процедурою, а також тенденції, які спостерігаються в судових рішеннях як до, так і після початку повномасштабного вторгнення в Україну. Окремо увага приділяється практиці застосування нових законодавчих актів після липня 2021 року, які мали б спростити процедуру зміни цільового призначення, але через воєнний стан спостерігається відставання в їх реалізації. Це дозволяє оцінити зміни в судовій практиці та запропонувати рекомендації щодо вдосконалення законодавчого і судового механізмів захисту прав у галузі земельних відносин. Стаття містить аналіз основних судових справ, що висвітлюють проблеми застосування змін у сфері земельних відносин, а також можливі шляхи їх вирішення в контексті сучасних викликів. Окрім цього, визначаються важливі аспекти співпраці судових органів із органами місцевого самоврядування при вирішенні спорів, що сприяє більш ефективному правозастосуванню у сфері земельних відносин. Пропонуються практичні рекомендації для вдосконалення механізмів судового захисту прав власників земельних ділянок в умовах змін у законодавстві та правозастосованій практиці.

Ключові слова: зміна цільового призначення, земельні ділянки, судовий захист, законодавчі зміни, судова практика, спори, правові механізми, власники земель, нормативно-правова база, правозастосування.

Smolenko Ye. G. Characteristics of changing the purpose of land plots in the light of legal protection

The article is dedicated to studying the features of land use designation changes in the context of judicial protection. It examines the role of the court in resolving disputes concerning land use changes and the regulatory framework governing these issues. In particular, it focuses on the analysis of legislative changes impacting the procedure for changing land use designations and discusses the challenges encountered during their implementation. Given the significance of judicial protection for landowners' rights, the article analyzes court practices related to

this process, especially regarding compliance with legislative norms when altering land use designations. It also addresses the main types of court disputes associated with this procedure and identifies trends in judicial decisions both before and after the beginning of the full-scale invasion of Ukraine. Special attention is given to the application of new legislative acts after July 2021, which were intended to simplify the procedure for changing land use designations. However, due to martial law, there has been a delay in their implementation. This allows for an evaluation of changes in judicial practice and provides recommendations for improving the legislative and judicial mechanisms for protecting rights in the field of land relations. The article includes an analysis of key court cases highlighting issues in applying changes within land relations, as well as possible solutions in the context of current challenges. Furthermore, important aspects of cooperation between judicial bodies and local authorities in resolving disputes are identified, which contributes to more effective law enforcement in the field of land relations. Practical recommendations are offered for improving the judicial protection mechanisms for landowners' rights in light of changes in legislation and judicial practices.

Key words: *land use change, land plots, judicial protection, legislative changes, legal mechanism, judicial practice, disputes, property rights, land relations, law enforcement.*

Постановка проблеми. Зміна цільового призначення земель є однією з ключових правових категорій у сфері земельних відносин. Вона є необхідною умовою ефективного використання земельних ділянок відповідно до соціальних, економічних та екологічних потреб. Водночас, процес зміни цільового призначення земельних ділянок супроводжується низкою правових та процедурних проблем, які виникають як на етапі прийняття рішень органами влади, так і під час подальшого оскарження в судах.

Однією з основних проблем є невизначеність чинного законодавства України, що регулює процедуру зміни цільового призначення земельних ділянок, зокрема щодо компетенції органів влади, строків розгляду заяв та правового захисту зацікавлених осіб. Така ситуація створює правову невизначеність, що може призвести до конфлікту інтересів між землевласниками, органами місцевого самоврядування та іншими учасниками земельних відносин [1, с. 434].

Крім того, судовий захист прав та інтересів у цій сфері часто ускладнюється відсутністю чітких механізмів реалізації правових норм та необхідністю доказування правомірності дій чи рішень сторін, які беруть участь у спорах. Це зумовлює необхідність аналізу судової практики, яка слугує інструментом формування єдиних підходів до вирішення спірних питань у цій сфері.

Таким чином, дослідження питань, пов'язаних зі зміною цільового призначення земельних ділянок у контексті судового захисту, має як теоретичне, так і практичне значення. Воно дасть змогу розробити пропозиції щодо вдосконалення земельного законодавства України та створення ефективних механізмів захисту прав громадян і юридичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням даної проблематики займалися і займаються: Н., Белоусова, Н. Шустікова, А. Євстаф'єва та інші.

Метою статті є комплексний аналіз особливостей зміни цільового призначення земельних ділянок у контексті судового захисту, з урахуванням положень українського законодавства та практики його застосування. На основі дослідження судових рішень та нормативно-правових актів, стаття спрямована на виявлення прогалин у правовому регулюванні, визначення основних проблем, що виникають у цій сфері, а також розробку рекомендацій щодо вдосконалення законодавства і механізмів захисту прав суб'єктів земельних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Кожна земельна ділянка, незалежно від форми власності чи способу використання, має визначене цільове призначення, яке встановлюється під час її формування та реєстрації у Державному земельному кадастрі.

На думку Н. Белоусової, з якою ми погоджуємося, цільове призначення земельної ділянки є її характеристикою, визначеною чинним законодавством, що конкретизується органом місцевого самоврядування під час передачі ділянки у власність. Воно відображає належність земельної ділянки до певної категорії земель та встановлює межі її використання [2, с. 9].

На жаль, у Земельному кодексі України відсутні чіткі визначення понять «категорія земель» та «цільове призначення земельної ділянки». На нашу думку, поняття «категорія земель» має ширший зміст порівняно з поняттям «цільове призначення». Категорія земель визначається не для окремої земельної ділянки, а для території, яка охоплює сукупність ділянок чи певних територій. Більш того, іноді в межах однієї категорії можуть бути об'єднані земельні ділянки з різними цільовими призначеннями.

Варто наголосити, що у статті 1 Закону України «Про землеустрій» міститься конкретне визначення поняття «цільове призначення земельної ділянки» – це допустимі напрями використання земельної ділянки відповідно до встановлених законом вимог щодо використання земель відповідної категорії та визначеного виду цільового призначення [3].

Науковці часто висловлюють думку, що запропоноване визначення є недосконалим. Протягом тривалого періоду тривали обговорення стосовно розмежування понять «основне цільове призначення» і «цільове призначення».

Н.О. Шустікова трактує цільове призначення земель як визначений правовий режим, який регулює умови та обмеження щодо використання земель для конкретних потреб [4, с. 2].

А.С. Євстаф'єва зазначає, що цільове призначення земель можна розглядати як підкатегорію, визначену за такими критеріями, як категорія землі, її правовий режим, різновиди цільового призначення, вказані безпосередньо в Земельному кодексі України, а також на основі усталеної практики та логічних міркувань [5, с.86].

На нашу думку, цільове призначення земельної ділянки можна визначити як юридично встановлені умови та обмеження, що визначають напрямок використання земельної ділянки відповідно до її категорії та правового режиму. Це поняття включає в себе визначення конкретних функцій землі (сільськогосподарська, промислова, житлова тощо), а також встановлення меж її використання на основі нормативних актів та містобудівної документації. Цільове призначення є ключовим аспектом, що регулює порядок використання землі відповідно до законодавства, і має бути чітко зазначене при реєстрації земельної ділянки в державному земельному кадастрі.

Правове регулювання зміни цільового призначення земельних ділянок є важливим елементом у системі земельного законодавства України. Ця процедура має безпосередній вплив на ефективність використання земельних ресурсів, забезпечення економічного розвитку та збереження екологічної рівноваги. Однак її реалізація часто супроводжується численними правовими та процедурними труднощами, які створюють підґрунтя для виникнення спорів між суб'єктами земельних правовідносин.

Загальний порядок визначення та зміни цільового призначення земельних ділянок регламентується статтею 20 Земельного кодексу України. Віднесення земельних ділянок до певної категорії або встановлення виду їх цільового призначення здійснюється:

- для земельних ділянок, якими розпоряджаються Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування, – за рішенням відповідного органу;
- для земельних ділянок приватної власності – безпосередньо їх власниками.

Встановлення виду цільового призначення земельної ділянки вважається завершеним з моменту ухвалення відповідного рішення органом державної влади, органом місцевого самоврядування або власником земельної ділянки в межах їх повноважень, визначених

законодавством, а також внесення відповідної інформації про цільове призначення до Державного земельного кадастру.

У разі наявності даних про функціональні зони зміна виду цільового призначення земельної ділянки у відомостях Державного земельного кадастру здійснюється на підставі заяви власника (або розпорядника, а у визначених законом випадках – користувача) земельної ділянки, розташованої в межах відповідної функціональної зони [6].

З липня 2021 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» [7], згідно з яким містобудівна документація на місцевому рівні, що одночасно є землевпорядною документацією, була об'єднана. Крім того, введено новий вид документації – комплексний план просторового розвитку території територіальної громади (ТГ). Визначення цього плану надано в Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» [8].

Згідно з внесеними змінами до законодавства України [7], основні положення щодо зміни цільового призначення земельних ділянок передбачають:

- Зміна цільового призначення земельної ділянки може супроводжуватися зміною її категорії або виду призначення;
- Скасовано необхідність отримання дозволу на зміну цільового призначення;
- Підставою для зміни є нотаріально завірена заява власника (для приватної власності) або користувача (для державної та комунальної власності);
- Новий вид цільового призначення визначається лише в межах відповідної функціональної зони, зазначеної в затвердженому комплексному плані просторового розвитку території або генеральному плані населеного пункту;
- Не потрібно розробляти документацію із землеустрою під час зміни цільового призначення земельної ділянки, за винятком випадків формування земельних ділянок із земель державної або комунальної власності, які ще не мають встановлених меж;
- Відсутня необхідність отримання рішень органів влади щодо зміни цільового призначення, окрім випадків, коли такі рішення стосуються встановлення або зміни цільового призначення земель, розпорядження якими здійснюють відповідні органи.

Зміни, зазначені в законодавстві, набули чинності з липня 2021 року. Проте виявлено певні невідповідності в українському законодавстві, які стосуються затверджених комплексним планом просторового розвитку територіальних громад функціональних зон, у межах яких повинна здійснюватися зміна цільового призначення. Через введення воєнного стану в Україні процес розробки містобудівної та землевпорядної документації значно сповільнився. Як наслідок, на сьогодні немає жодного затвердженого комплексного плану просторового розвитку. Тобто, незважаючи на те, що зміни мали набути чинності вже три роки тому, процес зміни цільового призначення все ще відбувається за старою процедурою, що передбачає розробку документації із землеустрою.

Однак, незважаючи на те, що процедура зміни цільового призначення земельної ділянки прописана в законодавстві не рідко виникають проблеми стосовно реалізації даного права. За захистом своїх інтересів фізичні і юридичні особи звертаються до суду. Нижче ми проаналізуємо судову практику, котра пов'язана із особливістю зміни цільового призначення земельної ділянки. Для аналізу судової практики ми використовували Єдиний реєстр судових рішень, справи, котрі ми аналізували були розглянуті як до початку повномасштабного вторгнення так і після для того, з метою виявлення змін у тенденціях судових рішень, пов'язаних зі зміною цільового призначення земельних ділянок. Це дозволило порівняти підходи судів до розгляду таких справ до і після впровадження воєнного стану та виявити можливі зміни в правозастосуванні, а також з'ясувати, чи були враховані нові реалії країни та зміни в законодавстві.

Згідно рішення Волинського окружного адміністративного суду по справі № 140/1899/23 від 14.06.2023 року Особа 1 оскаржувала бездіяльність органу владних повноважень, щодо прийняття рішення стосовно затвердження проекту землеустрою та зміну цільового призначення земельної ділянки [9].

Обставини справи полягали у тому, що Особа 1 є власником земельної ділянки із цільовим призначенням для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель та споруд. Особа 1 мав намір змінити цільове призначення земельної ділянки для цього він розробив проект землеустрою та звернувся для його затвердження до органу державної влади. Однак жодного рішення не було прийнято, що на думку Особи 1 є протиправним і порушує його права за захистом яких він і звернувся з позовом до суду. В обґрунтування своїх заперечень проти позову зазначив, що позивач посиляється в даному випадку на норми чинного законодавства, які до спірних правовідносин не відносяться. Крім того, звертає увагу, що оскільки дана земельна ділянка знаходиться у приватній власності, то з врахуванням норм статті 186 та пункту 23 Перехідних положень Земельного кодексу України зміна цільового призначення земельної ділянки розташованих у межах функціональних зон визначених генеральним планом населених пунктів може здійснюватися без розроблення проектів землеустрою. Вказує на те, що відповідачем не було допущено протиправної бездіяльності, оскільки вказані норми Земельного кодексу України не встановлюють строків прийняття рішення, а рішення прийнято не було, оскільки за нього не проголосувала достатня кількість депутатів.

У цьому випадку суд розглянув ситуацію, коли позивач подав заяву про затвердження проекту землеустрою, зокрема щодо зміни цільового призначення земельної ділянки. Суд наголосив, що подані документи, відповідно до Земельного кодексу України, мали бути розглянуті органом державної влади. Процес повинен був включати попередній розгляд на засіданні відповідної комісії, а після цього – прийняття рішення на сесії ради. Однак цей порядок не був виконаний.

Суд дійшов висновку, що відповідач (орган державної влади) не діяв відповідно до Конституції та законів України, тим самим допустивши протиправну бездіяльність. Зокрема, не було ухвалено рішення щодо затвердження або відмови в затвердженні проекту землеустрою. Як результат, суд задовольнив позов, визнавши бездіяльність відповідача протиправною.

Не було прийнято до уваги твердження відповідача, що законодавство не визначає термін для розгляду таких заяв. Суд зазначив, що хоча закон і не встановлює конкретного терміну, це не означає, що рішення може прийматися без обмеження у часі. Проект землеустрою був розроблений ще в 2019 році, але до моменту ухвалення судом рішення не було прийнято жодного рішення з цього питання.

Крім того, суд звернув увагу на те, що відповідач не надав вагомих причин для затримки прийняття рішення, що підтвердило порушення його повноважень та визнання бездіяльності протиправною.

Ця справа підкреслює важливість дотримання встановлених правових процедур, своєчасного виконання обов'язків органами влади та роль суду в забезпеченні виконання адміністративними органами своїх обов'язків у розумні терміни.

Подібних справ у Реєстрі судових рішень після липня 2021 року можна знайти безліч, в основному органи державної влади не виконують своїх повноважень, нехтуючи чинним законодавством, однак майже у всіх випадках права громадян на зміну цільового призначення земельної ділянки є захищені.

Інша категорія справ, котрі розглядає суд це оскарження дій, а саме відмови у затвердженні проекту для зміни цільового призначення земельної ділянки. Прикладом цього може слугувати рішення Тернопільського окружного адміністративного суду по справі 500/4000/24 від 12.09.2024 року [10].

Обставини справи полягали у тому, що Особа 1 мав у власності земельну ділянку з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства та мав намір змінити її цільове призначення на «для будівництва і обслуговування будівель торгівлі». Особа 1 звернувся з заявою і проектом землеустрою до органу державної влади. Особа 1 отримала відмову у затвердженні проекту землеустрою, причиною якої стало рішення виконавчого комітету № 844 від 12.12.2023 року. Це рішення стосувалося забудови центральної частини

міста Шумськ, Кременецького району Тернопільської області. Згідно з Генеральним планом міста Шумськ та планом зонування території, виконавчий комітет міської ради на основі статті 31 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» дозволив зміну цільового призначення земельних ділянок, що перебувають у приватній власності для ведення особистого селянського господарства, які розташовані між адміністративною будівлею міської ради та Шумською міською лікарнею, а також між вулицями Енергетична та І. Франка, лише у разі їх об'єднання в єдину земельну ділянку площею не менше 0,30 га. Це дозволяє залучення інвестицій для будівництва багатоквартирного житлового будинку, торгового центру, ресторанно-готельного комплексу тощо. Як не дивно орган державної влади жодного заперечення на вимоги Особи 1 до суду не подав, як часто відбувається у даній категорії справ, орган державної влади просто покладається на розсуд суду.

Судом було встановлено, що рішення № 844 від 12.12.2023 року було прийнято із перевищенням владних повноважень, адже воно вирішувало не питання у галузі будівництва, а земельне питання визначена умова для зміни цільового призначення земельних ділянок з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства і було прийняте виконавчим комітетом відповідної міської ради. Але розгляд земельних питань віднесено до відання місцевої ради, а не її виконавчого комітету. Тому суд задовольнив вимоги Особи 1 частково, а саме визнав протиправним рішення органу державної влади стосовно відмови у затвердженні проекту землеустрою і зобов'язав орган державної влади повторно розглянути заяву Особи 1.

У даній категорії справ суд не може зобов'язати орган державної влади прийняти конкретне рішення, оскільки суд не має повноважень втручатися у функціонування органів влади. Судова влада обмежується перевіркою законності дій та рішень органів державної влади, проте не має права втручатися в процес ухвалення рішень, що належать до їх компетенції, адже це є порушенням принципу поділу влади та незалежності органів державної влади.

Більшість судових справ, що стосуються особливості зміни цільового призначення земельних ділянок стосуються оскарження рішень або бездіяльності органів державної влади, як правило це не прийняття жодного рішення або ж відмова у затвердженні проекту землеустрою. Навіть не зважаючи на зміни законодавства, котрі були покликані спростити процедуру зміни цільового призначення земельної ділянки відсутність затверджених генеральних планів і відсутності даних про функціональні зони ускладнює процес, не дає бажаного результату: зміни, котрі мали б зменшити навантаження на органи державної влади та судову систему, фактично не принесла практичної користі.

Висновки. У результаті проведеного дослідження особливостей зміни цільового призначення земельних ділянок у контексті судового захисту було виявлено, що основні проблеми цього процесу полягають у відсутності чіткої правової визначеності щодо процедурних кроків, незавершеності або відсутності генеральних планів, а також недостатньому нормативному забезпеченні, що стосується функціональних зон. Зміни в законодавстві, які повинні були спростити цей процес, не призвели до бажаних результатів через ряд правових та організаційних труднощів.

Судовий захист, у свою чергу, є важливим інструментом для захисту прав громадян та юридичних осіб. Проте, нерідко органи державної влади не встигають своєчасно вирішувати питання щодо зміни цільового призначення земель через відсутність необхідних документів чи проектів. Судова практика свідчить, що суди повинні враховувати не лише формальні вимоги, але й справедливість та доцільність прийнятих рішень.

Список використаних джерел:

1. Трегуб, М., Трегуб, Ю., Белобородова, М., Макурін, А. Концептуальні передумови та принципи зміни цільового призначення земель промисловості територіальних громад. *Просторовий розвиток*, (7), 433–444. <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2024.7.433-444>
2. Белоусова Н. В. Аналіз законодавства України, яке регламентує складання проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки зі зміною її цільового призначення на землі промисловості. *Airport Planning, Construction and Maintenance Journal*. 2023. № 1. С. 6–13. URL: <https://doi.org/10.32782/apcmj.2023.1.1>.
3. Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 № 858-IV : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
4. Шустікова Н.О. Управління цільовим використанням земель. URL: <https://www.pdau.edu.ua/np/pdf5/25.pdf>.
5. Синецька О. Щодо цільового призначення земельних ділянок. *Вісн. прокуратури*. 2007. № 12(78). С. 86–90.
6. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17.06.2020 № 711-IX : станом на 9 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
8. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
9. Рішення Волинського окружного адміністративного суду по справі № 140/1899/23 від 14.06.2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111562412>.
10. Рішення Тернопільського окружного адміністративного суду по справі 500/4000/24 від 12.09.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121607243>.

ЦИВІЛІСТИКА**БОНДАР І. В.,**

докторка юридичних наук,
доцентка кафедри юстиції
(Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

МАЛЯРЧУК Л. С.,

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри юстиції
(Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

БОНДАР А. А.,

студентка I курсу магістратури
(Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.4>**ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ
МАЙНОВОГО ТА НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ**

У цій статті здійснюється дослідження процедурних аспектів примусового виконання рішень немайнового та майнового характеру в контексті оцінки ефективності таких способів захисту прав як зобов'язання вчинити певні дії, зокрема сплатити кошти, на відміну від вимоги про їх стягнення. Висхідними положеннями даної розвідки є твердження, що визначений спосіб захисту права при зверненні до суду обумовлює комплекс заходів примусового характеру та алгоритм і обсяг виконавчих дій в межах конкретного виду виконавчого провадження, що впливає на ефективність такого та в цілому на можливість фактичного відновлення права.

Проаналізовано процесуальні відмінності та особливості виконання рішень немайнового і майнового характеру, виокремлено переваги і недоліки відповідних процедур, розглянуті у порівнянні міри відповідальності боржника за невиконання рішень різних категорій та заходи примусового характеру, що можуть бути застосовані виконавцем при їх виконанні для стимулювання боржника. Піднімається проблематика виконання рішень зобов'язального характеру, зокрема в частині виконання рішення без участі боржника, враховуючи зміни процесуального законодавства, направлені на її вирішення.

Наголошено на відсутності пояснення на законодавчому рівні, які рішення підлягають виконанню без участі боржника, а також відповідних критеріїв,

за якими рішення дозволено виконувати без участі боржника. Розглядалися пов'язані з цим ускладнення виконавчого провадження, зокрема при переході виконання рішення у порядку для немайнових рішень до процедури звернення стягнення на майно боржника. Звертається увага на негативних наслідках некоректного вибору способу захисту права, враховуючи специфіку виконання рішення суду відповідної категорії. Вносяться пропозиції по вдосконаленню примусового виконання рішення немайнового характеру на основі законодавчих змін стосовно врегулювання цього питання.

Ключові слова: виконавче провадження, звернення стягнення на майно боржника, виконання рішення зобов'язального характеру, заходи примусу, процедура.

Bondar I. V., Maliarchuk L. S., Bondar A. A. Peculiarities of enforcement of property and non-property decisions: comparative aspect through the prism of ways to protect rights

This article studies the procedural aspects of enforcement of property and non-property decisions in the context of assessment of the effectiveness of such ways of right protection as an obligation to carry out particular actions, in particular, to pay money, in contradiction to an obligation to charge such money. The originating provisions of this study is the statement that the defined way of right protection, while addressing to a court, stipulates a set of enforcement measures and an algorithm and a volume of enforcement actions within a particular type of enforcement proceedings that effects the effectiveness of such a way of right protection and the possibility of actual right restoration in whole.

This article contains the analysis of the procedural differences and peculiarities of execution of property and non-property decisions, the outlines of advantages and disadvantages of respective procedures, the comparisons of volume of debtor's obligations for failure to fulfil decisions of different categories and enforcement measures that an enforcement officer may apply at their execution for stimulating a debtor. It raises the issue of execution of enforcement decisions, in particular, in part of a decision execution without a debtor's participation, taking into account changes in the procedural legislation aimed at its solving.

It was emphasized on lack of explanations of, at the legislative level, what decisions are subject to enforcement without a debtor's participation, as well as respective criteria at which a decision is permitted to enforce without a debtor's participation. It was considered enforcement proceedings complications related therewith, in particular, when enforcing a decision in the procedure for non-property decisions to the procedure for foreclosure on a debtor's property. The article draws attention to negative consequences of incorrect choosing of right protection way, taking into account the specifics of a court decision enforcement of a proper category. It contains proposals on improving the enforcement of non-property decisions by the way of making changes to legislation in order to regulate this issue.

Key words: enforcement proceedings, foreclosure on a debtor's property, execution of a binding decisions, enforcement measures, procedure.

Вступ. Обраний позивачем спосіб захисту права та відповідне формулювання суті позовних вимог обумовлює зміст резолютивної частини рішення, а прийняті судом заходи реалізації рішення слугують орієнтиром для визначення порядку його примусового виконання. У свою чергу комплекс виконавчих дій та алгоритм і правила їх вчинення, потенційні заходи примусового характеру, що можуть бути застосовані виконавцем, визначаються з огляду на процесуальні особливості конкретного виду виконавчого провадження, в межах

якого передбачено здійснення примусового виконання рішення тієї чи іншої категорії, чим оцінюється їх дієвість і в цілому можливість виконання рішення своєчасно та в повному обсязі. Отже, від якості позовної заяви, юридично правильного змісту позовних вимог, тобто зазначеного способу судового захисту, залежить як швидкий і ефективний розгляд справи [1], так і оптимальність процедури примусового виконання рішення, а відтак і фактичне відновлення прав загалом.

Процесуальні аспекти примусового виконання рішень різних категорій у своїх роботах розглядали Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В., Снідевич О.С., Зеленкова І.І., Авторов А.М., Маковецький З.В., Фесик М.О., зокрема в контексті проблематики виконання рішень немайнового (зобов'язального) характеру, які і стали поштовхом для здійснення нами аналізу відмінностей окремих способів захисту прав та характеристики їх ефективності через призму особливостей процедури примусового виконання ухвалених рішень за результатом розгляду відповідних позовних вимог.

Постановка завдання. У цій розвідці наша увага зосереджена на вивченні різниці алгоритму дій виконавця при примусовому виконанні рішень немайнового і майнового характеру задля проведення оцінки ефективності таких способів захисту прав як зобов'язання вчинити певні дії, зокрема сплатити кошти, на відміну від вимоги про їх стягнення, яка актуалізується з огляду на нещодавно прийняті зміни процесуального законодавства, направлені на вирішення проблематики невиконання рішень боржником зобов'язального характеру. Відповідні новели також стали предметом розгляду з метою здійснення їх аналізу та внесення пропозицій щодо доопрацювання.

Результати дослідження. Так, за положеннями ст. 16 Цивільного кодексу України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [2]. Залежно від природи вимог всі судові рішення можна поділити на дві загальні групи: 1) судові рішення майнового характеру (наприклад, про стягнення грошових коштів, визнання права власності тощо) та 2) судові рішення немайнового характеру (ототожнюють із рішеннями зобов'язального характеру), тобто ті, які не можуть бути оцінені в грошовому еквіваленті (наприклад, рішення, за якими боржник має вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення) [3, с. 5].

Деякі правники окремо виділяють рішення зобов'язального характеру – тобто рішення, яким боржника зобов'язано вчинити певні дії або утриматись від їх вчинення, наголошуючи, що за своє суттю такі можуть бути як немайновими, наприклад «зобов'язати боржника не чинити перешкод», або ж майновими, які зобов'язують боржника передати стягувачу грошові кошти або майно [4].

Оскільки поділ судових рішень законодавчо не закріплений, то допоки він ґрунтується на класифікації позовних вимог, визначений Законом України «Про судовий збір», де виділяються позовні заяви майнового та немайнового характеру [5].

Під позовною вимогою майнового характеру розуміють захист права або інтересу, об'єктом якої є благо, що піддається грошовій оцінці. До позовних заяв немайнового характеру відносяться вимоги, які не підлягають вартісній оцінці. Таким чином, під немайновим позовом слід розуміти вимогу про захист права або інтересу, об'єктом якої виступає благо, що не піддається грошовій оцінці [6].

Для ілюстрації підходів до розмежування вимог майнового та немайнового характеру звернемося до судової практики. Так, позовна вимога про зобов'язання повернути земельну ділянку у зв'язку з припиненням договору оренди буде мати немайновий характер, оскільки є вимогою про виконання обов'язку в натурі та буде полягати в поверненні орендодавцеві належної йому земельної ділянки, а відповідні дії не вплинуть на склад майна суб'єктів спору (зміна власника майна не відбувається). Такого висновку дійшов Верховний Суд у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду у справі № 905/105/20 [7]. Однак, наприклад, позовна вимога про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження земельною ділянкою шляхом її повернення буде майнового характеру, оскільки має грошове вираження, так само як і стягнення коштів, зокрема заборгованості чи навіть компенсації вартості майна, що підлягало поверненню.

У свою чергу, Закон України «Про виконавче провадження» (далі – Закон) [8] передбачає різний порядок примусового виконання судових рішень майнового та немайнового характеру з використанням відмінних заходів примусового характеру. Примусове виконання рішення відбувається в площині «стягнути» чи «зобов'язати щось зробити» (утриматися від певних дій), у різний спосіб, при чому комплекс допустимих виконавчих дій та інструментів обмежений процедурою виконання рішення певної категорії. А відтак примусове виконання рішення в межах того чи іншого виконавчого провадження та відповідний алгоритм дій виконавця залежить від обраного способу захисту права позивачем і його відображення в резолютивній частині рішення та виконавчому документі судом.

Так, у випадку розгляду позовних вимог щодо зобов'язання вчинити певні дії ухвалене рішення прийнято відносити до категорії немайнових – рішення, за якими боржник зобов'язаний особисто вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення [9], що виконується у порядку, передбаченому ст. 63 Закону.

У свою чергу процедура примусового виконання таких рішень зводиться до встановлення для боржника в постанові про відкриття виконавчого провадження 10-ти денного строку для вжиття ним особисто відповідних приписів суду, зі впливом якого, у разі невиконання без поважних причин рішення, виконавець виносить постанову про накладення на нього штрафу, в якій також зазначаються повторна вимога виконати рішення протягом 10 робочих днів та попередження про кримінальну відповідальність, після чого знову здійснюється аналогічна перевірка. Потому, у разі невиконання боржником рішення, яке не може бути виконано без участі боржника, виконавець надсилає до органу досудового розслідування повідомлення про вчинення боржником кримінального правопорушення та виносить постанову про закінчення виконавчого провадження. По суті при здійсненні відповідних виконавчих дій у межах даного виконавчого провадження у виконавця відсутня можливість застосування дієвих засобів стимулу (штрафи незначного розміру, а кримінальні справи так і не направляються до суду) чи заходів примусового характеру, зокрема безвідносно до боржника (наприклад, арешт майна, обмеження у праві виїзду за межі України тощо).

Визначальним при виконанні немайнових рішень, є відсутність вартісної оцінки. Це призводить до неможливості здійснити стягнення на майно боржника, оскільки при виконанні рішень немайнового характеру, як правильно зазначають Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В, немає предмета стягнення, а є лише предмет виконання – визначені рішенням дії боржника, або утримання від певних дій [10, с. 128].

Тому виконання рішень з подібним формулюванням повністю залежить від добросовісності боржника і, як наслідок, у разі ігнорування виконання рішення з його боку, виконавець вимушений закінчувати виконавче провадження без забезпечення задоволення вимог стягувача, за винятком випадків, коли таке рішення може бути виконане без участі боржника згідно положень ст. 63 Закону, проблематика застосування яких буде розглянута далі після наведення порівняльної характеристики виконання майнових рішень про стягнення коштів.

Так, виконання рішень майнового характеру передбачає звернення стягнення на майно боржника по регламентованій процедурі Розділу VII Закону і яка полягає в його арешті, вилученні (списанні коштів з рахунків) та примусовій реалізації (ч. 1 ст. 48). Більше того, згідно ч. 8 ст. 48 Закону у 10-денний строк з дня відкриття виконавчого провадження виконавець проводить перевірку майнового стану боржника з метою виявлення і відповідно арешту майна або ж у разі якщо в заяві стягувача зазначено конкретне майно боржника, виконавець негайно після відкриття виконавчого провадження перевіряє в електронних державних базах даних та реєстрах наявність права власності або іншого майнового права боржника на таке майно та накладає на нього арешт (п. 2 ч. 7 ст. 26 Закону). Тобто, при виконанні рішення про стягнення коштів виконавець після відкриття виконавчого провадження одразу починає їх виявлення шляхом взаємодії з банками з метою арешту та подальшого списання наявних на рахунку безготівкових коштів боржника чи вилучення готівки за місцем проживання (перебування) фізичної особи чи місцезнаходженням юридичної особи. До того ж, боржник зобов'язаний за рішеннями майнового характеру подати виконавцю протягом 5 робочих днів

з дня відкриття виконавчого провадження декларацію про доходи та майно, що має спростити отримання інформації про його майновий стан. Та все ж для виконання рішень цієї категорії комунікувати безпосередньо з боржником потреби немає, як і очікувати активних дій з його боку, направлених на самостійне (добровільне) виконання, на що законодавцем сьогодні не відводиться спеціальний строк після відкриття виконавчого провадження, тому рішення підлягає виконанню одразу за рахунок його коштів або іншого майна у випадку їх відсутності з урахуванням правил черговості стягнення майна. Фактично такий спосіб виконання дозволяє оперативного задовольнити вимоги стягувача у разі наявності коштів (майна), незалежно від місця перебування боржника і проявів ухилення ним від виконання рішення.

Також при виконанні рішень майнового характеру у виконавця є досить дієві засоби впливу на боржника, щоб стимулювати останнього до виконання рішення або сприяти цьому. Окрім того, що він може так само накладати штрафи на боржника, наприклад за теж ігнорування вимоги щодо необхідності подання декларації про доходи та майно, виконавець може звертатися до суду за встановленням тимчасового обмеження у праві виїзду боржника – фізичної особи чи керівника боржника – юридичної особи за межі України, що в окремих випадках допомагає досягненню позитивного результату у ході виконання рішення.

Поміж тим, суттєвим плюсом даного виконавчого провадження є застосування ще одного стримуючого механізму для відчуження майна, зокрема, яке не знаходиться під арештом, а саме внесення відомостей про боржника до Єдиного реєстру боржників одночасно з винесенням постанови про відкриття виконавчого провадження (крім відомостей щодо боржників, якими є державні органи, органи місцевого самоврядування, а також боржників, які не мають заборгованості за виконавчим документом про стягнення періодичних платежів більше трьох місяців). Натомість, відомості про боржників за рішенням немайнового характеру у цей реєстр теж не потрапляють, і така опція відсутня навіть якщо виконавець переходить за п. 2 ч. 3 ст. 63 Закону до вжиття заходів примусового виконання рішення, коли рішення може бути виконано без участі боржника. Тобто, це означає, що після вчинення всіх виконавчих дій і застосування важелів впливу на боржника, передбачених процедурою для виконання рішення немайнового характеру, фактично відбувається перехід до виконання рішення шляхом звернення стягнення на майно. Однак, при цьому боржник не може бути обмежений у праві розпорядження своїм майном через Єдиний реєстр боржників, що ставить під загрозу можливість виконання рішення за рахунок такого, зокрема після спливу відведеного строку для виконання в межах провадження щодо виконання немайнового рішення. Такі ризики існують ще й з огляду на те, що при виконанні рішень немайнових категорій виконавець теж не має повноважень накладати арешт на майно боржника, навіть, якщо в перспективі він планує виконувати рішення без участі боржника за рахунок його активів. Вжити відповідні заходи забезпечення виконання рішення він може лише після завершення вчинення циклу виконавчих дій, що складають зміст виконавчого провадження по виконанню рішень немайнового характеру, коли відбувається зміна процедури, що вже спрямовується на виконання рішення як майнового і як раз зводиться до арешту майна (коштів) та його вилучення (списання). Проте знову-таки з урахуванням того, що протягом як мінімум 20 днів у боржника були «розв'язані руки» щодо розпорядження майном, можливість подальшого його виявлення і арешту сумнівна.

Отже, перевага у формулюванні позовних вимог шляхом стягнення коштів замість зобов'язання їх сплатити очевидна, і обґрунтування звернення до останнього зменшення розміру судового збору себе не виправдовує у цьому випадку. Позивачеві без відповідного розуміння порядку примусового виконання таких рішень може видаватися, що при виборі будь-якого з цих способів захисту прав має бути забезпечений однаковий результат для нього – отримання присудженої судом суми коштів. Однак, окреслена вище різниця у процедурі примусового виконання ухвалених за результатом відповідних позовних вимог рішень, дає чітке розуміння у тому, який же спосіб захисту у цьому аспекті є більш ефективним і зможе швидше забезпечити задоволення вимог, і навпаки – які є ризики залишитися без виконання взагалі навіть у випадку отримання рішення на свою користь.

При цьому розраховувати у крайньому разі на перехід від виконання рішення в межах однієї процедури до іншої теж безперспективно з огляду на описані вище недоліки і переваги кожної, зокрема в контексті проблематики гарантування схоронності майна боржника та забезпечення виконання рішення за його рахунок. Крім того, підхід законодавця щодо можливості практичного застосування положення про виконання рішення без участі боржника є оціночною, а тому спірною. Відповідно відповідальність за її використання має взяти на себе виконавець, при цьому будучи готовим до оскарження таких його дій з боку боржника, тобто до подолання крім всіх вищеперахованих перешкод виконання у такий складний спосіб рішення ще і такі. Незважаючи, на весь суб'єктивізм вирішення цього питання, має місце позитивна судова практика на користь виконавця і стягувача – визнання правомірності стягнення з боржника грошових коштів при виконанні рішення, яке зобов'язувало боржника їх повернути [9]. Однак, при всьому цьому, ця ситуація з можливістю переходу до виконання рішення без участі боржника мала би бути врегульована шляхом наведення чітких критеріїв для віднесення тих чи інших рішень до цього переліку. А потенційним стягувачам у свою чергу варто бути пильними ще на етапі звернення до суду за захистом своїх прав, щоб у подальшому не доводилося долати наведені вище нюанси примусового виконання рішення для безперешкодного і оперативного отримання задоволення своїх вимог.

Отже, реалізація рішення суду здійснюється відповідно до змісту його резолютивної частини, що ґрунтується саме на предметі позову – матеріально-правовій вимозі позивача до відповідача, стосовно якої він просить постановити судові рішення. Тому, якщо з резолютивної частини рішення державному чи приватному виконавцю незрозуміло порядок його виконання, то він не позбавлений можливості звернутися до суду із заявою про роз'яснення рішення суду, про встановлення порядку виконання рішення. У свою чергу особа, яка звертається за захистом своїх прав до суду, також повинна враховувати ризики невиконання рішення в контексті наведеної проблематики і зважити ефективність обраного способу захисту з огляду на можливість примусового виконання ухваленого за результатом розгляду його позовних вимог рішення.

Висновки. Таким чином, для досягнення кінцевої мети правосуддя – фактичного захисту прав, свобод, інтересів необхідно обирати спосіб захисту, зважаючи на особливості процесуального порядку його реалізації, зокрема, і в межах конкретного виконавчого провадження із урахуванням потенційної можливості використання виконавцем при цьому дієвих засобів впливу щодо боржника. При цьому суд не наділений повноваженнями визначати спосіб захисту порушеного права на стадії відкриття провадження та у подальшому виходити за межі позовних вимог, оскільки саме позивач має право на звернення з позовом, якому кореспондується обов'язок визначення способу захисту. Тому від коректного формулювання змісту позовних вимог, що обумовлюється правильним вибором способу судового захисту, залежить не тільки успіх розгляду справи у вигляді винесеного на користь позивача рішення, а й його остаточне виконання.

В аспекті висвітленої проблематики виконання рішень зобов'язального характеру виправданими вважаємо внесені зміни у процесуальне законодавство стосовно того, що невиконання боржником рішення суду про зобов'язання вчинити певні дії щодо майна стягувача або майна, присудженого на користь стягувача, протягом 2-х місяців з дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження, є самостійною підставою для зміни способу і порядку виконання такого судового рішення шляхом стягнення з боржника суми вартості відповідного майна (крім випадків, коли стягувач перешкоджає провадженню виконавчих дій, вартість майна неможливо визначити або майно відповідно до закону не може оцінюватися) [11].

Незважаючи на переваги такого підходу, не вбачається ясності, як ці положення тепер мають корелюватися з ст. 63 Закону в частині можливості виконання рішення без участі боржника. Видається, що тепер ця обставина не впливає на можливість виконання рішення в інший спосіб, а відтак дана норма теж повинна зазнати відповідних змін, а ця умова має бути прибрана з її змісту і так само має бути визначена можливість автоматичного переходу

від процедури виконання рішення самим боржником до виконання рішення виконавцем за рахунок його майна, у тому числі і стосуватися випадків, коли треба вчинити якісь дії замість боржника, але з подальшою компенсацією вартості їх проведення, у разі відсутності виконання рішення протягом певного періоду з дня винесення постанови про відкриття виконавчого провадження. У той же час, невинуватими вважаємо нововведення щодо встановлення цього строку аж в два місяці, адже такий довготривалий період надаватиме можливість боржнику для зловживань та в кінцевому результаті навіть ухилитися від виконання рішень, а відтак є потреба у перегляді змін в цій частині з подальшим скороченням введеного строку, наприклад в межах місячного терміну.

Список використаних джерел:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.02.2024 р., судова справа № 990/150/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117241509> (дата звернення: 27.12.2024).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
3. Аналітичний звіт. Проблемні питання виконання судових рішень зобов'язального характеру суб'єктами владних повноважень. 2023 р. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/649/411/698/6494116987067711322061.pdf> (дата звернення: 28.12.2024).
4. Авторгов А.М. Проблемні питання виконання судових рішень зобов'язального характеру. *Судово-юридична газета*. 2020. 17 лют. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/160592-problemni-pitannya-vikonannya-sudovikh-rishen-zobovyazalnogo-kharakteru?fbclid=IwAR2ED_EKgAZazdIkNWKNF_sCnlrVx0Xvx3ub3uE0Z9nnGAkMtwTn2pwpi_Y#google_vignette. (дата звернення: 07.12.2023).
5. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
6. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у справі № 758/5118/21 від 18 вересня 2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113721711> (Дата звернення: 28.12.2024).
7. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду у справі № 905/105/20 від 02.12.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93296139> (дата звернення: 28.12.2024).
8. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 28.12.2024).
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.12.2020 р., судова справа № 442/2633/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93879587> (дата звернення: 03.12.2024).
10. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Науково-практичний коментар., К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. 1172 с.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України від 21.11.2024 р. № 4094-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#Text> (дата звернення: 27.12.2024).

БУЛАТ Є. А.,

доктор юридичних наук, старший
дослідник,
старший науковий співробітник
(Центр досліджень інтелектуальної
власності та трансферу технологій
Національної академії наук)

УДК 347.779:001

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.5>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ ТЕХНІЧНОГО СПРИЯННЯ ЯК ДОГОВОРУ ЗМІШАНОГО ВИДУ ЩОДО КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті розглянуті деякі аспекти договору технічного сприяння як договору змішаного виду щодо комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності. Договірною практикою у тому числі, у сфері трансферу технологій, визнається укладення договорів, які передбачають надання комплексу послуг, робіт, навчання, які надаються додатково до надання ліцензій на використання об'єктів права інтелектуальної власності, які отримали назву змішаних.

Автором визначено, що договір технічного сприяння як договір змішаного виду поєднує в собі елементи різних договорів, зокрема, підряду (у тому числі підряду на проектні, будівельні роботи, інжинірингу), поставки, надання послуг, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Найбільшого поширення цей договір набув за кордоном, а в Україні він відомий завдяки наданню міжнародної технічної допомоги різними міжнародними структурами і при укладенні зовнішньоекономічних договорів з метою здійснення комплексу будівельних робіт, які передбачають застосування відповідних технологій.

Головною метою цього типу договорів є допомога, яка надається одною стороною (ліцензіаром) іншій стороні (ліцензіату) в освоєнні переданої технології та навчанні персоналу ліцензіата у її використанні, а навчання може визначатися у договорі як складова частина зобов'язань або оформлюватися окремою угодою. Таке навчання, консультації залежно від мети і завдань договору, можуть стосуватися питань виробництва, поставки, проектування, тощо.

На сучасному етапі у чинному національному законодавстві відсутнє нормативне визначення договору технічного сприяння, його істотних умов. З огляду на існуючу міжнародну договірну практику у зазначеній сфері, у національному законодавстві у подальшому доцільно нормативно визначити поняття, істотні умови і закріпити вимоги до укладення договору технічного сприяння.

Ключові слова: договір технічного сприяння, трансфер технологій, змішані договори, інтелектуальна власність, комерціалізація прав інтелектуальної власності.

Bulat Ye. A. Some aspects of a Technical Assistance Agreements as a mixed-type agreement for the commercialization of intellectual property rights

The article deals with some aspects of a Technical Assistance Agreement as a mixed-type agreement for the commercialization of intellectual property rights. The contractual practice, including in the field of technology transfer, recognizes

conclusion of agreements that provide for rendering of the range of services, works and training offered in addition to granting of intellectual property licenses. These agreements are commonly referred to as the mixed contracts.

The author determines that a Technical Assistance Agreement as a mixed-type agreement combines the elements of various agreements, in particular, contractor's agreement (including contracts for design, construction and engineering work), supply agreement, service agreement and agreement for the disposal of intellectual property rights.

This type of agreement is most widely used abroad, while in Ukraine it is primarily known through the provision of international technical assistance by various international organizations and upon the conclusion of foreign economic contracts aimed at carrying out comprehensive construction projects that involve the application of relevant technologies.

The main purpose of this type of agreement is the assistance provided by one party (licensor) to another party (licensee) in mastering of the transferred technology and familiarization training of the licensee's personnel. Such training may be specified in the agreement as an integral part of the obligations or formalized as a separate agreement. Depending on the purpose and objectives of the agreement, this training and consultation may pertain to production, supply, design and other related issues.

At the present stage, the current national law is silent on the issue of a regulatory definition of the Technical Assistance Agreement and its essential conditions.

Given the existing international contractual practices in this area, subsequently it would be advisable to introduce a regulatory definition of the concept and essential conditions of the agreement in the national legislation, as well as to establish requirements for the conclusion of Technical Assistance Agreements.

Key words: *Technical Assistance Agreement, technology transfer, mixed contracts, intellectual property, commercialization of intellectual property rights.*

Вступ. На сучасному етапі нагальним питанням є удосконалення правової охорони об'єктів інтелектуальної власності та подальшої комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності як невідомої складової інноваційного розвитку. Ефективне використання наукомістких технологій передбачає не тільки перетворення нових наукових розробок на відповідні інтелектуальні інвестиції, але також у подальшому створення нових технічних і технологічних рішень, винаходів, корисних моделей та інших об'єктів права інтелектуальної власності.

При цьому трансфер технологій є ефективним механізмом, який виступає основою взаємодії інфраструктурних елементів кожної національної інноваційної системи [1]. А подальша комерціалізація наукових здобутків і розробок створює нові перспективи для розвитку науки, технологій і виробництва як на сучасному етапі, так і в майбутньому.

Огляд наукових досліджень. Законодавством передбачено наявність різних договірних конструкцій у сфері трансферу технологій, зважаючи на мету і завдання, які вони переслідують. Разом з тим, таке різноманіття потребує належного упорядкування, оскільки більшість таких договорів має змішаний характер зважаючи на їх правову природу, істотні умови, особливості і надання ліцензій на використання об'єктів права інтелектуальної власності.

Проблематику різних видів договорів і, зокрема, договорів про трансфер технологій, їх види і особливості було висвітлено у працях відомих вчених і дослідників, зокрема, Ю. Капіці, К. Шахбазян, Д. Махновського, В. Мехеди, І. Кириченко, В. Янишен, О. Турченко та інших.

Зокрема, Ю. Капіцей визначалися основні етапи трансферу технологій, практика іноземних країн з укладання договорів про трансфер технологій, види договорів [2, с. 2]. К. Шахбазян зазначені напрямки формування стратегії договірно-правового регулювання

трансферу технології, зокрема, в наукових установах [3, с. 315]. Особливості договорів підряду і надання послуг у чинному законодавстві і законодавстві зарубіжних країн визначені у наукових працях В. Янишен [4, с. 8], О. Турченко, А. Сурми [5, с. 109]. Особливості договору інжинірингу висвітлені у працях В. Мехеди [6, с. 48], І. Кіріченко [7, с. 10], тощо.

Разом з тим, вимоги щодо укладання договору технічного сприяння як договору змішаного виду на законодавчому рівні як в Україні так і в багатьох країнах на сучасному етапі не закріплені. Як і відсутній єдиний підхід до визначення правової природи даного договору.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей, елементів і правової природи договору технічного сприяння як договору змішаного виду щодо комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності.

Результати дослідження. Згідно з п. 13 ст.1 Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» трансфер технології визначається як передача технології, що оформляється шляхом укладення між фізичними та/або юридичними особами двостороннього або багатостороннього договору, яким установлюються, змінюються або припиняються майнові права та обов'язки щодо технології та/або її складових [8].

На думку фахівців, в реальній практиці відсутнє укладання «чистих» договорів про трансфер технологій, змістом яких є, наприклад, тільки надання дозволу на використання винаходу чи іншого об'єкту права інтелектуальної власності. Договірною практикою у сфері трансферу технологій визнається укладення договорів, які передбачають надання комплексу послуг, робіт, навчання, які надаються додатково до надання ліцензій на використання об'єктів права інтелектуальної власності [9, с. 27].

Цивільний кодекс України визначає такі договори як змішані. Згідно з ст. 628 Цивільного кодексу України сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору [10].

Такими договорами передбачається обмін науково-технологічними і технічними результатами, стосується конкретних виробничих процесів, співробітництва у виготовленні наукомісткої продукції, тощо.

У зазначеній сфері до таких договорів слід віднести, наприклад, договори технічного сприяння, інжинірингу, договори щодо спорудження і передачі об'єктів «під ключ», комерційної концесії (франчайзингу); про надання в оренду або лізинг складових технологій, обладнання; поставку промислової технології; технічно-промислової кооперації, спільної діяльності; створення підприємницького товариства з внесення до статутного капіталу прав інтелектуальної власності, тощо [9, с. 29].

І одним з таких договорів змішаного виду, у якому поєднуються елементи договорів підряду (у тому числі підряду на проєктні, будівельні роботи, інжинірингу), поставки, надання послуг, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, є договір технічного сприяння.

Найбільшого поширення цей договір набув за кордоном, зокрема, у країнах ЄС, США, Великобританії і повсюдно укладається сторонами у різних галузях – будівництва об'єктів інфраструктури, нафтопереробної і хімічної промисловості, медицини, а також у сфері високіх технологій, тощо. По суті, договір технічного сприяння є новою комбінацією договорів які, крім надання ліцензії на використання об'єктів інтелектуальної власності передбачають навчання ліцензіата використанню технологій, управління новим бізнесом, надання послуг, продаж нового асортименту продукції [11, с. 56].

В Україні договір технічного сприяння відомий завдяки наданню міжнародної технічної допомоги різними міжнародними урядовими і неурядовими структурами і при укладенні зовнішноекономічних договорів з метою здійснення комплексу будівельних робіт, які передбачають застосування нових технологій. На сучасному етапі в Цивільному кодексі України відсутнє законодавче визначення договору технічного сприяння, зокрема, відсутні

спеціальні положення до регулювання форми договору, тому цей договір має укладатися відповідно до загальних вимог про форму правочину (статті 205-209 ЦК України) [10].

Основною метою договору технічного сприяння є допомога, яка надається одною стороною (ліцензіаром) іншій стороні (ліцензіату) в освоєнні переданої технології та навчанні персоналу ліцензіата у її використанні. Консультації і навчання персоналу можуть входити до договору як складова частина зобов'язань або оформлюватися окремою угодою [9, с. 88].

Наприклад, залежно від умов, технічна допомога за договором може передбачати передачу всіх ноу-хау щодо виробництва, маркетингу, поставки, просування та реклами відповідної продукції і надання ліцензіату технічної документації, яка стосується ноу-хау і всіх специфікацій, формул, креслень, конструкторських матеріалів та документації, що стосується виробництва. Така документація може розповсюджуватися на проектування та виготовлення відповідної продукції; системи та методів виробництва, конструкції, оснащення продукції; методів оцінки ефективності виробництва; підготовки планів закупівлі сировини та виробничих планів і систем для моніторингу фактичної продуктивності згідно плану; процедур та стандартів контролю якості [12, с. 31].

Сторони можуть домовитись про надання послуг з допомоги щодо проектування виробничої лінії (заводу) або здійснення нагляду за її встановленням та випробуванням [13, с. 19].

Наприклад, за договором технічного сприяння між зарубіжним інвестором (ліцензіаром) та ліцензіатом (будівельно-інженерною фірмою) передбачено надання: технічної документації, ноу-хау, специфікацій, технічної допомоги, права використання торговельної марки для будівництва заводу з виробництва і продажу керамічної плитки для підлоги із композитних матеріалів. Ліцензіар здійснює навчання персоналу ліцензіату, а також надає консультації під час проектування, будівництва, встановлення обладнання та запуску заводу, а також використання нового обладнання [11, с. 58].

Також навчання і консультації персоналу ліцензіата можуть здійснюватись щодо джерел постачання матеріалів, необхідних для виробництва і обробки продукції, організації комунікацій ліцензіата з потенційними постачальниками таких матеріалів і допомоги ліцензіату в узгодженні вигідних умов поставок, маркетингу, просування відповідної продукції, що визначається сторонами на визначеній у договорі території, і в обумовлений строк [12, с. 32].

Додатково сторони можуть домовитись про надання консультацій щодо усіх супутніх питань, які стосуються технологій виробництва, устаткування і оснащення.

Висновки. Таким чином робиться висновок, що договір технічного сприяння це договір змішаного виду щодо комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності у якому поєднуються елементи договорів підяду, інжинірингу, поставки, надання послуг і розпорядження майновими правами інтелектуальної власності. При укладенні договору технічного сприяння у національному законодавстві треба враховувати досвід існуючої міжнародної практики у зазначеній сфері з огляду на специфіку його положень. Цей договір потребує подальшого нормативного визначення, закріплення вимог до його укладення, істотних умов і змісту.

Список використаних джерел:

1. Карпенко, А. Трансфер технологій: сутність та тенденції в Україні. *Сталий розвиток економіки*, 2016, 1(30), 24–30. URL: <https://economdevelopment.in.ua/index.php/journal/article/view/432>.
2. Винахідницька діяльність у наукових установах / за ред. Ю. М. Капіці; кол. авторів: Ю. М. Капіца, Т. Г. Косско, Д. С. Махновський, І. І. Хоменко, Н. І. Аралова, М. П. Туров: наук.-практ. вид. К.: Логос, 2021. 455 с.
3. Шахбазян, К. С. Вибір стратегії договірно-правового регулювання трансферу технологій науковими установами. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності*: збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, 26 квітня 2023 р.). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 314–319. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/59891>.

4. Янишен, В. П. До питання розмежування договорів підряду та договорів про надання послуг. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. С. 1–12.
5. Турченко, О. Г. Сурма, А. С. Договори надання послуг у цивільному праві зарубіжних країн. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 108–111.
6. Мехеда, В. Д. Укладання договору інжинірингу: підстави, порядок, специфіка. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2(23). Том 3, 2018. С. 48–57.
7. Кириченко І.О. Правове регулювання інжинірингової діяльності у сфері будівництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 20 с.
8. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text>.
9. Трансфер технологій та охорона інтелектуальної власності у наукових установах / за ред. Ю.М. Капіці; кол. авторів: Ю.М. Капіца, К.С. Шахбазян, Д.С. Махновський, І. І. Хоменко. К.: Центр інтелектуальної власності та передачі технологій НАН України, 2015. 431 с.
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. (станом на 03 вересня 2024 р.) / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
11. Eckstrom's Licensing in Foreign and Domestic Operations The Forms and Substance of Licensing. 2022. URL: [Eckstrom's licensing in foreign & domestic operations: \(berkeley.edu\)](https://www.berkeley.edu)
12. Walkley Geoffrey, Byrne N.J. *Negotiating Technical Assistance Agreements and Technology Licenses (International Business Negotiating Guides)*, NY: Sweet & Maxwell, 1997. 452 p.
13. Додаток № 3 до Примірного ліцензійного договору. Розпорядження Президії НАН України «Про внесення змін до Положення про використання об'єктів права інтелектуальної власності в НАН України щодо застосування примірного ліцензійного договору (на використання об'єктів права інтелектуальної власності з національними організаціями та підприємствами) від 10.07.2024 № 399. URL: https://ipr.nas.gov.ua/?page_id=19.

ЗВЕРХОВСЬКА В. Ф.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри судової медицини
та права
(Вінницький національний медичний
університет імені М. І. Пирогова)

УДК 342.72:[343.614:179.7
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.6>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕВТАНАЗІЇ ТА АСИСТОВАНОГО СУЇЦИДУ

У статті детально проаналізовано питання щодо правового регулювання евтаназії та асистованого суїциду, які є складними морально-правовими феноменами в реаліях сучасної дійсності. Зазначено та розкрито основні види та сутність зазначених механізмів та окреслено міжнародну практику з приводу даних питань. Визначено та виокремлено, що ці явища мають значний вплив на юридичні, етичні та соціальні аспекти, оскільки стосуються фундаментальних прав людини, таких як право на життя та свободу вибору. У статті підкреслюється, що евтаназія та асистований суїцид є надзвичайно неординарними питаннями, які вимагають балансу між гуманністю, моральними цінностями та правовими стандартами.

Також виокремлено основні види евтаназії, зокрема: активну та пасивну, добровільну та недобровільну, а також пояснюється сутність поняття асистованого суїциду, який полягає в наданні допомоги пацієнту в здійсненні акту припинення життя. Детально висвітлено процедурні аспекти та необхідність дотримання суворих критеріїв для забезпечення прозорості та законності таких дій.

Особливу увагу приділено етичним міркуванням, пов'язаним з прийняттям рішення про евтаназію. Зокрема, проаналізовано дилеми, які виникають у контексті права пацієнта на отримання гідного догляду наприкінці життя та професійної етики лікарів, які можуть зіткнутися з морально-психологічними проблемами, беручи участь у такій важкій процедурі. Окрім цього, автором розглядається важливість запобігання можливим зловживанням даним механізмом, таким як примусова евтаназія чи порушення принципу добровільності прийняття такого рішення. У цьому контексті особливий акцент зроблено на необхідності створення таких правових механізмів, які забезпечуватимуть захист прав пацієнтів і лікарів та запобігатимуть можливим негативним наслідкам.

Таким чином у статті всебічно досліджено проблематичність окресленого питання та виклики з якими доведеться стикнутись суспільству при здійсненні таких дій, а також зазначені їх можливі шляхи вирішення.

Ключові слова: евтаназія, асистований суїцид, права людини, право на життя, гуманізм.

Zverkhovska V. F. Legal regulation of euthanasia and assisted suicide

The article analyzes in detail the legal regulation of euthanasia and assisted suicide, which are complex moral and legal phenomena in the realities of modern reality. The main types and essence of the specified mechanisms are indicated and disclosed, and the international practice regarding these issues is outlined. It has been identified and highlighted that these phenomena have a significant impact on legal, ethical

and social aspects, as they relate to fundamental human rights, such as the right to life and freedom of choice. The article emphasizes that euthanasia and assisted suicide are extremely extraordinary issues that require a balance between humanity, moral values and legal standards.

The main types of euthanasia are also highlighted, in particular: active and passive, voluntary and involuntary, as well as the essence of the concept of assisted suicide, which consists in providing assistance to the patient in the act of ending life, is explained. Procedural aspects and the need to adhere to strict criteria to ensure the transparency and legality of such actions are covered in detail.

Special attention is paid to ethical considerations related to the decision on euthanasia. In particular, the dilemmas that arise in the context of the patient's right to receive decent care at the end of life and the professional ethics of doctors who may face moral and psychological problems while participating in such a procedure are analyzed. In addition, the author considers the importance of preventing possible abuse of this mechanism, such as forced euthanasia or violation of the principle of voluntariness of such a decision. In this context, special emphasis is placed on the need to create such legal mechanisms that will ensure the protection of the rights of patients and doctors and prevent possible negative consequences.

Thus, the article comprehensively examines the problematic nature of the outlined issue and the challenges that society will have to face when carrying out such actions, as well as their possible solutions are indicated.

Key words: *euthanasia, assisted suicide, human rights, right to life, humanism.*

Вступ. Евтаназія та асистований суїцид є одним з найбільш дискусійних питань у сучасному суспільстві та науковому світі. Це явище є досить суперечливим у власній реальності та змушує чималу кількість експертів з різних галузей задумуватись про доцільність введення таких практик та можливість відповідного регулювання на законодавчому рівні. В першу чергу варто зауважити, що дані поняття пов'язані зі складними етичними, соціальними та правовими проблемами, які, безумовно, ставлять великі виклики перед міжнародним та національним правом.

Актуальність обраної теми обумовлена необхідністю пошуку балансу між гуманістичними цінностями, які конкретно закріпились у суспільстві та законодавстві, та суспільними інтересами осіб, які стикнулись з такою проблемою. Також слід зазначити, що на рівні національного законодавства не передбачено легальний характер таких дій, навпаки це визнається переважно діяннями поза межами правового поля. З цих причин зароджується необхідність глибокого вивчення міжнародного досвіду та його адаптації на національному рівні.

Крім того, не менш важливим є й те, що це питання торкається основних прав людини, зокрема права на життя, свободу вибору та гідність, що робить його невід'ємною частиною сучасних дискусій щодо належності такого права до загальновизнаних прав людини. Розгляд питання евтаназії та асистованого суїциду є необхідним для створення правової бази, яка забезпечить захист прав пацієнтів та лікарів, а також сприятиме формуванню етичного і гуманного підходу до розв'язування окресленої проблеми. Саме тому усі ці аспекти й утворюють актуальність обраної тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насправді проблеми правового регулювання евтаназії висвітлюється у чималій кількості наукових праць, та досліджено великою кількістю українських учених, серед яких є: Титаренко Л.В., Шевчук В.В., Огородник А.О., Хажинський Р.М., Левін. О.М., Єднак О.В., Щербак С.В., Козодав М.Ю. та інші. Дане питання існує вже досить довгий час, але свого рішення та загального правового визначення не знайшло й досі, тому це лише підкріплює важливість проведення ще більш детальних досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правового регулювання евтаназії та асистованого суїциду, аналіз міжнародного досвіду легалізації цих явищ, а також формулювання загальної пропозиції щодо вдосконалення законодавства в Україні з урахуванням усіх етичних, соціальних та правових аспектів.

Результати дослідження. Кожна демократична держава світу закріплює у національному законодавстві основні права громадян, до яких передусім належить право на життя. Саме це право є одним із найбільш фундаментальних та непорушних, оскільки воно забезпечує можливість існування людини, яка визначається найбільшою цінністю для держави. Адже демократичні держави створені для людини, а не навпаки - людина не повинна існувати заради держави. Отож, в Україні право на життя проголошено статтею 27 Конституції, в якій зазначено, що кожна людина має невід'ємне право на життя та ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, а обов'язок держави - захищати життя людини [1].

Завдяки сучасним технологіям та чималому прогресу, медицина здатна не лише зберігати, а й відновлювати життя смертельно хворих осіб, що в результаті забезпечує при цьому державне виконання принципу максимальної реалізації права на життя в рамках встановлених законодавством правил. Але, крім зазначеного права вже досить довгий час у суспільстві та науковому світі виникає питання з приводу полярного права громадян, а саме право на смерть, яка реалізується за допомогою евтаназії та подібних способів. Усе зазначене викликає необхідність визначити чи допустимо у сучасному суспільстві надавати людині право вирішувати питання власної смерті, зокрема через процедуру евтаназії та чи реально закріпити дане дійство на законодавчому рівні.

Першочергово важливо дослідити зазначені поняття для більш глибокого аналізу. Евтаназія – дія або практика безболісного умертвіння осіб, які страждають на болісну і невиліковну хворобу або фізичний розлад, що виводить з ладу, або дозволяють їм померти шляхом припинення лікування або відмови від заходів штучного життєзабезпечення [2]. Тобто фактично важливими ознаками даного поняття є саме страждання осіб на невиліковну хворобу та результатом є припинення або відмова від лікування, щоб позбавити людину страждань.

Зазвичай у наукових колах евтаназію поділяють на активну та пасивну. Активна евтаназія – передбачає вчинення будь-яких дій, спрямованих на прискорення смерті безнадійно хворого в останній фазі захворювання. Водночас пасивна евтаназія – передбачає незастосування засобів та невиконання лікарських маніпуляцій, які підтримували певний час життя тяжкохворого пацієнта [3, с. 146].

Якщо ж говорити за асистований суїцид, то він, безумовно, є однією з форм активної евтаназії, адже виражається саме у діях лікарів, які надають пацієнту необхідні засоби для самостійного позбавлення життя. На відміну від інших форм евтаназії, асистований суїцид більше передбачає активну участь пацієнта у прийнятті цього остаточного рішення. Хоча, знову ж таки, в науковій спільноті існують чималі спори з приводу того до якого ж виду належить асистований суїцид. Наприклад, існує й думка, що юридично класифікувати це як злочин досить важко (пасивна евтаназія), а з іншого боку, це умисне діяння лікаря, що сприяє самогубству (активна) [4, с. 112].

Також існує й іншого роду класифікація евтаназії, що залежить від такого фактора, як воля пацієнтів. Тому за наміром волі суб'єкту виділяють три види такої евтаназії, а саме: добровільну, недобровільну і примусову евтаназії:

- а) добровільна евтаназія здійснюється людині при свідомості на її прохання;
- б) недобровільна евтаназія, можлива коли хворий через свій важкий стан не може висловити прохання про евтаназію, тому таке прохання висловлюється законним представником хворого, або збігається з думкою медицини (підґрунтям цього прохання є нібито вищі інтереси хворого);
- в) примусова евтаназія – умертвіння наперекір волі хворого, всупереч його бажанню [5, с. 116].

Якщо з приводу добровільної та примусової все більш менш зрозуміло, то третій вид є досить загадковим. Тому доречно навести приклад недобровільної евтаназії, щоб показати відділеність від інших форм даного виду класифікації. Наприклад, коли пацієнт тривалий проміжок часу знаходиться в комі, а лікарі провівши детальні аналізи констатують відсутність будь-яких шансів на одужання особи. В результаті приймається рішення про припинення штучного життєзабезпечення. Певним чином схожий механізм закріплений на законодавчому рівні у Наказі Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) № 2559 від 09.11.2020 «Про деякі питання удосконалення роботи відділень анестезіології та інтенсивної терапії», де зазначено, що активні заходи щодо підтримання життєдіяльності пацієнта припиняються у випадку підтвердження незворотної смерті – констатації смерті мозку пацієнта консилиумом лікарів, за винятком випадків, коли померла людина розглядається як потенційний донор [6]. Але не менш важливим є й той факт, що у цьому наказі, а саме у ст. 52 прямо зазначено, що забороняється здійснення евтаназії медичними працівниками, тобто навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Даний наказ тільки підтверджує твердження, що в Україні поняття евтаназії та асистованого суїциду знаходиться поза законом та в результаті такі дії будуть кваліфікуватись, як вбивство, тобто злочин проти життя.

Таким чином варто ще раз зауважити, що евтаназія буває досить різною та викликає чималий інтерес та етичні, медичні і юридичні дискусії. Важливим аспектом є те, що в Україні рішення рівня припинення життєдіяльності пацієнта ухвалюються лише за участю кваліфікованих медичних працівників та лише в рамках чітко визначених законодавчими нормами. Закон також передбачає і вираження волі пацієнта, якщо той набув повної цивільної дієздатності та усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, тоді згадана особа має право відмовитися від лікування [7]. Такий метод дозволяє забезпечити баланс між правами пацієнтів та професійною етикою медичних працівників. Але варто зазначити, що такого роду практика в Україні є далеко не універсальною, навіть навпаки евтаназія як така певним чином є поза законом та не визнається як допустимість у цій країні, а от на міжнародному рівні існує трохи інший підхід до сприйняття такої ситуації. Тому саме з цих причин виникає необхідність дослідження та аналізу різних підходів та визначення найбільш оптимального розв'язання цього питання.

Питання евтаназії та асистованого суїциду є так само дискусійним на міжнародному рівні, адже таким чином виражаються різні етичні та правові цінності тих чи інших країн та народів. В той час коли одні легалізують певні норми та закріплюють їх на своєму національному рівні, інші ж категорично заперечують можливість співіснування права на життя та права на смерть. І, як не дивно, саме більшість країн Європи нині дотримуються жорсткої заборони проведення таких практик. Але незалежно від цього з кожним роком у міжнародній спільноті лише зростає інтерес до розробки універсальних стандартів та принципів, які б могли об'єднати як базові права людини, так і етичні зобов'язання медичних працівників, що всеодно в результаті вказує на важливість аналізу досвіду різних країн у цій сфері.

Список країн, які зуміли легалізувати евтаназію та асистований суїцид на законодавчому рівні, безумовно, не малий. Першою країною, яка наважилась на такий крок стали Нідерланди, де фактично ще з 1984 року таке дійство було дозволено Верховним судом, але легально та офіційно евтаназія була закріплена тільки у 2002 році у Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act. Наступною країною стала Бельгія, яка також у 2002 році дозволила здійснювати евтаназію для дорослих, але на цьому прогрес не зупинився, адже ця країна стала також першою у процедурі евтаназії для дітей.

Також до цього списку послідовно увійшли також: Люксембург, Колумбія, Канада, Нова Зеландія, Іспанія, частково Австралія, також це передбачено й у деяких штатах США. Фактично до цього списку можна також включити й Швейцарію, де є легалізований асистований суїцид, але от сама евтаназія, як механізм введення ліків лікарем, й досі залишається забороненим. Але ще далі у питанні евтаназії в цей час іде Канада, яка у 2021 році внесла зміни до свого законодавства, значно розширивши допомоги при смерті (MAID) для осіб

із серйозними та невиліковними захворюваннями, навіть якщо їхня природна смерть не є «розумно передбачуваною». Усі ці зміни закріплені у новому законопроекті Bill C-7: An Act to amend the Criminal Code (medical assistance in dying). Таким чином можна помітити динаміку наростаючого визнання країнами права на смерть своїх громадян. Кожна з перерахованих країн має свій особливий підхід до врегулювання цього питання та насправді межі дозволеного у кожного також різні. Але в будь-якому випадку така тенденція показує про зміну світових поглядів до теми завершення життя за допомогою евтаназії та асистованого суїциду та можливість такого регулювання на законодавчому рівні та реалізації на практиці.

Якщо ж говорити про практику ЄСПЛ, то там також присутня чимала кількість цікавих та резонансних справ на цю тему. Варто окреслити, те що нині практика Європейського суду є досить неоднозначною, та переважно виступає проти поняття евтаназії та зазначається у висновках, що гарантоване право на життя, зазначене у ст. 2 Конвенції з прав людини, не гарантує право на смерть, але також виокремлено, що держави мають широку свободу розсуду у вирішенні питань евтаназії та асистованого суїциду. Найбільш важливою в історії є справа «Ламберт та інші проти Франції», рішення по якій було прийнято 5 червня 2015 року у Страсбургу [8]. Дану справу Венсана Ламбера, громадянина Франції, у науковій спільноті часто розглядають, як одну із ключових у контексті правових і етичних аспектів здійснення та правової циркуляції евтаназії. Суть справи полягає в тому, що Венсан Ламбер отримав серйозну черепно-мозкову травму в результаті дорожньо-транспортної пригоди, що сталась 29 вересня 2008 року. Через дану аварію він став абсолютно безпорадним, перебуваючи в хронічному вегетативному стані. В січні 2014 році на підставі рішення консилиуму лікарів було прийнято рішення про припинення живлення та гідратації пацієнта, що в результаті спричинило смерть пацієнта. Протягом тривалого часу лікування Венсана Ламбера стало предметом конфлікту між родиною, яка розділилася у поглядах на припинення штучного живлення, і лікарями. Родина вважала такі дії лікарів порушенням статті 2 Європейської конвенції з прав людини, де зазначається, що право кожного на життя охороняється законом та нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання [9]. Але у цій ситуації вимоги заявників не були задоволені судом, та на підставі французького закону 2005 року про права пацієнтів та закінчення життя, у 2014 році ухвалилось рішення про правомірність припинення штучного живлення та гідратації Ламбера, визнавши, що продовження лікування є «нерозумною впертістю».

Таку практику ЄСПЛ часто розглядають, як приклад того, наскільки важке врегулювання питання про евтаназію та асистований суїцид, але з іншого боку, частина суспільства вважає цю справу початковою точкою до трансформації правового світогляду та ставлення до таких випадків з боку суду. Але, як можна помітити практика застосування евтаназії на міжнародній арені є досить різною та у провідних країнах світу вже зуміли пристосуватись до розвитку такого явища та закріпили відповідно усе це на законодавчому рівні. Навіть практика ЄСПЛ по трохи починає розширювати свої кордони та підлаштовуватись під нові суспільні відносини, тому буде доцільно почати також розвивати цей напрямок і в Україні, адже важливо бути готовим до трансформації суспільних відносин та зуміти вчасно врегулювати такого роду питання.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що евтаназія та асистований суїцид є надзвичайно складними явищами, з якими вже стикнувся світ. Ці поняття зачіпають фундаментальні права людини, до яких відноситься право на життя, що є основоположною цінністю будь-якої демократичної держави. Міжнародна практика свідчить про присутність вже на даний час успішного застосування евтаназії та нормального перебігу таких відносин у суспільстві, але далеко не всі країни світу погоджуються з такими діями. З кожним роком лише зростає список країн, які на законодавчому рівні врегульовують дану проблему, тому динаміка помітна. Для України це питання залишається особливо актуальним, оскільки національне законодавство однозначно класифікує евтаназію як заборонене діяння, що прирівнюється до вбивства. Водночас зростаючий інтерес до

міжнародного досвіду демонструє щоразу необхідність вивчення можливостей правильної адаптації найкращих практик для створення національного правового механізму. Також не менш важливим є потреба віднайти тонкий баланс між захистом основоположними правами людини та впровадженню жорстких правил, які б не дозволяли зловживати процедурою евтаназії. Для України важливо завчасно врегулювати питання евтаназії та асистованого суїциду, аби відповідати викликам сучасності та рухатися у напрямку прогресивних держав, які вже впровадили чіткі норми.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "euthanasia". *Encyclopedia Britannica*, 17 Dec. 2024 URL: <https://www.britannica.com/topic/euthanasia>. Accessed 22 December 2024.
3. Хажинський Р.М. Евтаназія як складова соматичних прав людини: досвід європейських країн та його значущість для України. *Київський часопис права*. 2023. С. 145–152.
4. Тітаренко Л. В. Феномен евтаназії: право на життя та право на смерть. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. С. 110–114.
5. Шевчук В.В., Огородник А.О. Проблемні питання запровадження евтаназії в Україні. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції*: матеріали XVI всеукраїнської наукової конференції молодих учених. (м.Одеса, Одеський державний університет внутрішніх справ). 2023. С. 115–118.
6. Наказ Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) № 2559 від 09.11.2020 «Про деякі питання удосконалення роботи відділень анестезіології та інтенсивної терапії». URL: [Про деякі питання удосконалення... | від 09.11.2020 № 2559](#).
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 року № 2801-XII, з подальшими змінами та доповненнями. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 4. Ст. 19.
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Ламберт та інші проти Франції» від 5 червня 2015 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22002-10758%22%5D%7D>
9. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: [Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950](#)

ЗОЗУЛЯК О. І.,

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця
(Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук
України)

МАКСИМІВ Л. М.,

аспірант кафедри цивільного права
(Навчально-науковий юридичний
інститут Прикарпатського
національного університету
імені Василя Стефаника)

УДК 347.211

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.7>

ЦИФРОВІ РЕЧІ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОНОВЛЕНІ ПІДХОДИ РЕГУЛЮВАННЯ

У статті проаналізовано поняття цифрової речі, як об'єкта цивільних прав, щодо якого застосовано за замовчуванням правовий режим речі. У правовій літературі традиційною є позиція про те, що правовим режимом речі наділяється будь-яка матеріальна річ, що має фізичне втілення у реальному часі. Однак цифрова річ за своєю правовою природою є нематеріальним благом, у зв'язку з чим пропонується використовувати більш ширший термін «цифрові блага» для позначення об'єктів цивільних прав, якщо вони існують у віртуальному цифровому просторі. Окрім того, доведено, що цифрові об'єкти цивільних прав варто розглядати з урахуванням їх змістового наповнення та мети застосування у цивільному обороті, оскільки сучасні тенденції правового регулювання нематеріальних благ у цифровому середовищі дозволяють дійти висновку про можливість майнового обороту цифрових об'єктів, які мають або можуть мати майнову цінність, будучи при цьому нематеріальним благом. Відповідно, більш позитивно сприймається підхід, викладений у Концепції оновлення ЦК України, яким пропонується оновити та розширити перелік цифрових об'єктів цивільних прав без прив'язки до узагальненої категорії – цифрова річ. Більш коректно було б розширити перелік нематеріальних благ та визначити на законодавчому рівні їх майновий та немайновий характер, що впливає на їх оборотоздатність, якщо інше не передбачено законом. Цифрові блага варто класифікувати на види з урахуванням розвитку цифрових технологій у світі та прописати можливість застосування різних правових режимів для цифрових об'єктів залежно від мети їх використання у цифровому просторі, а саме передбачити можливість існування невичерпної кількості цифрових благ, що виникають та існують у цифровому середовищі у формі цифрових речей, результатів інтелектуальної діяльності, інформації та інших нематеріальних об'єктів, що

можуть вільно переміщуватися без втрати їх природних властивостей та майнової цінності у цивільному обороті.

Ключові слова: майно, об'єкти цивільних прав, правовий режим, віртуальні активи, криптовалюта, цифрові речі, цифрові блага, цифрові активи, цифровий контент, цивільний оборот, цифрове середовище, цивільне право.

Zozuliak O. I., Maksymiv L. M. Digital things as objects of civil rights: updated regulatory approaches

The article analyzes the concept of a digital thing as an object of civil rights, to which the legal regime of a thing is applied by default. In legal literature, the traditional position is that any material thing that has a physical embodiment in real time is endowed with the legal regime of a thing. However, a digital thing, by its legal nature, is an intangible good, and therefore it is proposed to use the broader term “digital goods” to refer to objects of civil rights if they exist in the virtual digital space. In addition, it has been proven that digital objects of civil rights should be considered taking into account their content and the purpose of application in civil turnover, since the current trends in the legal regulation of intangible goods in the digital environment allow us to come to a conclusion about the possibility of property turnover of digital objects that have or may have property value, being at the same time an intangible good. Accordingly, the approach set out in the Concept for Updating the Civil Code of Ukraine, which proposes to update and expand the list of digital objects of civil rights without reference to a generalized category – a digital thing, is perceived more positively. It would be more correct to expand the list of intangible assets and determine at the legislative level their property and non-property nature, which affects their turnover, unless otherwise provided by law. Digital goods should be classified into types taking into account the development of digital technologies in the world and the possibility of applying different legal regimes for digital objects should be prescribed, depending on the purpose of their use in the digital space, namely, to provide for the possibility of an inexhaustible number of digital goods that arise and exist in the digital environment in the form of digital things, results of intellectual activity, information and other intangible objects that can be freely moved without losing their natural properties and property value in civil circulation.

Key words: *property, objects of civil rights, legal regime, virtual assets, cryptocurrency, digital things, digital assets, digital content, civil turnover, digital environment, civil law.*

Вступ. Цифровізація суспільства та держави є одним із пріоритетних напрямків, до якого прагнуть всі країни – члени Європейського Союзу, свідченням чого є прийняття відповідних програм розвитку. Зокрема, Україна долучилася до програми «Цифрова Європа», метою якої, як зазначає Міністерство цифрової трансформації України, є пришвидшити відновлення економіки та цифрову трансформацію. Всього для України доступно чотири основні напрями, у яких можна отримати фінансування – високопродуктивний комп'ютинг, штучний інтелект, дані та хмарні послуги, цифрові навички, використання цифрових технологій в економіці та суспільстві, які впроваджують цифровізацію у бізнесі або у сфері електронного урядування, охорони здоров'я, навколишнього середовища, освіти та культури, технологій Smart City. При цьому активна цифровізація економіки та громадянського суспільства окреслила появу нових об'єктів цивільних прав, що стали одним із елементів впровадження сучасних цифрових технологій до всіх основних сфер діяльності людини, в тому числі у підприємницькій діяльності, що зумовило потребу оновлення підходів до правового регулювання цивільних відносин, які б відповідали сучасним реаліям життя.

Науковими пошуками з питань цифровізації суспільства та правового регулювання нових об'єктів цивільних прав, виникнення яких зумовлено трансформаційними змінами у сфері цифрових технологій, займалися такі вчені, як О. Є. Аврамова, Р. А. Майданик, Є. О. Мічурін, Н. Ю. Філатова-Білоус, С. О. Сліпченко, Р. Б. Шишка, Н. В. Шишка та інші. Втім, незважаючи на значні зміни у цифровому просторі, що торкнулися різних сфер суспільної реальності та зумовили оновлення чинного законодавства, тематика визначення правової суті цифрових об'єктів та їх місця у приватно-правовій системі потребує подальшого наукового дослідження, що зумовить більш розширене розуміння цієї проблематики не тільки у теорії цивільного права, але й у правотворчій діяльності та практиці застосування.

Постановка завдання. Метою статті є окреслити особливості правової природи цифрової речі, як об'єкта цивільних прав, та розглянути наукові підходи до удосконалення правового регулювання цифрової речі у силу специфіки цього нематеріального блага.

Результати дослідження. Останні декілька років показали активну діяльність, спрямовану на цифрову трансформацію багатьох сфер розвитку суспільства та економіки, що надало нові можливості для реалізації суб'єктами цивільних правовідносин своїх суб'єктивних прав та інтересів у цивільному обороті у різних проявах та за допомогою різних засобів, що впроваджені у цифрову реальність. У Концепції оновлення ЦК України свого часу було запропоновано внести зміни з метою розширення об'єктів цивільних прав, зважаючи на появу невідомих на момент створення ЦК України об'єктів. Передусім йдеться про такі об'єкти, як: інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи; об'єкти прав, що створюються та знаходяться у мережі «Інтернет»; криптовалюта; персональні дані, інформація про особу; автономні роботи, штучний інтелект, цифровий контент тощо [3, с. 10].

У подальшому, незважаючи, що процес рекодифікації ще триває і законопроект про комплексні зміни до ЦК України ще не зареєстровано у Верховній Раді України, деякі ланки, в тому числі питання про розширення переліку об'єктів цивільних прав, отримали втілення у формі внесення окремих змін до ЦК України. Зокрема, внесено зміни до ст. 177 ЦК України, згідно яких доповнено, що об'єктами цивільних прав можуть бути цифрові речі, а також те, що об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них [15].

Запроваджені правки мали б дати ясність щодо правового регулювання цивільних відносин, що виникають у цифровому просторі з приводу нових цифрових об'єктів цивільних прав. Однак у правовій літературі виникли дискусії як щодо надання правового режиму речі цифровим речам, так і щодо визначення їх місця у ЦК України з огляду на внесення неструктурованих, недостатньо аргументованих та швидких змін. Адже, традиційно, у ч. 1 ст. 179 ЦК України зазначено, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [15]. Втім главу 13 ЦК України доповнено статтею 179-1 про цифрову річ, якою визначається певне благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність, у зв'язку з чим для цифрових речей за замовчуванням встановлено правовий режим речей, якщо інше не встановлено ЦК України, законом або не випливає із сутності цифрової речі [15].

Як відомо, у правовій літературі традиційною є позиція про те, що правовим режимом речі наділяється будь-яка матеріальна річ, що має фізичне втілення у реальному часі та наділена правовими характеристиками того чи іншого виду речі – рухома і нерухома, подільна і неподільна річ тощо. Однак, як правильно відзначає Є. О. Мічурін, цифрова річ нині теж стала правовою реальністю, а тому після того, як відбулося нормативне врегулювання цифрової речі, це питання суто теоретичне [6, с. 49]. Більше того, враховуючи, що об'єктами цивільних прав є матеріальні та нематеріальні блага, перелік яких на законодавчому рівні відкритий, останній може бути доповнений будь-якими новими благами, що зумовлюють виникнення між суб'єктами нових цивільних правовідносин, які мають свою специфіку. Оскільки цифрова річ є нематеріальним благом, то варто погодитися з вченим,

що започаткування регламентації цифрових благ – це питання юридичної техніки, але не юридичної приреченості. Тому законодавець залишив можливість враховувати істотні особливості цифрової речі і не застосовувати норми речового права до неї тоді, коли це йде у супереч її правовій природі або спеціальній нормі ЦК України чи іншого закону [6, с. 50].

Однак Р. Б. Шишка та Н. В. Шишка зазначають, що цифровою річчю є благо – безтілесні об'єкти, позбавлені фізичного втілення. Термін «річ» традиційно використовується у цивільному праві для позначення матеріальних, фізичних об'єктів. Тому словосполучення «цифрова річ» для визначення об'єктів, що існують виключно у цифровому, нематеріальному середовищі, є доволі некоректним і може призводити до термінологічної плутанини [16, с. 237]. Тому доречним було б використовувати інший термін, відмінний від «цифрова річ», наприклад, «цифрові блага», що більш точно відображав би сутність зазначених благ, як нематеріальних об'єктів, які існують у віртуальному цифровому просторі завдяки комп'ютерним системам та цифровим технологіям [6, с. 237]. У зв'язку з цим є пропозиція визначити інше місце цифрової речі у системі об'єктів цивільних прав та перемістити до глави 15 «Нематеріальні блага», що обумовлено природними властивостями даного блага, а також підкорегувати назву терміном «цифрові блага».

Таку ж позицію розвиває С. О. Сліпченко, який зазначає, що традиційна доктрина цивільного права України базується на тому, що об'єктами права власності можуть бути лише матеріальні блага [14, с. 216]. На думку вченого, встановлення для цифрових речей режиму права власності, як юридико-технічний прийом, сформоване з порушенням такого закону логіки, як закон достатньої підстави. Залишається незрозумілим, чому для цифрових речей все ж таки необхідно обрати режим права власності, а не режим, приміром, права інтелектуальної власності, або інформації, або особистих немайнових благ, що можуть входити до змісту цифрової речі. І для всіх цих благ уже встановлено свій правовий режим з урахуванням їх властивостей. Тому ст. 179-1 ЦК України, по суті, є «мертвою» нормою, незастосовною [14, с. 221].

Однак у науці цивільного права розвинуто два підходи щодо правового режиму цифрових речей: ті, що базуються на пропріетарній концепції, та ті, що заперечують її. Зокрема, Р. А. Майданик зазначає, що для країн романо-германського права загальне розуміння речового права визначається тенденцією до універсалізації сутності речових прав, заснованої на ідеях автономії волі та панування особи над річчю. Широке розуміння речових прав не обмежується матеріальними речами і включає в себе весь спектр нематеріальних об'єктів від прав вимоги до інтелектуальної власності й інших віртуальних об'єктів [4, с. 63]. Тому сучасний етап розвитку інституту речового права характеризується появою нових видів «нематеріального» майна, які мають характеристики товару (віртуальні активи, криптовалюта, «віртуальна власність» («кібер власність») тощо) [4, с. 67].

Така позиція вчених, які підтримують вказаний вище підхід, аргументується ще й посиланням на рішення Європейського Суду з прав людини та норми права Європейського Союзу, в яких, з їх точки зору, право власності поширюється не тільки на предмети матеріального, а й нематеріального світу. Тому законодавче встановлення в Україні для нематеріальних благ режиму права власності відповідатиме європейським стандартам, оскільки вони підпадають під поняття власності у розумінні ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини та її основоположних свобод [13, с. 150]. Однак, на думку С. О. Сліпченка, рішення ЄСПЛ носять прецедентний характер, що проявляється в творчій інтерпретації змісту, поняття, термінів. Юристи ж континентального права звикли до чіткого текстуального та словесного вираження норми, адже на концептуальному рівні розмежування об'єктів права та суб'єктивних прав на них є принциповим, тоді як у прецедентному праві взагалі немає такої категорії як «право на річ» [13, с. 151].

Варто додати, що вітчизняна цивілістика розмежовує правовий режим речей поряд з об'єктами права інтелектуальної власності та інформаційного права, іншими об'єктами цивільного права, кожен з яких теж має свій правовий режим, зумовлений природою цих об'єктів та спеціальним регулюванням, закріпленням нормами окремих законів. Для

прикладу, персональні дані є окремим видом особистої інформації про особу, що має свою специфіку регулювання, є особистим немайновим благом, невід'ємним від особи, який за певних умов може бути предметом договору про обмін цифрового контенту та персональні дані, але останні нематеріальним товаром не являються, що прямо закріплено на рівні європейських директив та українських спеціальних законів. Теж стосується цифрового контенту, що втілений у цифровій формі та обертається у цифровому середовищі. Цифровий контент може бути результатом інтелектуальної творчої діяльності особи, що не завжди дає можливість розглядати його «нематеріальним» майном, що має характеристики товару, що може передаватися за договором про купівлю-продаж чи надання послуг, а є нематеріальним благом, що розповсюджується на підставі публічної ліцензії від автора цифрового твору.

Щодо цифрового контенту, як цифрової речі, на яку поширюється правовий режим речі, вказаний цифровий об'єкт регулюється Законом України «Про цифровий контент та цифрові послуги». У п. 10, п. 11 ст. 2 цього Закону зазначено, що цифровий контент – це дані, які створюються і надаються в цифровій формі (комп'ютерні програми, застосунки, відео-файли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги), що обумовлено його функціонуванням у цифровому середовищі, що являє собою апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та забезпечує можливість його використання споживачем [12], що є однією з ознак цифрових об'єктів цивільних прав. Варто зазначити, що положення вказаного Закону відповідають вимогам, закріпленим у рекомендаціях Директиви (ЄС) 2019/770 від 20 травня 2019 року про певні аспекти контрактів на постачання цифрового контенту та цифрових послуг, згідно якої цифровим контентом є дані, створені та надані в цифровій формі (ст. 2) [17]. Однак у вказаній Директиві чітко зазначено, що її положення жодним чином не мають порушувати чи впливати на права інтелектуальної власності. Відповідно, цифрові об'єкти цивільних прав варто розглядати з урахуванням їх змістового наповнення та мети застосування у цивільному обороті, оскільки сучасні тенденції правового регулювання нематеріальних благ у цифровому середовищі дозволяють дійти висновку про можливість майнового обороту цифрових об'єктів, які мають або можуть мати майнову цінність, будучи при цьому нематеріальним благом. Відповідно, більш позитивно сприймається підхід, викладений у Концепції оновлення ЦК України, яким пропонується оновити та розширити перелік об'єктів цивільних прав без прив'язки до узагальненої категорії – цифрова річ. Більш коректно було б розширити перелік нематеріальних благ та визначити на законодавчому рівні їх майновий та немайновий характер, що впливає на їх оборотоздатність, якщо інше не передбачено законом.

Вдалим щодо закріплення цифрових речей у ЦК України вбачається сприйняття законодавцем категорії «благо», через яку визначена цифрова річ [6, с. 51], у зв'язку з чим висловлюються ідеї про можливість замінити поняття «цифрова річ» на термін «цифрове благо», що відповідало б сутності нематеріальних благ та розширило сферу їх дії. Зокрема, у законодавчому визначенні цифрової речі робиться акцент на обов'язкову майнову цінність зазначеного об'єкта, однак у цифровому просторі є цифрові об'єкти, що не мають майнової цінності, але їх включення до цифрових об'єктів є очевидним. Таким прикладом наводиться цифровий підпис фізичної особи, що не підпадає під поняття цифрової речі, оскільки позбавлений майнової цінності. Відповідно, заміна терміну «цифрова річ» на «цифрове благо» дозволило б окреслити таким об'єктом нематеріальні блага, що мають майнову та немайнову цінність і створюються та існують виключно у цифровому середовищі.

Однак зауважується ще одна проблема, пов'язана з тим, що цифрова річ виникає та існує виключно у цифровому середовищі, але існують об'єкти, що мають подвійну природу – існують у матеріальному і цифровому середовищі, наприклад, об'єкти авторського чи інформаційного права, об'єктивна форма яких може бути одночасно матеріальною та цифровою (друкована та електронна книга, зчитувач флеш-карт (карта пам'яті) та хмарний сервіс). Є. О. Мічурін з даного приводу пропонує виключити з частини 1 ст. 179-1 ЦК України слово «виключно» і подати її у наступній редакції: «Цифровою річчю є благо, що створюється та існує у цифровому середовищі та має майнову цінність» [8, с. 101]. На підтвердження вказаної

пропозиції вченим вдало проілюстровано приклад про код і картинку, як цифрову річ, оскільки на його думку, твердження, що цифрова річ – це цифровий код є дещо однобічним уявленням про неї. Для споживача цифрова річ – це NFT, криптовалюта, токен тощо, хоч з іншого боку це дійсно цифровий код. Через конверсію цифрового коду у зображення відбувається його візуалізація [7, с. 73]. Водночас, якщо зображення намальовано людиною на аркуші, тобто з'явилося без цифрового коду, йдеться про звичайний малюнок, фотографію [7, с. 74].

Отже, матеріальні об'єкти цивільних прав і цифрові об'єкти цивільних прав відрізняються не лише формою – суто формальна ознака, вони є різними і за своєю сутністю, фізичною субстанцією, властивостям [7, с. 76]. На сучасному етапі розвитку та сприйняття метавсесвіту, у якому існує безліч цифрових речей (благ), постало питання про майбутнє правове регулювання здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільних віртуальних відносин. О. Є. Аврамова зазначає, що метавсесвіт – це комплексна онлайн-віртуальна мережа, яка використовує технології віртуальної та доповненої реальності, а також блокчейн і цифрові активи, щоб створити стійкий, захоплюючий цифровий світ, де користувачі можуть взаємодіяти без фізичної присутності (купувати одяг та інші товари, купувати нерухомість, проводити зустрічі, відвідувати друзів, відвідувати концерти тощо) [1, с. 130]. McKinsey & Co. оцінює, що до 2030 р. метавсесвіт може принести до 5 трильйонів доларів США. Напрямом його розвитку є інтеграція кількох нових технологій – блокчейн, криптовалюти, незамінні токени (NFT) і загальна концепція Web3 [1, с. 130]. У ньому поєднується комплекс інформаційно-технологічних продуктів, пов'язаних з серверами, хостингом, програмним забезпеченням, платформами, апаратним забезпеченням та іншими периферійними пристроями, вміст, графіка, карти, будівлі, фотографії, інтерфейси, а також блокчейн для придбання та реєстрації токенизованих віртуальних активів [1, с. 132], що зумовлює необхідність правового регулювання об'єктів цивільних прав у цифровому просторі, починаючи від прав інтелектуальної власності до захисту персональних даних, оборотоздатності цифрових об'єктів тощо.

Тим не менш у ч. 2 ст. 179-1 ЦК України зазначено, що цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, особливості правового режиму яких визначаються законом [15]. Розглянемо їх регулювання більш детально. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» розкриває поняття віртуального активу як цифрового вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей (п. 13 ст. 1) [11]. Іншими словами, віртуальні активи можна було б розглядати як платіжні інструменти, так і нематеріальні блага, що мають певну майнову цінність. Однак у Законі України «Про віртуальні активи» правове регулювання віртуального активу, як цифрової речі, ґрунтується виключно на пропрієтарній концепції, що повністю позбавляє можливості розглядати ці об'єкти цивільних прав у іншому форматі, для прикладу, цифровим платіжним засобом. Згідно п. 1 ст. 1, ст. 6 Закону України «Про віртуальні активи» віртуальний актив є нематеріальним благом, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Гаманець віртуального активу – це програмне забезпечення або програмно-апаратний комплекс, що надає його користувачу інформацію про належні йому віртуальні активи та можливість розпоряджатися ними за допомогою ключа (набору технічних засобів, реалізованих у системі забезпечення обороту віртуальних активів). При цьому віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не може бути предметом обміну на майно (товари), роботи (послуги). Право власності на віртуальний актив набувається за фактом створення віртуального активу, зміст якого включає право володіння, користування та розпорядження віртуальним активом на свій розсуд [10].

У зв'язку з наведеним належність особі віртуальних благ регулюється абсолютним правом. Різниця між абсолютними правами на річ та на віртуальні блага наявна через неречову природу останніх [5, с. 68]. Володілець ключа віртуального активу є його власником. Відповідно, право на об'єкт цифрових технологій має особа, в якій є права доступу до

нього. Цей доступ відбувається через автентифікацію та верифікацію (авторизацію), наприклад, через введення логіна, пароля чи іншим способом, передбаченим системою доступу [8, с. 102]. Зокрема, права на криптовалюти – це безпосередньо права на криптовалюти [4, с. 68]. Право особи на криптовалюту підтверджується у розподільній інформаційній системі та вказує на наявність в особі права на цей віртуальний об'єкт цивільних прав [5, с. 70].

Однак на думку Н. Ю Філатової-Білоус необхідно критично переосмислити пропрістарну модель прав на віртуальні активи, адже правова природа одних видів віртуальних активів відрізняється від правової природи інших видів. Так, криптовалюти мають певну схожість з грошима – їх можна обміняти на фіатні гроші і вони завжди знаходяться у безпосередньому доступі їх власника, тобто, не потребують вчинення певних дій третьою особою (наприклад, банком, у відносинах щодо розпорядження грошима на банківському рахунку). Натомість інвестиційні токени та токени активів нагадують цінні папери, адже вони посвідчують права на певні речі або майнові права [9, с. 72]. Наразі у світі простежується зростаюча тенденція щодо використання криптовалют в якості засобу розрахунку не тільки у мережі Інтернет, а й при придбанні найрізноманітніших товарів та послуг у звичайних магазинах (наприклад, PayPal нещодавно надала можливість своїм клієнтам використовувати криптовалюту для здійснення платежів [9, с. 73]. З огляду на зазначене, варто більш детально розглянути віртуальні активи у їх класифікації на види, як родового та видового поняття, та окреслити можливості визначення різного правового режиму для різних віртуальних активів залежно від їх правової сутності та практичного значення у застосуванні особою у цивільному обороті.

Висновки. З огляду на науковий аналіз правової сутності цифрових речей, як об'єкта цивільних прав, приходимо до висновку, що їх змістове наповнення має змінити правовий підхід до регулювання шляхом закріплення поняття цифрового блага як об'єкта цивільних прав, що є нематеріальним благом, яке може мати майновий та немайновий характер, існувати у цифровому середовищі та вільно обертатися у цивільному обороті, якщо інше не буде визначено законом. Цифрові блага варто класифікувати за певними критеріями на види з урахуванням розвитку цифрових технологій у світі та прописувати різні правові режими для цифрових об'єктів залежно від мети їх використання у цифровому просторі, а саме передбачити можливість існування невичерпної кількості цифрових благ, що виникають та існують у цифровому середовищі у формі цифрових речей, результатів інтелектуальної діяльності, інформації та інших нематеріальних об'єктів, що можуть вільно переміщуватися у цифровому просторі без втрати їх природних властивостей та майнової цінності у цивільному обороті.

Список використаних джерел:

1. Аврамова О. Є. Цивільно-правове регулювання метавсесвіту: постановка проблеми. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування* : матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. 341 с. С. 129–132. Електронне наукове видання. <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyku-naukovyh-konferenczij/>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст.141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
4. Майданик Р. А. Переосмислення об'єктів речових прав в умовах рекодифікації. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. Правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України. Вінниця: ХНУВС, 2024. 380 с. С. 62–71.

5. Мічурін Є. О. Віртуальні блага: особливості та ознаки. *Forum Prava*, 2021. 68(3). С. 67–73.
6. Мічурін Є. О. Цифрова річ як правова реальність. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах в Україні* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 12 січня 2024 р.). Харків, 2024. 227 с. С. 49–52.
7. Мічурін Є. О. Цифрова річ: природа, сутність, особливості. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. Правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України. Вінниця: ХНУВС, 2024. 380 с. С. 71 – 77.
8. Мічурін Є. О. Цифрова річ: щодо подальшого вдосконалення правового регулювання. *Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 20 жовт. 2023 р. / В. В. Цюра, В. О. Бажанов, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. В. В. Цюра. К.:2023.199 с. С. 100 – 103.
9. Патачиц Н. О., Філатова-Білоус Н. Ю. Перспективи визначення правового режиму криптовалюти у вітчизняному цивільному законодавстві з урахуванням досвіду зарубіжних країн. *Forum Prava*, 2021. 67(2). С. 62–77
10. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX (не набрав чинності). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2023, № 15, ст.51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
11. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 25, ст. 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n13>
12. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 90, ст. 345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
13. Сліпченко С. О. Модернізація права власності, з урахуванням європейського досвіду. *Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 20 жовт. 2023 р. / В. В. Цюра, В. О. Бажанов, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. В. В. Цюра. К. : 2023. 199 с. С. 149–154.
14. Сліпченко С. О., Сліпченко А. С. Правовий режим цифрових речей в контексті вітчизняної концепції права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 216–223.
15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
16. Шишка Н. В. Деякі Роздуми про цифрові речі як об'єкти цивільних прав. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. Правових наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України. Вінниця: ХНУВС, 2024. 380 с. С. 236–239.
17. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.). *The Official Journal of the European Union*. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj>

КАЛАУР І. Р.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
народний депутат України,
професор кафедри цивільного права
і процесу
(Західноукраїнський національний
університет)

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.8>

ПОНЯТТЯ НОТАРІАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН І ПЕРЕДУМОВИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

У статті аналізуються наукові підходи до розкриття змісту поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, з акцентом на їх характерні ознаки. Зазначено, що в науці нотаріального процесу бракує комплексного визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повною мірою враховувало характерні ознаки даних правовідносин.

Правовідносини, що регулюються нотаріальним процесуальним правом, мають свій об'єкт, систему суб'єктів та зміст. Внаслідок розвитку правовідносин в Україні виникла потреба в їх галузевому правовому регулюванні. Це все свідчить про те, що на сьогодні є підстави розглядати нотаріальне процесуальне право як окрему галузь права, а нотаріальні процесуальні правовідносини – як самостійні галузеві правовідносини, що виникають на основі норм цієї галузі права.

Проаналізовано передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин та розкрито їх зміст. Автор пропонує визначити передумовами виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин: 1) норми нотаріального процесуального права; 2) нотаріальну процесуальну правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти. Нотаріальні процесуальні норми права та факти є незаперечними умовами для виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. Більш складним видається питання про те, що саме визнається третьою визначеною передумовою в науці.

Визначення кола нормативних актів, у яких можуть міститися норми нотаріального процесуального права, є важливим для окреслення їх особливостей та розуміння передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. Особливістю юридичних фактів, що спричиняють виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, є їх чітка послідовність. Ця послідовність встановлена положеннями нотаріальних процесуальних норм та відображена у визначених законодавством і науковою доктриною стадіях нотаріального процесу.

Ключові слова: нотаріальні процесуальні правовідносини, нотаріальний процес, суб'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин, передумови виникнення, нотаріальна діяльність, нотаріус, правосуб'єктність.

Kalaur I. R. The concept of notarial procedural legal relations and the requirements for their emergence

The article analyzes scientific approaches to revealing the content of the concept of notarial procedural legal relations, with an emphasis on their characteristic features. It is noted that in the science of notarial process there is a lack of a comprehensive definition of the concept of notarial procedural legal relations, which would fully take into account the characteristic features of these legal relations.

Legal relations regulated by notarial procedural law have their own object, system of subjects and content. As a result of the development of legal relations in Ukraine, there was a need for their sectoral legal regulation. All this indicates that today there are reasons to consider notarial procedural law as a separate branch of law, and notarial procedural legal relations as an independent sectoral legal relationship arising on the basis of the norms of this branch of law.

The prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations are analyzed and their content is revealed. The author proposes to determine the prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations: 1) norms of notarial procedural law; 2) notarial procedural legal personality; 3) notarial procedural facts. Notarial procedural rules of law and facts are indisputable conditions for the emergence of notarial procedural legal relations. The question of what exactly is recognized as the third definite premise in science seems to be more complicated.

Determining the scope of normative acts, which may contain norms of notarial procedural law, is important for outlining their features and understanding the prerequisites for the emergence of notarial procedural legal relations. The peculiarity of the legal facts causing the emergence of notarial procedural legal relations is their clear sequence. This sequence is established by the provisions of notarial procedural norms and is reflected in the stages of the notarial process determined by legislation and scientific doctrine.

Key words: *notarial procedural legal relations, notarial process, subject of notarial procedural legal relations, prerequisites for its occurrence, notarial activity, notary public, legal capacity.*

Постановка проблеми. Вивчення питань, пов'язаних із поняттям нотаріальних процесуальних відносин, їхньою відмінністю від матеріально-правових відносин, а також аналіз їхнього змісту, специфічних ознак, суб'єктів і об'єкту є принципово важливим для розвитку науки нотаріального процесу. Дослідження нотаріальних процесуальних правовідносин еволюціонувало від заперечення їх існування деякими авторами до ґрунтовного аналізу та вивчення їхньої специфіки. Варто зазначити, що дослідження даних правовідносин має не лише теоретичну цінність, але й практичне значення, адже саме науковий підхід покликаний передбачати напрями розвитку нотаріату. Зважаючи на це, актуальність обраної теми дослідження та перспективи її подальшого розвитку полягають у визначенні поняття «нотаріальні процесуальні правовідносини», аналізі їхньої природи через основні ознаки, розкритті сутності шляхом вивчення специфічних особливостей, а також у систематизації наукових підходів до підстав та передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми нотаріату, нотаріальної діяльності та розвиток теорії нотаріального процесу в Україні досліджували такі науковці: В.В. Баранкова, М.В. Бондарева, Н.В. Василина, М.М. Дякович, В.В. Комаров, О.О. Крижевська, І.П. Лихолат, Я.П. Панталієнко, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, М.Й. Штефана та ін. Водночас у теорії нотаріального процесу залишається ще значна кількість проблемних і дискусійних питань, які потребують свого вирішення. Таким чином, **метою дослідження** є аналіз наукових підходів до визначення сутності поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, ознак цих правовідносин та з'ясування особливостей передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Виклад основних положень. Під час здійснення нотаріусами та іншими посадовими особами, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, нотаріальних дій виникають правовідносини, які в юридичній науці називають нотаріальними процесуальними правовідносинами. Аналіз наукових досліджень показує, що в науковій сфері здійснювалися спроби сформулювати визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин.

На думку С.Я. Фурси, нотаріальні процесуальні відносини можна вважати різновидом суспільних, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, та особами, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій та які врегульовані нормами законодавства про нотаріат. В.В. Баранкова визначає нотаріальні процесуальні правовідносини як структурний компонент нотаріального провадження та вважає, що ними є суспільні відносини, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та іншими особами - суб'єктами нотаріального процесу з приводу посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності [1, с. 117].

Так, наприклад, В.В. Баранкова визначає нотаріальні процесуальні правовідносини як: «структурний компонент нотаріального провадження та вважає, що ними є суспільні відносини, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та іншими особами - суб'єктами нотаріального процесу з приводу посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності» [1, с. 117].

На думку С.Я. Фурси: «нотаріальні процесуальні відносини можна вважати різновидом суспільних, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, та особами, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій та які врегульовані нормами законодавства про нотаріат» [2, с. 111]. Схожим на визначення, запропоноване С.Я. Фурсою, є трактування, представлене авторами підручника «Нотаріат в Україні». На їх переконання: «нотаріальні процесуальні відносини визначаються як суспільні відносини, що виникають між особами, які здійснюють нотаріальні дії, та особами, які звертаються за їх вчиненням відповідно до порядку, встановленого законодавством про нотаріат» [3, с. 36].

Окремими особливостями відзначається визначення відповідного поняття І.П. Лихолат, яка визначає нотаріальні процесуальні правовідносини фактично через поняття нотаріальних правовідносин. Так, на її переконання: «нотаріальні правовідносини – це відносини, що виникають на основі норм нотаріального та нотаріального процесуального права, які здійснюються специфічними методами (посвідчення угод, видача свідоцтва, засвідчення справжності підписів і вірності копій документів, вчинення виконавчих написів тощо) і метою яких є охорона та захист безспірних прав зацікавлених осіб» [4, с. 21].

Дослідивши поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, О.О. Крижевська, зауважує, що: «нотаріальні процесуальні правовідносини – це система публічних, динамічних правових відносин, які виникають на диспозитивній основі на підставі норм нотаріального процесуального права між обов'язковим їх суб'єктом нотаріусом (іншою посадовою особою, яка вчиняє нотаріальну дію), з одного боку, та іншими особами, і спрямовані на охорону та захист прав суб'єктів правовідносин шляхом посвідчення нотаріусом юридичних фактів і прав з метою надання їм юридичної вірогідності» [5, с. 181].

Аналіз зазначених положень свідчить, що в науці нотаріального процесу відсутнє комплексне визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повністю враховувало характерні для них ознаки. Сумнівною видається позиція І.П. Лихолат, яка визначає поняття нотаріальних процесуальних правовідносин фактично через поняття нотаріальних правовідносин. Таке визначення має логічну хибу та ігнорує усталені наукові підходи до структури нотаріальних правовідносин.

Отже, доходимо висновку, що визначити нотаріальні процесуальні правовідносини через загальне поняття нотаріальних правовідносин, як це запропонувала І.П. Лихолат, неможливо, оскільки ці поняття співвідносяться як частина і ціле.

З огляду на наведене, можна зробити висновок, що нотаріальні процесуальні правовідносини є такими, що виникають з метою охорони та захисту прав фізичних та юридичних осіб шляхом безспірного посвідчення прав і юридичних фактів для надання їм юридичної вірогідності. Ця ознака повинна бути обов'язково врахована у визначенні цього поняття.

У науці окремі науковці досліджуючи поняття нотаріальних процесуальних правовідносин досліджують і їх ознаки.

Так, наприклад, С.Я. Фурса визначає такі ознаки цих правовідносин: «1) мають правовий характер, який визначається як законодавством про нотаріат, так і нормами матеріального права; 2) обов'язковим суб'єктом цих правовідносин є нотаріус або інша особа, уповноважена на вчинення нотаріальних проваджень; 3) за загальним правилом, нотаріус при здійсненні своєї діяльності не може виходити за межі, санкціоновані йому державою або міжнародним правом, якщо його дії суперечать нормам закону або правам інших осіб; 4) багатосуб'єктність цих відносин, коли кількість сторін нотаріально посвідчуваного правочину не обмежується законодавством (наприклад, у правовідносинах, зумовлених спадкуванням) тощо» [2, с. 112].

Зокрема, В.В. Баранкова визначає наступні характеристики нотаріальних процесуальних правовідносин: «1) виникнення нотаріального процесу (звернення заінтересованої особи до нотаріуса) зумовлюється тією обставиною, що досягти бажаної правової мети особа – ініціатор процесу може лише в результаті здійснення процесуальних дій компетентною особою – нотаріусом; 2) тільки нотаріус може оцінити достовірність і повноту наданих доказів, зробити висновок про законність чи незаконність вчинюваних дій і з урахуванням цього прийняти владний акт застосування права; 3) нотаріальні процесуальні відносини слід характеризувати як владовідносини у тому сенсі, що діями нотаріусів реалізується державна влада, але не у сенсі влади над заінтересованими особами та іншими учасниками нотаріального провадження. Владний характер нотаріальних процесуальних правовідносин обмежується диспозитивністю методу їх регулювання, а також вимогами нотаріальної процесуальної форми; 4) обов'язковим суб'єктом нотаріального процесу є нотаріальний орган: нотаріус або інша особа, наділена правом вчинювати нотаріальні дії; 5) нотаріальні процесуальні правовідносини складаються у процесі нотаріальної діяльності між нотаріусом, з одного боку, і будь-яким іншим суб'єктом процесу – з іншого; 6) нотаріус (інший нотаріальний орган) як суб'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин має специфічну правосуб'єктність і особливий правовий статус [6, с. 156]. Зауважимо, що вчена під час визначення кола ознак нотаріальних процесуальних правовідносин виокремлює три ознаки, які стосуються нотаріуса як суб'єкта цих правовідносин. Утім, ці три ознаки можуть бути об'єднані в одну, що вказує на специфіку суб'єктного складу нотаріальних процесуальних правовідносин, а саме про обов'язкову участь у цьому правовідношенні нотаріуса.

Загальний аналіз ознак нотаріальних процесуальних правовідносин у науці показує, що в них поєднуються як загальні ознаки, характерні для всіх правовідносин, так і специфічні ознаки, притаманні лише нотаріальним процесуальним правовідносинам.

На нашу думку, ознаки нотаріальних процесуальних правовідносин, які варто виокремлювати, зумовлені природою нотаріальної діяльності та специфікою відповідної галузі права, в межах якої вони виникають. Галузь права повинна регулювати унікальні відносини, які не є характерними для інших галузей права і становлять предмет її дослідження. Участь нотаріуса у нотаріальному процесі, що супроводжується притаманними лише йому повноваженнями, формує специфічний об'єкт вивчення – нотаріальні процесуальні правовідносини. При цьому необхідно враховувати, що на відміну від цивільного права, нотаріальний процес має досліджувати особливий предмет – сам нотаріальний процес та його складову частину – процедуру.

Різні аспекти нотаріальних процесуальних правовідносин постійно привертають увагу вітчизняних науковців. Однак, як показує наше дослідження, попри значний науковий інтерес до цього інституту, дана сфера залишається позначеною численними теоретичними прогалинами і суперечностями із загальною теорією права. Одним із таких проблемних питань є види підстав та умови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Зародження, етапи розвитку та припинення нотаріальних процесуальних правовідносин обумовлені певними умовами, які в теорії нотаріального процесу визначають як передумови або підстави їх виникнення. Проте в науці немає одностайності щодо передумов виникнення правовідносин, зокрема нотаріальних процесуальних.

Так, наприклад, В.В. Баранкова, стверджує, що: «нотаріальні процесуальні правовідносини, як і будь-які інші, виникають лише тоді, коли для цього є певні передумови і підстави. До таких передумов слід віднести: норми нотаріального процесуального права, процесуальну правосуб'єктність, юридичні факти» [1, с. 119]. Однак, хоча В.В. Баранкова й зазначає передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, вона не уточнює їх підстави та не проводить їх аналізу.

В свою чергу, С.Я. Фурса розрізняє поняття підстав виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин та передумови їх виникнення. На її думку: «для виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин необхідні певні підстави: наявність певних юридичних фактів; норми законодавства про нотаріат». Передумовою нотаріальних процесуальних правовідносин, на думку вченої, є нотаріальна процесуальна правоздатність [2, с. 118–125].

На думку ж Н.В. Василюк: «передумовами виникнення нотаріальних – процесуальних правовідносин є: по-перше, виконання, встановленої законом вимоги щодо нотаріального оформлення правочину і по-друге, виконання взаємної домовленості сторін щодо нотаріального посвідчення правочину. При цьому запропонована система передумов характеризується такими ознаками: 1) довіра до конкретного нотаріуса; 2) бажання забезпечити власні права від негативних наслідків; 3) і вже в останню чергу, матеріальна заінтересованість, при чому з боку особи, яка звертається до нотаріуса» [7, с. 33–35]. Таке розуміння вченої передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин потребує додаткового пояснення, адже має доволі не конкретний характер, оскільки стосується лише тих правовідносин, які виникають у межах нотаріального провадження з посвідчення правочинів. Але ж варто пам'ятати, що діяльність нотаріусів не обмежується лише посвідченням правочинів – вони виконують і багато інших нотаріальних дій.

З наведених вище думок науковців вбачається, що норми права та юридичні факти є безспірними передумовами виникнення правовідносин, через що, на наш погляд, є такими і при виникненні нотаріальних процесуальних правовідносин. Уточнимо лише, що при виникненні нотаріальних процесуальних правовідносин мова повинна йти про нотаріальні процесуальні норми та нотаріальні процесуальні факти.

Дещо складнішим виглядає питання про те, якою ж є третя окреслена у науці передумова – правоздатність чи правосуб'єктність, а також про її природу стосовно нотаріальних процесуальних правовідносин. Це питання також викликає значні наукові дискусії.

М. Й. Штефан справедливо наголошував, що категорії правоздатності та дієздатності є необхідними в цивільному праві, адже здатність володіти правами не завжди передбачає можливість реалізовувати їх власноруч. У цивільному процесі ключовою є правосуб'єктність, яка передбачає право й обов'язок виступати конкретним суб'єктом правовідносин, персоніфікованим носієм цивільних процесуальних прав та обов'язків, визначених процесуальним законодавством для такого суб'єкта, а також здійснювати їх [8, с. 91].

Отже, слід визнати, що в нотаріальному процесі категорія правоздатності виявляється недосконалою для визначення здатності особи виступати суб'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин. З огляду на широке коло суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, їх системності, одна лише правоздатність не пояснює можливості окремих суб'єктів бути учасниками конкретних правовідносин. Відтак, передумовою виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин слід розуміти нотаріальну процесуальну правосуб'єктність.

Отже, підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що передумовами виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин є: 1) положення нотаріального процесуального права; 2) нотаріальна процесуальна правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти.

Особливістю юридичних фактів, що спричиняють виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин, є їх чітка послідовність. Ця послідовність встановлена положеннями нотаріальних процесуальних норм та відображена у визначених законодавством і науковою доктриною стадіях нотаріального процесу. Вони регламентують порядок і часові рамки, в межах яких окремі суб'єкти вступають у нотаріальні процесуальні правовідносини.

Щоб повністю зрозуміти фактичний склад формування повноцінного нотаріального процесуального правовідношення та динаміку розвитку правовідносин, що виникають внаслідок звернення заявника, необхідно стисло розкрити сутність і правове значення окремих юридичних фактів загального характеру. Такими фактами, вважаємо є: 1) підвідомчість (предметна та територіальна) нотаріусу відповідної нотаріальної справи; 2) оплата вчиненої нотаріальної дії; 3) сплата до бюджету податку з доходів фізичних осіб у передбачених законом випадках; 4) внесення особою, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, встановлених законодавством платежів, пов'язаних з її вчиненням; 5) подача відомостей (інформації) та документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії; 6) наявність в уповноваженого представника необхідних повноважень.

Висновки. У науці нотаріального процесу відсутнє комплексне визначення поняття нотаріальних процесуальних правовідносин, яке б повно враховувало притаманні нотаріальним процесуальним правовідносинам ознаки. Нотаріальні процесуальні правовідносини – це відносини, що виникають у процесі охорони та захисту прав фізичних і юридичних осіб через безспірне посвідчення прав і юридичних фактів з метою надання їм юридичної вірогідності. Така сутність нотаріальних процесуальних правовідносин повинна бути відображена в їхньому визначенні.

Правовідносини, що регулюються нотаріальним процесуальним правом, мають свій об'єкт та систему суб'єктів. Внаслідок розвитку правовідносин в Україні виникла потреба в їх галузевому правовому регулюванні. Це все свідчить про те, що на сьогодні є підстави розглядати нотаріальне процесуальне право як окрему галузь права, а нотаріальні процесуальні правовідносини – як самостійні галузеві правовідносини, що виникають на основі норм цієї галузі права.

Сукупністю передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин слід вважати: 1) норми нотаріального процесуального права; 2) нотаріальна процесуальна правосуб'єктність; 3) нотаріальні процесуальні факти.

Список використаних джерел:

1. Баранкова В.В. Нотаріальні процесуальні правовідносини. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 117–125.
2. Теорія нотаріального процесу : Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. К. : Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
3. Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г. Нотаріат в Україні : навчальний посібник / За ред. Ю.В. Шкітіна. К.: КНТ, 2008. 680 с.
4. Лихолат И. П. Нотариальные правоотношения: понятие, характеристика и особенности. *Вісник Академії нотаріату України* : збірник наукових статей. Київ, 2013. № 1. С. 17–22.
5. Крижевська О.О. Поняття нотаріальних процесуальних правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 178–182.
6. Баранкова В.В. Система суб'єктів нотаріального процесу: теоретичні та практичні аспекти. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2013. № 6. С. 155–166.
7. Васирина Н.В. Правовідносини в нотаріальному процесі. *Закарпатські правові читання* : мат. II Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (29–30 квітня 2010 року, м. Ужгород) : у 2-х томах / ред.кол.: Ф.Г. Ващук, Ю.Л. Бошицький, В.В. Росул, М.М. Полюжин, П.А. Трачук, Х.М. Олексик, В.М. Попович, Г.Г. Динис, М.В. Савчин, А.М. Ухаль, О.М. Ващук, П.П. Черевко, Ю.Ю. Бортейчук, В.Б. Дацюк. Ужгород : ЗақДУ, 2010. Т. 2. С. 33–35.
8. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

МАРШУК Ю. С.,
аспірантка кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.9>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СТРУКТУРИ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я У ЦИВІЛІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ

Стаття присвячена аналізу структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я як однієї з ключових категорій особистих немайнових прав фізичної особи. Досліджено теоретичні підходи до визначення цього права, акцентуючи увагу на існуванні двох основних концепцій: використання загально визнаних підходів до структури суб'єктивних цивільних прав і формулювання авторських складових структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я.

У роботі розглянуто активні (право на власні дії) та негативні (право на чужі дії) правоможності, які є основними складовими суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Визначено специфіку володіння, використання та розпорядження здоров'ям як особистим немайновим благом. Особливу увагу приділено презумпції здоров'я фізичної особи, яка пропонується до нормативного закріплення у процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

Також проаналізовано питання охорони здоров'я як складової суб'єктивного права, що включає негативні правоможності, спрямовані на заборону втручання у фізичний та психічний стан особи, а також активні обов'язки спеціальних суб'єктів щодо забезпечення медичної допомоги. Підкреслюється значення соматичних прав як новітньої категорії в системі немайнових прав особи, що включають можливості розпорядження власним тілом і здоров'ям з урахуванням сучасних тенденцій медицини та науки.

У результаті дослідження сформульовано висновок про те, що структура суб'єктивного цивільного права на здоров'я має враховувати специфічні риси цього права як особистого немайнового блага. Розкрито необхідність вдосконалення нормативного закріплення окремих елементів права на здоров'я, що є ключовими для забезпечення його реалізації в умовах сучасного правового середовища. Визначено перспективні напрями подальших наукових досліджень у цій сфері.

Ключові слова: суб'єктивне право на здоров'я, структура права, активні правоможності, негативні правоможності, презумпція здоров'я, особисті немайнові права, соматичні права.

Marshuk Yu. S. Theoretical approaches to the structure of the right to health in civil doctrine

The article is devoted to a comprehensive analysis of the structure of the subjective civil right to health as one of the key categories of personal non-property rights of an individual. The author examines theoretical approaches to defining this right, focusing on two main concepts: the application of universally recognized approaches to the structure of subjective civil rights and the formulation of original components of the structure of the subjective civil right to health.

The study addresses active (the right to one's actions) and negative (the right to others' actions) powers, which are the primary components of the subjective civil right to health. The specificity of possession, use, and disposal of health as a personal non-property good is determined. Special attention is given to the presumption of an individual's health, proposed for normative consolidation during the recodification of Ukraine's civil legislation.

Additionally, the article analyzes the issue of health protection as a component of the subjective right, which includes negative powers aimed at prohibiting interference in an individual's physical and mental state, as well as active duties of specific subjects to provide medical care. The significance of somatic rights as a novel category in the system of personal non-property rights is emphasized, encompassing the ability to dispose of one's body and health, considering modern trends in medicine and science.

The study concludes that the structure of the subjective civil right to health must consider the specific features of this right as a personal non-property good. The necessity of improving the normative consolidation of specific elements of the right to health, essential for ensuring its implementation in the modern legal environment, is revealed. Prospective directions for further scientific research in this area are identified.

Key words: *subjective right to health, structure of rights, active powers, negative powers, presumption of health, personal non-property rights, somatic rights.*

Вступ. Суб'єктивне цивільне право на здоров'я є однією з ключових категорій сучасної цивілістики, що зумовлює необхідність детального аналізу його структури. Право на здоров'я є основою реалізації багатьох інших особистих немайнових прав і визначає соціальне існування фізичних осіб. Проте національне законодавство досі не закріпило право на здоров'я як окрему категорію, обмежуючись похідними та взаємопов'язаними правами. Це створює дискусії серед науковців щодо змісту та структури цього права.

У рамках даних правовідносин особливого значення набувають питання визначення активних і негативних правоможностей суб'єктивного цивільного права на здоров'я, які забезпечують як автономність особи, так і її захист від втручань. Встановлення презумпції здоров'я, а також розвиток концепцій володіння, використання та розпорядження є ключовими для модернізації цивільного законодавства.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути основні підходи до визначення структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я в юридичній доктрині, визначити активні та негативні правоможності як складники суб'єктивного цивільного права на здоров'я, розглянути специфіку правоможностей володіння, використання та розпорядження здоров'ям як особистим немайновим благом.

Результати досліджень. Аналіз цивільної літератури засвідчує відсутність однастайності науковців у визначенні структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Узагальнивши сформульовані в доктрині позиції із зазначеного питання можемо виокремити два основні підходи.

Перший, полягає у використанні загальновизнаного підходу щодо структури суб'єктивного цивільного права до характеристики структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я (представниками цього підходу є С.І. Чернооченко, С.Б. Булеца, О.М. Калітенко, О.В. Сідей). Другий, передбачає формулювання авторських складників у структурі суб'єктивного цивільного права на здоров'я (представником цього підходу є Р.О. Стефанчук). Проте, слід визнати, що об'єднує усі представлені позиції визнання існування в структурі суб'єктивного цивільного права на здоров'я повноважень (можливостей, правоможностей) активного (право на власні дії) і негативного (право на чужі дії) характеру.

Розглядаючи особисті немайнові права, які забезпечують соціальне існування фізичних осіб, С.І. Чернооченко звертає увагу, що право на здоров'я передбачає цілий

ряд правових можливостей управоможеної особи, починаючи з отримання кваліфікованої медичної допомоги і закінчуючи участю у медичному експерименті [1, с. 33]. Використані автором складові для позначення «початку» та «закінчення» права на здоров'я звісно, що характеризуються високим ступенем умовності, але загалом визначення права на здоров'я через «ряд правових можливостей» відповідає загальному розумінню структури суб'єктивного цивільного права.

В рамках першого підходу висловлюється С.Б. Булеца, яка вказує, що «право на життя та здоров'я є доволі складним за своєю конструкцією та включає в себе низку активних та негативних повноважень. Повноваження, які становлять зміст права на життя та здоров'я, є настільки широкими, що не можуть підлягати виключно законодавчій регламентації, але повинні бути законодавчо закріплені. Проте ці права все ж таки мають загальні межі, які встановлено цивільним законодавством для всіх різновидів цивільних прав (ст. 13 ЦК України). Внутрішнє ж наповнення цього права (його зміст) беззаперечно змінюватиметься з огляду на розвиток сучасної науки та техніки, зокрема, передбачається суттєва корекція повноважень, які становлять зміст цих прав, із розвитком медицини, генетики, трансплантології, психології, психіатрії, біоетики тощо» [2, с. 59]. На перший погляд може здатися, що наведене не містить авторської позиції відносно структури права на здоров'я. Однак, авторська позиція полягає у виокремленні активних та негативних повноваження, кожне з яких, у свою чергу, включає відповідні правоможності носіїв суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Активні повноваження в структурі суб'єктивного цивільного права на здоров'я відображають право на власні (свої) дії.

В аспекті негативних повноважень фізичної особи С.Б. Булеца зазначає, що «праву людини на здоров'я відповідає обов'язок усіх інших осіб стримуватися від дій, що порушують це право, отже право на охорону здоров'я припускає наявність відповідних цьому праву обов'язків на стороні спеціальних суб'єктів, що у свою чергу зобов'язані відповідно до законодавства вживати необхідних заходів зі збереження і зміцнення здоров'я кожної людини, підтримання її життя та надання їй медичної допомоги у разі втрати здоров'я» [3, с. 159]. Виокремлені автором негативні повноваження включають загальнотеоретичні право на чужі дії та право на дії уповноважених осіб (держави).

Хоча О.В. Сідей віднесена до представників першого підходу, аналіз її праць свідчить про відсутність чіткої позиції щодо структури суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Так О.В. Сідей вказує, що володіння власним здоров'ям фізична особа здійснює впродовж свого життя. Воно не може бути вилучене в особи або передане іншій особі, оскільки воно забезпечує цілісність та існування в реальному світі, є невід'ємним. Використання власного здоров'я полягає у тому, що фізична особа сама може визначати свою поведінку щодо власного здоров'я, яка спрямована на його покращення та підтримання або навіть на його погіршення [4, с. 140]. Таким чином, вчена виділяє такі правоможності фізичної особи як володіння власним здоров'ям та використання власного здоров'я.

Проте вже в іншій праці О.В. Сідей доходить висновку, що «... зміст права на здоров'я не повинен виражатися через володіння, користування, розпорядження, оскільки це призводить до неточностей» [5, с. 41], оскільки перш за все притаманне режиму речового права. У зв'язку з цим, зміст права на здоров'я О.В. Сідей виражає через активні та пасивні повноваження [5, с. 38, 76], зокрема до активних повноважень слід відносити можливість «обладання» особистим немайновим благом здоров'я та можливість його використання. В свою чергу пасивний аспект права на здоров'я полягає у забороні вчинення будь-яких дій, що порушують дане право або створюють перешкоди у його здійсненні [5, с. 76], що повністю відповідає загальному підходу.

З урахуванням викладеного в структурі суб'єктивного цивільного права на здоров'я мають бути виокремлені активні та негативні правоможності, які реалізуються у конкретних цивільних правовідношеннях.

Активні правоможності суб'єктивного цивільного права на здоров'я у свою чергу за традиційним підходом включають правоможності щодо володіння, користування та

розпорядження відповідним благом, що є об'єктом конкретного суб'єктивного цивільного права. Незважаючи на те, що до теперішнього часу в цивілістичній теорії відсутня одна-стайність щодо виокремлення дво- (володіння та користування) або трьохелементної (володіння, користування та розпорядження) структури суб'єктивного особистого немайнового права, з урахуванням предмету та мети цього дослідження надамо перевагу більш загально-визнаному підходу, який передбачає трьохелементну структуру, водночас зважаючи на специфічні риси здоров'я як особистого немайнового блага та суб'єктивного цивільного права на здоров'я.

Володіння. Встановлені в цій роботі специфічні риси здоров'я як особистого немайнового блага та суб'єктивного цивільного права на здоров'я обумовлюють особливості володіння ними. Володіє фізична особа здоров'ям та суб'єктивним цивільним правом на здоров'я відповідно постійно та протягом усього свого життя незалежно від будь-яких факторів та їх впливу.

Таке володіння є незмінним, оскільки не може бути визначено через будь-які кількісні та якісні критерії. До прикладу, однаковою за змістовним наповненням буде володіння суб'єктивного цивільного права на здоров'я у фізичної особи, яка не страждає на будь-які захворювання та фізичної особи, яка хворіє.

Отже, з одного боку володіння здоров'ям та суб'єктивним цивільним правом на здоров'я є статичним, але з іншого, під час реалізації наявних правоможностей суб'єктивного цивільного права на здоров'я перетворюється на динамічне.

Визначена та охарактеризована специфічність володіння психічним здоров'ям, зокрема законодавче закріплення презумпції психічного здоров'я, надала можливість Р.О. Стефанчуку запропонувати поширити таку презумпцію (презумпцію відсутності у фізичної особи психічних захворювань) на здоров'я як благо в цілому [6, с. 250]. На жаль, автор не зазначив у якій спосіб вказана презумпція може бути поширена на здоров'я як благо в цілому, однак, вочевидь з урахуванням сучасних реалій у впровадженні цієї презумпції необхідність не відпала.

Підтримуючи пропозицію Р.О. Стефанчука, сформулюємо власну позицію щодо її практичного втілення. Видається, що в оновленій редакції ЦК України, за результатом рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України наряду із закріпленням права на здоров'я необхідно закріпити презумпцію здоров'я фізичної особи, відповідно до якої кожна фізична особа вважається такою, що не має вад або розладів здоров'я, доки наявність таких вад або розладів не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених законодавством України.

Встановлення цієї презумпції вкрай важливо наприклад в контексті визначення інвалідності. У відповідності до положень ч. 1 ст. 3 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» інвалідність визначається шляхом експертного обстеження органами медико-соціальної експертизи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я [7]. У свою чергу, в ч. 7 ст. 7 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» передбачається, що залежно від ступеня стійкого розладу функцій організму, зумовленого захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, та можливого обмеження життєдіяльності при взаємодії із зовнішнім середовищем внаслідок втрати здоров'я особі, визнаній особою з інвалідністю, встановлюється перша, друга чи третя група інвалідності [8]. Таким чином, наявність у особи інвалідності спростовуватимемо презумпцією здоров'я фізичної особи.

Користування. Розпочати визначення змісту цієї активної правоможності суб'єктивного цивільного права на здоров'я слід із узгодження термінологічно-категоріального апарату, оскільки дедалі частіше висловлюються думки про необхідність розмежування активних правоможностей суб'єктивних цивільних прав, які є особистими немайновими та майновими. Так, Р.О. Стефанчук обґрунтовує, що поняття «використання» за змістом та обсягом є набагато ширше, ніж поняття «користування». Так, якщо поняттям «користування» у праві охоплюється можливість вилучення корисних властивостей з певного

об'єкта, то поняття «використання» включає в себе усю сукупність дій (бездіяльності), які спрямовані на необхідну та достатню експлуатацію вказаного об'єкта [6, с. 80]. Із цією думкою слід погодитись, оскільки окрім власного авторського суб'єктивного підходу вона підтверджується положеннями цивільного законодавства, зокрема ЦК України. У зв'язку з цим, в контексті активних правоможностей суб'єктивного цивільного права на здоров'я видається доречним вживати поняття «використання».

Використання як активна правоможність суб'єктивного цивільного права на здоров'я передбачає фактичну та юридичну можливість фізичної особи вчиняти будь-які діяння, спрямовані на реалізацію та задоволення усіх своїх потреб та інтересів, що стосуються її власного здоров'я. Володіючи власним здоров'ям та суб'єктивним цивільним правом на здоров'я відповідно фізична особа здатна вчиняти широкий спектр діянь, навести вичерпний перелік яких неможливо. Більше того, використання здоров'я відбувається як внаслідок активних дій фізичної особи, так і в результаті її бездіяльності, тобто пасивної поведінки.

В цивілістичній літературі відзначається, що переважна більшість особистих немайнових суб'єктивних прав здійснюється саме за допомогою реалізації власних правоможностей їх володільців: особа підтримує стан свого здоров'я, веде здоровий спосіб життя, своєчасно звертається по медичну допомогу – тим самим реалізуючи своє право на здоров'я і його охорону [9, с. 82]. Наведені у якості прикладів реалізації правоможностей щодо здоров'я у даному випадку є його використанням.

Слід відзначити той факт, що використання здоров'я, до речі як і володіння ним, відбувається постійно та протягом усього свого життя. Водночас, на відміну від володіння, використання як активна правоможність суб'єктивного цивільного права на здоров'я перебуває у залежності від багатьох факторів, внутрішньої та зовнішньої спрямованості. До прикладу, внутрішніми факторами, що впливають на використання здоров'я та суб'єктивного цивільного права на здоров'я відповідно є хвороби; фізичні вади організму, природжені або внаслідок хвороб тощо. Зовнішніми факторами, які впливають на використання здоров'я є, зокрема розвиток медичної науки та технологій щодо лікування хвороб.

У відповідності до цього, використання здоров'я та суб'єктивного цивільного права на здоров'я є динамічною категорією, яка зумовлює до перетворення суб'єктивного цивільного права на здоров'я у реальну можливість реалізації та задоволення усіх потреб та інтересів фізичної особи, що стосуються її власного здоров'я.

Розпорядження. Така активна правоможність суб'єктивного цивільного права на здоров'я як розпорядження передбачає такі дії фізичної особи, які безпосереднього призводять або здатні призвести до погіршення здоров'я або припинення певної (певних) функцій (функцій). Такий вплив на здоров'я є очевидним і передбачуваним, а тому забезпечується додатковими запобіжниками та роз'ясненнями.

Загалом найбільш повно засвідчують можливість фізичної особи розпоряджатись власним здоров'ям правоможності, які передбачені законодавством у сфері донорства і трансплантації. У цих випадках фізична особа свідомо і цілеспрямовано погоджується на вилучення своїх анатомічних матеріалів, що вочевидь призводить або до погіршення її здоров'я, або взагалі до припинення певної (певних) функцій (функцій).

Також ознакам «розпорядження» відповідає правоможність фізичної особи брати участь у досліджах. Конституційна норма ч. 3 ст. 28 передбачає, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом [10]. В ч. 3 ст. 281 ЦК України зафіксовано, що медичні, наукові та інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Клінічні випробування лікарських засобів проводяться відповідно до закону [11].

Приведені законодавчі положення вказують, що фізична особа може брати участь у різних дослідях, які можуть чинити вплив на її здоров'я. Той факт, що участь у таких дослідях можлива виключно за наявності вільної (нерідко письмово оформленої) згоди свідчить про свідоме розпорядження власним здоров'ям. Крім того, можливою є участь у клінічних випробуваннях лікарських засобів, відповідно до положень ст. 7, 8, 81 Закону України «Про

лікарські засоби» [12], які також супроводжуються ризиком для здоров'я, а тому можуть призвести до його погіршення або взагалі втрати окремої (окремих) функцій (функції).

Окремої уваги в контексті необхідності виокремлення та змістовного визначення розпорядження як активної правоможності суб'єктивного цивільного права на здоров'я потребують соматичні права. При цьому, Р.О. Стефанчук скептично ставиться до концепції так званих «соматичних прав», які трактуються як права людини щодо розпорядження своїм тілом шляхом здійснення його «модернізації», «реставрації» і навіть «фундаментальної реконструкції», зміни функціональних можливостей організму та розширення їх технічно-агрегатними або медикаментозними засобами [6, с. 249-250]. Однак, на теперішній час істотних змін зазнали погляди на соматичні права не тільки в теоретичних напрацюваннях, а також головним чином в суспільстві, що передбачає відповідне й оновлення законодавства.

В науковій літературі відзначається, що соматичні права є важливими для забезпечення фізичного та психологічного благополуччя кожної людини. Вони захищають недоторканість, приватність і контроль за власним тілом і становлять фундаментальну складову гідного життя [13, с. 388]. Також соматичні права визначаються особистими немайновими правами особи, які направлені на охорону та реалізацію права особи на будь-які дії зі своїм тілом, але ті дії, які не заборонені законом [14, с. 289]. Слушною у цьому сенсі видається думка, висловлена М.В. Громовчук стосовно співвідношення категорій «соматичні права» та «особистісні права». Так, вчена вважає за доцільне застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення «особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер» [15, с. 163].

Вагома частина правоможностей, що складають зміст соматичних прав, пов'язана із здоров'ям, щонайменше з його використанням або, навіть, розпорядженням.

Об'єктом правового регулювання соматичних прав, як слушно відзначає В.І. Чечерський, є суспільні відносини у сфері розпорядження тілом людини, причому не аби яким, а виключно власним, а головною особливістю останніх, на його думку, є наявність специфічного об'єкта даної групи прав – тіла людини і дій, пов'язаних із його трансформацією та розпорядженням життям [16, с. 194].

Дискусійним є також питання визначення переліку соматичних прав. Так, Ю.І. Турянський констатує неможливість чіткого переліку соматичних прав, оскільки наукові досягнення щоразу розширюють можливості людини, які пов'язані з її тілом [17, с. 153]. Проте, до найвагоміших серед них науковець відносить: право на генетичні модифікації; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність (зокрема на зміну статі); право на зміну зовнішності; право на безболісну смерть; право розпоряджатися своїм тілом та його частинами після смерті; право вживати наркотики і психотропні речовини [17, с. 153].

В.В. Завальнюк одним із перших вітчизняних науковців провів аналіз стану закріплення соматичних прав в українському законодавстві [18, с. 24–25]. Соматичні права, з урахуванням стану їх закріплення в українському законодавстві науковець поділив на такі, що закріплені в законодавстві (право на життя, право на донорство); непрямо закріплені (право на неповторність зовнішнього вигляду); частково врегульовані (право на зміну зовнішнього вигляду); відсутні в законодавстві (сексуальні права людини); заборонені (репродуктивне клонування). Звісно, що на тепер зроблені висновки щодо стану закріплення в українському законодавстві соматичних прав не відповідає сучасним реаліям, але засвідчує той факт, що соматичні права знайшли своє законодавче закріплення та протягом часу лише розширюють його.

Зрештою аналіз сучасних світових трендів, положень міжнародний та регіональних договорів у сфері прав людини, а також національного українського законодавства об'єктивно засвідчує існування соматичних прав та неможливість їх ігнорування. При цьому,

для цілей правового регулювання їх нормативне закріплення повністю співпадає із концептуалізацією суб'єктивного цивільного права на здоров'я, оскільки, з огляду на їх фактичне існування, нормами права слід закріплювати юридичні можливості фізичних осіб щодо їх реалізації.

У зв'язку з тим, що реалізація окремих соматичних прав неможлива без визнання права фізичної особи розпоряджатись своїм тілом та здоров'ям, а тому додатково обґрунтовує необхідність виокремлення «розпорядження» як активної правоможності суб'єктивного цивільного права на здоров'я.

Негативні правоможності суб'єктивного цивільного права на здоров'я включають право на «чужі» дії та право на дії зобов'язаних осіб щодо охорони та захисту.

Право на «чужі» дії як негативна правоможність суб'єктивного цивільного права на здоров'я одночасно включає можливість вимагати від інших осіб утримуватись від будь-яких діянь, що можуть бути наслідком порушення або обмеження в реалізації суб'єктивного цивільного права на здоров'я, а також вимагати від зобов'язаних осіб у конкретних цивільних правовідносинах виконання своїх обов'язків.

Можливість вимагати від інших осіб утримуватись від будь-яких діянь, що можуть бути наслідком порушення або обмеження в реалізації суб'єктивного цивільного права на здоров'я як негативна правоможність суб'єктивного цивільного права на здоров'я, що є цілком очевидним, передбачає існування зобов'язання інших осіб утримуватись від таких діянь. Проте, слід виокремити дії, які безпосередньо зазіхають на здоров'я фізичної особи – у відповідності до цього фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом (абз. 2 ч. 2 ст. 281 ЦК України), та, які опосередковано створюють небезпеку здоров'я фізичної особи або її суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Прикладом такого опосередкованого впливу є створення загрози життю та здоров'ю внаслідок підприємницької або іншої діяльності, що надає фізичній особі можливість вимагати усунення такої небезпеки (ч. 1 ст. 282 ЦК України).

Право на дії зобов'язаних осіб щодо охорони та захисту в цілому також передбачає правоможність фізичної особи адресувати усіх зобов'язаним особам вимогу щодо вжиття активних дій, спрямованих на охорону та захист її здоров'я як особистого немайнового блага та суб'єктивного цивільного права на здоров'я.

Система таких зобов'язаних осіб є достатньо широкою та включає всіх суб'єктів, які відповідно до законодавства здійснюють повноваження пов'язані із забезпеченням реалізації фізичними особами суб'єктивного цивільного права на здоров'я. Найбільш очевидним прикладом таких суб'єктів є заклади охорони здоров'я незалежно від форми власності, які зобов'язані забезпечувати надання медичної допомоги фізичним особам. Але, водночас, наведеними закладами перелік зобов'язаних осіб щодо охорони та захисту здоров'я не обмежується та включає органи державної влади та органи місцевого самоврядування, що уповноважені забезпечувати безпечно для життя і здоров'я довкілля, підприємства, установи та організації, незалежно від форми власності та підпорядкування, які забезпечують виробництво та/або постачання питної води, продуктів харчування тощо.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що суб'єктивне цивільне право на здоров'я є фундаментальною складовою сучасної цивілістики, що визначає соціальне існування фізичних осіб і забезпечує реалізацію інших особистих немайнових прав. Аналіз структури цього права в юридичній доктрині дозволив виокремити два підходи: традиційний, що спирається на загальні принципи структури суб'єктивних цивільних прав, і авторський, який формулює нові складники права на здоров'я.

Спільним для обох підходів є розподіл правоможностей на активні (право на власні дії) та негативні (право на чужі дії). Активні правоможності охоплюють володіння, використання і розпорядження здоров'ям як особистим немайновим благом, тоді як негативні — передбачають обов'язок інших суб'єктів утримуватися від порушень цього права або перешкод у його здійсненні.

Особливості володіння здоров'ям виявляються в його постійності та незмінності протягом усього життя фізичної особи, незалежно від стану її здоров'я. Використання ж охоплює широкий спектр дій, спрямованих на задоволення потреб і реалізацію інтересів, пов'язаних зі здоров'ям.

Запровадження презумпції здоров'я у національному законодавстві може стати важливим кроком для удосконалення правового регулювання цього права. Така презумпція дозволить більш ефективно захищати права фізичних осіб, встановлюючи основи для їх реалізації та охорони.

Таким чином, розвиток концепції суб'єктивного цивільного права на здоров'я вимагає системного підходу, що поєднує загально визнані доктринальні позиції та нові наукові розробки, адаптуючи їх до сучасних викликів у сфері охорони здоров'я та правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Чорнооченко С.І. Особисті немайнові права, які забезпечують соціальне існування фізичних осіб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2000. 239 с.
2. Булеца С.Б. Право фізичної особи на життя та здоров'я як об'єкт цивільно-правової регламентації: порівняльно-правовий аналіз регулювання в Україні, Угорській, Словацькій та Чеській республіках : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 230 с.
3. Булеца С.Б. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 437 с.
4. Сідей О.В. Цивільно-правовий режим права на здоров'я фізичної особи. *Право.ua*. 2016. № 1. С. 139–140.
5. Сідей О.В. Здійснення та захист права фізичної особи на здоров'я : дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Харків, 2017. 215 с.
6. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 541 с.
7. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення 01.10.2024).
8. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#top> (дата звернення 01.10.2024).
9. Кохановський В.О. Поняття та правова природа здійснення суб'єктивних немайнових цивільних прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 80–84. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/18>
10. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 01.10.2024).
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Дата оновлення: 03.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 01.10.2024).
12. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР. Дата оновлення: 17.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 15.10.2024).
13. Бисага Ю. М. Соматичні права: захист фізичної сфери людської гідності та автономії. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 2. Вип. 79. С. 385–389. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.60> (дата звернення 01.08.2024).
14. Шишка О.Р. Соматичні права та перспективи розвитку їх в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 284–293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2011_59_40 (дата звернення 01.08.2024).

15. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2021. 463 с.

16. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2020. 509 с.

17. Турянський Ю.І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2020. 482 с.

18. Завальнюк В.В. Соматичні права людини з позицій юридичної антропології. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 20–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2011_10_4 (дата звернення 01.08.2024).

МАТВЄЄВ В.Ю.,
аспірант кафедри цивільно-правових
дисциплін
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

УДК 347.965:004.8

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.10>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: МОЖЛИВОСТІ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ) є одним із ключових чинників трансформації сучасного суспільства, що охоплює всі сфери, включаючи правову діяльність. Використання ШІ в адвокатській практиці дозволяє автоматизувати рутинні процеси, пришвидшувати аналіз великих обсягів правової інформації, підвищувати точність прогнозування судових рішень та оптимізувати взаємодію між адвокатами і клієнтами. Такі можливості відкривають нові перспективи для підвищення ефективності правозахисної діяльності.

Водночас широке впровадження ШІ у юридичну практику породжує низку викликів. По-перше, виникають питання юридичної відповідальності за помилки, допущені алгоритмами штучного інтелекту. Хто має відповідати за наслідки таких помилок: адвокат, який використовує ШІ, чи розробник програмного забезпечення? По-друге, важливим є забезпечення прозорості алгоритмів та недопущення упередженості у рішеннях, що генеруються ШІ. По-третє, обробка конфіденційної інформації клієнтів за допомогою ШІ вимагає впровадження додаткових заходів безпеки.

На міжнародному рівні ця проблема активно обговорюється. Такі нормативні акти, як Європейський закон про ШІ (EU AI Act) та Algorithmic Accountability Act у США, закладають основи для регулювання використання технологій штучного інтелекту. Водночас в Україні нормативно-правова база для інтеграції ШІ в адвокатську діяльність перебуває на етапі формування, що створює правову невизначеність і ускладнює впровадження інновацій.

Прикладом практичних ризиків є випадок з адвокатами США, які зазнали санкцій через використання ChatGPT для підготовки судових документів, що містили вигадані судові рішення. Це підкреслює необхідність обережного та відповідального використання ШІ в юридичній сфері.

Актуальність дослідження визначається також потребою у розробці правових та етичних стандартів для регулювання ШІ в адвокатській практиці. Такий підхід сприятиме гармонізації правової системи України з міжнародними стандартами, забезпечуючи ефективність захисту прав людини та довіру до правосуддя.

Ключові слова: *штучний інтелект, адвокатура, правове регулювання, етика, відповідальність.*

Matvieiev V. Yu. The artificial intelligence in legal practice: opportunities, challenges, and prospects for legal regulation

The development of artificial intelligence (AI) is one of the key factors driving the transformation of modern society, encompassing all spheres, including the legal profession. The use of AI in legal practice enables the automation of routine processes,

accelerates the analysis of large volumes of legal information, enhances the accuracy of judicial decision predictions, and optimizes interactions between lawyers and clients. These capabilities open new horizons for improving the efficiency of legal defense activities.

At the same time, the widespread implementation of AI in legal practice presents a range of challenges. First, questions arise concerning legal liability for errors made by AI algorithms. Who should be held accountable for the consequences of such errors: the lawyer utilizing AI or the software developer? Second, ensuring algorithm transparency and preventing bias in AI-generated decisions are critical issues. Third, the processing of clients' confidential information using AI necessitates the implementation of additional security measures.

On an international scale, these issues are actively discussed. Normative acts such as the European Union's Artificial Intelligence Act (EU AI Act) and the Algorithmic Accountability Act in the United States lay the groundwork for regulating the use of AI technologies. Meanwhile, in Ukraine, the legal framework for integrating AI into legal practice is still under development, resulting in legal uncertainties that hinder the adoption of innovations.

A practical example of these risks is the case of U.S. lawyers who faced sanctions for using ChatGPT to prepare court documents containing fabricated judicial precedents. This underscores the need for careful and responsible use of AI in the legal domain.

The relevance of this research is also determined by the need to develop legal and ethical standards for regulating AI in legal practice. Such an approach would promote the harmonization of Ukraine's legal system with international standards, ensuring the effectiveness of human rights protection and public trust in the justice system.

Key words: *artificial intelligence, legal practice, legal regulation, ethics, accountability.*

Аналіз останніх джерел. На міжнародному рівні питання правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в правовій сфері викликає значний інтерес і стає предметом численних дискусій. Зокрема, прийняття таких нормативно-правових актів, як **EU AI Act** (Європейський закон про штучний інтелект) у країнах Європейського Союзу та **Algorithmic Accountability Act** у США, свідчить про спроби створити чітку і прозору правову базу для регулювання роботи ШІ. Ці акти спрямовані на встановлення правил відповідальності за помилки, допущені алгоритмами, забезпечення належного рівня захисту персональних даних, а також на впровадження механізмів, що гарантують прозорість і підконтрольність алгоритмічних рішень.

Основною метою таких законодавчих ініціатив є забезпечення безпечного впровадження ШІ, яке враховувало б як потенційні ризики, так і можливості цієї технології. Важливо, що у цих актах значна увага приділяється питанням недопущення дискримінації, алгоритмічної упередженості, а також створенню механізмів моніторингу та відповідальності за наслідки роботи ШІ. Такі підходи формують основу для гармонізації відносин між інноваційними технологіями та правовими стандартами, що вкрай важливо для збереження довіри до правової системи в умовах цифрової трансформації.

Запровадження подібних норм не лише сприяє підвищенню ефективності правової діяльності, але й створює передумови для інтеграції етичних і соціально відповідальних принципів у розробку та використання алгоритмічних систем.

Українські дослідники, такі як В. Пилипенко та О. Васильченко, наголошують на необхідності впровадження чітких норм щодо використання ШІ у правовій діяльності [1; 2]. Водночас міжнародна практика показує, що регулювання ШІ має враховувати етичні аспекти, що стосуються його впливу на права людини та конфіденційність.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження можливостей використання штучного інтелекту (ШІ) в адвокатській діяльності, виклики та проблеми, які можуть виникнути під час його використання.

Стаття ставить за мету запропонувати конкретні ідеї та правила, які допоможуть зробити використання ШІ в адвокатській діяльності безпечним, ефективним і етичним. Особливу увагу приділено міжнародному досвіду, щоб зрозуміти, які рішення вже працюють у світі, та як їх можна адаптувати в Україні.

У підсумку, головна ідея статті – це знайти баланс між впровадженням інноваційних технологій і захистом прав клієнтів та адвокатських принципів.

Використання ШІ в адвокатській діяльності та пов'язані з цим ризики

У червні 2023 року адвокатам із нью-йоркської юридичної фірми Levidow, Levidow & Oberman було наказано сплатити штраф у розмірі \$5000 через використання штучного інтелекту ChatGPT для підготовки судового документа, який містив фіктивні судові рішення [3].

Цей випадок викликав широке обговорення етичних аспектів використання ШІ у юридичній практиці. Адвокати Стівен Шварц і Пітер ЛоДука подали до суду документи, в яких було наведено неіснуючі судові прецеденти, згенеровані ChatGPT. Ці фальшиві справи були використані в позові проти авіакомпанії Avianca, пов'язані з травмою, яку зазнав клієнт під час польоту у 2019 році.

Суддя П.Кевін Кастел зі Суду Південного округу Нью-Йорка наказав сплатити штраф за недбалість адвокатів, які спочатку навіть не перевірили достовірність наведених цитат і стояли на своєму після того, як суд викликав їх на допит щодо існування цих справ. Суддя Кастел наголосив, що таке використання фальшивих матеріалів порушує довіру до юридичної системи та спричиняє витрати часу й ресурсів як для суду, так і для протилежної сторони.

Основний ризик у цій ситуації полягав у тому, що адвокати поклалися на нову технологію без достатньої перевірки її результатів. Шварц пізніше визнав, що вважав ChatGPT надійним «суперпошуком» і навіть не подумав, що цей інструмент може вигадати судові рішення. Цей випадок підняв важливі питання щодо етичного використання ШІ в юридичній практиці та відповідальності адвокатів за перевірку даних, отриманих за допомогою технологій [4].

Цей інцидент підкреслив необхідність дотримання обережності при використанні ШІ у юридичних процесах, зокрема, у частині перевірки фактів, щоб уникнути подібних ситуацій у майбутньому.

У багатьох європейських юридичних фірмах використовується програмне забезпечення, що базується на штучному інтелекті, наприклад, *Luminance* та *Kira Systems*. Ці платформи використовуються для автоматичного аналізу великих обсягів юридичних документів, таких як контракти або судові рішення, для виявлення ризиків та надання юридичних висновків. Наприклад, у Великій Британії багато адвокатів використовують *Luminance* для аналізу контрактів при підготовці угод злиття та поглинання, що дозволяє пришвидшити процес перевірки документів.

Програмне забезпечення, яке використовує алгоритми ШІ для прогнозування результатів судових процесів, активно застосовується в адвокатській практиці в таких країнах, як Франція, Німеччина та Іспанія. Наприклад, у Франції платформа *Predictice* дозволяє адвокатам на основі великих даних аналізувати попередні судові рішення і прогнозувати ймовірність виграшу справи. Це дає можливість адвокатам надавати клієнтам більш обґрунтовані рекомендації та підвищує їх шанси на успіх у суді.

Інструменти на основі штучного інтелекту значно полегшують процес пошуку юридичних прецедентів і відповідних правових норм. У Німеччині адвокати використовують *Levertion AI*, що спеціалізується на обробці та аналізі юридичних документів, щоб швидко знайти необхідну інформацію.

За допомогою програмного забезпечення, який використовує ШІ відбувається автоматизація рутинних процесів, таких як аналіз договорів, пошук прецедентів, тим самим дозволяє адвокатам зосередитися на стратегічних аспектах справи. Алгоритми здатні знайти

потенційні ризики або невідповідності, які могли бути пропущені юристами через обмеження часу або людський фактор. ШІ значно підвищує здатність адвокатів передбачати результат судових процесів. Це дозволяє адвокатам приймати більш обґрунтовані рішення щодо того, чи варто починати судовий процес або вирішити справу позасудовим шляхом.

В Україні адвокати використовують різноманітні юридичні інформаційні системи, такі як ЛІГА:ЗАКОН, які допомагають здійснювати юридичні пошуки, аналіз законодавства та судової практики. Однак ці системи поки не є повноцінними платформами на основі ШІ, як це практикується у країнах ЄС або США, де алгоритми можуть прогнозувати результати судових процесів або автоматично аналізувати юридичні документи.

Однак із розвитком технологій та появою українських стартапів у сфері legal tech, з'являються нові можливості для використання ШІ в адвокатській діяльності. Наприклад, деякі українські компанії працюють над створенням алгоритмів для аналізу договорів та пошуку юридичних прецедентів, що може допомогти зменшити час, витрачений на рутинні завдання.

При цьому, незважаючи на значні переваги, використання ШІ у юридичній сфері супроводжується низкою ризиків і постають питання відповідальності за помилки ШІ. Наприклад, хто має нести відповідальність у разі помилки – адвокат, який користувався ШІ, чи розробник програми? Так, у Франції обговорювалося питання, що використання прогнозуючого ПЗ може призвести до неправильних рішень адвоката, що підриває довіру клієнтів до юриста.

Алгоритми ШІ навчаються на великих даних, які можуть бути упередженими або неточними. Якщо навчальні дані мають в собі систематичні помилки або дискримінаційні патерни, алгоритм може відтворювати ці помилки в юридичній практиці. Це було обговорено на конференції Європейської комісії з питань етики ШІ, де підкреслювалося, що використання неправильно навчених алгоритмів може призвести до дискримінації або неправильних юридичних висновків.

1. Адвокати зіштовхуються з етичними питаннями щодо використання ШІ, особливо коли йдеться про автоматизацію юридичних рішень, які можуть впливати на долю людини.

Так, у січні 2024 року адвокатам Флориди було надано нові етичні вказівки щодо використання генеративних технологій штучного інтелекту (ШІ) в їхній професійній діяльності. Етична порада 24-1, видана Флоридською колегією адвокатів, дозволяє використовувати ШІ адвокатами за умови дотримання чотирьох основних етичних принципів [5]:

2. Конфіденційність. Адвокати зобов'язані отримати інформовану згоду від клієнтів перед використанням сторонніх ШІ-платформ, якщо це пов'язано з розкриттям конфіденційної інформації. Оскільки деякі ШІ-програми, такі як ChatGPT, можуть самонавчатися на введених даних, існує ризик того, що інформація клієнта може бути збережена та використана у майбутніх запитах.

Адвокатам рекомендується перевіряти репутацію та безпеку постачальників ШІ та використовувати внутрішні ШІ-програми для мінімізації ризику витоку даних.

3. Нагляд. Відповідно до правил Флоридської колегії адвокатів, адвокати повинні наглядати за роботою ШІ так само, як вони наглядають за роботою своїх помічників. Вони повинні перевіряти точність та коректність результатів, згенерованих ШІ, та забезпечити, щоб ці результати відповідали етичним нормам.

4. Правові збори. Адвокати не можуть стягувати надмірні або необґрунтовані правові збори за використання ШІ. Якщо ШІ підвищує ефективність роботи адвоката, це не повинно призводити до подвійних рахунків або необґрунтованих витрат для клієнта. Крім того, час, витрачений на освоєння ШІ, не повинен включатися до вартості послуг.

5. Реклама. Якщо ШІ використовується для взаємодії з клієнтами або для рекламних цілей, адвокат повинен забезпечити, щоб інформація була точною, і не вводила клієнтів в оману.

Загалом, адвокатам дозволено використовувати ШІ, але вони повинні брати на себе повну відповідальність за його результати і забезпечувати, що всі етичні вимоги дотримані.

Адвокатам рекомендується залишатися обережними щодо того, які функції вони можуть делегувати ШІ, і не покладатися на нього в питаннях, що вимагають особистого втручання та юридичного судження.

Цей документ став важливим кроком у регулюванні використання ШІ в адвокатській практиці та заклав основу для обговорення ризиків і можливостей цієї технології в юридичній сфері.

Щодо України, українське законодавство поки не регулює питання використання ШІ в правовій сфері. Відсутність законодавчо визначених правил створює юридичну невизначеність і стримує широке використання ШІ в адвокатській практиці.

Використання ШІ в адвокатській діяльності піднімає питання відповідальності за результати, що згенеровані алгоритмами. Відсутність чітких етичних стандартів у цій сфері викликає занепокоєння серед правників щодо потенційних помилок і конфіденційності даних.

На нашу думку, Україні необхідно розробити чіткі правові та етичні рамки для використання ШІ в адвокатській діяльності. Це дозволить прискорити впровадження технологій та сприяти їхньому безпечному використанню, як це робиться, наприклад, у США (Флорида) або ЄС. Розвиток ШІ в юридичній сфері допоможе покращити доступ до правосуддя, зменшити витрати та підвищити ефективність роботи адвокатів, але при цьому важливо враховувати ризики, пов'язані з конфіденційністю та відповідальністю за результати, які надає ШІ.

Пропоновані положення до Правил адвокатської етики щодо використання ШІ.

Ми пропонуємо доповнити положення до Правил адвокатської етики розділом щодо використання ШІ, які спрямовані на забезпечення відповідального використання ШІ, захист прав клієнтів та підтримку професійної репутації адвокатури.

1. Відповідальність за результати використання ШІ

Формулювання:

«Адвокат зобов'язаний нести повну професійну відповідальність за результати, отримані із застосуванням технологій штучного інтелекту. Використання ШІ не звільняє адвоката від обов'язку здійснювати перевірку точності, достовірності та відповідності чинному законодавству отриманих результатів».

Наукове обґрунтування:

Ця норма забезпечує професійний контроль за використанням ШІ, не допускаючи його сприйняття як незалежного суб'єкта прийняття рішень. Вона також запобігає ситуаціям, коли адвокати покладаються виключно на алгоритмічні висновки, що може призводити до серйозних помилок.

2. Захист конфіденційності клієнта

Формулювання:

«При використанні ШІ для обробки конфіденційної інформації клієнта адвокат зобов'язаний:

1. Отримати письмову згоду клієнта.

2. Використовувати лише ті ШІ-системи, які забезпечують належний рівень захисту персональних даних, сертифіковані відповідно до чинного законодавства та міжнародних стандартів.

3. Вжити заходів для мінімізації ризику розголошення чи втрати даних.»

Наукове обґрунтування:

Враховуючи ризики, пов'язані з обробкою конфіденційної інформації сторонніми системами, цей пункт забезпечує збереження адвокатської таємниці та захист даних клієнтів.

3. Інформування клієнтів

Формулювання:

«Адвокат зобов'язаний інформувати клієнта про застосування ШІ у його справі, зокрема про:

- цілі використання ШІ;
- ризики, пов'язані з можливими помилками чи недоліками алгоритмів;
- заходи, спрямовані на забезпечення захисту інформації клієнта».

Наукове обґрунтування:

Це забезпечує прозорість у взаємодії між адвокатом і клієнтом, що сприяє підвищенню довіри до використання інновацій.

4. Протидія алгоритмічній упередженості

Формулювання:

«Адвокат повинен використовувати лише ті системи ШІ, які пройшли перевірку на відсутність алгоритмічної упередженості. У разі виявлення дискримінаційних аспектів роботи алгоритму використання таких технологій у адвокатській діяльності забороняється.»

Наукове обґрунтування:

Алгоритмічна упередженість є серйозним викликом, оскільки вона може призводити до дискримінаційних рішень. Ця норма є обов'язковою для забезпечення справедливості.

5. Етичні стандарти використання ШІ у рекламі

Формулювання:

«Використання технологій ШІ для створення рекламних матеріалів адвокатом дозволяється за умови, що:

- зміст реклами є правдивим та не вводить клієнтів в оману;

– реклама не містить перебільшених або неправдивих обіцянок щодо можливостей ШІ чи результатів його застосування.»

Наукове обґрунтування:

Це положення спрямоване на запобігання використанню ШІ для маніпулювання клієнтами та дотримання чесної конкуренції.

6. Розумне формування адвокатського гонорару

Формулювання:

«При використанні ШІ у процесі надання юридичних послуг адвокат повинен враховувати економію часу та ресурсів, досягнуту завдяки автоматизації, при формуванні правових зборів. Неприпустимо включати вартість освоєння ШІ чи дублювати рахунки за одноразово виконані автоматизовані завдання.»

Наукове обґрунтування:

Це положення забезпечує справедливість у відносинах між адвокатом і клієнтом та запобігає можливим зловживанням.

Включення зазначених положень до Правил адвокатської етики сприятиме:

1. Забезпеченню професійної відповідальності адвокатів.
2. Захисту прав клієнтів, зокрема конфіденційності їхніх даних.
3. Гармонізації української адвокатської етики з міжнародними стандартами.
4. Підвищенню довіри до використання інноваційних технологій у правовій сфері.

Ці норми слугують основою для безпечного впровадження ШІ в адвокатську діяльність, водночас зберігаючи традиційні цінності професії та підвищуючи її ефективність.

Висновки. Використання штучного інтелекту (ШІ) в адвокатській діяльності відкриває нові перспективи для підвищення ефективності правозахисної роботи, автоматизації рутинних процесів і покращення доступу до правосуддя. Технології ШІ можуть значно зменшити час, необхідний для аналізу великих обсягів інформації, допомогти в прогнозуванні судових рішень і надати адвокатам можливість зосередитися на стратегічних аспектах справ.

Однак, інтеграція ШІ у юридичну практику супроводжується низкою викликів. Серед них – питання юридичної відповідальності за помилки, прозорість і недискримінаційність алгоритмів, а також захист конфіденційної інформації клієнтів. Прикладом таких ризиків є випадки використання генеративного ШІ у США, що продемонстрували важливість відповідального підходу до впровадження цих технологій.

Міжнародний досвід, зокрема, Європейський закон про ШІ (EU AI Act) та Algorithmic Accountability Act у США, пропонує ефективні моделі регулювання, які можуть бути використані як основа для розробки національних нормативних актів в Україні. Водночас українська правова система потребує вдосконалення нормативної бази для інтеграції ШІ в адвокатську діяльність, враховуючи національні особливості та міжнародні стандарти.

На основі проведеного дослідження запропоновано доповнити положення до Правил адвокатської етики розділом щодо використання ШІ, які спрямовані на забезпечення відповідального використання ШІ, захист прав клієнтів та підтримку професійної репутації адвокатури.

Список використаних джерел:

1. Turing A. Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 1950.
2. John McCarthy, Marvin L. Minsky, Nathaniel Rochester, Claude E. Shannon Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. 1955.
3. New York lawyers sanctioned for using fake ChatGPT cases in legal brief. *Reuters*.
4. ARTIFICIAL INTELLIGENCE & ROBOTICS. Judge finds out why brief cited nonexistent cases—ChatGPT did research. *ABAJOURNAL*. URL: <https://www.abajournal.com/news/article/judge-finds-out-why-brief-cited-nonexistent-cases-chatgpt-did-the-research>.
5. Florida Bar Advisory Opinion 24-1 Gives Green Light to Generative AI Use by Lawyers – With Four Ethical Caveats. *Hinshaw & Culbertson LLP*. URL: <https://www.hinshawlaw.com/newsroom/updates-lfp-florida-bar-advisory-opinion-generative-ai-lawyers-ethical-caveats.html>.

ПРОЦЬКІВ Н. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
(Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича)

НИКИФОРАК В. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
(Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича)

УДК 341.61

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.11>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ БІЗНЕСУ ПОДРУЖЖЯ

У статті розглядаються проблеми визначення правового режиму майна подружжя, зокрема, у випадку його поділу. Сучасні реалії вимагають окремих підходів до визначення правового режиму бізнесу подружжя та доходів від підприємницької діяльності подружжя. З'являються нові тенденції в розвитку сімейного законодавства, зокрема, змінюються традиційні галузеві інститути. Перебування в шлюбі, проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, встановлення режиму окремого проживання – це особливі юридичні стани, а тому регулювання майнових відносин осіб, які в них перебувають повинно будуватися на комплексному підході з врахуванням не лише норм цивільного законодавства, які регулюють відносини спільної власності.

Придбання майна подружжям, яке веде бізнес, автоматично тягне за собою проблеми, пов'язані з його поділом у випадку розірвання шлюбу. В силу статті 60 Сімейного кодексу України будь-яке майно, придбане за час шлюбу є спільною сумісною власністю. Однак, дана презумпція може бути спростована, про що і свідчить судова практика.

Існує кілька способів поділу бізнесу: поділ акцій, внесків до статутних капіталів (якщо не має заборони або обмеження на вступ до складу учасників господарського товариства), виплата одному з подружжя частини ринкової вартості частки в спільному бізнесі, продаж бізнесу третій особі, або ж спільне продовження бізнесу. Обрання того чи іншого способу залежить від волі сторін та порядку поділу (судовий чи договірний).

Найкращим варіантом виходу з даної ситуації є укладення шлюбного договору до виникнення конфлікту. Однак, на жаль, інститут шлюбного договору в Україні не є настільки популярним.

Судова практика визначає, що є об'єктом спільного бізнесу подружжя. Це можуть бути доходи від підприємницької діяльності, вартість частки вкладу в статутному капіталі господарського товариства (а не сам вклад, який став власністю товариства), акції. А при поділі важливим моментом також є обтяження спільного бізнесу боргами.

При визначенні правового режиму бізнесу необхідно враховувати час заснування бізнесу, дату укладення шлюбу, джерела походження коштів, які

використовувалися для започаткування бізнесу, внески кожного з подружжя у ведення бізнесу, наявність шлюбного договору.

Тому важливо обрати правильний спосіб захисту прав одного з подружжя.

Ключові слова: *бізнес, корпоративні права, підприємство, поділ майна, сім'я, подружжя, спільна власність подружжя.*

Protskiv N. M., Nykyforak V. M. Certain aspects of determining the legal regime of spouses' business

The article examines the issues surrounding the determination of the legal regime of marital property, particularly in cases of its division. Modern realities demand distinct approaches to defining the legal regime of spouses' businesses and income derived from their entrepreneurial activities. New trends are emerging in family law, including changes to traditional institutional frameworks. Marriage, cohabitation without official registration, divorce, and the establishment of a regime of separate residence are special legal statuses. Consequently, regulating property relations for individuals in such statuses requires a comprehensive approach that considers not only civil law provisions governing joint ownership but also other relevant legal norms.

The acquisition of property by spouses engaged in business activities inherently raises issues concerning its division in the event of divorce. Under Article 60 of the Family Code of Ukraine, any property acquired during marriage is presumed to be marital property. However, this presumption can be rebutted, as demonstrated by court practice.

There are several methods for dividing a business: splitting shares or contributions to authorized capital (provided there are no restrictions on entering the membership of a business entity), compensating one spouse for the market value of their share in the joint business, selling the business to a third party, or continuing the business jointly. The choice of method depends on the parties' preferences and whether the division is handled through court proceedings or mutual agreement.

The best solution is to draft a prenuptial agreement before any conflicts arise. Unfortunately, the concept of prenuptial agreements is not widely embraced in Ukraine.

Court practice outlines what constitutes the objects of spouses' joint business. These may include income from entrepreneurial activities, the value of a share in the authorized capital of a company (but not the contribution itself, which becomes the company's property), and shares. In cases of division, the burden of joint business debts is also a critical consideration.

When determining the legal regime of a business, it is essential to consider the timing of the business's establishment, the date of marriage, the sources of funds used to start the business, each spouse's contributions to the business, and the existence of a prenuptial agreement.

Therefore, selecting the appropriate method to protect the rights of one spouse is crucial.

Key words: *business, corporate powers, enterprise, division of property, family, spouses, joint property of spouses.*

Вступ. Різні галузі права між собою взаємопов'язані і дослідження проблем одних неможливо без вирішення проблем інших. Яскравим прикладом такого взаємозв'язку є корпоративні відносини подружжя. Припинення режиму спільності майна подружжя шляхом його поділу зачіпає інтереси не лише їх самих, але і інших учасників цивільного обігу. Сімейні майнові відносини не існують самі по собі, окремо. Вони тісно пов'язані

з цивільним та господарським оборотом. Власники бізнесу розуміють, наскільки важливо захищати корпоративні активи та доходи, щоб бізнес міг продовжувати працювати та розвиватися. На жаль, занадто часто не береться до уваги юридична структура бізнесу, і це може призвести до серйозних проблем, коли власник бізнесу стикається з сімейним конфліктом. Проблему створює ситуація, коли подружжя, яке розірвало шлюб, ділить бізнес в якому один із подружжя, не брав участь в ньому, але має рівне право власності на бізнес. Сторони часто не усвідомлюють, що навіть при наявності зареєстрованого бізнесу, який належить виключно одному з подружжя, він залишається майном, що підлягає поділу, за умови що в його ведення вкладені спільні кошти. Судовий спір може спричинити негативний вплив на фінансовий та функціональний стан бізнесу. Тому правовий режим корпоративних прав подружжя породжує проблеми як теоретичного, так і практичного характеру. Зокрема, це стосується і різних підходів до вирішення спорів в суді.

Проблемам правового регулювання корпоративних відносин присвячена низка праць сучасних вітчизняних учених, у тому числі В.А. Васильєвої, Н.С. Кузнєцової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Л.В. Сіщук. В аспекті сімейних правовідносин дану проблему розглядала Н.Д. Вінтоняк в монографії «Правовий режим корпоративних прав подружжя».

Постановка завдання. Метою статті є дослідити особливості поділу бізнесу подружжя, проаналізувати судові позиції з даного приводу.

Результати дослідження. В Україні сімейний бізнес виходить на новий рівень. Однак, існує неузгодженість законодавчих актів, які регулюють дані відносини, зокрема норми, які регулюють сімейні відносини та норми, які регулюють корпоративні відносини. До складу спільного майна подружжя можуть входити об'єкти, які мають спеціальний правовий режим: вклади до статутного капіталу господарських товариств, цінні папери, підприємства як цілісні майнові комплекси, паї у виробничих кооперативах, інше майно, яке використовується в підприємницькій діяльності. З аналізу норм сімейного законодавства можна зробити висновок, що поділ спільного бізнесу між подружжя є неврегульованим. Сімейний кодекс містить лише загальні норми, які стосуються поділу майна подружжя, а саме визначення часток та порядку поділу. При цьому не враховується специфіка корпоративних прав, особливості підприємницької діяльності. Особливо проблемним є поділ прав на об'єкти інтелектуальної власності. Крім того, в українському законодавстві не міститься чіткого визначення поняття «бізнес подружжя» або «сімейний бізнес», що в свою чергу також призводить до виникнення конфліктів.

Як зазначав Скотт Фітц Гіббон [1, 199] сімейний бізнес – це бізнес, який належить одній сім'ї, знаходиться під її контролем, тісно асоціюється з цією сім'єю та здійснюється на користь сім'ї. Бізнес подружжя спрямований не лише для вирішення матеріальних, фінансових проблем сім'ї, але і впливає на економічний розвиток країни. При цьому він носить змішаний характер: з однієї сторони – це соціальні зв'язки, а з іншої – форма підприємництва. Але така ситуація може призводити до конфліктів.

У випадку виникнення спору між подружжям щодо поділу майна, активи підприємств, господарських товариств можуть потребувати розкриття інформації про їх характер та вартість. Це ж стосується і розкриття інших відомостей, які можуть носити комерційну таємницю чи секрети виробництва. В деяких випадках необхідно визначити, які активи знаходилися у власності одного з подружжя до шлюбу і які прибутки вони приносили, які активи були придбані за власні кошти одного подружжя за час шлюбу, а які активи були придбані за спільні кошти подружжя. Тому важливо отримати правильну оцінку бізнесу, щоб отримати справедливий результат при його поділі і врахувати інтереси обох сторін.

Також проблеми можуть стосуватися корпоративних відносин, як у фінансовому, так і в практичному управлінні бізнесом. Корпоративний бізнес може бути «заморожений», операційні рішення можуть бути змінені або поставлені під контроль, а доходи корпорації можуть серйозно постраждати.

Відповідно до статті 60 Сімейного кодексу України [2] майно набуто під час шлюбу належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Однак, така презумпція може

бути спростована. Спростовує презумпцію спільності майна подружжя той із подружжя, який заперечує, що майно набуто у період шлюбу є спільним сумісним майном (постанова ВС у справі 595/324/17 [3], постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі №372/504/17-ц (провадження №14-325цс18 [4]).

Якщо бізнес був заснований одним з подружжя до шлюбу, то як правило, він залишається роздільним майном одного з подружжя і не підлягає поділу. Але якщо інвестуються або використовуються спільні кошти для його розвитку і вартість бізнесу збільшується за час шлюбу, то певні активи та доходи, отримані від такого бізнесу, швидше за все, вважатимуться спільною сумісною власністю.

Важливим моментом у вирішенні проблеми визначення правового режиму майна подружжя стало рішення КСУ від 19 вересня 2012 року у справі № 17-рп/2012, яким КСУ установив, що «статутний капітал та майно приватного підприємства є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя» [5].

Іншим способом вирішується питання про долю внесків до статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю. Як зазначала Н. Вінтоняк «після внесення подружжям об'єктів права спільної сумісної власності до статутного капіталу юридичної особи корпоративного типу речові правовідносини, що існують у подружжя щодо права спільної сумісної власності трансформуються у зобов'язальні правовідносини. В основі зобов'язальних відносин, що виникають між подружжям щодо внесення об'єктів права спільної сумісної власності як вкладу до статутного капіталу юридичної особи корпоративного типу, лежить право вимоги» [6, 33].

У Постанові Великої палати Верховного Суду від 10.04.2024 року у справі №760/20948/16 [7] зазначено, що «у разі внесення одним із подружжя як вкладу у статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю коштів, які є спільною сумісною власністю, вказане товариство стає їх власником. Натомість особа, яка внесла вклад у статутний капітал товариства набуває право на частку учасника цього товариства. Інший з подружжя, який був співвласником коштів, внесених у статутний капітал товариства з метою захисту свого права при поділі їх спільного сумісного майна набуває право вимагати виплати половини вартості частки члена подружжя у статутному капіталі. Суд виходить з презумпції про те, що вартість частки у статутному капіталі відповідає розміру внеску, якщо тільки сторона, яка стверджує про зміну цієї вартості на час розгляду справи, не доведе, що вартість частки змінилась (зросла або внаслідок звичайної діяльності товариства зменшилась)». Таким чином Суд відступив від попередніх висновків.

При поділі акцій визначають вартість кожної акції окремо або вартість пакету акцій. До уваги береться ринкова вартість акцій. Необхідно враховувати, що об'єктом поділу можуть бути також дивіденди, але не підлягають поділу активи акціонерного товариства. В будь-якому випадку не можна допустити зловживання правом, коли штучно змінюються корпоративні права шляхом додаткової емісії акцій або збільшення статутного фонду і прийняття нового учасника до товариства з обмеженою відповідальністю завдяки чому частка одного з подружжя автоматично зменшується.

Таким чином, особливістю поділу майнових прав учасника господарського товариства є те, що така особа має майнові та корпоративні права в розмірі частки, що їй належить або кількості акцій, але у неї відсутні речові права відносно майна товариства.

Одним з об'єктів права спільної сумісної власності є доходи, одержані одним з подружжя, у тому числі й від здійснення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем, які підлягають поділу між кожним з подружжя. У висновках Верховного Суду існувала суперечність про те, чи є майно фізичної особи-підприємця об'єктом спільної сумісної власності. У постановках від 11.03.2015 року у справі № 6-21цс15 та від 30.03.2016 року у справі № 6-1109цс16 суд указав, що майно фізичної особи – підприємця може бути об'єктом спільної сумісної власності подружжя. Але у постанові від 02.10.2013 року у справі № 6-79цс13 зазначив, що це майно не об'єктом спільної власності, а інший з подружжя має право тільки на частку одержаних доходів від такої діяльності. На нашу

думку, потрібно керуватися ст.70 Сімейного кодексу України щодо поділу доходу від здійснення підприємницької діяльності. Відповідно до норм Податкового кодексу України [8] – пункти 292.1, 292.3, 292.4 статті 292 – доходом платника єдиного податку для фізичної особи – підприємця є: дохід, отриманий протягом податкового (звітного) періоду в грошовій формі (готівковій та/або безготівковій); вартість безоплатно отриманих протягом звітного періоду товарів (робіт, послуг); винагороди за договорами доручення, комісії, транспортного експедирування, агентськими договорами (без урахування транзитних сум). Однак, якщо один з подружжя придбав майно для ведення підприємницької діяльності за власні кошти і використовував майно не в інтересах сім'ї, то таке майно буде вважатися його особистою приватною власністю і не буде підлягати поділу.

Слід звернути увагу на Постанову Великої Палати Верховного Суду від 23.01.2024 року де зазначено, що при поділі доходу від здійснення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем необхідно враховувати, чи був він використаний проти волі іншого з подружжя та чи використаний в інтересах сім'ї [9].

Існують різні способи врегулювання конфлікту, пов'язаного з поділом бізнесу подружжя, які залежать від певних факторів, зокрема, і від волі сторін конфлікту:

- бізнес можна продати і розділити кошти між подружжям;
- поділити сам бізнес (за умови, що така можливість існує без шкоди для бізнесу і він не втратить своїх активів);
- один із подружжя залишає за собою бізнес, а інший отримує відступне у вигляді іншого майна, майнових прав або грошових коштів (по суті один з подружжя викупує бізнес);
- подружжя і надалі продовжує вести спільний бізнес. Але в даній ситуації проблемним залишається визначення правового режиму такого майна.

У випадку продажу спільного бізнесу, як способу його поділу і припинення режиму спільної сумісної власності подружжя має свої переваги: у кожного із співвласників може з'явитися можливість розпочати підприємницьку діяльність одноосібно або заснувати нове підприємство. Дана обставина мінімізує негативні наслідки розподілу бізнесу.

Викуп частки в бізнесі одним з подружжя дозволяє швидко встановити одноосібний контроль над сімейним бізнесом, не потребує процедури державної реєстрації переходу права власності, а вартість частки визначається за домовленістю сторін, також на вартість частки можна отримати інше майно, зробити взаєморозрахунок за аліментними зобов'язаннями. Однак, якщо не вистачає коштів для викупу частки, то можливо оформити договір, де передбачити певний термін для виплат. Така домовленість може бути передбачена як в мировій угоді, затвердженій судом, так і шляхом укладення договору, який буде потребувати нотаріального посвідчення.

Іншою проблемою є ситуація, коли подружжя для розвитку власного бізнесу використовує кредитування і на момент виникнення спору про поділ майна кредитне зобов'язання ще існує. Тому необхідно враховувати хто був позичальником, чи кошти використовувалися в інтересах сім'ї, за рахунок чіх коштів створювався бізнес, яка сума підлягає поверненню.

Висновки. При визначенні правового режиму бізнесу (спільна власність чи особиста приватна власність одного з подружжя) необхідно враховувати час заснування бізнесу, дату укладення шлюбу, джерела походження коштів, які використовувалися для започаткування бізнесу, внески кожного з подружжя у ведення бізнесу.

Варіантом захисту майнових прав одного з подружжя у випадку поділу спільного бізнесу подружжя залишається укладення шлюбного договору, в якому вказати активи, які будуть належати дружині, а які – чоловіку (наприклад, на кого які активи будуть зареєстровані, при цьому не обов'язково перераховувати конкретне майно) або укладення договору про поділ майна (в даному випадку майно, яке підлягає поділу, потрібно конкретизувати). Такі договори дозволять уникнути негативного впливу на бізнес та судової тяганини.

Список використаних джерел:

1. Scott Fitz Gibbon The Principle of Subsidiarity and the Law of the Family Business. Brigham Young University Journal of Public Law, Volume 30 (2016). URL: <https://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1541&context=jpl>
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року/ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2002, № 21-22, ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
3. Постанова Верховного Суду від 12.06.2019 року у справі 595/324/17-ц. URL: <https://iplex360.com.ua/sud.php?doc=82491956>
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі № 372/504/17-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215412>
5. Рішення Конституційного Суду від 19.09.2012 року у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text>
6. Вінтоняк Н.Д. Правовий режим корпоративних прав подружжя: монографія. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 187с.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 року у справі № 760/20948/16-ц (провадження № 14-70цс22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520073>.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.01.2024 року у справі № 523/14489/15-ц (провадження №14-22цс20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116920101>

ТИМЧЕНКО Г. П.,

доктор юридичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 347.91:349.412

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.12>

АПЕЛЯЦІЙНА ТА КАСАЦІЙНА СКАРГИ ЯК НОВИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ У СПІРНИХ ЗЕМЕЛЬНО-ОРЕНДНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті здійснено процесуально-правове дослідження механізму доказування при складанні апеляційних та касаційних скарг та їх впливу на підстави скасування судових рішень судів першої та апеляційної інстанції. При цьому, автором розкривається змістовна суть цілого ряду процесуальних понять, які стосуються зокрема законності та обґрунтованості судових рішень в розрізі сучасного цивільного процесуального законодавства. З урахуванням даних обставин, в роботі досліджується судова статистика, в тому числі і з точки зору розгляду справ земельно-правового характеру в судах першої інстанції. Автор досліджує і судову практику з розгляду земельно-майнових та земельно-орендних відносин на рівні апеляційного провадження, аналізуючи підстави скасування та зміни судових рішень судів першої інстанції. При цьому, в статті розкривається правове поняття неправильного застосування норм матеріального права та порушення норм процесуального права.

В той же час, автор проводить порівняльний аналіз підстав щодо оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку з точки зору виокремленості їх предмета доказування. В роботі підкреслюється: якщо ж зміст апеляційної скарги спрямовано в напрямку правової критики судового рішення суду першої інстанції з точки зору його незаконності та необґрунтованості, то зміст касаційної скарги завжди буде спрямовуватись на доказування різнонаправлених правових позицій Верховного Суду чи його Великої Палати по відношенню до одних і тих же спірних відносин і що даних предмет спору має місце і відношення до тієї чи іншої правової позиції Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду. Таким чином, предмет доказування касаційного провадження суттєво відрізняється від предмету доказування в апеляційному провадженні, оскільки касаційне доказування з точки зору доказового процесу по суті спрямовано у сферу наявних судових прецедентів.

Ключові слова: докази, доказування, правозастосовча практика, земельно-майнові спори, земельно-орендні спори, цивільне судочинство, суди загальної юрисдикції, правосуддя, договір оренди землі.

Tymchenko H. P. Appeal and cassation appeal as a new analysis of the content of evidence in disputed land lease legal relations

The article carries out a procedural and legal study of the mechanism of evidence when drawing up appeal and cassation complaints and their impact on the grounds for

the cancellation of court decisions of the courts of first and appellate instance. At the same time, the author reveals the substantive essence of a whole series of procedural concepts that relate in particular to the legality and validity of court decisions in the context of modern civil procedural legislation. Taking into account these circumstances, the work examines judicial statistics, including from the point of view of considering cases of a land law nature in courts of first instance. The author also studies judicial practice on the consideration of land property and land lease relations at the level of appellate proceedings, analyzing the grounds for the cancellation and change of court decisions of the courts of first instance. At the same time, the article reveals the legal concept of incorrect application of substantive law norms and violation of procedural law norms.

At the same time, the author conducts a comparative analysis of the grounds for appealing court decisions in the appellate and cassation proceedings from the point of view of the separation of their subject of proof. The work emphasizes: if the content of the appeal is directed towards legal criticism of the court decision of the court of first instance from the point of view of its illegality and unfoundedness, then the content of the cassation appeal will always be directed towards proving the different legal positions of the Supreme Court or its Grand Chamber in relation to the same disputed relations and that the given subject of the dispute has a place and is related to one or another legal position of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court. Thus, the subject of proof in cassation proceedings is significantly different from the subject of proof in appellate proceedings, since cassation proof from the point of view of the evidentiary process is essentially directed towards the sphere of existing judicial precedents.

Key words: *evidence, substantiation, law enforcement practice, land and property disputes, land and lease disputes, civil proceedings, courts of general jurisdiction, justice, land lease agreement.*

Вступ. Складання та подання апеляційних та касаційних скарг щодо судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій на фоні стрімкого розвитку матеріального та процесуального законодавства, являє собою надскладну процесуально-правову роботу. В основі такої роботи лежать і проблеми належних, допустимих, достовірних та достатніх доказів та точного правозастосування судових прецедентів, які сьогодні лише формуються за рахунок правових позицій Верховного Суду та його Великої Палати.

Постановка завдання. Проблематика апеляційного та касаційного оскарження з точки зору аналізу і оцінки засобів доказування при складанні апеляційних та касаційних скарг постійно удосконалюється, а відповідно і ускладнюється за рахунок розвитку матеріального та процесуального законодавства, вкраплень в такі види правосуддя прецедентної моделі правових позицій, які формуються Верховним Судом та його Великою Палатою. Серед робіт даного спрямування є роботи Є. А. Чернушенка (2004) [1], Н. В. Стецик (2007) [2], Г. В. Фазикош (2008) [3], О. М. Ткач (2009) [4], Л. Г. Лігман (2011) [5], М. П. Курила (2013) [6], М. Козюбри (2016) [7], К. Ю. Савченко (2019) [8], Д. М. Ясинка (2019) [9], М. М. Ясинка (2021) [10] та інші. В той же час, питання апеляційного та касаційного оскарження судових рішень є настільки обширні, що вони потребують постійного наукового дослідження.

Метою статті є дослідження механізму доказування при складанні апеляційних та касаційних скарг на прикладі вирішення земельно-орендних та земельно-майнових спорів.

Результати дослідження. Кожен судовий процес, незалежно від складності предмету спору завжди носить індивідуальний характер, і в цьому питанні справи щодо урегулювання земельно-майнового чи земельно-орендного спору не є виключенням, із цієї процесуально-правової законності. Індивідуальність таких спорів обумовлюється не лише змістом предмету спору, а і тими засобами доказування, які розкривають причини їх виникнення та

підтверджують ті наслідки негативного характеру, які виникли при цьому. Під причинами виникнення цивільно-правових спорів сторони, як правило, розуміють неправомірність тих чи інших дій чи бездіяльності тієї чи іншої сторони спору, які потягли за собою негативні для однієї чи іншої сторони наслідки, які і підлягають відновленню під час розгляду такого спору в судовому засіданні в судах першої інстанції з розкриттям змісту такого відновлення в судовому рішенні. З урахуванням даних обставин, законодавець зазначає, що кожне судове рішення повинно ґрунтуватись на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим (ст. 263 ЦПК України) [11]. В подальшому в даній же нормі права законодавець розкриває поняття законності судового рішення, вказуючи на те, що судові рішення повинно бути ухваленим відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог так і заперечень, підтвержені тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні (ст. 263 ЦПК України).

Отже, рішення суду першої інстанції є тим першим письмово-правовим документом, в якому суд від імені держави урегулював спір, який з цього часу вважається завершеним, але не закінченим, оскільки завершеність характеризує наявність частковості, а відтак не є ідентичним поняттю закінчення. Своєї закінченості, з точки зору процесуального права, спір набуває тоді, коли судові рішення вступає в законну силу, оскільки після цього цей же цивільно-правовий спір між цими ж особами щодо цього ж предмету спору з цих же самих підстав недопустимий (п. 2 ч. 1 ст. 186 ЦПК України). Як бачимо, така закінченість має свої процесуальні наслідки у вигляді неможливості повторного розгляду судом того ж самого цивільно-правового спору. Разом з тим, спір в тому числі і у сфері земельно-майнових чи земельно-орендних відносин, який був предметом розгляду в судах першої інстанції і відносно якого суд ухвалив судові рішення, може і не набути своєї закінченості у разі подання однією із сторін апеляційної скарги впродовж тридцяти днів. Таким чином, такий спір буде перебувати у статусі його завершуваності, а не закінчення. При таких обставинах рішення суду не буде мати можливостей до його вступу в законну силу. Отже, розгляд справи буде продовжено на рівні апеляційного провадження, але таке продовження буде стосуватися не безпосередньо предмета спору, а результату його правового урегулювання, який закріплено в судовому рішенні. Таким чином апеляційний порядок перегляду судового рішення скоріше спрямований на перевірку процесуальної роботи суду першої інстанції на предмет законності юридичної кваліфікації щодо тих чи інших правовідносин, які набули спірного характеру, переконливого обґрунтування судом своєї правової позиції на основі справедливої оцінки всіх засобів доказування, які були предметом дослідження в судовому засіданні.

Саме із закінченням апеляційного перегляду судових рішень, в тому числі і рішень у справах земельно-майнового чи земельно-орендного характеру закінчується і апеляційне провадження, наслідками якого є вступ рішення суду першої інстанції в законну силу, а відповідно до цього і спір набуває процесуально-правового статусу закінченого.

Найбільш поширеним рішенням апеляційного суду під час перегляду судових рішень в цивільних справах є «залишити те чи інше судові рішення без змін, а скаргу – без задоволення». Разом з тим, значна частина судових рішень все ж не витримує своєї критики з боку сторін, третіх осіб чи їхніх представників, яка викладається в апеляційних скаргах, де звертається увага апеляційного суду на спірність юридичної кваліфікації щодо тих чи інших земельно-майнових чи земельно-орендних відносин, чи залишення поза увагою судом першої інстанції змісту того чи іншого доказу, який хоч і був досліджений в судовому засіданні, але суд не дав на їх думку належної правової оцінки, або витлумачив його зміст, який з точки зору співставлення його змісту до змісту останніх доказів, спростовують його належність, допустимість чи достовірність.

В чому ж тоді полягає особливість доказування при складанні апеляційних скарг у справах земельно-майнового чи земельно-орендного характеру, та в чому полягає різниця у методології між складанням апеляційних та касаційних скарг?

Так, за даними судової статистики в судах загальної юрисдикції по першій інстанції в 2021 році було розглянуто 1285200 цивільних справ. У 2022 році кількість таких справ складала 709300 справ. У 2023 році таких справ було 530202. При цьому в 2021 році в апеляційному порядку відповідно було оскаржено 48221 рішення, із яких 2822 апеляційні скарги було подано щодо спорів у сфері земельно-майнових та земельно-орендних відносин, із яких було скасовано та змінено 1163 рішення [12]. У 2022 році було подано 32137 апеляційних скарг із яких 2013 апеляційних скарг стосувались спорів у сфері земельно-майнових та земельно-орендних відносин. З них 885 судових рішень було скасовано або змінено [13]. У 2023 році із оскаржених 40378 судових рішень, із яких 3003 стосувались спорів у земельно-майнових та земельно-орендних відносин, 1399 рішень було скасовано або змінено [14].

Отже, судова статистика свідчить про те, що не дивлячись на загальне зменшення кількості розглянутих судами цивільних справ, кількість поданих апеляційних скарг, а відповідно і скасованих рішень не зменшилась, що свідчить про невтїшну якість цивільного судочинства, в тому числі і щодо розгляду земельно-майнових та земельно-орендних відносин в судах загальної юрисдикції.

Відповідно до ч. 1 ст. 358 ЦПК України право на апеляційне оскарження судових рішень судів першої інстанції мають учасники справи, перелік яких визначено в ч. 1 ст. 42 ЦПК України, а також особи, які хоч і не брали участі у розгляді справи, але суд вирішив питання про їх права, свободи, інтереси та обов'язки. В той же час право на подання апеляційного скарги завжди має диспозитивний характер, а від так носить індивідуальну направленість у всіх випадках, в тому числі і при поданні апеляційних скарг на рішення судів у справах земельно-майнового та земельно-орендного характеру.

Для відкриття апеляційного провадження важливим питанням є форма і зміст апеляційної скарги. Вимоги до даного процесуального документа передбачені ст. 356 ЦПК України. Так ч. 1 даної статті передбачає, що «апеляційна скарга подається у письмовій формі». В той же час ч. 4 ст. 14 ЦПК України зазначає, що обмін документами (надсилання та отримання документів) між судом і учасниками судового процесу може здійснюватись в електронній формі, яка забезпечується судовою інформаційно-комунікаційною системою. Це означає, що всі учасники процесу мають право подати до суду як позовну заяву так і докази до неї в електронній формі, а відповідно і подати апеляційну скаргу в електронній формі.

З урахуванням даних обставин є доречним ч. 1 ст. 356 ЦПК України викласти у наступній редакції: «Апеляційна скарга може бути подана як у письмовій, так і електронній формі».

В той же час, ч. 2 ст. 356 ЦПК України розкриває зміст апеляційної скарги, який є характерним для такого роду процесуальних документів і обумовлюється, зокрема наявністю вступної, мотивувальної та прохальної їх частин. Це є важливо для розуміння того, що є суттєвим для перегляду судових рішень в апеляційному порядку, в тому числі і з точки зору правових позицій сторін, третіх осіб, які з тих чи інших підстав вважають, що судові рішення судів першої інстанції є незаконними чи необґрунтованими, і з цих підстав просять скасувати або змінити судові рішення суду першої інстанції.

Під поняттям незаконності чи необґрунтованості судових рішень розуміється:

- а) неповнота встановлених обставин, які мають значення для справи;
- б) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи;
- в) необґрунтована відмова судом у прийнятті доказів;
- г) неправильне дослідження доказів чи їх оцінка;
- д) неподання доказів у передбачений судом чи законом строк з поважних причин;
- є) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин чи правовідносин;
- ж) неправильна юридична кваліфікація тих чи інших правовідносин, а відповідно і неправильна оцінка доказів, які були предметом судового дослідження.

Як приклад, можна навести аргументацію позивача, викладену у його апеляційній скарзі на ухвалу суду про призначення судової почеркознавчої експертизи у справі № 134/2307/23, предметом якої були позовні вимоги: про визнання недійсним договору оренди землі.

Ухвалою Крижопільського районного суду Вінницької області від 12.06.2024 року було призначено по цивільній справі судову почеркознавчу експертизу, проведення якої доручено експертам Черкаського відділення Київського науко-дослідного інституту судових експертиз. Позивач не погодився із самостійним визначенням експертної установи судом та в апеляційній скарзі зазначив, що судом було допущено порушення норм процесуального права і неповноту з'ясування обставин справи. Зокрема, суд першої інстанції не врахував того факту, що позивач просив доручити проведення експертизи експертам Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ МЮУ з підстав територіальної не підпорядкованості, незалежності та найменшої завантаженості експертів серед наявних профільних дослідних установ. Суд апеляційної інстанції погодився з аргументами позивача та у своїй постанові зазначив наступне: «Суд першої інстанції всупереч статті 260 ЦПК України не навів достатніх мотиви, з яких дійшов висновку про недоцільність призначення експертизи в експертних установах Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ чи Вінницького відділення Київського НДІСЕ. Отже, враховуючи, що відповідно до частини третьої статті 12, частини першої статті 81 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом, а також те, що позивач просить доручити проведення експертизи Миколаївському відділенню Одеського НДІСЕ, витрати за проведення якої бере на себе, відповідачем не наведено обґрунтованих підстав неможливості доручення експертизи цій експертній установі, апеляційний суд вважає, що аргументи апеляційної скарги в цій частині заслуговують на увагу» [15].

Отже такі вимоги щодо незаконності та необґрунтованості судових рішень, на які посилається апелянт у своїй апеляційній скарзі і які обумовлені п. 5 ч. 2 ст. 356 ЦПК України, кореспондуються із ч. 2 ст. 263 ЦПК України (вимоги до змісту судового рішення), а відтак, саме дані вимоги є змістом щодо оскаржуваного судового рішення з викладенням їх критики в апеляційній скарзі.

Дане положення щодо предмету доказування в апеляційному провадженні є важливим, оскільки лише ті доводи, які викладені апелянтом в апеляційній скарзі щодо незаконності та необґрунтованості судових рішень і будуть братися до уваги апеляційним судом, оскільки «апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів та вимог апеляційної скарги» (ч. 1 ст. 367 ЦПК України).

В той же час при порушенні норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення (ч. 3 ст. 376 ЦПК України), або неправильне застосування норм матеріального права, суд апеляційної інстанції не є обмеженим доводами та вимогами апеляційної скарги (ч. 4 ст. 367 ЦПК України).

Під поняттям неправильного застосування норм матеріального права розуміється неправильне тлумачення чи інтерпретування того чи іншого закону, або застосування норм права, які не підлягають застосуванню до тих чи інших спірних правовідносин, або незастосування закону, який підлягає застосуванню для урегулювання конкретних спірних відносин. Разом з тим порушенням норм процесуального права вважається таке порушення, яке призвело до неправильного вирішення справи.

З урахуванням даних обставин апелянт завжди звертає увагу на вимоги ст. 376 ЦПК України, оскільки підставами до скасування судового рішення повністю, або в якісь його частині, або зміни судового рішення є:

- 1) неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи;
- 2) недостовірність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції визнав встановленими;
- 3) невідповідність висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи;
- 4) порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права.

Так, Хмельницький апеляційний суд своєю постановою від 20 травня 2024 року скасував рішення Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 13 лютого 2024 року, ухвалене у справі № 676/4412/21 з мотивів порушення судом першої інстанції норм процесуального права. Вказаним рішенням суду загальної юрисдикції було зобов'язано ТОВ «Енселко Агро» усунути перешкоди позивачу у користуванні земельною ділянкою для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Дане рішення базувалось на тому, що додаткову угоду до договору оренди землі б/н від 01.08.2012 від 01.09.2015 матір позивачки не підписувала, тому ця угода є неукладеною. Однак, суд апеляційної інстанції не погодився з таким висновком, констатує, що в порушення ч. 6 ст. 81 ЦПК України вказаний факт ґрунтується на припущеннях, оскільки висновок експерта містить лише припущення щодо не підписання додаткової угоди вказаною особою, а не ствердно відповідає на поставлене судом питання [16].

Отже, правова природа апеляційних скарг, а відповідно і доводів апелянта щодо незаконності та необґрунтованості судових рішень, в тому числі і у спорах, які виникають із земельно-майнових та земельно-орендних відносин, ґрунтується на диспозитивній волі апелянта, яка жодним чином не обмежується цивільно-процесуальним законодавством, що вимагає лише оплати судового збору та обґрунтування своєї правової позиції на основі тих доказів, які були предметом судового дослідження та аналізу їх оцінки з точки зору апелянта.

На відміну від такого підходу доступ до касаційного провадження учасників справи гарантується ч. 1 ст. 389 ЦПК України і полягає в тому, що на думку касатора рішення судів першої чи другої інстанції (чи обох інстанцій) є незаконними з точки зору неправильного застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. В той же час така позиція касатора обумовлюється цілим рядом підстав, які дають йому право на касаційне оскарження. Так відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України касатор має право на касаційне оскарження судових рішень у разі:

1) якщо суд апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні застосував норму права без урахування висновку щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду, крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку;

2) якщо скаргник вмотивовано обґрунтував необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні;

3) якщо відсутній висновок Верховного Суду щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах;

4) якщо судові рішення оскаржується з підстав, передбачених ч. 1 та 3 ст. 411 ЦПК України, з підстав скасування рішень та передачі справи на новий розгляд, або для його продовження.

Як бачимо, подання касаційної скарги пов'язується не з доказуванням тих чи інших обставин, передбачених ст. 376 ЦПК України, а з наявністю чи відсутністю прецедентної судової практики Верховного Суду чи Великої Палати Верховного Суду, правові позиції яких сьогодні є обов'язковими в правозастосовній практиці нижчестоящих судів. Отже, складання касаційної скарги є набагато складнішою правовою роботою, аніж складання апеляційної скарги, оскільки предмет доказування не просто є різним, а різною є його правова природа.

Висновки.

1. Апеляційне провадження у справах з розгляду земельно-майнових та земельно-орендних відносин у сфері їх доказового процесу суттєво відрізняються від доказування в судах першої інстанції, оскільки його предмет ґрунтується на правовій критиці судового рішення як правового акта держави, з обґрунтуванням його незаконності та необґрунтованості на основі тих засобі доказування, які були предметом дослідження та оцінки в судах першої інстанції з підстав неправильного правозастосування норм як матеріального та порушення норм процесуального права.

2. Предмет доказування з точки зору касаційного провадження суттєво відрізняється від предмету доказування в апеляційному провадженні, оскільки він спрямовується не на засоби доказування та їх оцінку, які обумовлюють помилкове правозастосування чи порушення процесуального законодавства, а на наявність чи відсутність процесуальної практики Верховного Суду та його Великої Палати, які формують ті чи інші правові позиції, які є обов'язковими для правозастосовчої практики нижчестоящих судів нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Чернушенко Є. А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України : дис... к.ю.н., спец. : 12.00.03. Одеса, 2004. 270 с.
2. Стецик Н. В. Запровадження прецедентної практики верховних судів ц пострадянських правових системах. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 4. С. 66–72.
3. Фазикош Г. В. Судове рішення в цивільному судочинстві : дис...к.ю.н., спец. : 12.00.03. Харків, 2008. 220 с.
4. Ткач О. М. Порядок розгляду справ судом апеляційної інстанції в цивільному процесі України : дис. ... к.ю.н., спец. : 12.00.03. Київ. 2009. 227 с.
5. Лігман Л. Г. Значення судової практики для правозастосування у цивільному судочинстві України. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 6. С. 34–38.
6. Курило М. П. Касаційне провадження: можливості його уніфікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Т. 1. С. 167–170.
7. Козюбра М. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. *Право України*. 2016. № 10. С. 38–40.
8. Савченко К. Ю. Судова практика як елемент правової системи України : дис... к.ю.н., спец. : 12.00.03. Київ, 2019. 225 с.
9. Ясинок Д. М. Прецедентне право та наукові дослідження щодо його становлення та розвитку. *Приватне та публічне право*. 2019. № 3. С. 55–59.
10. Ясинок М. М. Особливості доказування на стадіях апеляційного та касаційного провадження. *Теорія доказового права*. Київ : Алерта, 2021. 426 с.
11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
12. Огляд даних про стан здійснення правосуддя в 2021 році / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2021.pdf (дата звернення: 15.12.2024).
13. Огляд даних про стан здійснення правосуддя в 2022 році / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2022.pdf (дата звернення: 15.12.2024).
14. Огляд даних про стан здійснення правосуддя в 2023 році / Державна судова адміністрація. URL: https://rv.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/tu18/statystyka/2023/%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85%202023.docx (дата звернення: 15.12.2024).
15. Постанова Вінницького апеляційного суду від 14 серпня 2024 року у справі № 134/2307/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121027608> (дата звернення: 17.12.2024).
16. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 20 травня 2024 року у справі № 676/4412/21 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119329264> (дата звернення: 18.12.2024).

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БАКАЛІНСЬКА О. О.,
доктор юридичних наук,
професор
(Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені Ф. Г. Бурчака Національної
академії правових наук України)

УДК 347 Укр.
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.13>

**ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ:
УРОКИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена аналізу новітніх інструментів забезпечення економічної безпеки ЄС, а також аналізу підходів щодо забезпечення економічної безпеки у відносинах між ЄС та третіми країнами. На думку автора, розуміння сучасної стратегії економічної безпеки є важливим не лише для країн ЄС, а й для України, що здобула статус країни-кандидата до ЄС. Крім того, не врахування сучасних тенденцій розвитку системи економічної безпеки може ускладнити процес науково-технічного та економічного співробітництва між нашою державою та ЄС.

Правильне дотримання балансу між економічним розвитком та безпекою має важливе значення і може гарантувати, що економічні інтереси і інтереси безпеки ЄС і в майбутньому будуть посилюватимуть один одного. Досягнення цих цілей буде залежати від наступних трьох пріоритетів: (1) підвищення конкурентоспроможності ЄС; (2) створення ефективної системи захисту від ризиків економічної безпеки; (3) і партнерства з якомога ширшим колом країн, які поділяють занепокоєння або інтереси ЄС щодо економічної безпеки.

Сприяння конкурентоспроможності ЄС завдяки підвищенню стійкості економіки та ланцюгів поставок в межах ЄС, стимулювання інновацій та промислового потенціалу, та збереження соціальної ринкової економіки – провідне завдання Стратегії економічної безпеки ЄС.

Захист від загальновідомих ризиків економічній безпеці шляхом кращого застосування вже наявних інструментів, таких як торговельний захист, іноземні субсидії, безпека 5G/6G, перевірка прямих іноземних інвестицій та експортний контроль, а також новий інструмент протидії економічному примусу. Паралельно нам потрібно оцінити ефективність інструментарію ЄС і розширити його там, де це необхідно, щоб протистояти деяким новим ризикам, з якими ми стикаємося, наприклад, пов'язаним з експортом або зовнішніми інвестиціями у вузький набір ключових технологій, що мають військове застосування (наприклад, у сферах квантових технологій, передових напівпровідників, штучного інтелекту).

Партнерство з країнами, які поділяють наші занепокоєння щодо економічної безпеки, а також з тими, хто має спільні інтереси і бажає співпрацювати з нами для досягнення переходу до більш стійкої та безпечної економіки. На практиці це означає співпрацю з якомога ширшим колом партнерів задля

зміцнення економічної безпеки, створення стійких і стабільних ланцюгів доданої вартості, зміцнення міжнародного економічного порядку, заснованого на правилах, і багатосторонніх інституцій. Це також означає партнерство з країнами, які йдуть схожим шляхом зниження ризиків, просування і завершення угод про вільну торгівлю, а також інвестування в сталий розвиток і безпечні зв'язки по всьому світу.

Ключові слова: економічна безпека, стратегія, скринінг інвестицій, торговельний захист.

Bakalinska O. European economic security strategy: learnings and challenges for Ukraine

The article is devoted to the analysis of the latest instruments for ensuring the EU's economic security, as well as to the analysis of approaches to ensuring economic security in relations between the EU and third countries. According to the author, understanding the current economic security strategy is important not only for the EU countries, but also for Ukraine, which has gained the status of an EU candidate country. In addition, failure to take into account current trends in the development of the economic security system may complicate the process of scientific, technical and economic cooperation between our country and the EU.

This article explores how a proper balance between the EU's economic development and economic security can ensure that the EU's economic and security interests continue to reinforce each other in the future. The achievement of these goals will depend on the following three priorities: (1) enhancing the EU's competitiveness; (2) creating an effective system of protection against economic security risks; and (3) partnering with the widest possible range of countries that share the EU's economic security concerns or interests.

Promoting EU competitiveness by enhancing the resilience of the economy and supply chains within the EU, stimulating innovation and industrial capacity, and preserving a social market economy is the leading objective of the EU Economic Security Strategy.

Protecting against well-known economic security risks through better use of existing instruments, such as trade defence, foreign subsidies, 5G/6G security, foreign direct investment screening and export controls, as well as a new tool to counter economic coercion. In parallel, we need to assess the effectiveness of the EU's toolkit and expand it where necessary to address some of the new risks we face, such as those related to exports or external investment in a narrow set of key technologies with military applications (e.g., quantum technologies, advanced semiconductors, artificial intelligence).

Partnering with countries that share our economic security concerns, as well as with those that have common interests and wish to work with us to achieve a transition to a more sustainable and secure economy. In practice, this means working with the widest possible range of partners to strengthen economic security, build resilient and sustainable value chains, and strengthen the international rules-based economic order and multilateral institutions. It also means partnering with countries that are on a similar path of reducing risks, promoting and finalizing free trade agreements, and investing in sustainable development.

Key words: economic security, strategy, investment screening, trade defense.

Вступ. Глобальне зростання геополітичної напруженості в світі виявило ризики та вразливості в ЄС та країнах членах ЄС: незаконна і неспровокована війна Росії в Україні, ворожі економічні дії, кібератаки та атаки на інфраструктуру, іноземне втручання та дезінформація стали явищами повсякденного життя яких не існувало ще кілька років тому.

Агресивна війна Росії проти України показала, що надмірна залежність від однієї країни, особливо з системно відмінними цінностями, моделями та інтересами, істотно зменшує або блокує стратегічні можливості Європи і ставить під загрозу економічну систему Союзу та громадян. Державам-членам і бізнесу також доводиться нести витрати економічного примусу, включаючи заборони європейського експорту і бойкоти європейських брендів, покликани змусити їх підкорятися і відповідати політичним пріоритетам іншої країни. Всі ці тенденції становлять прямий ризик для функціонування ЄС, сучасної системи глобальної торгівлі, а також є прямим викликом стратегічним інтересам і здатності ЄС діяти.

Хоча Європейський Союз багато зробив для реагування на конкретні виклики в останні роки, зараз він потребує комплексного стратегічного підходу до економічної безпеки, зниження ризиків і просування своїх технологічних переваг у критично важливих секторах. Мета сучасної стратегії економічної безпеки ЄС полягає в тому, щоб забезпечити основу для надійної оцінки та управління ризиками на рівні ЄС, на національному рівні та на рівні бізнесу, зберігаючи та збільшуючи динаміку економічного розвитку та високі стандарти життя. Це особливо важливо зробити зараз, коли ці ризики стрімко розвиваються і зливаються з проблемами національної безпеки. Яскравим прикладом цього є швидкість, з якою з'являються нові критичні технології, що розмивають межі між цивільним і військовим секторами.

Метою статті є дослідження фундаментальних змін щодо правового забезпечення реалізації Стратегії економічної безпеки в ЄС та визначення перспектив подальшого врегулювання питань економічної безпеки в Україні в рамках її євроатлантичного просування.

Завдання:

визначити сучасний стан розвитку економічної безпеки в ЄС;

визначити основні тенденції сучасного етапу розвитку Стратегії економічної безпеки;

визначити перспективи подальшого вдосконалення законодавства України в цій сфері з урахуванням сучасного етапу євроінтеграційного процесу в нашій державі.

Виклад основного матеріалу. ЄС прискорює подвійний «зелений» і цифровий переходи. Основою цих перетворень в ЄС є торгівля і Єдиний ринок, які дозволяють одночасно стимулювати конкуренцію і забезпечити доступ до сировини, технологій та інших ресурсів, які мають вирішальне значення для підвищення конкурентоспроможності ЄС, стійкості і для підтримки поточної і майбутньої зайнятості та зростання. При цьому ЄС вважає за необхідне збереження доступу партнерів ЄС в усьому світі до переваг, які останні отримують від доступу до європейських ринків, капіталу та технологій для переходу до чистої та стійкої економіки.

Правильне дотримання цього балансу, на думку Європейської комісії має важливе значення і може гарантувати, що економічні інтереси і інтереси безпеки ЄС і в майбутньому будуть посилюватимуть один одного. Досягнення цих цілей буде залежати від наступних трьох пріоритетів: (1) підвищення конкурентоспроможності ЄС; (2) створення ефективної системи захисту від ризиків економічної безпеки; (3) і партнерства з якомога ширшим колом країн, які поділяють занепокоєння або інтереси ЄС щодо економічної безпеки.

Стратегія економічної безпеки ЄС спирається перш за все на результати оцінки стійкості і вразливості Союзу, щоб зробити європейську економіку і промисловість більш конкурентоспроможною і стійкою, а також зміцнити нашу відкриту стратегічну автономію. Це варіюється від значних інвестицій в «зелений» і цифровий перехід через NextGenerationEU так і залучення більшої кількості приватних інвестицій основних галузей промислової політики ЄС, таких як закони про мікросхеми, критичну сировину і промисловість з нульовим рівнем викидів [1].

24 січня 2024 року Європейська Комісія (ЄК) опублікувала запропоновану нею реформу скринінгу іноземних інвестицій в ЄС [2]. Пропозиція містить більш комплексні правила перевірки іноземних інвестицій та посилює співпрацю та обмін інформацією між країнами блоку. Опублікована реформа є важливим елементом Європейського пакету економічної безпеки і як всі інші пропозиції, спрямована на посилення і захист економічної безпеки ЄС.

«Європейський пакет економічної безпеки» (ESP) включає Білі книги щодо:

- (i) вихідних інвестицій,
- (ii) експортного контролю [3],
- (iii) пропозиції щодо посилення підтримки досліджень і розробок, пов'язаних з технологіями подвійного використання, та
- (iv) пропозиції щодо посилення безпеки досліджень.

Пропозиції спрямовані на посилення і захист економічної безпеки ЄС, а також на те, щоб допомогти блоку залишатися конкурентоспроможним у ключових галузях промисловості. Усі ініціативи відповідають Європейській стратегії економічної безпеки, опублікованій у червні 2023 року[4].

Чинна **система скринінгу прямих іноземних інвестицій** передбачає обов'язкову перевірку інвестицій, що здійснюються компаніями ЄС, які перебувають у прямому володінні або під контролем суб'єктів з країн, що не входять до ЄС [5]. Тепер Європейська Комісія пропонує також розширити сферу застосування скринінгу інвестицій від компаній ЄС, кінцевими власниками/контролюючими особами яких є інвестори з країн, що не входять до складу ЄС [1]. На думку Комісії, інвестиції, здійснені іноземними інвесторами через дочірню компанію, створену в ЄС, потенційно створюють такі ж ризики для безпеки або суспільного порядку, як і прямі інвестиції з третіх країн. Крім того, пропозиція Європейської Комісії спрямована також на спонукання держав-членів до запровадження національних механізмів перевірки прямих іноземних інвестицій, що охоплюють непрямі/внутрішні інвестиції в ЄС, за умови дотримання основоположних свобод ЄС.

Цікавою новелою є мотивація країн з боку Європейської комісії до поширення режиму скринінгу на перевірку будь-яких інвестицій, зокрема, «інвестицій з нуля».

Обов'язковим є скринінг інвестицій у сонячну, вітрову енергетику, електромобілі та напівпровідникову промисловість. В цьому вимірі вирішальне значення мають критерії, за якими національні органи влади визначатимуть, чи підлягають розгляду певні інвестиції в нові проекти (наприклад, порогові значення обороту, вартість активів), а також момент, коли необхідно буде повідомляти про інвестиції в такий проект.

Проект Регламенту про скринінг прямих іноземних інвестицій містить перелік секторів, які підлягають перевірці. До них належать «критичні технології», які охоплюють, наприклад, передові напівпровідники, обробку мови штучним інтелектом, хмарні обчислення, квантові обчислення, біотехнології, Інтернет речей і віртуальну реальність. З точки зору предметної оцінки впливу інвестицій на безпеку та громадський порядок, обов'язковими критеріями є вплив інвестицій на критичну інфраструктуру, критичні технології, безперервність постачання критично важливих ресурсів, захист конфіденційної інформації, а також свободу та плюралізм засобів масової інформації.

Проект також пропонує посилити обмін інформацією між органами влади, якщо вони вважають, що інвестиція може «негативно вплинути на безпеку або громадський порядок» в їхній державі-члені, або мають інформацію, необхідну для перевірки цієї іноземної інвестиції. Європейська Комісія залучатиметься до обговорення, якщо інвестиція може негативно вплинути на безпеку або громадський порядок більш ніж однієї держави-члена, проекти/програми ЄС або якщо вона має відповідну інформацію, пов'язану з такою іноземною інвестицією.

Європейська Комісія сформулювала деякі пропозиції щодо забезпечення узгодження з іншими інструментами ЄС, такими як Регламент ЄС про злиття та поглинання або правила СОТ. Наприклад, коли іноземна інвестиція становить концентрацію відповідно до Регламенту ЄС про злиття, застосування цього проекту Регламенту про скринінг прямих іноземних інвестицій не повинно зашкодити застосуванню статті 21(4) Регламенту ЄС про злиття, яка дозволяє державам-членам вживати належних заходів для захисту законних інтересів. Обидва інструменти повинні застосовуватися послідовно і узгоджено. Це може стати відповіддю на справу Vienna Insurance Group (VIG)/AEGON, в якій ЄК визнала, що рішення Угорщини накласти вето на придбання VIG угорських дочірніх компаній групи AEGON в рамках її національного режиму іноземних інвестицій порушує статтю 21 Договір про створення ЄС.

Європейська Комісія (далі – «Комісія») 24 січня 2024 року опублікувала Білу книгу про вихідні інвестиції (далі – «Біла книга») [6], в якій виклала не обов'язкові до виконання пропозиції щодо детального аналізу вихідних інвестицій з ЄС. Європейська Комісія вперше вказала на можливість запровадження механізму перевірки вихідних інвестицій з ЄС у своїй Стратегії європейської економічної безпеки, опублікованій у червні 2023 року. Своєю ініціативою Комісія прагне зрозуміти, чи не призводить нинішнє обмежене регулювання у сфері зовнішніх інвестицій до витоку стратегічних технологій і потенційних ризиків для безпеки. Висновки будь-якого аналізу будуть покладені в основу можливих політичних заходів регулювання ЄС, в тому числі щодо прийняття правил на рівні ЄС стосовно скринінгу вихідних інвестицій до третіх країн. Біла книга є однією з п'яти ініціатив, викладених у Європейському пакеті економічної безпеки (ЄЕБ) Комісії, спрямованих на вирішення проблем національної безпеки та громадського порядку, які були визначені Комісією.

Комісія пропонує багатоетапний процес оцінки ризиків, потенційно пов'язаних з іноземними інвестиціями. Відповідно до Рекомендації Європейської Комісії урядам країн ЄС пропонується провести 12-місячний огляд вихідних інвестицій з ЄС, здійснених з 1 січня 2019 року. Європейська комісія на цьому етапі пропонує підійти до цього процесу обмежено як географічно, так і також обмеживши моніторинг лише чотирма чутливими технологічними галузями: сучасні напівпровідники, штучний інтелект, квантові технології та біотехнології.

Варто відзначити, що опублікована Комісією Біла книга є частиною глобальної тенденції до посилення контролю за транскордонними інвестиціями. У рамках Атлантичної декларації в червні 2023 року США і Великобританія взяли на себе зобов'язання вжити заходів для усунення ризиків для безпеки, пов'язаних з певними видами вихідних інвестицій, причому Великобританія ініціювала консультації з промисловістю, а США незабаром після цього опублікували детальну пропозицію щодо перевірки вихідних інвестицій в Указі та Попередньому повідомленні про запропоновані правила.

Аналіз положень Білої книги щодо скринінгу вхідних інвестицій передбачає здійснення моніторингу широкого спектру транзакцій інвесторів з ЄС, включаючи прямі інвестиції, які призведуть до економічної діяльності за межами ЄС, наприклад, через злиття, поглинання, передачі активів, створення спільних підприємств або операцій з венчурним капіталом. Запропонований моніторинг також охоплюватиме непрямі інвестиції, здійснені інвесторами з ЄС, наприклад, через інвестиційні компанії третіх країн.

У Білій книзі зазначено, що мінімальна інформація, яку необхідно збирати, повинна включати інформацію про сторони транзакції та їхніх кінцевих власників, тип і вартість інвестиції, продукти, послуги та бізнес-операції, пов'язані з критичними технологіями, дату запланованого або фактичного завершення інвестиції, а також інформацію про попередні або заплановані майбутні транзакції. Крім того, держави-члени повинні мати адекватні інструменти моніторингу. Якщо це не так, держави-члени повинні розглянути можливість адаптації наявних інструментів або запровадження нових.

Єдині правила експортного контролю за товарами подвійного використання

Режим експортного контролю ЄС (діє з 2009 року) [7] значною мірою імплементує багатосторонні домовленості з експортного контролю (в тому числі Вассенаарські домовленості щодо експортного контролю звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання).

Експортний контроль в ЄС складається із сукупності загальноєвропейських правил, встановлених відповідно до законодавства ЄС, та місцевих правил, що застосовуються окремими державами-членами. Ці правила переважно здійснюють експортний контроль за товарами, погодженими відповідно до міжнародних угод, учасниками яких є ЄС або його держави-члени (наприклад, Вассенаарські домовленості, Австралійська група (хімічна зброя), Група ядерних постачальників, Конвенція про заборону хімічної зброї та Режим контролю за ракетними технологіями) [8].

У 2021 році режим зазнав значного оновлення, що дозволило посилити координацію між державами-членами. Відповідно до законодавства ЄС розрізняють два основні режими експортного контролю, що стосуються:

експортного контролю товарів подвійного призначення (тобто товарів, які можуть використовуватися як у комерційних або цивільних цілях, так і у військових цілях); і
військового експортного контролю, як правило, щодо товарів, які спеціально розроблені або модифіковані для використання у військових цілях.

Експортний контроль за товарами військового призначення контролюється кожною країною-членом ЄС. ЄС веде загальний військовий список, що містить перелік товарів військового призначення, які підлягають експортному контролю. Цей список щорічно ухвалюється Радою ЄС відповідно до Спільної позиції Ради 2008/944/CFSP, що визначає загальні правила контролю за експортом військових технологій та обладнання. Однак цей список не є обов'язковим до виконання, і кожна країна-член ЄС має право законодавчо закріплювати і впроваджувати свій власний національний контроль за військовим експортом.

Як правило, контроль за військовими товарами, прийнятий окремими державами-членами – і відповідно до загального військового списку ЄС – охоплює товари, які або «спеціально розроблені», або «модифіковані» для військового використання.

Загальний військовий список ЄС наразі охоплює 22 категорії товарів, що контролюються військовими, і знову ж таки включає товари, програмне забезпечення і технології. Предмети, що підпадають під дію цього списку, викладені в позиціях ML1 – ML22 включно і охоплюють цілу низку товарів, таких як:

зброя та вогнепальна зброя; боєприпаси; бомби, ракети, снаряди та інші вибухові речовини і вибухові пристрої; військові транспортні засоби, судна, літаки та безпілотники; хімічні та біологічні агенти і радіоактивні матеріали; та певне програмне забезпечення і технології (у кожному випадку спеціально розроблені або модифіковані для військового використання).

У межах ЄС кожна окрема держава-член відповідає за ліцензування експорту (чи то в рамках загальноєвропейського контролю за товарами подвійного використання, чи то в рамках національного контролю). Загальноєвропейського органу з ліцензування експорту не існує.

Залежно від товару та операції, про яку йдеться (зокрема, від місця призначення), можуть бути доступні різні типи ліцензій. Регламент ЄС щодо товарів подвійного використання встановлює певні загальні форми ліцензій, а саме:

індивідуальні дозволи на експорт (тобто дозвіл, що надається одному конкретному експортеру для одного кінцевого споживача або одержувача в третій країні та охоплює один або більше товарів подвійного використання);

глобальні експортні дозволи (тобто дозвіл, наданий одному конкретному експортеру щодо типу або категорії товарів подвійного використання, який може бути дійсним для експорту одному або декільком визначеним кінцевим споживачам та в одну або декілька визначених третіх країн);

дозволи на реалізацію великих проєктів (тобто індивідуальний дозвіл на експорт або глобальний дозвіл на експорт, що надається одному конкретному експортеру щодо типу або категорії товарів подвійного використання, які можуть бути дійсними для експорту одному або декільком визначеним кінцевим споживачам в одній або декількох визначених третіх країнах з метою реалізації конкретного великого проєкту); та

генеральні експортні дозволи (ГЕД) (тобто готові дозволи на експорт до певних країн призначення, доступні для всіх). Вони можуть бути загальноєвропейськими або надаватися окремими державами-членами ЄС. Зокрема, загальноєвропейські ГЕА – це загальнодоступні ліцензії, викладені в розділах з А по Н Додатку II до Регламенту ЄС про подвійне використання, які надаються після реєстрації для експорту певних менш чутливих товарів до конкретних країн за певних умов.

Пропозиції щодо посилення підтримки досліджень і розробок, пов'язаних з технологіями подвійного використання

Біла книга має на меті започаткувати публічні консультації щодо підтримки досліджень і розробок (R&D) на рівні ЄС [9]. Сфера підтримки НДДКР, пов'язаних з технологіями з потенціалом подвійного використання, спрямована на подолання розриву між виключно цивільною та виключно оборонною науково-дослідною діяльністю, зокрема, щодо критичних та новітніх технологій.

Комісія пропонує, щоб науково-дослідницька та інноваційна діяльність, що здійснюється в рамках програми «Горизонт Європа», була зосереджена (але не виключно) на цивільному застосуванні, тоді як дослідження, що проводяться в рамках Європейського оборонного фонду (ЄОФ), повинні зосереджуватися виключно на оборонному застосуванні.

У липні 2022 року Комісія прийняла Новий європейський інноваційний порядок денний. При визначенні рамок умов для глибоких технологічних інновацій, порядок передбачає «використання ролі державного сектору як провідного замовника» може прискорити модернізацію державних послуг та посилити промислову конкурентоспроможність ЄС на світовому рівні. Як результат, Європейська Комісія оголосила конкурс на підтримку у розробці національних стратегій, що сприяють інноваційним проектам, а також покращує збір даних про інноваційні проекти в цивільному і оборонному секторах.

Пропозиції щодо посилення безпеки досліджень. Нова пропозиція Європейської Комісії закликає держави-члени оновити свою політику щодо зменшення ризиків [10] у міжнародній науково-дослідній співпраці, а також гармонізувати заходи безпеки досліджень у державах-членах.

Пропозиція не спрямована на конкретну країну або країни, але коментатори підкреслюють, що підвищена обізнаність про ризики, пов'язані з дослідницькою співпрацею з Китаєм, є основним фактором, що сприяє цій ініціативі.

Пропозиція містить рекомендації державам-членам Європейського Союзу (ЄС) щодо того, як вони повинні підтримувати заклади вищої освіти (ЗВО) та дослідницькі організації з метою посилення безпеки досліджень, а також пропонує інструменти та рекомендації для ЗВО та організацій, що фінансують дослідження, щодо оцінки ризиків та підвищення безпеки досліджень. Пропозиція складається з політичного документа і двох «інформаційних листів» з конкретними порадами щодо того, як забезпечити безпеку досліджень і брати участь в оцінці ризиків.

Щодо безпеки досліджень, то в пропозиції обговорюється управління ризиками в міжнародній науково-дослідницькій співпраці з третіми країнами, що відбувається в межах ЄС, зокрема, «небажана передача критично важливих знань, ноу-хау і технологій, які можуть вплинути на безпеку ЄС і його держав-членів». У документі не виділяються конкретні країни, але коментатори визначили Китай як найбільш важливу третю країну, на яку спрямована ця пропозиція, і що найбільше занепокоєння ЄС викликає те, що технології подвійного призначення можуть потрапити до рук китайських військових.

Державам-членам пропонується розробити власні національні керівні принципи і підтримати дослідників та університети шляхом створення «національних центрів». У пропозиції також обговорюється намір створити Європейський центр безпеки досліджень в рамках ЄС.

Наприкінці нашого дослідження, вважаємо за необхідне звернути увагу на положення **регламенту Регламент (ЄС) 2023/2675, який вперше нормативно визначив новий інструмент захисту ЄС та його держав-членів від економічного примусу з боку третіх країн (АСІ)**. Відповідний Інструмент набув чинності 27 грудня 2023 року [11].

Відповідно до Регламенту економічний примус – це ситуація, коли третя країна намагається чинити тиск на ЄС або державу-члена, щоб змусити його зробити певний політичний вибір, застосовуючи або погрожуючи застосувати заходи, що впливають на торгівлю або інвестиції проти ЄС або держави-члена. Економічний примус з боку третіх країн застосовується все частіше і в значних масштабах, а ЄС не має законодавчої бази для протидії цьому явищу.

Цей Регламент встановлює рамки для реагування ЄС на економічний примус з метою стримування економічного примусу або припинення економічного примусу, а також дозволяє ЄС, в крайньому випадку, протидіяти економічному примусу за допомогою спільних заходів реагування. Він також встановлює рамки для ЄС, які дозволяють йому вимагати відшкодування збитків, завданих ЄС, у відповідних випадках.

З 2024 року ЄС вперше має можливість безпосередньо протидіяти економічним загрозам з боку третіх держав за допомогою власних спільних заходів. У нинішніх умовах торговельні та інвестиційні відносини дедалі більше ускладнюються для досягнення стратегічних цілей у примусовий спосіб. Прагнучи відстояти свій простір у суперництві між США та Китаєм, що посилюється, ЄС останніми роками виявив бажання переглянути, як він може використовувати власну економічну та регуляторну силу, щоб формувати світ у власному баченні. Все частіше використовуючи санкції, експортний контроль і тарифні механізми, такі як Механізм регулювання вуглецевих кордонів (СВАМ), Європа повільно, але впевнено посилює свою впевненість у сфері геоekonomіки.

Це визнання власних геоekonomічних переваг ЄС також призвело до зростання занепокоєння щодо потенційних європейських слабкостей і недостатньої спроможності захистити себе. Тому ЄС розширив свій оборонний інструментарій, включаючи механізм перевірки інвестицій, інструмент міжнародних закупівель, антисубсидійне регулювання, а тепер і АСІ, який покликаний протидіяти економічному примусу проти ЄС та його держав-членів.

Варто зазначити, що АСІ є першим офіційним інструментом, який поєднує дві сфери політики ЄС, що мають відношення до геоekonomічного порядку денного: сферу торгівлі, яка регулюється Спільною економічною політикою ЄС під егідою Європейської Комісії, та сферу Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, яка визначається одногосним голосуванням країн-членів ЄС у Раді міністрів. АСІ також покликаний подолати відому перешкоду для дій ЄС, коли йдеться про реалізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки: умову одностайності. У рішеннях Спільної політики безпеки, наприклад, щодо санкцій, ЄС вимагає одностайної згоди всіх 27 країн-членів. Особливо, коли йдеться про санкції проти Росії за її жорстоку агресивну війну проти України, деякі країни-члени – зокрема, Угорщина – погрожували накласти вето на рішення ЄС.

Висновки. Українська війна змусила ЄС шукати нові ефективні заходи протидії загрозам, зокрема і загрозам економічній безпеці. Протягом останніх двох років в ЄС створені підвалини до запуску нової Стратегії економічної безпеки та протидії загрозам національним інтересам держав-членів і ЄС в цілому. З огляду на євроатлантичний вектор руху України, вивчення, усвідомлення та відповідальна імплементація європейських інструментів досягнення економічної безпеки стає пріоритетним напрямом здійснення європейської інтеграції. Варто відзначити, що частковий поступ в цьому напрямку відбувається. В Україні вже опрацьований проект Закону України «Про скринінг іноземних інвестицій», напрацьовуються підходи протидії недружнім впливам з боку третіх країн, проте, на нашу думку, недостатньо уваги приділяється забезпеченню питань безпеки досліджень та трансферу технологій, а також забезпеченню реалізації заходів торговельного захисту та експортного контролю. Саме в цих напрямках, автор вважає має розвиватися нормативно-правове забезпечення економічної безпеки, зокрема у 2025-2027 роках. З огляду на це, досвід ЄС має стати в нагоді для нашої держави не лише в аспекті адаптації законодавства, а й загалом усвідомлення сучасного стану загроз і викликів і шляхів їх розв'язання, що вже опрацьовані в ЄС і довели свою ефективність.

Список використаних джерел:

1. New tools to reinforce the EU's economic security. URL: https://commission.europa.eu/news/new-tools-reinforce-eus-economic-security-2024-01-24_en (дата звернення: 27.12.2024)
2. Investment. Веб сайт. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/help-exporters-and-importers/accessing-markets/investment_en (дата звернення: 27.12.2024).
3. Exporting dual-use items. Веб сайт. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/help-exporters-and-importers/exporting-dual-use-items_en (дата звернення: 27.12.2024)
4. An EU approach to enhance economic security. Веб сайт. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_3358 (дата звернення: 27.12.2024)
5. Foreign Direct Investment (FDI) Screening: A Primer / Веб сайт. URL: <https://www.stimson.org/2024/fdi-screening-primer/> (дата звернення: 27.12.2024)
6. Key information about the EU framework for foreign direct investment screening. Веб сайт. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/investment-screening_en (дата звернення: 27.12.2024)
7. WHITE PAPER on Outbound Investments. Brussels, 24.1.2024 COM(2024) 24 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52024DC0024> (дата звернення: 27.12.2024)
8. Nemedi I. and Tasiana Kamicono The EU Export Controls Regime: Dual-Use Goods and Technologies in the European Legal Framework. 2016 *Hungarian Journal of Legal Studies* 57, No 2, pp. 239–249 (2016)
9. WHITE PAPER On options for enhancing support for research and development involving technologies with dual-use potential. Brussels, 24.1.2024 COM(2024) 27 final. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/system/files/2024-01/ec_rtd_white-paper-dual-use-potential.pdf (дата звернення: 27.12.2024)
10. Council adopts a recommendation to enhance research security. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/23/council-adopts-a-recommendation-to-enhance-research-security/> (дата звернення: 27.12.2024)
11. Regulation (EU) 2023/2675 of the European Parliament and of the Council of 22 November 2023 on the protection of the Union and its Member States from economic coercion by third countries. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2675/oj> (дата звернення: 27.12.2024)

КРАВЧУК А. С.,

аспірант

*(Інститут економіко-правових**досліджень імені В. К. Макутова**Національної академії наук України)*

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.14>**ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАХИСТУ
ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Стаття присвячена аналізу існуючих наукових досліджень, чинної нормативної бази та судової практики стосовно правового статусу органів державної влади як суб'єктів захисту інтересів держави в господарському суді. Також проаналізовані особливості доступу до правосуддя органів державної влади, зокрема, увага приділяється господарській компетенції та господарській процесуальній правосуб'єктності органів державної влади як передумовам участі в господарському процесі. Зокрема, аналізується співвідношення термінів «господарська правоздатність», «господарська компетенція» та «господарська правосуб'єктність». Доведено, що органи державної влади є не єдиними, проте основними суб'єктами захисту інтересів держави у господарському судочинстві. Крім того, акцентується, що під органами державної влади, які уповноважені звертатися до господарського суду за захистом інтересів держави, розуміються органи виконавчої влади різних рівнів. Наголошується, що позови, з якими органи державної влади звертаються з метою захисту інтересів держави, є неособистими; при цьому, результатом ухвалення господарським судом рішення на користь держави в особі органу державної влади завжди є відновлення порушеного інтересу держави, проте, таке рішення не завжди стосуватиметься інтересів безпосередньо позивача, тобто державного органу. Автором також надано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання захисту інтересів держави в господарському суді органами державної влади, в тому числі обґрунтована доцільність віднесення безпосередньо до учасників справи органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; запропоновано законодавчо закріпити поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» з метою приведення законодавства у відповідність до сталого підходу судових органів та доктринальної науки.

Ключові слова: *доступ до правосуддя; орган державної влади; господарська компетенція; господарська процесуальна правосуб'єктність; неособистий позов.*

Kravchuk A. S. State authorities of Ukraine as subjects of protection of the interests of the state in commercial litigation

The article is devoted to the analysis of existing scientific research, the current regulatory framework and judicial practice regarding the legal status of state authorities as subjects of protection of state interests in commercial courts. The features of access to justice of state authorities are also analysed, in particular, attention is paid to the commercial competence and commercial legal personality of state authorities as prerequisites for participation in the commercial litigation. In particular, the correlation of the terms “commercial legal capacity”, “commercial

competence” and “commercial legal personality” is analysed. It is proved that state authorities are not the only, but the main subjects of protection of state interests in commercial litigation. In addition, it is emphasized that the state authorities authorized to apply to the commercial court to protect the interests of the state are understood as bodies of executive power of various levels. It is emphasized that the claims that state authorities file in order to protect the interests of the state are impersonal; at the same time, the result of the adoption of a decision by a commercial court in favour of the state in the person of a state authority is always the restoration of the violated interest of the state, however, such a decision will not always concern the interests of the plaintiff directly, that is, the state authority. The author also provides proposals for improving the legal regulation of the protection of the interests of the state in a commercial court by state authorities, including the justified expediency of referring directly to the participants in the case of bodies and persons who are granted the right by law to apply to the court in the interests of other persons; it is proposed to legislatively consolidate the concept of "commercial procedural legal personality" in order to bring the legislation into line with the sustainable approach of judicial bodies and doctrinal science.

Key words: *access to justice; state authority; commercial competence; commercial procedural legal personality; impersonal claim.*

Постановка проблеми. Частина третя статті 124 Конституції України гарантує, що у випадку наявності юридичного спору право на доступ до правосуддя мають всі суб'єкти правовідносин, які виникають у державі, в тому числі органи державної влади. Однак, право органів державної влади звертатися до господарського суду в інтересах держави є обмеженим та характеризується низкою особливостей, пов'язаних із статусом органів владних повноважень. Водночас, ефективна реалізація зазначеними органами захисту державних інтересів у господарському судочинстві є необхідною складовою забезпечення економічної безпеки держави.

Законодавчі неузгодженості та практичні проблеми в захисті інтересів держави органами державної влади можуть стати перешкоджаючими чинниками в посиленні економічного зростання, забезпеченні балансу приватних та публічних інтересів в економіці країни тощо. Викладене вказує на необхідність додаткового теоретичного осмислення правового становища органів державної влади як захисників інтересу держави у господарському суді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діяльність органів державної влади як суб'єктів, через які держава реалізує свої завдання та функції, була предметом дослідження представників різних галузей юридичної науки. Господарсько-правові аспекти діяльності органів державної влади досліджували Задихайло Д.В., Задихайло Д.Д., Захарченко А.М., Мамутов В.К., Орлова І.М., Щербина В.С. тощо. Окремі питання процесуального статусу органів державної влади як таких, що можуть звертатися до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, також були предметом дослідження низки вчених, серед яких варто виділити роботи Беляневич О., Джафарової М.В., Ніколенко Л.М., Степанової Т.В., Хатнюк Н.С. тощо. Водночас, комплексного дослідження, присвяченого проблематиці реалізації органами державної влади права на захист інтересів держави в господарських судах, досі проведено не було.

Постановка завдання. Метою цієї статті є комплексний аналіз існуючих наукових розробок та законодавчих норм, які регулюють захист інтересів держави в господарському процесі органами державної влади, виявлення недоліків та неузгодженостей законодавства, а також напрацювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання такого захисту.

Результати дослідження. Господарсько-процесуальний вимір права на судовий захист має певні особливості, які зумовлені не лише положеннями господарського процесуального

законодавства, але й сферою господарювання, видами і статусом учасників господарських відносин, особливостями господарської діяльності [1, с. 132]. Принцип доступу до правосуддя у господарському процесі розкривається через положення статті 4 Господарського процесуального кодексу України (надалі також – ГПК України) «Право на звернення до господарського суду», яка, зокрема, у своїй третій частині визначає, що до господарського суду у справах, віднесених законом до його юрисдикції, мають право звертатися особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Положення статті 53 ГПК України у свою чергу закріплює, що у випадках, встановлених законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах та брати участь у цих справах.

Як відомо, держава набуває і здійснює законні права та обов'язки через відповідні органи, які діють у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Виходячи з цього, ГПК України у частині четвертій статті 56 закріплює, що держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції.

З огляду на наведені законодавчі норми, саме органи державної влади мають розглядатися як основні суб'єкти захисту інтересів держави у господарському судочинстві.

Зазначимо, що термін «орган державної влади» широко використовується у законодавстві України, в тому числі і в Конституції, водночас визначення самого поняття у чинному законодавстві відсутнє. Науковці здебільшого збігаються у думці, що терміни «орган державної влади», «орган держави» та «державний орган» вживаються як синоніми. Також вказується, що в чинному законодавстві терміни «органи виконавчої влади» і «органи державного управління» використовуються як рівнозначні при визначенні адміністративно-правового положення відповідних органів [2, с.146].

Необхідно акцентувати увагу, що господарські спори, в яких захисту потребують інтереси держави, найчастіше пов'язані з питаннями використання державної власності, адже майно, що перебуває у державній (публічній) власності, є матеріальною основою діяльності держави в сфері економіки. Відповідно до чинного законодавства України основні повноваження з управління майном, яке перебуває у державній власності, покладається на Уряд України (Кабінет Міністрів України) та центральні органи виконавчої влади.

З огляду на зазначене, під органами державної влади, які уповноважені звертатися до господарського суду за захистом інтересів держави, здебільшого розуміються органи виконавчої влади різних рівнів.

Стаття 41 Господарського процесуального кодексу закріплює перелік учасників справи, визначаючи, що у справах позовного провадження учасниками є сторони та треті особи. Крім того, визначається, що у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

У даному випадку статус органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб характеризується певною невизначеністю. Так, наприклад, орган державної влади, який звернувся до господарського суду з метою захисту інтересів держави, набуває статусу та, відповідно, всіх процесуальних прав та обов'язків позивача. Водночас у розумінні частини третьої статті 41 ГПК України він є «органом, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», а не учасником справи. На наш погляд, такий підхід законодавця є дискусійним, тому вважаємо за доцільне віднести безпосередньо до учасників справи органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

За своєю суттю позови органів державної влади для захисту інтересів держави є такими, в яких особа, що звернулася до суду за захистом, не є безпосереднім вигодонабувачем. В юридичній науці такі позови називають неособистими [3, с. 79]. Науковці наголошують, що право на звернення до господарського суду з неособистим позовом є обмеженим

та повинно бути прямо передбачене законодавчими актами України. При цьому підкреслюється, що такі позови переважно відновлюють порушені інтереси як позивача, так і держави або суспільства в цілому [4, с. 107]. Проте ми не можемо повністю погодитися з останнім твердженням, адже хоча у випадку подання до господарського суду позову в інтересах держави її уповноваженим органом позивачем визнається саме орган, який звернувся до суду, інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді, що було підкреслено Конституційним Судом України [5].

Таким чином, ухвалення господарським судом рішення на користь держави в особі позивача – державного органу, матиме наслідком відновлення порушеного інтересу держави, але зовсім не обов'язково стосуватиметься інтересів самого позивача.

Необхідно зауважити, що суди неодноразово наголошували, що у випадку, коли держава вступає у цивільні (господарські) правовідносини, вона має цивільну правоздатність на рівні з іншими учасниками цивільних правовідносин. Держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через відповідні органи, які діють у межах їхньої компетенції. Велика Палата Верховного Суду також звертала увагу, що і в судовому процесі, зокрема в цивільному, держава бере участь у справі як сторона через відповідний її орган, наділений повноваженнями у спірних правовідносинах. Такий же висновок справедливий щодо господарського процесу [6].

Як бачимо, вища судова інстанція у господарських справах звертається до поняття компетенції державного органу як умови представлення інтересів держави у господарських правовідносинах та господарському процесі.

У наукових колах відсутня однозначність щодо змісту поняття «компетенція». Дехто з науковців розглядає компетенцію органів державної влади як їх повноваження – права та обов'язки або правообов'язки [7, с. 131]. Інші визначають компетенцію як предмет відання, коло юридичних справ, які відповідний орган державної влади має змогу вирішувати [8, с. 59]. Ще одна умовна група вчених тлумачить компетенцію більш широко, відносячи до неї, крім предметів (сфер) відання та повноважень (прав та обов'язків), територіальні масштаби діяльності органів держави й органів місцевого самоврядування [9, с. 121–122]; їх функції [10, с. 17] тощо. У свою чергу, Задохайло Д.Д. стверджує, що компетенція органу державної влади має включати в себе визначення: предмету відання; функцій; завдань та інших підстав здійснення повноважень; кола повноважень; процесуальної форми здійснення повноважень. При цьому, функції органу держави, на думку дослідника, займають центральне місце для формування змісту компетенції [11, с. 90].

Найбільш обґрунтованим та таким, що найкраще відображає сутність категорії компетенції, нам здається підхід, прихильники якого стверджують, що компетенція характеризується сукупністю закріплених юридично прав і обов'язків (повноважень) органів влади (органів державної влади та органів місцевого самоврядування), їхніх посадових осіб з приводу вимоги певної поведінки від фізичних і юридичних осіб та предметів відання, закріплених Конституцією України, законами України та підзаконними нормативними актами (компетенційними законодавчими актами) [12, с. 196].

У господарсько-правовій науці використовуються терміни «господарська правоздатність», «господарська компетенція» та «господарська правосуб'єктність», при цьому дискутуються питання як змісту цих понять, так і їх співвідношення між собою. Ми підтримуємо позицію науковців-господарників, які підкреслюють, що хоча господарська правоздатність визнається елементом господарської правосуб'єктності, поняттям господарської компетенції вона не охоплюється. Ці два елементи господарської правосуб'єктності існують паралельно, не пересікаючись одне з одним, і включають усі господарські права й обов'язки учасника господарських відносин [13, с. 133].

Органи державної влади, наділені господарською компетенцією, визначаються особливим статусом. Так, аналізуючи національну економіку як об'єкт господарсько-правового

регулювання, Задихайло Д.В. стверджував, що специфіка публічних інтересів щодо того чи іншого сегменту сфери господарювання на певному етапі призводить до виникнення державних суб'єктів організаційно-господарських повноважень зі спеціальною господарською компетенцією саме для здійснення спеціального організаційно-господарського впливу на визначений сегмент сфери господарювання [14, с. 47].

Необхідно зазначити, що у контексті дослідження питання захисту інтересів держави в господарському судочинстві органами державної влади, в першу чергу нас цікавить не загальноправова, а процесуальна правосуб'єктність цих органів, наявність якої є безумовною вимогою для звернення до суду. Верховний Суд сформував сталу позицію щодо господарської процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, які у господарському судочинстві здійснюють захист прав, свобод та інтересів інших осіб, до яких відносяться і органи державної влади у разі звернення за захистом державних інтересів. Так, наприклад, у постанові КГС ВС від 22 жовтня 2019 року у справі № 926/979/19 суд зазначив, що передумовою участі органів та осіб, передбачених статтею 53 Господарського процесуального кодексу України, в господарському процесі є набуття ними господарського процесуального статусу органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, та наявність процесуальної правосуб'єктності, яка передбачає процесуальну правоздатність і процесуальну дієздатність. На відміну від осіб, які беруть участь у справі, відповідні органи та особи повинні бути наділені спеціальною процесуальною правоздатністю [15].

Т.В. Степанова під господарською процесуальною правосуб'єктністю визначає здатність безпосередньо чинити процесуальні дії, здійснювати свої процесуальні права та обов'язки [16, с. 110]. Курандо К.В. уточнює поняття процесуальної правосуб'єктності та визначає її як сукупність об'єктивної здатності мати процесуальні права та нести обов'язки сторін та інших учасників судового процесу на підставі законодавства України, а також суб'єктивної можливості здійснювати свої процесуальні права та обов'язки сторонами та іншими учасниками процесу в залежності від їх бажання та внутрішнього переконання судді, яке повинно базуватися на Конституції та законі [17, с. 34].

Отже, зазвичай процесуальну правосуб'єктність розуміють як поєднання процесуальної правоздатності та процесуальної дієздатності. При цьому, функціональний зв'язок господарської процесуальної правоздатності та господарської процесуальної дієздатності полягає у тому, що друга фактично є засобом реалізації першої.

Правники дотримуються думки, з якою ми не можемо не погодитися, що можливість бути позивачем і відповідачем у суді є процесуальною складовою правосуб'єктності осіб, а процесуальні правоздатність та дієздатність є складовими загальноправових правоздатності й дієздатності [16, с.410]. При цьому, господарську процесуальну правосуб'єктність прийнято поділяти на загальну (універсальну), яка притаманна позивачу та відповідачу, та спеціальну, якою володіють органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді [16, с. 112]. Останні не мають універсальної правосуб'єктності, оскільки можуть з'явитися у господарському процесі лише у випадках, встановлених чинним законодавством.

Необхідно звернути увагу, що господарське процесуальне законодавство не об'єднує поняття господарської процесуальної правоздатності та господарської процесуальної дієздатності під єдиним терміном "господарської процесуальної правосуб'єктності". Здається доцільним закріпити поняття процесуальної правосуб'єктності законодавчо, адже використання цього терміну вже є сталим не лише у доктринальній науці, але й у правозастосовній практиці, тож відсутність його законодавчого закріплення представляється нелогічною.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можемо констатувати, що органи державної влади є не єдиними, але основними суб'єктами, на які покладено обов'язок захищати інтереси держави в господарському суді. Специфіка таких господарських спорів обумовлена тим, що держава своїми діями не може безпосередньо здійснювати в суді свої процесуальні права та обов'язки. Саме через процесуальні дії прокурора чи органу державної влади виражається процесуальна дієздатність держави. При цьому, ефективно представництво

інтересів держави в суді є необхідною складовою комплексу дій держави щодо забезпечення засад внутрішньої політики в економічній сфері.

Водночас, на відміну від учасників справи з приватним характером зацікавленості, правосуб'єктність органів державної влади обмежена законом. Правове регулювання участі і процесуального статусу органів державної влади у господарському судочинстві є досить складним, саме тому суд має вирішувати питання про наявність у відповідного органу необхідної правосуб'єктності та про правомірність подання ним позову (заяви), апеляційної чи касаційної скарги, у кожному випадку звернення органу державної влади за захистом інтересів держави окремо.

Список використаних джерел:

1. Павлюченко Ю.М. Право на судовий захист у господарському судочинстві. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1. Т.2. С. 128–140.
2. Чмелюк В.В. Роль місцевих державних адміністрацій та місцевих рад в системі органів виконавчої влади України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 142–147.
3. Беяневич О. Неособистий позов як процесуальний засіб захисту публічних інтересів у господарському судочинстві. *Юридична Україна*. № 2. 2006. С. 78–82.
4. Коваленко Т.С. Процесуальні позивачі на захисті неособистих інтересів у господарському судочинстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 104–109.
5. У справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді): Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text>.
6. Постанова ВГС ВС від 08 травня 2024 року у справі № 914/2635/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212008>.
7. Владовська К.П. Доктринальні підходи до визначення поняття компетенції адміністративного суду. *Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 61. Т. 1. 2020/ С. 130–133.
8. Адміністративне право України / за ред. Ю.П. Битяка. Харків: Право, 2001. 528 с.
9. Борденюк В.І. Деякі проблеми законодавчого визначення повноважень місцевого самоврядування в Україні. *Ідеологія державотворення в Україні: історія та сучасність* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22–23 листопада 1996 р.). К., 1997. № 1. С. 118–129.
10. Лисенков С.Л. Основи правознавства. Київ : Либідь, 2000. 392 с.
11. Задихайло Д.Д. Кабінет Міністрів України як суб'єкт економічної системи: конституційно-правові засади : моногр. Харків : Юрайт, 2013. 192 с.
12. Ткаченко А.О. Поняття компетенції державного органу. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 192–197.
13. Гарагонич О.В. До питання про сутність господарської правоздатності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. №4. С. 132–136.
14. Задихайло Д.В. Національна економіка як органічний цілісний та структурований об'єкт господарсько-правового регулювання. *Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* (м. Київ, 3 липня 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ : НАН України; ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2020. С.45–52.
15. Постанова КГС ВС від 22 жовтня 2019 року у справі № 926/979/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211581>.
16. Степанова Т.В. Процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : монографія. НАН України, Інститут економіко-правових досліджень. Одеса : Фенікс, 2017. 494 с.
17. Курандо К.В. Захист прав та законних інтересів іноземних осіб у господарському процесі України : дис. на здобуття ступеня доктора філософії. Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Одеса, 2021. 236 с.

КУЛИК О. І.,

кандидат юридичних наук,

докторант

*(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова**Національної академії наук України»),*

доцент кафедри міжнародного права

та галузевих правових дисциплін

*(Київський університет права**Національної академії наук України)*

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.15>

АРБІТРАЖ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ НА РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

У статті аргументується, що учасники ринку віртуальних активів мають законні підстави застосовувати арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів у разі наявності підстав для передачі спору на розгляд міжнародному комерційному арбітражу (здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном) або третейському суду, окрім споживачів (замовників послуг) постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, діючого за правом України. При цьому українські споживачі можуть бути замовниками послуг постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави, і, відповідно, сторони можуть домовитись передати спір на розгляд третейському суду за правом іноземної держави. Дослідженням також виявлено, що обов'язковою умовою арбітражу (третейського суду) є наявність укладеної між сторонами арбітражної (третейської) угоди.

Автором обгрунтовано напрями удосконалення регламентів, за якими вирішуватимуться спори на ринку віртуальних активів арбітражами: 1) переважною формою видається онлайн-арбітраж, якщо сторони не домовляться про інше, а тому необхідно передбачити порядок участі в засіданнях в режимі відеоконференції та унормувати дистанційне подання доказів; 2) арбітраж може передбачити повноваження щодо контролю над віртуальними активами, які є предметом спору, та здійснення інших необхідних операцій з ними; 3) при обранні застосовного права може бути обрано не лише матеріальне право певної юрисдикції, а і *ex aequo et bono* (з лат. за добром і справедливістю); 4) кваліфікація арбітра має відповідати вимогам, які висуваються до такої категорії спорів, зокрема щодо розуміння специфіки функціонування технології розподіленого реєстру чи інших необхідних технологій.

У статті також пропонуються зміни до законодавства, що забезпечать впровадження пропозицій дослідження.

Ключові слова: ринок віртуальних активів, віртуальні активи, арбітраж, вирішення спорів на ринку віртуальних активів, альтернативні способи вирішення спорів.

Kulyk O. I. Arbitration as an alternative way to resolve disputes in the virtual assets market

The article argues that virtual asset market participants have legal grounds to use arbitration as an alternative dispute resolution method if there are grounds for referring a dispute to international commercial arbitration (foreign trade and other types of international economic relations, if a commercial enterprise of at least one of the parties is located abroad) or to an arbitral tribunal, except for consumers (customers of services) of a service provider related to the circulation of virtual assets operating under the law of Ukraine. At the same time, Ukrainian consumers may be customers of the services of a service provider related to the circulation of virtual assets registered under the law of a foreign state, and, accordingly, the parties may agree to refer the dispute to arbitration under the law of a foreign state. The study also found that a prerequisite for arbitration is the existence of an arbitration agreement between the parties.

The author substantiates the areas of improvement of the regulations under which disputes in the virtual asset market will be resolved by arbitration: 1) online arbitration seems to be the preferred form, unless the parties agree otherwise, and therefore it is necessary to provide for the procedure for participation in meetings by video conference and to regulate the remote submission of evidence; 2) the arbitral tribunal may be authorized to control the virtual assets in dispute and perform other necessary operations with them; 3) when choosing the applicable law, not only the substantive law of a particular jurisdiction may be chosen, but also *ex aequo et bono* (from Latin for goodness and justice); 4) the arbitrator's qualifications must meet the requirements for this category of disputes, in particular, understanding of the specifics of the functioning of the distributed ledger technology or other necessary technologies.

The study also proposes changes to legislation to ensure the implementation of the proposals.

Key words: *virtual asset market, virtual assets, arbitration, dispute resolution in the virtual asset market, alternative dispute resolution.*

Постановка проблеми. Між учасниками ринку віртуальних активів час від часу виникають спори, що потребують вирішення. Учені наголошують, що зростання «крипто-економіки» створює основу для нового правового порядку, який може складатися з децентралізованих і саморегульованих механізмів, що дозволить більш впорядковані та ефективні процеси вирішення спорів [1, с. 139]. Ба більше, сама технологія блокчейн має безпосередній вплив на вирішення спорів, уможливаючи в майбутньому навіть створення самозастосовних систем приватного врегулювання спорів [2, с. 448]. У таких умовах учасники ринку потребуватимуть нових правових інструментів, які мають бути достатньо технологічними. Практики звертають увагу, що кількість спорів між учасниками ринку віртуальних активів зростає, а тому потрібні дієві та передбачувані механізми їх вирішення, до прикладу: включати в користувацьку угоду арбітражне застереження, що регламентуватиме порядок вирішення спору [3]. Й. Е. Дінцер (Dincer) вважає, що міжнародна арбітражна спільнота може допомогти сформувати майбутнє вирішення спорів у спосіб, який більше відповідає цифровій економіці, що стрімко розвивається [1, с. 140–141]. З урахуванням наведеного набирає актуальності питання застосування арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів між учасниками ринку віртуальних активів.

Правова основа арбітражу як способу, що широко застосовується для вирішення спорів, представлена нормами Законів України «Про третейські суди» та «Про міжнародний комерційний арбітраж». У той же час, базовий закон у сфері обороту віртуальних активів – Закон України «Про віртуальні активи» не містить жодних положень щодо вирішення спорів

на ринку віртуальних активів, у тому числі і арбітражами. Ба більше, останній нормативно-правовий акт до цього часу не набрав чинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів, зокрема арбітражу, відображені в роботах таких українських учених, як О. Б. Верба-Сидор [4], О. М. Гончаренко [5], О. П. Подцерковний [6], Ю. Д. Притика [7], О. М. Спектор [8], А. В. Прилуцька [9] та багатьох інших. Проте, недостатньо опрацьованими залишаються питання арбітражу, як альтернативного способу вирішення спорів, які виникають на ринку віртуальних активів.

Метою статті є удосконалення теоретико-правової основи арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів на ринку віртуальних активів; виявлення й конкретизація особливостей вирішення арбітражем спорів на ринку віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі альтернативні способи вирішення господарських спорів представляють як сукупність процедур, що застосовуються сторонами господарського спору на підставі взаємної згоди, добровільності і диспозитивності формалізованого та/або неформалізованого характеру з метою його вирішення [9, с. 203]. Одним із таких альтернативних способів вирішення спорів є арбітраж. Вирішення спорів арбітражами тісно пов'язане із саморегулюванням господарської діяльності учасниками ринку віртуальних активів. З цього приводу О. П. Подцерковний зауважив, що глибоко опанувати питання міжнародного комерційного арбітражу можна лише якщо перейнятися духом відповідного регулювання, тонкою гранню взаємодії саморегулювних засад арбітражу й публічного правопорядку у державі [6, с. 96–97].

О. М. Гончаренко дійшла висновку, що суб'єкти комерційної діяльності створюють відповідні саморегулювні організації для представництва, захисту своїх інтересів і за таких саморегулювних організацій формуються відповідні арбітражні суди [5, с. 7]. У свою чергу, М. Кохент (Cohent) та А. Сундарааянт (Sundararajant) вважають, що багато саморегулювних організацій, які існували ще до появи цифрової економіки, значною мірою поклалися на силу репутації для посилення дотримання галузевих правил та пропонували надання арбітражних послуг, і в яких можуть бути накладені грошові санкції за недотримання правил [10, с. 128].

У світлі цього видається, що «криптекономіка» кардинально не змінить правила вирішення спорів, які склалися століттями, однак на сучасному етапі арбітраж може дещо видозмінитись, відображаючи особливості функціонування ринку віртуальних активів.

Щодо терміну «арбітраж» слід звернути увагу, що історично в науковій літературі та в законодавстві багатьох країн поняття внутрішніх третейських судів і міжнародних комерційних арбітражів не розрізняються, а натомість усі вони позначаються терміном «арбітраж» [4, с. 260], і в межах цього дослідження поняття «арбітраж» також буде вживатись у такому ж розумінні, що дає підстави для аналізу як законодавчої бази як врегулювання міжнародного комерційного арбітражу так і третейських судів. У цьому контексті доцільно також привести думку О. М. Спектор, яка підсумувала, що під поняттям «арбітраж» розуміють будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи утворено його спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюють його постійно діючою арбітражною установою [8, с. 81].

Щодо правової основи міжнародного комерційного арбітражу то відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» до нього можуть за угодою сторін передаватись спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду (МКАС) при Торгово-промисловій палаті України підтверджує, що наведене стосується, в тому числі, і спорів за участю фізичних осіб [11]. Тому на розгляд МКАС можуть передаватись спори, що стосуються віртуальних активів, які виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо одна із сторін (учасник ринку віртуальних активів) знаходиться за кордоном.

Щодо внутрішньодержавних спорів слід зазначити, що юридичні та/або фізичні особи, а також адміністратор за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», мають право передати на розгляд третейського суду будь-який спір, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом (ст. 5 Закону України «Про третейські суди»). Тому певні спори на ринку віртуальних активів можливо передати на розгляд третейського суду. У той же час каменем спотикання є положення п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди», де регламентовано, що третейські суди не можуть розглядати справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки). Наведене свідчить, що споживачі (замовники послуг) українського постачальника послуг, пов'язаних із оборотом віртуальних активів, не можуть передавати спір на розгляд третейському суду в Україні відповідно до Закону України «Про третейські суди».

Однак, незважаючи на такі обмеження в українському законодавстві, українські споживачі можуть бути замовниками послуг постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави. За таких умов сторони можуть регламентувати передачу спір третейському суду за правом відповідної іноземної держави, де таких обмежень у законодавстві немає. Видається, що в такому ключі найбільш затребуваним стане саме онлайн-арбітраж, який через можливість дистанційної участі буде доступним ширшому колу споживачів. Ю. Д. Притика зауважував, що альтернативні способи вирішення спорів повинні забезпечувати пропорційність витрат, легкість доступу та ефективність вирішення спорів, використання онлайн-арбітражу є досить перспективним [7, с. 193].

На підставі наведеного можливо зробити проміжний висновок, що учасники ринку віртуальних активів мають законні підстави застосовувати арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів у разі наявності підстав для передачі спору на розгляд міжнародному комерційному арбітражу (здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном) або третейському суду, окрім споживачів (замовників послуг) постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, діючого за правом України. Однак українські споживачі можуть бути замовниками послуг постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави, і, відповідно, сторони можуть домовитись передати спір на розгляд третейському суду за правом іноземної держави.

Між тим, обов'язковою умовою для передачі спору, який виник на ринку віртуальних активів арбітражу (третейському суду) є наявність укладеної між сторонами арбітражної (третейської) угоди. О. Г. Хрімлі конкретизує, що третейський розгляд може застосовуватись лише у тому випадку, якщо між сторонами наявна відповідна угода, яка може бути викладена у формі арбітражного (третейського) застереження в договорі, або у вигляді окремої письмової угоди [12, с. 101]. В українському законодавстві такі положення закріплені у ст. 5 Закону України «Про третейські суди» та ст. 7 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», де унормовано, що обов'язковою умовою для передачі справи на розгляд арбітражу є укладення сторонами арбітражної (третейської) угоди.

Форма і зміст такої арбітражної угоди, як правило, пропонується сторонам у регламентах відповідних арбітражів. З істотних умов арбітражної угоди варто звернути увагу, насамперед, на необхідність конкретизації виду і назви арбітражу: арбітраж *ad hoc* чи постійно діючий арбітражний орган, компетентний розглядати спір [13, с. 65]. Сторони можуть обирати такі арбітражі за зручністю, однак стосовно спорів на ринку віртуальних активів варто брати до уваги регламенти самих арбітражів.

Фахівці з «Clifford Chance» зауважили, що існує широкий спектр арбітражних регламентів, з яких сторони можуть обирати. Деякі з найбільш поширених розроблені установами ООН (ЮНСІТРАЛ, WIPO). Існують також незалежні арбітражні інституції, які розробляють

правила та адмініструють справи (ICC, LCIA, AAA, SIAC тощо). Арбітражні регламенти також розробляються торговельними організаціями для вирішення спорів, що виникають у певних секторах або галузях (LMAA для морських перевезень, PRIME для фінансів, CAS для спорту). Дослідники зазначили, що існуючі правила, в принципі, підходять для вирішення спорів, пов'язаних з віртуальними активами: їхньою перевагою є те, що вони перевірені часом і зберігають гнучкість, щоб забезпечити процедуру, пристосовану до новітніх можливостей нових технологій [14, с. 4].

Дж. Чен (Chen) відзначив, що існують також ініціативи, що адаптують класичну модель арбітражу до специфічного контексту вирішення криптовалютних спорів, зберігаючи при цьому деякі з її фундаментальних особливостей [15, с. 268]. Наприклад, Правила вирішення цифрових спорів, що напрацьовані за підтримки Уряду Великобританії, призначені безпосередньо для вирішення спорів, пов'язаних з віртуальними активами. Ці правила передбачають, що застосовним правом є право Англії та Уельсу, якщо сторони не узгодять інше. Правила передбачають юридично обов'язковий арбітраж або експертне вирішення спорів, з можливістю для арбітрів виконувати свої рішення безпосередньо в мережі за допомогою закритого ключа. Заслужують на увагу також положення про те, що арбітраж має право в будь-який час оперувати, змінювати, підписувати або скасовувати будь-який віртуальний актив, що має відношення до спору, використовуючи будь-який цифровий підпис, криптографічний ключ, пароль або інший наявний у нього механізм цифрового доступу або контролю. Арбітражний суд також має право доручити стороні спору вчинити будь-яку з цих дій [16].

Е. Чан (Chan) та співавтори відзначили, що важливим питанням є вибір арбітра, технічний досвід якого може бути важливим у спорах про віртуальні активи, коли йдеться про комп'ютерний код або складні питання, пов'язані з функціонуванням технологій розподіленого реєстру [17, с. 48]. У ситуаціях, коли арбітраж уповноважений змінювати, передавати або іншим чином поводитися з віртуальним активом, відповідний досвід може бути вкрай важливим.

Іншим прикладом вартим уваги є «Cryptonomica» – постійно діючий арбітраж, що базується в Лондоні, Великобританія. Арбітражний регламент «Cryptonomica» передбачає електронне подання документів, а також проведення засідань арбітражу в режимі відеоконференції. Тобто переважною формою є онлайн-арбітраж. При цьому якщо сторони не домовляться про інше, склад арбітражного суду може також збиратися в будь-якому місці, яке він вважатиме прийнятним для будь-якої іншої мети, включаючи проведення слухань. Примітним є те, що на відміну від типової практики міжнародного комерційного арбітражу, Регламент «Cryptonomica» передбачає, що якщо всі сторони не домовилися про інше в письмовій формі, арбітражні рішення є публічними. Регламент «Cryptonomica» також передбачає, що арбітри приймають рішення *ex aequo et bono* (з лат. за добром і справедливістю). При цьому у всіх випадках арбітражний суд приймає рішення відповідно до умов контракту, якщо такі є, і бере до уваги будь-які звичаї торгівлі, застосовні до операції (ст. 33 Регламенту «Cryptonomica») [18]. Застосування *ex aequo et bono* відоме нам із середньовічного *lex mercatoria* – тодішні суди ринків, ярмарок, портів, купецьких гільдій намагалися виносити свої рішення відповідно до принципів *ex aequo et bono* (тобто як «дружній посередник», справедливо) і в максимально короткий строк [5, с. 6].

Аналізуючи наведені регламенти видається доцільним звернути на низку аспектів, які можуть стати напрямами удосконалення регламентів, за якими вирішуватимуться спори на ринку віртуальних активів арбітражами: 1) переважною формою видається онлайн-арбітраж, якщо сторони не домовляться про інше, а тому необхідно передбачити порядок участі в засіданнях в режимі відеоконференції та унормувати дистанційне подання доказів; 2) арбітраж може передбачити повноваження щодо контролю над віртуальними активами, які є предметом спору, та здійснення інших необхідних операцій з ними; 3) при обранні застосовного права може бути обрано не лише матеріальне право певної юрисдикції, а і *ex aequo et bono* (з лат. за добром і справедливістю); 4) кваліфікація арбітра має відповідати вимогам, які висуваються до такої категорії спорів, зокрема щодо розуміння специфіки функціонування технології розподіленого реєстру чи інших необхідних технологій.

Оскільки міжнародна практика застосування арбітражу для вирішення спорів на ринку віртуальних активів уже певним чином напрацьована, видається недоцільним обмежувати Україну в можливості використання такого способу вирішення спорів на ринку як арбітраж, що потребує скасування обмежень, встановлених Законом України «Про третейські суди». На тому, що міжнародна практика йде іншим шляхом і має значний досвід у питаннях діяльності онлайн-арбітражу щодо розгляду спорів у сфері електронної комерції наголошував і Ю. Д. Притика [7, с. 193].

Формування правової основи, яка б дозволила арбітраж на внутрішньому українському ринку є необхідною, тим паче на практиці уже відомі випадки скасування рішень арбітражів через їх невідповідність законодавству. До прикладу, у 2020 році китайські суди скасували арбітражне рішення (винесене в Китаї), яке зобов'язувало відповідача сплатити збитки у зв'язку з нездійсненням переказу віртуальних активів. Збитки були визначені в еквіваленті китайських юанів, але рішення було скасовано з міркувань публічного порядку, оскільки його виконання сприяло б обігу криптовалюти та її обміну на фіатну валюту всупереч чинному китайському законодавству [19].

Тому необхідно доповнити п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» приміткою про те, що виняток щодо неможливості розгляду справ у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки) не поширюються на спори, що виникають на ринку віртуальних активів. За таких умов арбітражі (третейські суди) матимуть підстави розглядати відповідні спори в Україні.

У контексті твердження О.П. Подцерковного, що «... міжнародний комерційний арбітраж є надбанням цивілізації. Його не можна було б уявити 200 і 100 років тому, позаяк лише відповідний розвиток суспільства у глобальному вимірі міжнародної комерції створив умови для формування сучасних процедур арбітражу й визнання державами різних правових систем його рішень» [6, с. 95]. Видається логічним відзначити, що таким самим надбанням цивілізації може стати спеціалізований арбітраж для вирішення спорів на ринку віртуальних активів, умови для формування якого викликані етапом сучасного розвитку суспільства і значним поширенням ринку віртуальних активів.

Висновки. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що учасники ринку віртуальних активів мають законні підстави застосовувати арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів у разі наявності підстав для передачі спору на розгляд міжнародному комерційному арбітражу (здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном) або третейському суду, окрім споживачів (замовників послуг) постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, діючого за правом України. При цьому українські споживачі можуть бути замовниками послуг постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави, і, відповідно, сторони можуть домовитись передати спір на розгляд третейському суду за правом іноземної держави.

Виявлено, що обов'язковою умовою для передачі спору, який виник на ринку віртуальних активів арбітражу (третейському суду) є наявність укладеної між сторонами арбітражної (третейської) угоди, в якій сторони можуть обирати конкретний арбітраж.

Запропоновано окремі напрями удосконалення регламентів, за якими вирішуватимуться спори на ринку віртуальних активів арбітражами: 1) переважною формою видається онлайн-арбітраж, якщо сторони не домовляться про інше, а тому необхідно передбачити порядок участі в засіданнях в режимі відеоконференції та унормувати дистанційне подання доказів; 2) арбітраж може передбачити повноваження щодо контролю над віртуальними активами, які є предметом спору, та здійснення інших необхідних операцій з ними; 3) при обранні застосовного права може бути обрано не лише матеріальне право певної юрисдикції, а і *ex aequo et bono* (з лат. за добром і справедливістю); 4) кваліфікація арбітра має відповідати вимогам, які висуваються до такої категорії спорів, зокрема щодо розуміння специфіки функціонування технології розподіленого реєстру чи інших необхідних технологій.

Дослідженням запропоновано доповнити п. 14 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» приміткою про те, що виняток щодо неможливості розгляду справ у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки) не поширюються на спори, що виникають на ринку віртуальних активів. За таких умов арбітражі (третейські суди) матимуть підстави розглядати відповідні спори в Україні.

Список використаних джерел:

1. Dincer Y. E. Arbitration in the Age of Blockchain: The degree of Master of Laws (L.L.M.) Thesis. Université de Montréal, 2023. 168 p. URL: https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/1866/33059/Dincer_Yigit_Efe_2024_memoire.pdf?sequence=2.
2. Ortolani P. The impact of blockchain technologies and smart contracts on dispute resolution: arbitration and court litigation at the crossroads. *Uniform Law Review*. 2019. Volume 24. Issue 2. Pages 430–448. DOI: <https://doi.org/10.1093/ulr/unz017>.
3. Crypto asset platforms and arbitration: more lessons from the New York courts. ReedSmith. 2024. URL: <https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2024/04/crypto-asset-platforms-and-arbitration-more-lessons> (дата звернення: 11.12.2024).
4. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf.
5. Гончаренко О. Міжнародний комерційний арбітраж як саморегульована інституція. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2021. № 1. С. 4–13. DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(114\)01](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(114)01).
6. Подцерковний О. П. Процедури міжнародного комерційного арбітражу та порядки виконання (оспорювання) арбітражних рішень як новий правовий кластер. *Нью-Йоркська конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: 60-річна історія успіху* : зб. доп. і стат. до V Міжнар. арбітражних читань пам'яті акад. І. Г. Побірченка (м. Київ, 4 жовт. 2018 р.). –Київ : МКАС та МАК при ТПП України, 2019. С. 94–101. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ba9cda5-99ef-4183-adb8-233d397871fc/content>.
7. Притика Ю. Д. Онлайн-арбітраж: поняття, ознаки та перспективи впровадження в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, № 3. С. 186–195. URL: <https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/Вісник%203%202018-186-195.pdf>.
8. Спектор О. Правове регулювання альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів. *Український часопис міжнародного права*. 2012. № 3. С. 79–82. URL: <http://jusintergentes.com.ua/archives/2012/3/19.pdf>.
9. Прилуцька А. В. Система альтернативних способів вирішення господарських спорів : дис...доктора філос. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 240 с.
10. Cohent M., Sundararajant A. Self-Regulation and Innovation in the Peer- to-Peer Sharing Economy. *University of Chicago Law Review Online*. 2017. Vol. 82. Iss. 1. Art. 8. P. 116–133. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=uclev_online.
11. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. Київ. 2017. URL: <https://icas.org.ua/wp-content/uploads/Reglament-ISAS-pry-TPP-Ukrayiny.pdf>.
12. Хрімлі О. Г. Третейський суд як форма захисту прав інвесторів у сфері господарювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2016. Вип. 21. С. 100–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2016_21_28.
13. Мальський М. Дійсність арбітражної угоди. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 64–67. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2011/04_2011.pdf#page=64.

14. Arbitration for cryptoasset and smart contract disputes. *Clifford Chance*. 2022. URL: <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2022/01/arbitration-for-cryptoasset-and-smart-contract-disputes.pdf> (дата звернення: 11.12.2024).

15. Chen J. W. Dispute Resolution in the New Digital Era—Exploring Arbitration as a Suitable Mechanism to Resolve Disputes Over Crypto Assets. *Contemporary Asia Arbitration Journal*. 2022. Vol. 15, No. 2. Pp. 255-282. URL: <https://ssrn.com/abstract=4417688>.

16. Digital Dispute Resolution Rules. UK Jurisdiction Taskforce. 2021. URL: <https://mattereum.com/wp-content/uploads/docs/UKJT-Digital-Dispute-Resolution-Rules.pdf> (дата звернення: 11.12.2024).

17. Chan E., Tang N., Taylor E. Crypto Disputes: The Valuation Challenge. *Dispute Resolution International*. 2023. Vol 17, No 1. URL: <https://ssrn.com/abstract=4479888>

18. Cryptonomica Arbitration Rules. Github. 2018. URL: https://github.com/Cryptonomica/arbitration-rules/blob/master/Arbitration_Rules/CRYPTONOMICA/Cryptonomica-Arbitration-Rules.EN.clearsigned.md#language (дата звернення: 11.12.2024).

19. Award Concerning Bitcoin Exchange – Bit Too Risky to Enforce? Kluwer Arbitration Blog. URL: <https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2021/04/02/award-concerning-bitcoin-exchange-bit-too-risky-to-enforce/> (дата звернення: 11.12.2024).

МАЛЕЦЬКА І. В.,
помічник судді
(Вінницький окружний
адміністративний суд),
аспірантка кафедри господарського
та адміністративного права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.16>

СПІВВІДНОШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто правовий аспект співвідношення господарського договору та господарської операції. Актуальність дослідження обґрунтовується потребою суб'єктів господарювання чітко усвідомлювати роль і значення кожної з названих категорій для організації і здійснення господарської діяльності, недосконалістю положень законодавства та недостатністю наукової розробки цього питання. Завданням цього дослідження є аналіз співвідношення між цими категоріями сфери господарювання з метою з'ясування та конкретизації спільних і відмінних рис між господарським договором та господарською операцією.

У дослідженні узагальнено подано інформацію щодо господарського договору та господарської операції з акцентом на їх різні правову основу, правову природу та призначення у сфері господарювання.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок, що господарський договір і господарська операція є такими правовими категоріями, що відображають різні аспекти організації та здійснення господарської діяльності, і знаходяться у взаємозв'язку саме у сфері договірних відносин. Зв'язок цих правових категорій полягає у тому, що господарський договір є засобом встановлення зовнішніх зв'язків з іншими учасниками господарсько-договірних відносин і може визначати зміст та умови здійснення господарської операції, а також обов'язкові первинні документи для підтвердження її здійснення. Господарська операція спрямована на виконання господарсько-договірного зобов'язання, після складання первинних документів підтверджує його виконання, а у деяких випадках також і укладання господарського договору.

Виділено спільні та відмінні ознаки господарського договору і господарської операції. Зокрема, спільні – це зв'язок з господарською діяльністю, вольовий характер, спрямованість на досягнення господарської мети, наявність визначених законом або домовленістю сторін правових результатів, опосередкування у письмовій формі. Відмінні ознаки – це сутність (господарський договір можна розглядати зобов'язанням, а господарську операцію – дією) та різне юридичне значення для господарської діяльності.

Ключові слова: *активи, власний капітал, господарський договір, господарська операція, господарська діяльність, сфера господарювання, суб'єкт господарювання.*

Maletska I. V. The relationship between a business contract and a business transaction: legal aspect

The article considers the legal aspect of the correlation between a business contract and a business transaction. The relevance of the study is justified by the need of business entities to clearly understand the role and importance of each of these categories for the organization and implementation of economic activities, imperfection of the provisions of the legislation and the lack of scientific development of this issue. The task of this study is to analyze the correlation between these categories of the economic sphere in order to clarify and specify the common and distinctive features between a business contract and a business transaction.

The study summarizes information regarding business contract and business transaction with a focus on their different legal basis, legal nature and purpose in the business sphere. On the basis of the conducted research it is concluded that the business contract and business transaction are such legal categories that reflect various aspects of the organization and implementation of economic activity, and are interrelated exactly in the sphere of contractual relations.

The connection of these legal categories is that the economic contract is a means of establishing external relations with other participants of economic-contractual relations and can determine the content and conditions of the implementation of a business transaction, as well as mandatory primary documents to confirm its implementation. The economic transaction is aimed at the fulfillment of economic-contractual obligation, after drawing up primary documents confirms its fulfillment, and in some cases also the conclusion of the economic contract.

The general and distinctive features of a business contract and a business transaction are identified. General: connection with economic activity, volitional nature, orientation to achieve the economic goal, the presence of legal results determined by law or agreement of the parties, written form. Distinctive features are the content (a business contract can be considered an obligation, and a business transaction – an action) and different legal significance for economic activity.

Key words: *actives, equity, business agreement, business transaction, business activity, business field, business entity.*

Вступ. Діяльність будь-якого суб'єкта господарювання представлена господарськими договорами та господарськими операціями. Чітке усвідомлення співвідношення цих понять має важливе практичне значення, зокрема для здійснення суб'єктом господарювання прав та обов'язків у відносинах щодо організації, ведення бухгалтерського обліку, складання фінансової звітності та в податкових відносинах, а також для захисту прав та інтересів цих суб'єктів.

Положення щодо господарських договорів містяться у Господарському кодексі України (далі – ГК України) [1] та інших актах господарського законодавства. Положення щодо господарських операцій закріплені у Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [2] (далі – Закон) та в деяких інших актах фінансового і податкового законодавства. Норми чинного законодавства не дозволяють чітко відповісти на питання щодо співвідношення господарських договорів і господарських операцій. Водночас умовами сталого розвитку сфери господарювання є створення цілісної правової бази та забезпечення ефективної взаємодії норм різних галузей законодавства, які мають близький предмет правового регулювання.

У науковій площині обраному предмету дослідження приділено незначну увагу. Зокрема К. Смолів аналізував питання співвідношення понять правочину і господарської операції в контексті адміністративного судочинства, зауважуючи, що це має істотний вплив на вирішення окремих категорій податкових спорів [3]. В. Резнікова та І. Кравець торкалися

питання співвідношення торгових операцій з господарськими договорами [4]. Частково питанням господарських операцій приділили увагу О. М. Вінник, В. С. Мілаш та деякі інші науковці. Проте правові аспекти співвідношення господарського договору та господарської операції все ще залишаються недостатньо дослідженими в сучасній правовій науці, що обумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Постановка завдання. Статтю присвячено визначенню співвідношення господарського договору та господарської операції з метою виокремлення спільних і відмінних рис між цими поняттями.

Результати дослідження. Господарські договори вважають основним засобом, що використовують суб'єкти господарювання для забезпечення здійснення господарської діяльності та реалізації її результатів. Еволюційний розвиток господарсько-договірних відносин призвів до поступової зміни ролі і значення господарського договору: від письмової домовленості між учасниками господарських відносин до сучасного, зручного та адаптивного засобу узгодження господарських інтересів контрагентів, основи планування господарської діяльності, індивідуального регулятора господарських відносин та засобу, що сприяє дотриманню правового господарського порядку [5, с. 93-94; 6, с. 111]. Основні положення щодо господарського договору містяться у ГК України, проте у Кодексі або інших законах не закріплено офіційного визначення цього поняття. У науці господарського права намагаються заповнити цю прогалину, пропонуючи власні визначення поняття господарського договору. Наприклад, О. А. Беляєвич пропонує доктринальне визначення господарського договору як заснованого на угоді сторін і зафіксованого у встановленій законом формі зобов'язального правовідношення між суб'єктами господарювання, змістом якого є взаємні права та обов'язки сторін у галузі господарської діяльності [7, с. 145]. На підставі наукового осмислення положень ст. 179 ГК України в одному з науково-практичних коментарів до Кодексу господарський договір визначено як засноване на угоді сторін і зафіксоване у встановленій законом формі зобов'язальне правовідношення між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами, змістом якого є взаємні права та обов'язки сторін у сфері господарювання [8, с. 211].

Також в сучасній доктрині сформульовано чотири доктринальні підходи до розуміння сутності господарського договору. Серед них в контексті теми дослідження звертає на себе увагу актова теорія, за якою господарський договір розуміється як спільно здійснені відокремлені волевиявлення двох або більше суб'єктів права, що спрямовані на регулювання відносин між ними та встановлення на підставі реальної або припущеної згоди певного правового результату [6, с. 112].

Таким чином, господарські договори мають безпосередній зв'язок з господарською діяльністю і виступають засобом встановлення зовнішніх зв'язків суб'єкта господарювання з іншими учасниками господарських відносин, зокрема для забезпечення здійснення господарської діяльності та обігу її результатів.

Крім господарських договорів діяльність у сфері господарювання також має безпосередній зв'язок з господарськими операціями. Суб'єкт господарювання щоденно здійснює багато різних господарських операцій, зокрема відвантажує або отримує товар, передає майно в користування, знищує майно, перераховує кошти контрагентам, виплачує заробітну плату, дивіденди, сплачує податки, кредити тощо.

Окремі дослідники висловлювали думку щодо подібності понять господарської діяльності та господарських операцій. Так, досліджуючи правові форми інвестиційної діяльності, Н. Гутаревич робить висновок, що господарські операції ототожнюються з поняттям господарської діяльності [9, с. 38]. Проте з такою позицією дослідниці погодитися не можна, оскільки господарська діяльність може набувати й інших форм здійснення, ніж господарська операція, яка відображає певний фрагмент господарської діяльності. Зведення господарської діяльності лише до господарських операцій призведе до одностороннього або усіченого розуміння господарської діяльності і висвітлення лише одного аспекту цього поняття.

Під господарською операцією розуміють дію або подію, яка викликає зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі підприємства (ст. 1 Закону). З огляду на тему дослідження, а також те, що господарський договір має вольовий характер, то надалі доцільно приділити увагу тим господарським операціям, які є діями. На практиці під діями у складі господарських операцій розуміють свідомий факт господарського життя, як-то: покупка і продаж товарів, виробництво, виплата зарплати, сплата податків чи одержання кредиту [10].

В. Резнікова та І. Кравець вказують, що більшість господарських операцій є діями і пропонують у вузькому значенні розглядати їх як комплекс дій суб'єкта господарювання, які орієнтовані на вирішення конкретного завдання у межах загальної господарської мети діяльності такого суб'єкта. Також авторки зазначають, що господарська операція як вольовий акт вчиняється в межах однієї з трьох стадій суспільного відтворення, а саме: на стадії виробництва, розподілу або обміну. Слід погодитися з їх твердженням, що всі господарські операції являють собою окремі фрагменти загальної господарської діяльності незалежно від того, чи утворюють вони безпосередній предмет діяльності суб'єкта господарювання [4, с. 184]. Отже, господарським операціям – діям притаманний свідомий, вольовий характер та спрямованість на досягнення певної господарської мети, в результаті якої відбуваються зміни в структурі активів та зобов'язань або зміни у власному капіталі суб'єкта господарювання.

У фахових джерелах з господарського права названі операції розглядаються в якості найпростішого «елемента» господарської діяльності та діяльності негосподарюючих суб'єктів. Серед цих операції розрізняють такі, що здійснюються: 1) у позадоговірній формі і є відображенням власних господарських процесів певного суб'єкта господарювання; 2) як узгоджені дії декількох суб'єктів у межах укладеного між ними договору, зокрема коли обидві сторони договору переслідують господарські цілі; 3) як окремі дії, які виступають складовою договірною правового акту, наприклад, коли договір укладено між суб'єктом господарювання і кінцевим споживачем – фізичною особою. Тут дії суб'єкта господарювання будуть мати характер господарської операції, а для кінцевого споживача набудуть форми правочину [5, с. 109-110].

Отже, з викладеного простежується зв'язок господарських операцій не тільки з господарською діяльністю, а також і з господарськими договорами. При цьому обидва вищезазначені поняття належать до правових категорій, які пов'язані з господарською діяльністю.

Продовжуючи досліджувати співвідношення господарських договорів та господарських операцій, доцільно звернути увагу на те, що за правовою природою господарський договір є правочином. Визначення правочину, як дії особи, спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, закріплене у ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України, а у ч. 2 цієї статті прямо згадані договори як дво- та багатосторонні правочини.

З огляду на це заслуговують на увагу результати дослідження, проведеного К. Смолвим. Зокрема, дослідник підняв проблему різного тлумачення понять правочину та господарської операції, яку, на його думку, було породжено недоліками законодавчої техніки і непослідовністю термінології. Цей автор акцентував увагу на офіційних визначеннях названих термінів, відповідно до яких і господарська операція, і правочин визначаються як «дія» [3, с. 93]. К. Смолв запропонував визначати господарську операцію, зокрема для цілей формування податкового кредиту, як дію двох або більше підприємств, яка викликає зміни в структурі активів і зобов'язань, власному капіталі цих підприємств [3, с. 93]. Також автор зробив висновок, що правочин і господарська операція мають відповідну спрямованість, а саме правочин спрямовано на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків, а господарську операцію – на зміну майнового стану суб'єктів господарювання, тобто на встановлення чи припинення майнових прав, і є юридичними фактами [3, с. 97].

Серед науковців-господарників В. Мілаш висловила думку, що «договір є засобом реалізації ініціативи учасників виробничого ринку щодо здійснення господарської операції з ринкового обміну економічних благ, що надає останній правового значення [5, с. 102].

О. Вінник вказувала, що регулятивна дія господарського договору зумовлена, зокрема й характером конкретної господарської операції [11, с. 278]. Таким чином, спільними рисами між цими поняттями також є наявність господарської мети та визначених законом або домовленістю сторін правових результатів.

Для аналізу співвідношення господарських договорів і господарських операцій слід навести висновок К. Смолова, який полягає у тому, що правочин може передбачати вчинення однієї або декількох господарських операцій, тобто що господарські операції є наповненням правочинів [3, с. 97-98]. Розвиваючи цю думку щодо предмета дослідження, потрібно зазначити, що господарська операція є фактичним втіленням (зовнішнім проявом) домовленостей сторін господарського договору, що розкриває взаємозв'язок між ними.

Під час здійснення господарської діяльності господарські договори (зокрема, вчинені у письмовій формі у вигляді єдиного документа) передують господарським операціям. Якщо господарський договір може існувати без виконання (наприклад, до моменту поставки або передоплати товару) і залишитися без виконання (якщо сторони порушують свої зобов'язання за ним), то господарська операція завжди пов'язана з виконанням. Тобто господарські операції спрямовані на виконання договірних зобов'язань.

Подібного висновку дійшли В. Рєзнікова та І. Кравець. Вони на прикладі виконання договору поставки назвали відповідні торговельні операції, зокрема: передача товару, його оплата, повернення у певних випадках. З урахуванням цього авторки також роблять висновок, що у взаємозв'язку між поняттями торговельної операції і господарсько-торговельного договору торговельними операціями опосередковується виконання відповідних договорів [4, с. 187].

Здійснення господарських операцій підтверджується первинними документами. Згідно з офіційним визначенням первинним є документ, який містить відомості про господарську операцію (ст. 1 Закону). Чинне законодавство вимагає, щоб у таких документах відображалася кожна господарська операція. Первинний документ може бути складений у паперовій або в електронній формі та повинен мати закріплені у ст. 9 Закону обов'язкові реквізити. На основі первинних документів господарська операція фіксується у бухгалтерському обліку відповідним бухгалтерським записом, тому первинні документи мають важливе значення для ведення податкового обліку і визначення розмірів податкових зобов'язань.

На практиці, зазвичай, у якості прикладів первинних документів називають різні накладні (видаткову, товарно-транспортну), акт виконаних робіт (наданих послуг), платіжні і касові документи тощо. Перелік первинних документів не є вичерпним. Однак, багатоманітності господарських процесів на практиці відповідає значна кількість варіантів господарських операцій, тому навряд чи доцільно закріплювати у законі вичерпний перелік первинних документів.

Можна стверджувати про усталену судову практику щодо оцінки первинних документів. Зокрема, будь-який первинний документ повинен мати такі обов'язкові ознаки: 1) має містити відомості про господарську операцію, 2) підтверджувати реальне (фактичне) здійснення такої операції, тобто наявність реальних змін майнового стану платника податків [12].

Також усталеною є судова практика у питанні того, що договір не належить до первинних облікових документів для цілей бухгалтерського обліку. Спираючись на загальне визначення договору, закріпленого у ст. 626 ЦК України, а саме, що «договір – це домовленість його сторін», суд доходить висновку, що договір свідчить про намір виконати дії у майбутньому, а не про їх фактичне виконання. Тому господарська операція є пов'язаною з фактом руху активів та капіталу платника податків, а не з фактом підписання договору [13–15].

У певних випадках господарський договір впливає на склад первинних документів майбутньої господарської операції. При укладанні господарських договорів сторони користуються принципом договірної свободи, однак її рівень може залежати від особливостей правового регулювання відносин у певній сфері господарювання або від предмету договору, способу його укладання тощо. Водночас, у межах договірної свободи сторони договору узгоджують зміст господарських зобов'язань, закріплюють способи забезпечення їх

виконання та погоджують питання відповідальності, а також можуть погоджувати способи виконання і підтвердження виконання взятих зобов'язань, у тому числі питання щодо обов'язкових первинних документів.

Викладене слугує підтвердженням тому, що ще одним аспектом співвідношення між господарською операцією та господарським договором є те, що перша, як правило, впливає з другого, і що у господарському договорі сторони можуть узгодити види відповідних первинних документів.

У досліджуваному питанні до уваги потрібно брати не тільки класичний варіант консенсуального господарського договору, укладеного у вигляді єдиного документа, але й враховувати наявність реальних договорів, тобто договорів, які вважаються укладеними з моменту передачі речі або вчинення іншої дії [16]. На думку К. Смолова реальний договір потрібно розглядати господарською операцією [3, с. 98]. Водночас наведена думка залишається дискусійною, оскільки у сфері господарювання такі договори підтверджують наявність домовленості між сторонами, а передавання майна або вчинення іншої дії, як господарська операція, потребує оформлення іншими первинними документами (наприклад, актом приймання-передачі майна, актом виконаних робіт).

Не менш важливо враховувати і сучасний стан розвитку господарсько-договірних відносин та практичну можливість укладання таких договорів у спрощений спосіб, чому активно сприяють процеси цифровізації у сфері господарювання. Наприклад, дистанційне замовлення партії товару, оформлення замовлення рахунком-фактурою та відвантаження товарно-транспортною накладною, можливе подальше оформлення акту приймання товару та складання відповідних платіжних документів фактично підтверджують укладання та виконання договору між суб'єктами господарювання. В описаній ситуації можна робити висновок про те, що перераховані господарські операції, здійснення і накопичення яких підтверджується відповідними первинними документами і з яких слідує, що сторони погодили всі істотні умови договору, підтверджують не лише факт виконання, але й факт укладання господарського договору.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що господарський договір і господарська операція є правовими категоріями, що відображають різні аспекти організації та здійснення господарської діяльності, і знаходяться у взаємозв'язку у сфері договірних відносин. Взаємний зв'язок цих правових категорій знаходить прояв у тому, що господарський договір, виступаючи засобом встановлення зовнішніх зв'язків з іншими учасниками господарсько-договірних відносин, може визначати зміст та умови здійснення господарської операції, а також обов'язкові первинні документи для підтвердження її здійснення. У свою чергу, господарська операція спрямована на виконання господарсько-договірних зобов'язань, після складання первинних документів підтверджує його виконання, а у деяких випадках також і укладання господарського договору.

Спільними ознаками господарського договору і господарської операції як правових категорій потрібно назвати такі: зв'язок з господарською діяльністю, вольовий характер, спрямованість на досягнення господарської мети, наявність визначених законом або домовленістю сторін правових результатів, опосередкування у письмовій формі. Відмінними ознаками є: сутність (господарський договір можна вважати зобов'язанням, а господарську операцію – дією) та різне юридичне значення для господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні. Закон України від 16 липня 1999 р. № 996-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. Ст. 365.
3. Смолов К. Співвідношення понять «правочин» та «господарська операція» в контексті здійснення адміністративного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 92–99.

4. Резнікова В. В., Кравець І. М. Новітні тенденції розвитку судової практики щодо розгляду господарських спорів, пов'язаних зі здійсненням торговельних операцій. *Право України*. 2020. № 7. С. 181–199.
5. Мілаш В. С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 227 с.
6. Мілаш В. С. Господарський договір. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Т. 15 : Господарське право / редкол. : В. А. Устименко (голова) та ін. Харків : Вид-во «Право», 2019. С. 111–112.
7. Беляневич О. А. Господарський договір та способи його укладання : дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1999. 176 с.
8. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. За заг. ред. В. К. Мамутова. Київ, Юрінком Інтер, 2004. 441 с.
9. Гутаревич Н. Правові форми інвестиційної діяльності в Україні : дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. ПАТ «ВНЗ «Міжрегіон. Акад. упр. персоналом». Київ, 2018. 225 с.
10. Господарські операції: оформлюємо правильно. *Сайт юридичної компанії Факторія*. URL: <https://faktoria.kiev.ua/uk/gospodarski-operaciyi-oformlyuyemo-pravilno/>.
11. Вінник О. М. Господарське право: навч. посіб. К.: Правова єдність, 2009. 766 с.
12. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 10 листопада 2020 року у справі № 822/6302/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/92811086>.
13. Постанова Верховного Суду України від 1 грудня 2015 у справі № 826/15034/14. *Zakon.online*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/54688725/>.
14. Постанова Верховного Суду України від 19 березня 2019 у справі № 809/1718/15. *Zakon.online*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80580345>.
15. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 14 квітня 2021 у справі № 160/5341/20. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/97484918/>.
16. Крат В. Договірне право в практиці Верховного Суду (24 грудня 2021р.). URL: <http://surl.li/vxfowq>.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ГОЛОСНІЧЕНКО Д. І.,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного
права

*(Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут ім. Ігоря Сікорського»)*

СТАДНИК В. Я.,

студентка VI курсу факультету соціології
та права

*(Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут ім. Ігоря Сікорського»)*

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.17>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ ЖІНОК: ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

У статті проаналізовано питання охорони та захисту праці жінок. Жінки в Україні становлять значну частку зайнятого населення, і сьогодні нікого не дивує їхня присутність у таких професіях, як водій трамвая, столяр чи далекобійник. У зв'язку з цим важливо забезпечити належний захист їхнього репродуктивного та фізіологічного здоров'я. Для жінок передбачено низку заходів захисту, зокрема відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, яка є важливою для відновлення організму після пологів і забезпечення здоров'я дитини, адже присутність матері в цей період є надзвичайно важливою. Крім того, існують обмеження щодо підняття важких предметів, оскільки перевищення встановлених норм може призвести до травм. Також забороняється залучати жінок до роботи в нічний час для забезпечення їхньої особистої безпеки та підтримання здорового психоемоційного стану. Окремо регулюється заборона на виконання підземних робіт та участь у гірничодобувній промисловості. Кожна країна має власне законодавче регулювання праці жінок, і в статті проаналізовано досвід таких країн, як Сінгапур, Албанія та Італія. Крім того, звернуто увагу на судову практику України. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово підкреслював важливість забезпечення рівності можливостей і умов праці для жінок та чоловіків. Сучасний стан захисту трудових прав жінок в Україні потребує значного покращення та інституційного реформування. Важливо створити ефективні механізми контролю за дотриманням роботодавцями законодавства про працю жінок, включаючи регулярні перевірки умов праці, дотримання соціального захисту та дотримання встановлених стандартів безпеки на робочому місці. Пропонуємо запровадити, контролюючих осіб за дотримання роботи охорони праці жінок.

Ключові слова: жінки, дискримінація, заборона, охорона, здоров'я, робота, вагітність, відпустка, професія, захист, воєнний стан.

Golosnichenko D. I., Stadnik V. Ya. Transformation of Women's Labor Protection: A Response to the Challenges of Today

The article analyzes issues related to the protection and safeguarding of women's labor. Women constitute a significant portion of the employed population in Ukraine, and their presence in professions such as tram drivers, carpenters, or long-haul truck drivers is no longer surprising. Consequently, it is crucial to ensure proper protection of their reproductive and physiological health.

A range of protective measures is provided for women, including maternity leave, which is essential for recovery after childbirth and for the well-being of the child, as the mother's presence during this period is highly important. Restrictions are also in place regarding the lifting of heavy objects, as exceeding established norms can result in injuries. Moreover, women are prohibited from working during nighttime hours to ensure their personal safety and maintain a healthy psychological and emotional state. Specific regulations also address the prohibition of underground work and involvement in the mining industry.

Each country has its own legal framework for regulating women's labor, and the article examines the experiences of countries such as Singapore, Albania, and Italy. In addition, attention is given to Ukraine's judicial practice. The European Court of Human Rights has repeatedly emphasized the importance of ensuring equal opportunities and working conditions for women and men in its rulings. The current state of women's labor protection in Ukraine requires significant improvement and institutional reform. It is vital to establish effective mechanisms for monitoring employers' compliance with labor laws regarding women, including regular inspections of working conditions, adherence to social protections, and enforcement of established safety standards in the workplace. We propose introducing oversight personnel responsible for ensuring compliance with women's labor laws.

Key words: *women, discrimination, prohibition, protection, health, work, pregnancy, leave, profession, safeguarding, martial law.*

Вступ. Аналізуючи принцип рівності прав жінок, важливо звернути увагу на питання, пов'язані з працевлаштуванням і виконанням роботи. Охорона праці жінок є актуальною темою не лише для законодавства України, а й для міжнародної спільноти. Жінки, з огляду на фізіологічні особливості, можуть бути більш вразливими до шкідливих умов праці, які як наслідок можуть спричинити порушення та викликати проблеми репродуктивного здоров'я. У зв'язку з цим державі необхідно забезпечити створення належних умов праці для жінок, а також сприяти поєднанню професійної діяльності з виконанням материнських обов'язків. Введення військового стану на території України зумовило внесення змін до трудового законодавства, що також вплинуло на трудові відносини жінок. Досліджуючи національне законодавство, важливо звернути увагу на міжнародний досвід у сфері охорони праці жінок, що сприятиме подальшому розвитку й удосконаленню правових норм в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості захисту прав жінок в Україні, зокрема враховуючи воєнний стан. Крім того, провести порівняльний аналіз із міжнародним досвідом, звернутися до судової практики.

Результати дослідження. Дискримінація за ознаками статті заборонена у будь-якому випадку, до того ж при прийнятті на роботу. Зокрема, варто розпочати з того, що забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – за наявністю дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю (ч. 1 ст. 184 КЗпП України) [1]. У межах цієї статті можна простежити, що кожен має право на гідну працю, незалежно від свого статусу в суспільстві, чи то одинока мати, чи вагітна жінка.

Того ж забороняється праця жінок у нічний час, за винятком галузей народного господарства, де це викликано недостатністю та дозволяється як тимчасовий захід. Після

введення воєнного стану на території України трудове законодавство зазнало змін. Було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Відповідно до нього, залучити до роботи в нічний час можна тільки після отримання згоди працівників таких категорій: вагітних жінок та жінок, які мають дитину віком до одного року; особи з інвалідністю, якими за медичними рекомендаціями протипоказана така робота. Крім того, під час воєнного стану роботодавець може встановити випробування при прийнятті на роботу будь-якому працівнику. [2]. В умовах сучасних викликів, спричинених воєнними діями, українська економіка зазнає значних трансформацій. Особливо важливою є роль жінок у підтриманні виробничих процесів та забезпеченні стабільності економічної системи. Наразі пропонується, щоб жінки займалися такими професіями, як столяр, токар, тесляр та інші. Жінки є великим елементом економічної стійкості України, і їх роль в умовах воєнного стану набуває особливого значення. Водночас держава повинна неухильно дотримуватися всіх правових норм та гарантій.

Наприклад, у сінгапурському законодавстві встановлено, що вагітні жінки не можуть бути залучені до нічної роботи (повністю або частково), крім того, коли працівниця надала письмову згоду на таку роботу або якщо медичний фахівець чи уповноважена особа закладу охорони здоров'я підтвердили відсутність протипоказу. Що стосується Албанії, то там діє норма, згідно з якою роботодавець не має права вимагати нічної роботи від вагітних жінок та жінок, які стали матерями протягом останніх 12 місяців, за умови наявності медичного висновку про можливу шкоду такої праці для здоров'я матері або дитини[3].

У зв'язку зі слабкішою фізіологічною структурою забороняється також залучення жінок до переміщення речей, маса яких досягла встановлених норм. Ці обмеження встановлені для збереження здоров'я жінок та запобігання професійним захворюванням. Роботодавець зобов'язаний забезпечити дотримання цих норм на робочому місці. На нашу думку, постає виклик перед роботодавцем: поставити складне завдання – забезпечити безпечні умови праці для жінок, які опановують традиційно чоловічі професії, такі як токар, тесляр. Думаємо, що це буде важко, однак це реалії, до яких ми повинні адаптуватися. Використання підйомних механізмів та автоматизованих систем, зокрема інстальованих сучасних технологій, може полегшити процес виробництва та зберегти здоров'я жінок.

Для того аби праця ефективно виконувалася організму потрібна відпустка та відпочинок, а особливо вагітним та жінкам які мають дитину. На підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів (ст. 179 КЗпП України)[1].

Після завершення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами жінка має право оформити додаткову відпустку для догляду за дитиною до трьох років. Цю відпустку можна брати як повністю, так і частинами. Важливо, що протягом усього періоду відпустки за жінкою зберігається її робоче місце. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 759/19440/15-ц (провадження № 14-105цс18) зазначає, що: “Невиконання підприємством (установою, організацією), яке звільнило вагітну жінку, обов'язку по працевлаштуванню є підставою для покладення на нього відповідно до ч. 2 ст. 232 КЗпП України обов'язку надати на цьому або іншому підприємстві роботу, яку може виконувати працівниця, виплати їй середньої заробітної плати на період працевлаштування, але не більше трьох місяців з дня закінчення строкового трудового договору, а не про поновлення на попередній роботі. За заявою такої особи може вирішуватися спір не про поновлення на роботі, а про виконання підприємством (установою, організацією) зобов'язання по її працевлаштуванню”[4].

У листі Мінсоцполітики України № 40/06-187-12 від 13.03.2012 згідно з частиною четвертою статті 2 Закону України від 15 листопада 1996 року № 504/96-ВР «Про відпустки», право на відпустки забезпечується гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості із збереженням на її період місця роботи (посади). У зв'язку з цим у згаданому листі

зазначено, що «на період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трьох років, яка надається відповідно до норм статті 18 Закону України «Про відпустки», за працівником зберігається місце роботи (посада)[5].

Якщо ж звернутися до міжнародного досвіду, то в Італії тривалість «декретної» відпустки становить п'ять місяців. Її можна використовувати по-різному: два місяці до пологів і три після, один місяць до пологів і чотири після, або повністю перенести на період після народження дитини. У разі перенесення лікар має підтвердити, що стан здоров'я жінки дозволяє їй продовжувати працювати. протягом усіх п'яти місяців відпустки роботодавець виплачує 80% заробітної плати. Додатково, до досягнення дитиною 12 років, батьки мають право на 10 місяців додаткової відпустки. У цьому випадку виплати становлять лише 30% від звичайної заробітної плати [6].

Практика ЄСПЛ у справі «Петрович проти Австрії» (Petrovic v. Austria) передбачає наступне: заявник, чоловік-студент, який працює неповний робочий день, взяв відпустку по догляду за новонародженою дитиною, тоді як його дружина-держслужбовець повернулася до роботи. Коли він звернувся за отриманням державної допомоги по догляду за дитиною, йому було відмовлено з формального приводу – закон надає таку можливість лише для матерів. Чоловік оскаржив це рішення, вважаючи його дискримінаційним, проте адміністративний та конституційний суди Австрії відхилили його аргументи. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу, зайняв унікальну позицію. З одного боку суд визнав, що батько і мати перебувають у «подібній картині» з огляду на піклування про дитину, і підкреслив важливість принципу гендерної рівності. З іншого боку, він врахував історичний контекст та різноманітність соціальних систем європейських держав. Суд прийшов, що спочатку такі виплати були спрямовані на захист матерів, але з розвитком суспільства стали підтримувати батьків загалом. Водночас ЄСПЛ визнав, що держави мають певну свободу розсуду у формуванні соціальної політики.[7]. Можна зробити висновок, що принцип гендерної рівності та наявність однакового підходу до батьків у питаннях догляду за дитиною є основними питаннями, і кожна держава має створити більш справедливе ставлення до батьківських обов'язків незалежно від статі.

Також, залучення жінок до роботи на підземних об'єктах у гірничодобувній промисловості та будівництві підземних споруд заборонено, за винятком тих, хто обіймає керівні посади і не виконує фізичної праці. Історично підземні роботи вважаються одними з найскладніших і найшкідливіших професій, що потребують високого рівня фізичної витривалості та міцного здоров'я. Ми вважаємо, особливості жіночого організму не забезпечують адаптацію до таких екстремальних умов. Працюючи там в жінок може змінюватися гормональне здоров'я, яке вплине на вагітність та пологи. Водночас, зайняття керівних посад і не виконання фізичної праці, є виправданим. Однак, в умовах воєнного стану дозволяється застосування праці жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їхньою згодою на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах [2].

На наш погляд, на кожному підприємстві варто створити посаду, відповідальну за контролем охорони праці жінок. Крім того, можна ввести щомісячне анкетування та організувати курси, де жінки мають можливість поділитися своїми проблемами, висловитися або обговорити важливі питання. Також доцільно створити мобільні групи підтримки, які допомагають матері у догляді за дитиною, її розвитку, обліку та інших потребах. Якщо такі послуги будуть надаватися на кожному робочому місці, це значно покращить умови жінок і сприятиме їх відновленню праці після пологів.

Отже, можна дійти висновку, що, незважаючи на наявність спеціальних правових гарантій та пільг, жінки все ж стикаються зі значними труднощами при реалізації своїх можливостей у сфері праці. Законодавству України варто перейняти досвід інших країн, звернувши увагу на питання відпусток у зв'язку з пологами та важливість забезпечення роботою. Крім того, необхідно сприяти реалізації принципу рівності прав жінок і чоловіків на робочому місці. Зазначені вище вдосконалення можуть сприяти підвищенню продуктивності праці жінок та забезпеченню їхнього утримання на робочому місці.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 27 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX : станом на 24 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
3. Впровадження нестандартних підходів до організації робочого часу для забезпечення прав працівниць, які мають дітей або є вагітними: досвід іноземних держав та рекомендації для України – Jurfem. URL: <https://jurfem.com.ua/orhanizatsiya-robochohoh-chasu/> (дата звернення: 14.11.2024).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.05.2018 у справі № 759/19440/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120972> (дата звернення: 14.11.2024).
5. Лист Мінсоцполітики від 13.03.2012 р. №40/06-187-12 «Щодо ведення штатного розпису» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040739-12#Text>(дата звернення: 15.11.2024).
6. Француженки йдуть «у декрет» лише на чотири місяці. [zahid.espreso.tv](https://zahid.espreso.tv/u-dekret-na-4-5-misyatsiv-osoblivosti-materinstva-u-zamozhnikh-krainakh-es). URL: <https://zahid.espreso.tv/u-dekret-na-4-5-misyatsiv-osoblivosti-materinstva-u-zamozhnikh-krainakh-es> (дата звернення: 15.11.2024).
7. Рішення у справі «Петровіч проти Австрії» (Petrovic v. Austria) від 28 лютого 1998 року, заява № 20458/92. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58146%22%5D%7D> (дата звернення: 16.11.2024).

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО****БОНДАР Д. В.,**кандидат наук з державного управління,
ректор
(Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності)

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.18>**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ
ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ**

Наукова публікація присвячена дослідженню сучасного стану адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності з метою визначення перспективних напрямів удосконалення національного законодавства та юридичної практики у вказаній сфері суспільних відносин.

Зазначається, що в Україні законодавство про штучний інтелект знаходиться на стадії розробки. Водночас в Європейському Союзі 01 серпня 2024 року набув чинності закон (акт) про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act), який експерти називають еталоном у сфері регулювання технологій та систем штучного інтелекту і прогнозують, що на нього будуть рівнятися законотворці усіх держав світу.

Акцентовано увагу на тому, що інструментарій штучного інтелекту дозволяє достатньо активно використовувати цю новітню інформаційну технологію у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Технологія штучного інтелекту дозволяє також здійснювати прогнозування виникнення надзвичайних ситуацій, причиною яких є стихійні природні лиха та техногенні катастрофи.

Формулюється висновок про необхідність внесення змін до чинного національного адміністративного законодавства в частині правової регламентації використання інструментарію технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Зокрема, наголошено на необхідності розробки та прийняття національного закону про штучний інтелект, яким будуть врегульовані всі можливі аспекти використання даної інформаційної технології у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності, з урахуванням положень європейського закону (акту) про штучний інтелект.

Ключові слова: адміністрування, публічна адміністрація, безпека життєдіяльності, інформатизація, інформаційні технології, штучний інтелект, інструментарій, правове регулювання, європейський досвід.

Bondar D. V. Administrative and legal basis of the use of artificial intelligence technology in the sphere of ensuring life safety: current status and directions for improvement

The scientific publication is devoted to the study of the current state of administrative and legal regulation of the use of artificial intelligence technology in the field of ensuring life safety in order to identify promising areas for improving national legislation and legal practice in the specified area of public relations.

It is noted that in Ukraine, legislation on artificial intelligence is at the development stage. At the same time, in the European Union, on August 1, 2024, the law (act) on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act, AI Act) came into force, which experts call a benchmark in the field of regulating artificial intelligence technologies and systems and predict that lawmakers of all countries in the world will follow it.

Attention is focused on the fact that the tools of artificial intelligence allow for the fairly active use of this new information technology in the field of ensuring life safety. Artificial intelligence technology also allows for the prediction of emergency situations caused by natural disasters and man-made catastrophes.

The conclusion is formulated on the need to amend the current national administrative legislation in terms of legal regulation of the use of artificial intelligence technology tools in the field of ensuring life safety. In particular, the need to develop and adopt a national law on artificial intelligence is emphasized, which will regulate all possible aspects of the use of this information technology in various spheres of public relations, including the sphere of ensuring life safety, taking into account the provisions of the European law (act) on artificial intelligence.

Key words: *administration, public administration, life safety, informatization, information technologies, artificial intelligence, tools, legal regulation, European experience.*

Актуальність теми. Сучасні інформаційні технології розвиваються із надзвичайною швидкістю, адже над їх створенням працюють провідні корпорації світу, в їх розробку вкладаються мільярди доларів. Водночас створення та впровадження в реальне життя інноваційних інформаційних технологій часто потребує узгодження із існуючим механізмом захисту прав і свобод людини, адже цифрові інструменти дозволяють швидко збирати, аналізувати та систематизувати інформацію, включаючи персональну інформацію про людину, її особисте життя, а також інформацію, яка становить комерційну чи державну таємницю.

До таких технологій відноситься зокрема і технологія штучного інтелекту, яка має здатність до саморозвитку, самовдосконалення, функціонування без участі людини-оператора.

Інструментарій штучного інтелекту має значний потенціал для полегшення життя людини, адже дозволяє виконувати ті функції, які раніше міг виконувати лише спеціально підготовлений спеціаліст – фізична особа із відповідною кваліфікацією, рівнем освіти та досвідом роботи.

Особливої актуальності використання технології штучного інтелекту набуває у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, адже цифрові інструменти штучного інтелекту дозволяють здійснювати неупереджений моніторинг стану навколишнього природного середовища, стану дотримання правил безпеки на підприємствах, включаючи об'єкти критичної інфраструктури. Технологія штучного інтелекту може забезпечити миттєве реагування на надзвичайну ситуацію, яка виникає внаслідок аварії техногенного чи природного характеру, а також забезпечити швидку мобілізацію людських та матеріально-технічних ресурсів для ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків.

Водночас, використання технології штучного інтелекту потребує належного правового врегулювання, адже у сфері цивільного захисту будь-яка технічна помилка може призвести до непередбачуваних або навіть катастрофічних наслідків. Наприклад, внаслідок несанкціонованого втручання в роботу автоматизованої системи або програмного збою не спрацює протипожежна сигналізація, система радіаційного чи хімічного захисту тощо.

Тому в адміністративно-правових актах повинні бути чітко прописані регламенти використання технології штучного інтелекту, роль людини-оператора, яка буде здійснювати контроль роботи штучного інтелекту, а також прописані ті засоби забезпечення безпеки життєдіяльності, для практичної реалізації яких не можуть бути застосовані інструменти штучного інтелекту (потрібен повний контроль з боку людини).

Вищезазначене обумовлює теоретичну та практичну значимість дослідження адміністративно-правових засад використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Актуальні питання цивільного захисту та забезпечення безпеки життєдіяльності завжди знаходились в центрі уваги науковців. Так, питанням забезпечення безпеки життєдіяльності присвятили свої роботи такі відомі науковці як Ф. Апшай, Т. Гринюк, К. Марченко, О. Оришака, О. Остапенко, О. Халак, О. Хитра, О. Чекригін та інші дослідники.

Правове регулювання використання інформаційних технологій (цифровізації) у різних сферах суспільного життя досліджували такі відомі науковці як М. Бабик, В. Бевзенко, Д. Біленька, О. Берназюк, М. Віхляєв, О. Гунбіна, К. Дубова, С. Єсімов, Т. Ковальова, Т. Коломоєць, О. Комаров, А. Комзюк, А. Краковська, І. Лопушинський, К. Оксютенко, А. Омельченко, М. Серебро, Р. Стефанчук, І. Тищенко та інші.

Проте, адміністративно-правові засади використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує необхідність підготовки даної публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження адміністративно-правових засад використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Методологія даної публікації традиційно об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони та прийоми, а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовуються формально-юридичний метод та метод юридичного моделювання.

Для проведення даного дослідження також необхідно використовувати провідні наукові підходи, зокрема, цивілізаційний, телеологічний, синергетичний, які дозволяють враховувати всі фактори, які впливають на предмет дослідження та досягати поставленої мети наукового пошуку з оптимальним набором наукових методів.

Результати дослідження. Однією з останніх розробок у сфері інформаційних технологій є технологія штучного інтелекту, яка передбачає самостійну обробку інформації комп'ютером за визначеними алгоритмами, результатом чого є систематизація наявної в мережі інформації, а також створення нових цифрових товарів за допомогою комбінації та синтезу доступних елементів (зображень, відеофайлів, аудіозаписів, текстів тощо).

Технологія штучного інтелекту природно привертає увагу науковців, зокрема і в сфері юриспруденції. Із останніх наукових праць, присвячених різним аспектам правового регулювання використання технології штучного інтелекту, слід відзначити публікації О. Кузьменко, В. Чорної та С. Островського на тему «Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту» [1], О. Кожухар «Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи» [2], В. Бойко «Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід» [3], О. Куракіна та О. Скрябіна «Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні» [4], Ю. Муравської та Т. Сліпченко «Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі» [5], О. Співака «Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі» [6], Д. Позової «Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС» [7].

Так, Кузьменко, В. Чорна та С. Островський зазначають, що питання правового регулювання діяльності штучного інтелекту вимагає комплексного підходу, який би забезпечував не тільки захист прав людини та суспільних інтересів, але й сприяв подальшому розвитку та інтеграції інноваційних технологій. Розробка та впровадження ефективного правового механізму, здатного адаптуватися до швидких технологічних змін, стане ключовим завданням для юристів, законодавців та всього міжнародного співтовариства. Також науковці зазначають, що впровадження правового регулювання штучного інтелекту є критично важливим

для забезпечення його безпечного та етичного використання. Міжнародна співпраця та гармонізація нормативних рамок можуть сприяти створенню ефективної системи регулювання, що враховує інтереси всіх сторін і сприяє розвитку інновацій, одночасно захищаючи права та свободи людини [1, с. 177].

Таким чином, законодавче врегулювання використання технології штучного інтелекту необхідне, у тому числі, і для забезпечення безпеки життєдіяльності, тобто захисту кожної людини та суспільства в цілому від можливих негативних наслідків використання технології штучного інтелекту.

О. Кожухар зауважує, що Україна нині перебуває в ситуації, коли системи штучного інтелекту вже активно використовуються, зокрема, органами державної влади. Впровадження технологій штучного інтелекту відбувається в умовах, коли розроблення правового регулювання, дотичного до використання систем штучного інтелекту, перебуває на початкових етапах. Також О. Кожухар констатує, що у зв'язку із впровадженням систем штучного інтелекту Україна зіткнулася з комплексними та міждисциплінарними викликами, які охоплюють багато питань. Йдеться не лише про регулювання використання систем штучного інтелекту, а й узгодження національної нормативно-правової бази суміжних сфер із сучасними вимогами та стандартами, зокрема зі стандартами ЄС (наприклад, у сфері захисту персональних даних) [2, с. 71].

Отже, на даний час органи публічної адміністрації використовують технологію штучного інтелекту за відсутності належної законодавчої основи, що певним чином протирічить положенням ст. 19 Конституції України, згідно з якими «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

На думку В. Бойко, штучний інтелект нині стає невід'ємною складовою сучасного світу, проникаючи в різні сфери, зокрема публічне управління та адміністрування. Завдяки своїй здатності обробляти великі обсяги даних та розв'язувати складні завдання, штучний інтелект може відзначитися значним підвищенням ефективності у процесі ухвалення рішень у цих галузях. Проте швидкий технологічний розвиток штучного інтелекту вимагає відповідного правового регулювання, спрямованого на його ефективне та етичне використання. У зв'язку з тим, що в Україні поки не існує спеціалізованого законодавства у цій області, важливо вивчити міжнародний досвід та використовувати його при формуванні вітчизняного законодавства [3, с. 23].

В цілому слід погодитись із такою позицією, адже Україна прагне набути повноправного членства в Європейському Союзі, що вимагає від національних органів публічної адміністрації активізації зусиль щодо адаптації національного законодавства до принципів та норм права ЄС, включаючи сферу адміністративно-правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій, до яких відноситься і технологія штучного інтелекту.

О. Куракін та О. Скрябін справедливо зазначають, що правове регулювання використання штучного інтелекту в Україні знаходиться на стадії розробки: зроблені перші кроки нормативно-правового регулювання використання штучного інтелекту – схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту, презентована Дорожня карта регулювання штучного інтелекту, розроблена «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022-2030», прийнятий Закон «Про авторське право та суміжні права». Зважаючи на стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту, на думку О. Куракіна та О. Скрябіна, доцільним є комплексний підхід, що буде враховувати всі аспекти використання технологій штучного інтелекту. На їх думку, важливо прийняти Закон про штучний інтелект, який буде встановлювати норми щодо визначення правосуб'єктності систем штучного інтелекту, етичні аспекти використання технологій штучного інтелекту, охоплювати різні сфери використання штучного інтелекту, визначати права та обов'язки при використанні таких технологій та відповідальність за порушення цих норм [4, с. 40].

У зв'язку із вищевикладеним слід зазначити, що в умовах швидкого розвитку інформаційних технологій важко передбачити перспективи розвитку технології штучного інтелекту

у 2022-2030 роках, а також планувати правове регулювання використання вказаної технології на майбутнє. Питання прийняття спеціального закону про штучний інтелект є актуальним вже сьогодні і вже зараз необхідно визначити основні правила використання вказаної інформаційної технології у різних сферах суспільних відносин, включаючи забезпечення безпеки життєдіяльності.

На думку Ю. Муравської та Т. Сліпченко, «регулювання штучного інтелекту сьогодні керується корпоративними інтересами і підтримується етичним підходом. Водночас етичні рамки помітно відрізняються від правових рамок, враховуючи, що правові рамки можуть розроблятися тільки міжнародними законодавчими органами або законодавчими органами держав. Крім того, етичні правила обов'язкові лише у вузькому контексті та тягнуть за собою, у випадках їх недотримання, морально-етичне покарання, а правові норми є обов'язковими у глобальному контексті, а їх недотримання тягне за собою адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність» [5, с. 193].

Також Ю. Муравська та Т. Сліпченко зазначають, що «у правовому регулюванні штучного інтелекту на сьогодні існує кілька нормативних проблем, через які завдання здається нездійсненним. Традиційно нові технології випереджають закон. Однак, якщо регулюючі органи працюватимуть над всебічним розумінням технології, пов'язаної зі штучним інтелектом, у напрямку формування системи нормативно-правового регулювання, потенційно буде розроблене ефективне законодавство про штучний інтелект» [5, с. 193].

Варто погодитись із тим, що етичних норм недостатньо для регулювання всіх аспектів використання технології штучного інтелекту, адже використання вказаної інформаційної технології часто пов'язане із необхідністю дотримання прав і свобод людини, зокрема, права особи на таємницю особистого життя, права на захист персональних даних тощо.

О. Співак зазначає, що порівняльно-правовий аналіз законодавства України та Польщі показав, що питання правових засад регулювання штучного інтелекту перебувають на етапі становлення в обох державах. Враховуючи чимало прогалин та тільки становлення правових концепцій щодо розуміння можливості застосування штучного інтелекту, притягнення до цивільно-правової та іншої відповідальності, вкрай важливим є розробка в обох державах спеціальних законодавчих актів [6, с. 816–817].

Слід зазначити, що одним із ключових питань правового регулювання використання технології штучного інтелекту є якраз питання юридичної відповідальності за наслідки використання вказаної інформаційної технології. Зокрема, точаться дискусії щодо суб'єкта такої відповідальності, яким може бути як розробник конкретної технології штучного інтелекту, так і її користувач, який створив новий цифровий контент, використовуючи штучний інтелект із протиправною метою. Наприклад, наслідком використання штучного інтелекту стало створення забороненого законодавством контенту, або розголошення персональних даних чи комерційної таємниці без відповідної згоди.

Також варто погодитись із позицією Д. Позової, яка зазначає, що розробка певних європейських правових стандартів відносно робототехніки і штучного інтелекту сприятиме розвитку відповідної галузі та забезпечить дотримання прав людини при формуванні нових суспільних відносин за участю автономних пристроїв [7, с. 119].

Таким чином, майже всі науковці приходять до висновку, що існує об'єктивна потреба у розробці та прийнятті спеціального закону, яким будуть врегульовані основні аспекти використання технології штучного інтелекту у різних суспільних відносинах.

Технологія штучного інтелекту потенційно може замінити людину у багатьох сферах виробництва, обслуговування та навіть у сфері інтелектуальної творчості.

Деякі користувачі Інтернет навіть висловлюють побоювання, що штучний інтелект, здатний до самонавчання, врешті решт може прийняти рішення про те, що можна завдати шкоди людині або навіть знищити людство. Проте такі страхи здебільшого нав'язані незнанням самої природи нової інформаційної технології. Адже алгоритми, за якими працює штучний інтелект, створюються людиною, а саме, програмістами, які розробляють відповідне програмне забезпечення. Отже, штучний інтелект може досягати лише тих цілей, які

поставив перед ним розробник. Так, технологія штучного інтелекту вже використовується в безпілотних літальних апаратах військового призначення – дронах з машинним зором, метою яких є пошук запрограмованого образу противника та його знищення.

Таким чином, штучний інтелект є загрозою безпеці життєдіяльності людини лише тоді, коли він спеціально створений та налаштований на завдання шкоди іншим людям, як правило, в рамках військових компаній.

Водночас, інструментарій штучного інтелекту дозволяє достатньо широко використовувати цю новітню інформаційну технологію у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Так, штучний інтелект за заданими алгоритмами може аналізувати інформацію з датчиків, які розміщені на об'єктах критичної інфраструктури, небезпечних виробництвах, і надходить до єдиного аналітичного дата-центру. В такому випадку штучний інтелект може частково замінити людину-оператора відповідної системи безпеки. Саме частково, тому що фінальний контроль повинна здійснювати саме людина, адже ніхто не може гарантувати неможливість навмисного несанкціонованого втручання в роботу штучного інтелекту шляхом поширення шкідливого програмного забезпечення, викривлення даних, які отримує комп'ютер для обробки тощо.

До прикладу, штучний інтелект цілком може здійснювати нагляд за безпекою дорожнього руху, аналізуючи записи з дорожніх відеокамер і у разі загрози виникнення аварійної ситуації автоматично перекривати рух, перенаправляти потоки транспорту, здійснювати виклик аварійної бригади, швидкої допомоги, поліції та пожежників.

Так само штучний інтелект може бути використаний в протипожежних автоматизованих системах, забезпечуючи багатфакторний аналіз стану протипожежної безпеки та інформуючи людину-оператора про наявні загрози та проблеми.

Також засобами штучного інтелекту можливо здійснювати прогнозування виникнення надзвичайних ситуацій, причиною яких є стихійні природні лиха та техногенні катастрофи.

На об'єктах, пов'язаних із можливістю радіаційного забруднення територій, остаточний контроль за обладнанням вказаних об'єктів повинна здійснювати людина, точніше група людей, які несуть персональну відповідальність за стан безпеки та знімають (фіксують) показники автоматизованих систем контролю. Так, наприклад, на атомних електростанціях технології штучного інтелекту не можна довірити тотальний та остаточний контроль роботи реакторів та супутнього обладнання, зокрема, автоматизованих систем радіаційного контролю, адже у випадку програмного збою або несанкціонованого втручання в роботу автоматизованих систем, що призведе до неконтрольованого витоку радіації (радіоактивного зараження), наслідки для територій та населення будуть катастрофічними. Більше того, фактично ніхто не нестиме відповідальність за вказані катастрофічні наслідки, хіба що розробник відповідної технології штучного інтелекту.

Окремо слід наголосити на необхідності адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Належна правова регламентація повинна забезпечити однаковий (стандартизований) підхід до використання інструментарію штучного інтелекту суб'єктами владних повноважень органів публічної адміністрації, які реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, керівниками та уповноваженими посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності. Однаковий підхід повинен забезпечити сумісність програмного забезпечення, а також унеможливити несанкціоноване втручання в роботу штучного інтелекту в чутливих сферах суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки життєдіяльності, тобто з високим ризиком завдання шкоди населенню чи природному середовищу.

В Україні наразі відсутнє належне правове регулювання використання технології штучного інтелекту, відповідні проекти нормативно-правових актів знаходяться на стадії розробки. На даний час прийнятий лише програмний документ загального характеру. Так, Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р.

У відповідності до вказаної Концепції, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [8].

Крім того, як було зазначено вище, презентована Дорожня карта регулювання штучного інтелекту та розроблена «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022-2030».

Водночас в Європейському Союзі 01 серпня 2024 року набув чинності схвалений Європейським парламентом і Радою ЄС Закон (Акт, Регламент) про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act) [9].

Так, офіційний журнал ЄС опублікував вказаний Регламент (UE) 2024/1689 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року.

Вказаний Закон надає розробникам і користувачам систем чіткі вимоги та зобов'язання щодо конкретного використання штучного інтелекту, одночасно зменшуючи адміністративний і фінансовий тягар для бізнесу [9].

В. Місечко зазначає, що Artificial Intelligence Act (AI Act) експерти називають еталоном у сфері регулювання технологій та систем штучного інтелекту і прогнозують, що на нього будуть рівнятися законотворці усіх держав світу. Його сфера дії охоплює всі сектори економіки (за винятком військового) та всі типи штучного інтелекту. На його думку, українцям важливо розібратися в положеннях закону про штучний інтелект насамперед з наступних причин: оскільки Україна впевнено крокує до вступу в Євросоюз, найближчими роками норми AI Act будуть імплементовані в наше законодавство; нормам AI Act повинні відповідати всі системи штучного інтелекту, які бажають отримати доступ до внутрішнього ринку ЄС, тобто їх мають дотримуватися відповідно українські розробники та постачальники для транскордонного надання послуг і продуктів, пов'язаних зі штучним інтелектом [10].

Юристи патентно-правової фірми «Пахаренко і партнери» зазначають, що європейський Закон про штучний інтелект не буде застосовуватися в цілому до 2 серпня 2026 року, протягом 24 місяців з моменту набуття ним чинності, але деякі його положення будуть застосовуватися в різний час, а саме: заборона на певні практики, пов'язані зі штучним інтелектом, почне діяти з 2 лютого 2025 року; положення, що стосуються нотифікованих органів, моделей штучного інтелекту загального призначення, які створюють системні ризики, системи управління штучним інтелектом в Європі та значної частини набору санкцій, будуть застосовуватися з 2 серпня 2025 року; регулювання певних систем штучного інтелекту з високим ризиком (компонентів безпеки продуктів або тих, які самі є продуктами та вимагають оцінки відповідності для розміщення на ринку або введення в експлуатацію, наприклад машин, іграшок, ліфтів або медичних пристроїв) передбачено застосовувати з 2 серпня 2027 року [11].

Таким чином, перед науковцями та органами публічної адміністрації в Україні нагальним є завдання розробити та прийняти відповідний національний закон про штучний інтелект, яким будуть врегульовані всі можливі аспекти використання даної інформаційної технології у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності. Деталізоване правове регулювання відповідних правовідносин доцільно забезпечити на рівні постанов Кабінету Міністрів України та підзаконних, відомчих нормативно-правових актів.

Висновки. За результатами проведеного дослідження слід наголосити на необхідності внесення змін до чинного національного адміністративного законодавства в частині правової регламентації використання інструментарію технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Зокрема, доцільно розробити та прийняти відповідний національний закон про штучний інтелект, яким будуть врегульовані всі можливі аспекти використання даної інформаційної технології у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності.

Під час розробки відповідного законопроекту доцільно враховувати положення європейського закону (акту) про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act), що

відповідає загальній політиці національного уряду щодо адаптації національного законодавства до права ЄС.

Перспектива подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю дослідження зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин з метою виокремлення його позитивних елементів та визначення можливості та доцільності їх імплементації в національне законодавство та юридичну практику.

Список використаних джерел:

1. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О. Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 173–177.
2. Кожухар О.Г. Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2024. Том 13. С. 65–74.
3. Бойко В.В. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. Том 35 (74) № 2. С. 23–29.
4. Куракін О.М., Скрябін О.М. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 36–42.
5. Муравська Ю., Сліпченко Т. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 1 (37). С. 188–195.
6. Співак О.М. Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 815–817.
7. Позова Д.Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 116–120.
8. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
9. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту. Міжнародні відносини. *Liga zakon. Бізнесу*. 08 серпня 2024 р. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/229699_nabuv-chinnost-vropeyskiy-zakon-pro-shtuchniy-ntelekt-pro-osnovn-vimogi-ta-zobovyazannya-pri-vikoristann-shtuchnogo-ntelektu (дата звернення: 02.09.2024).
10. Місечко В. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. 14.06.2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/> (дата звернення: 02.09.2024).
11. Новий Регламент (ЄС) 2024/1689 від 13 червня 2024 року щодо штучного інтелекту. Пахаренко і партнери: патентно-правова фірма. URL: <http://pakharenko.ua/novij-reglament-yes-20241689-vid-13-cher-vnya-2024-roku-shhodo-shtuchnogo-intelektu/> (дата звернення: 02.09.2024).

ВДОВІЧЕНА Л. І.,кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри публічного
права*(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)***ФЕДОРУК Н. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права*(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)*

УДК 342.9: 347.961

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.19>**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НОТАРІАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**

В статті проведено дослідження впливу норм адміністративного права на забезпечення функціонування нотаріальної юрисдикції. Визначено, що ефективно регулювання нотаріальної юрисдикції сприяє підвищенню рівня довіри до системи публічного адміністрування і виступає ключовим елементом підтримання стабільності правового порядку та забезпечення правової допомоги на високому професійному рівні. Застосування адміністративних інструментів в сфері нотаріальної юрисдикції сприяє оптимальній взаємодії органів нотаріату в системі як публічного адміністрування, так і в правовій системі держави, тобто формуванню норм і правил, що узгоджені суб'єктами в процесі взаємовідносин; контролю і коригуванню дотримання норм і стандартів, виявленню відхилень та попередженню порушень законодавства.

Виділено дві частини впливу адміністративних інструментів на здійснення нотаріальної діяльності: перша частина – це система органів державної влади і органів місцевого самоврядування, які беруть безпосередню участь у процесі здійснення державного регулювання нотаріальної діяльності; друга частина – нормативна складова як система правових норм, правових ідей та принципів, які утворюють законодавство в сфері нотаріату і які регулюють зміст та процес здійснення адміністративного забезпечення нотаріальної діяльності.

Встановлено, що адміністративно-правове забезпечення нотаріальної юрисдикції охоплює різноманітні види, спрямовані на ефективне функціонування нотаріату: нормативно-правове забезпечення; організаційне забезпечення; рестраційне забезпечення; контрольно-наглядове забезпечення; дисциплінарне забезпечення; інформаційно-аналітичне забезпечення; освітньо-кваліфікаційне забезпечення; методичне забезпечення; правозахисне забезпечення; міжнародно-правове забезпечення.

Доведено, що адміністративні інструменти забезпечення функціонування нотаріальної юрисдикції це системно-структуроване правове регулювання інституту нотаріату, що включає зовнішній вираз адміністративних дій суб'єктів регулювання та контролю в сфері організації нотаріальної діяльності, прийоми і способи впливу цих суб'єктів на функціонування нотаріальних органів (їх посадових осіб та прирівняних до них осіб), які реалізуються в межах адміністративно-правових норм з метою створення належних умов організації

нотаріату, забезпечення нотаріальної діяльності, порядку вчинення нотаріальних дій, з метою гарантування державою дотримання законності прав та інтересів фізичних та юридичних осіб та належної роботи нотаріату як сфери юстиції України.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, нотаріальна юрисдикція, нотаріат, нотаріальна діяльність, адміністративне право, адміністративні інструменти.

Vdovichena L. I., Fedoruk N. S. Administrative and legal support of notarial jurisdiction

In this article, the authors studies the impact of administrative law provisions on the functioning of notarial jurisdiction. It is determined that effective regulation of notarial jurisdiction contributes to increasing the level of trust in the public administration system. It is also a key element of maintaining the stability of the legal order and ensuring legal aid at a high professional level. The use of administrative instruments in the field of notarial jurisdiction contributes to the optimal interaction of notary bodies in the public administration system. And also in the legal system of the state, i.e. the formation of norms and rules agreed by the subjects in the process of mutual relations; control and adjustment of compliance with norms and standards, detection of deviations and prevention of violations of the law.

The authors identifies two parts of the impact of administrative instruments on the notarial activity: the first part is the system of public authorities and local self-government bodies which are directly involved in the process of state regulation of notarial activity; the second part is the regulatory component as a system of legal rules, legal ideas and principles which form the legislation in the field of notary and which regulate the content and process of administrative support of notarial activity.

It is established that the administrative and legal support of notarial jurisdiction covers various types aimed at the effective functioning of the notary: regulatory and legal support; organisational support; registration support; control and supervisory support; disciplinary support; information and analytical support; educational and qualification support; methodological support; human rights support; international legal support.

The author proves that administrative instruments for ensuring the functioning of notarial jurisdiction are a systemic and structured legal regulation of the notary institute, which includes external expression of administrative actions of regulatory and controlling entities in the field of notarial activities; methods and means of influence of these entities on the functioning of notary bodies (their officials and persons equated to them), which are implemented within the framework of administrative and legal norms, in order to create appropriate conditions for the organisation of notaries, provision of notarial activities, the procedure for performing notarial acts, in order to guarantee the state's observance of the legality of the rights and interests of individuals and legal entities and the proper functioning of the notary as a sphere of justice in Ukraine.

Key words: administrative and legal support, notarial jurisdiction, notary, notarial activity, administrative law, administrative instruments.

Вступ. Адміністративно-правове забезпечення нотаріальної юрисдикції є важливим інструментом належного функціонування інституту нотаріату як складової публічного адміністрування. Воно спрямоване на впорядкування відносин, пов'язаних із реалізацією нотаріусами своїх повноважень, що є гарантією правової визначеності та стабільності в правовій системі держави. Встановлення адміністративно-правових норм регулює порядок доступу

до професії нотаріуса, його професійної відповідальності та правил поведінки. Професійна діяльність нотаріусів вимагає чіткого нормативного регламентування, оскільки вона має значний вплив на захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Крім того, адміністративно-правовий контроль, який здійснюється суб'єктами публічного адміністрування за діяльністю нотаріусів забезпечує дотримання ними принципів законності, об'єктивності та неупередженості. Відповідне регулювання також передбачає і розробку механізмів дисциплінарної відповідальності за порушення професійної етики даними представниками юридичної професії. Також, важливою складовою адміністративно-правового забезпечення є як процедура допуску до здійснення нотаріальної діяльності, так і моніторинг дотримання встановлених стандартів якості вчинення нотаріальних дій. Тому, чітке визначення адміністративно-правового статусу нотаріуса забезпечує баланс між його публічно-правовими функціями та незалежністю у прийнятті рішень, в тому числі це має відношення і до нотаріусів, які провадять незалежну професійну діяльність. Ефективне регулювання нотаріальної юрисдикції сприяє підвищенню рівня довіри до системи публічного адміністрування і виступає ключовим елементом підтримання стабільності правового порядку та забезпечення правової допомоги на високому професійному рівні.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є визначення особливостей впливу адміністративно-правового забезпечення на встановлення, поширення та функціонування нотаріальної юрисдикції.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідження нотаріальної юрисдикції в контексті адміністративно-правового забезпечення є актуальним завданням сучасної юридичної науки, оскільки нотаріат виконує ключову роль у забезпеченні правової визначеності в суспільних відносинах. Вивчення питань організації та функціонування нотаріату дозволяє визначити оптимальні шляхи вдосконалення нормативно-правової бази, яка регламентує порядок вчинення нотаріальних дій. Тому, проблемні питання нотаріальної діяльності крізь призму адміністративного права досліджувалися багатьма вченими, зокрема: С.С. Розсоха, П. С. Лютиков, О. В. Кузьменко, В. Г. Чорна, Т.О. Коломоєць, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, А. А. Маржина, І. Г. Черемних, В. М. Черниш та інші. Їхні наукові напрацювання носять беззаперечну цінність в дослідженні удосконалення механізмів правового регулювання діяльності нотаріусів як суб'єктів, що виконують публічно значущі функції. Однак, дослідження нотаріальної юрисдикції у межах адміністративно-правового забезпечення дозволить сформулювати новітній комплексний підхід до визначення її меж і функцій, а відтак і з'ясувати роль та місце нотаріуса в сучасній правовій системі України, які відповідають його дійсному призначенню.

Результати дослідження. Застосування адміністративних інструментів в сфері нотаріальної юрисдикції сприяє оптимальній взаємодії органів нотаріату в системі як публічного адміністрування, так і в правовій системі держави, тобто формуванню норм і правил, що узгоджені суб'єктами в процесі взаємовідносин; контролю і коригуванню дотримання норм і стандартів, виявленню відхилень та попередженню порушень законодавства. Однак, такий стан речей ми можемо констатувати лише враховуючи так-звану «гуманізацію адміністративного права». Ми цілком поділяємо думку І.М. Шопіної, яка відзначила, що гуманізація адміністративного права вплинула й на розуміння її базових категорій. Вчена відмітила, що жорстка конструкція адміністративно-правового регулювання, яка мала фундаментальний характер для досліджень на початку 2000-х років, поступово звільняє місце для більш гнучкої категорії – адміністративно-правового забезпечення. Спрямованість адміністративно-правового регулювання передбачає формування мети такого регулювання органами держави за провідної ролі імперативного методу. Натомість, адміністративно-правове забезпечення передбачає формування мети прийняття тієї чи іншої правової норми насамперед за системою публічного адміністрування, така мета формується суб'єктами громадянського суспільства, суб'єктами господарювання, для розвитку яких є необхідними ті чи інші зміни у структурі та змісті суспільних відносин. Завданням держави за таких умов є зміна або створення за допомогою правових засобів умов, за яких мета таких суб'єктів може найбільш ефективно досягатися [1, с. 143]. Крім того, часто в зарубіжній літературі ведуть мову

про так-званий соціально-управлінський контроль, який поєднує в собі як елементи впливу громадського суспільства, так і державних органів на організацію здійснення нотаріальної діяльності. Для прикладу, соціально-економічний управлінський контроль виявився особливо добре пристосованим до суб'єктів, що надають професійні послуги, зокрема нотаріальні. По суті, він відповідає основним концепціям управлінського контролю, оскільки його особливість полягає в концепції пропонованих інструментів, спрямованих на покращення як соціальних, так і економічних показників діяльності [2].

Аналізуючи вплив адміністративних інструментів на здійснення нотаріальної діяльності, можна виділити дві взаємопов'язані та взаємообумовлені частини: перша частина – це система органів державної влади і органів місцевого самоврядування, які беруть безпосередню участь у процесі здійснення державного регулювання нотаріальної діяльності. Тобто ми ведемо мову про інституційний механізм регулювання відносин у сфері нотаріальної діяльності, який визначається як через організаційну, стимулюючу та контролюючу складові, так і правову, інформаційну та фінансову складові. Сюди ж ми відносимо і органи державної влади, місцевого самоврядування та інші суб'єкти права, що задіяні у процесі реалізації нотаріальної політики, а також їх повноваження та відносини між собою та іншими суб'єктами [3]. Адаже як відзначає В.В. Баранкова, що нотаріальний орган як обов'язковий суб'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин наділений повноваженнями щодо постановлення нотаріальних актів, обов'язкових для всіх інших суб'єктів нотаріального процесу. Владний характер повноважень нотаріуса (іншого нотаріального органу) забезпечує можливість притягнення до процесу заінтересованих осіб, що не були ініціаторами вчинення нотаріальної дії; збирання, забезпечення, дослідження та оцінку доказів; а також таку організацію процесу, що утворювала б умови для отримання заінтересованими особами очікуваного правового результату відповідно до закону, тобто забезпечувала б виконання завдань нотаріату [4, с. 129].

Щодо другої частини – нормативна складова як система правових норм, правових ідей та принципів, які утворюють законодавство в сфері нотаріату і які регулюють зміст та процес здійснення адміністративного забезпечення нотаріальної діяльності. Саме це дуже часто пов'язують із правовим механізмом нотаріальної діяльності: «Нормативна основна механізму нотаріальної діяльності покликана встановити модель здійснення нотаріальної діяльності, процесуальні права та обов'язки суб'єктів, що беруть участь в нотаріальній діяльності, правові умови здійснення нотаріальної діяльності та її юридичні наслідки для суб'єктів нотаріальних правовідносин. Функціональне призначення правової норми в механізмі нотаріальної діяльності полягає в наступному: 1) встановлення кола суб'єктів здійснення нотаріальної діяльності; 2) закріплення змісту нотаріальної діяльності (сукупність нотаріальних дій, які може вчинити відповідний суб'єкт); 3) визначення можливих та необхідних моделей поведінки суб'єктів нотаріальної діяльності, їхніх процесуальних прав та обов'язків; 4) регламентація умов і правил здійснення нотаріальної діяльності, а також її правових наслідків» [5, с. 52]. В той же час, розглядаючи нормативну складову, ми не можемо оминати увагою принципи адміністративно-правового регулювання нотаріальної діяльності. Враховуючи той факт, що принципи є основою, своєрідним базисом здійснення будь-якої діяльності, в тому числі і нотаріальної, саме вони визначають загальну спрямованість, характер та зміст такої діяльності. Тому, принципи адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності – це вихідні, фундаментальні ідеї, що концентрують у собі досягнення науки та практики, втілюють інтереси суспільства та громадянина, виконують функцію загальнонормативного орієнтиру під час здійснення цілеспрямованого впливу норм адміністративного права на суспільні відносини, що виникають у сфері нотаріальної діяльності, з метою забезпечення правових та організаційних умов реалізації прав, свобод і виконання обов'язків учасниками відповідних правовідносин, ефективного функціонування інституту нотаріату як системи органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, з метою надання їм юридичної вірогідності [6].

Отже, поняття адміністративно-правового забезпечення як системи адміністративно-правових засобів та способів і процедур їх легалізації, що здійснюється з метою створення умов для всебічної реалізації прав, свобод та інтересів людини, громадянського суспільства, суб'єктів підприємницької діяльності, а також інших суб'єктів адміністративно-правових відносин, наповнюється та підкріплюється новим правозастосовним змістом [7, с. 552]. Сама ж нотаріальна юрисдикція функціонально спрямована на гарантування інституту прав і свобод людини й громадянина, адже саме так держава (як інструмент задоволення публічних інтересів суспільства) реалізує одну зі своїх функцій, враховуючи водночас як публічні, так і приватні інтереси. Зокрема, нотаріуси набувають свої повноваження від держави, а сам нотаріат функціонує відповідно до закону й здійснює свою діяльність з дотриманням встановлених законом процедур, насамперед шляхом вчинення нотаріальних дій [8, с.148].

Адміністративно-правове забезпечення нотаріальної юрисдикції охоплює різноманітні види, спрямовані на ефективне функціонування нотаріату. Можемо виділити основні напрямки такого забезпечення: нормативно-правове забезпечення – це розробка, прийняття та впровадження нормативно-правових актів, які регулюють діяльність нотаріусів, визначають їхні повноваження, порядок вчинення нотаріальних дій та взаємодію з іншими органами; організаційне забезпечення – це діяльність органів державної влади та самоврядних органів нотаріату, спрямована на створення умов для ефективної роботи нотаріусів (підтримка інфраструктури, організація професійних спільнот тощо); реєстраційне забезпечення – це процедура отримання права на здійснення нотаріальної діяльності, що включає вимоги до професійної освіти, кваліфікаційні іспити, отримання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, реєстрація робочого місця; контрольсько-наглядове забезпечення – це здійснення контролю за дотриманням нотаріусами законодавства, правил професійної етики та стандартів якості вчинення нотаріальних дій; дисциплінарне забезпечення – це механізми притягнення нотаріусів до відповідальності за порушення норм права, етичних стандартів або неналежне виконання обов'язків; інформаційно-аналітичне забезпечення – це створення та підтримка реєстрів нотаріальних дій, обмін даними між нотаріусами, державними органами та іншими суб'єктами правовідносин; освітньо-кваліфікаційне забезпечення – це організація професійної підготовки, підвищення кваліфікації та навчання нотаріусів відповідно до вимог законодавства; методичне забезпечення – це розробка рекомендацій, інструкцій та методичних посібників для забезпечення єдиного підходу до вчинення нотаріальних дій та ведення нотаріального діловодства; правозахисне забезпечення – це механізми захисту прав нотаріусів під час виконання їхніх обов'язків, включаючи юридичну допомогу у випадках порушення їхніх прав; міжнародно-правове забезпечення – це участь у міжнародних організаціях, гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері нотаріальної діяльності. Також, до інструментів забезпечення нотаріальної діяльності науковці відносять і гарантії. Зокрема, С.С. Розсоха зазначає, що гарантії нотаріальної діяльності – це інструменти забезпечення нотаріальної діяльності, які нормативно регламентуються в спеціальному національному законодавстві та міжнародних стандартах для ефективної реалізації функціональних завдань нотаріусами, захисту їх правового становища, оптимального та належного упорядкування правовідносин у сфері нотаріату для забезпечення можливості використовувати суб'єктами нотаріальної діяльності надані їм законні права та реалізовувати покладені на них юридичні обов'язки [9, с. 50-51].

Ці напрямки мають взаємодіючий, взаємозалежний та кореляційний характер, утворюючи цілісну систему адміністративно-правового забезпечення нотаріальної юрисдикції. Звичайно, що реалізація цієї системи здійснюється цілою низкою адміністративних інструментів, що забезпечують функціонування нотаріальної юрисдикції, і які ми можемо визначити як системно-структуроване правове регулювання інституту нотаріату, що включає зовнішній вираз адміністративних дій суб'єктів регулювання та контролю в сфері організації нотаріальної діяльності, прийоми і способи впливу цих суб'єктів на функціонування нотаріальних органів (їх посадових осіб та прирівняних до них осіб), які реалізуються в межах адміністративно-правових норм з метою створення належних умов організації нотаріату,

забезпечення нотаріальної діяльності, порядку вчинення нотаріальних дій з метою гарантування державою дотримання законності прав та інтересів фізичних та юридичних осіб та належної роботи нотаріату як сфери юстиції України.

Висновки. Сьогодні дослідження нотаріальної юрисдикції в контексті адміністративно-правового забезпечення набуває особливої актуальності у зв'язку зі зростанням ролі нотаріату в забезпеченні публічних і приватних інтересів. Нотаріальна юрисдикція виконує важливу функцію у сфері захисту прав суб'єктів правовідносин, що вимагає чіткого правового регулювання та вдосконалення нормативної бази. Адміністративно-правовий аспект нотаріальної діяльності включає врегулювання порядку доступу до професії, дисциплінарної відповідальності та забезпечення якості вчинення нотаріальних дій. Зростання обсягів нотаріальних дій та їх значущості для економічного обороту вимагає від науковців уваги до механізмів адміністративного контролю та нагляду у цій сфері. Особливе значення має дослідження питань, пов'язаних із удосконаленням процедур доступу до професії нотаріуса і підвищенням рівня їхньої професійної компетенції. Важливим є також аналіз взаємодії нотаріальних органів із органами публічної адміністрації для забезпечення ефективного виконання їхніх функцій. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю узгодження нотаріальної юрисдикції з вимогами європейських стандартів адміністративного регулювання. Недосконалість чинного законодавства щодо нотаріату створює правову невизначеність, що може негативно вплинути на реалізацію прав громадян і юридичних осіб. Дослідження адміністративно-правових аспектів нотаріальної юрисдикції дозволить розробити нові підходи до правового регулювання цієї сфери. Таким чином, вивчення нотаріальної юрисдикції у площині адміністративного права є необхідною умовою вдосконалення системи нотаріату в умовах сучасних правових викликів.

Список використаних джерел:

1. Шопіна І.М. Феномен адміністративно-правового забезпечення в адміністративному праві України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 4 (42). С. 141–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2018_4_19.
2. Cappelletti L. Implementing a well-suited management control system in professional services firms: evidence from the notary public offices sector. *Recherches en Sciences de Gestion*, 2016. № 117(6), p. 53–84. URL: <https://doi.org/10.3917/resg.117.0053>.
3. Aisyiah C., Wisnuwardhani, D. Notary, public official or public official: implications for the position of notary. *Jurnal Sakrawala Hukum*. 2022. № 13(3), p. 242–252. URL: <https://doi.org/10.26905/idjch.v13i3.9012>
4. Баранкова В. В. Нотаріус як суб'єкт нотаріального процесу. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*, 2023. Т.1. Вип. 76. С. 127–134. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/281296/275501> <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.19>
5. Маржина А. А. Складові механізми нотаріальної діяльності: теоретико-правовий вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 49–54. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.8>
6. Лютіков П. С., Кузьменко О. В., Чорна, В. Г. Принципи адміністративно-правового регулювання нотаріальної діяльності: поняття та класифікація. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 8. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-8-01-04>
7. Шопіна І. М. Адміністративно-правове забезпечення та адміністративно-правове регулювання: співвідношення понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 550–554. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.96>
8. Вдовічена Л.І. Функції нотаріальної юрисдикції: підходи до розуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 147–149 URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/36>
9. Розсоха С. С. Сутність гарантії адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права. Збірник наукових праць*. Випуск 2, 2020. С. 44–51

ДІОРДЦА І.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного
та публічного права
(Київський національний університет
технологій та дизайну)

МАКУШЕВ П. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії та теорії
держави і права
(Університет митної справи
та фінансів)

ОЛІЙНИК А. Ю.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного
та публічного права
(Київський національний університет
технологій та дизайну)

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.20>**АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ
ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ**

В статті досліджуються проблеми адміністрування митних платежів та їх регулювання митним, податковим і фінансовим правом. Автори розглядають адміністрування митних платежів, аналізують митне, податкове і бюджетне законодавство, наголошують на важливості правового регулювання процесу їх адміністрування нормами фінансового права в умовах повномасштабної війни України з росією. З'ясовано, що адміністрування митних платежів є складовою системи норм фінансово-правового інституту. Пропонується визначати адміністрування митних платежів як фінансово-правовий інститут системи законів і підзаконних нормативно-правових актів, що закріплюють, регулюють та охороняють систему митних правовідносин у сфері діяльності державних органів щодо ідентифікації, обліку платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування, забезпечують їх сервісне обслуговування, організацію та контроль за сплатою митних платежів відповідно до порядку, встановленого законом.

До ознак адміністрування митних платежів як фінансово-правовий інститут запропоновано віднести: 1) систему : а) нормативно-правових актів, що вміщують правові норми реалізації фіскальної, регулюючої і контрольної функцій адміністрування митних платежів; б) митних правовідносин у сфері діяльності державних фінансових органів; 2) облік платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування; 3) організацію обслуговування та контролю за сплатою митних платежів.

В якості рекомендації пропонуємо прийняти Закон України «Про адміністрування митних платежів». В названому законі слід врегулювати правовідносини

адміністрування митних платежів щодо реалізації суб'єктами митних правовідносин названих платежів їх фіскальних, регулюючих і контрольних функцій, облік платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування, організацію їх обслуговування та контролю за сплатою митних платежів.

Ключові слова: адміністрування, митні платежі, податково-правове регулювання, фінансово-правове регулювання, фінансово-правовий інститут, воєнний стан.

Diorditsa I. V., Makushev P. V., Oliynyk A. Yu. Administration of customs payments as a financial and legal institution

The article examines the problems of administration of customs payments and their regulation by customs, tax and financial law. The authors consider the administration of customs payments, analyze customs, tax and budget legislation, emphasize the importance of legal regulation of the process of their administration by the norms of financial law in the conditions of a full-scale war between Ukraine and Russia. It was found that the administration of customs payments is a component of the system of norms of the financial and legal institute. It is proposed to define the administration of customs payments as a financial and legal institution of the system of laws and by-laws, which establish, regulate and protect the system of customs legal relations in the sphere of activity of state bodies regarding the identification, accounting of payers of customs contributions and objects of customs taxation, and ensure their service maintenance, organization and control over the payment of customs payments in accordance with the procedure established by law. The features of customs administration as a financial and legal institution are proposed to include: 1) a system of: a) legal acts containing legal norms for the implementation of fiscal, regulatory and control functions of customs administration; b) customs legal relations in the sphere of activity of state financial bodies; 2) accounting of payers of customs fees and objects of customs taxation; 3) organization of service and control over the payment of customs payments. As a recommendation, we propose to adopt the Law of Ukraine "On Administration of Customs Payments". The said law should regulate the legal relations of the administration of customs payments regarding the implementation by the subjects of customs legal relations of the said payments of their fiscal, regulatory and control functions, accounting of payers of customs contributions and objects of customs taxation, organization of their service and control over the payment of customs payments.

Key words: administration, customs payments, tax and legal regulation, financial and legal regulation, financial and legal institute, martial law.

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли в Україні іде повномаштабна війна з росією податкова і митна політика є важливим важелем формування ефективної економічної політики в Україні і країнах світу. Адміністрування податків, зборів, платежів та удосконалення правового регулювання податкової і митної діяльності контролюючих органів має значення для підвищення ефективності регулювання митних відносин, обліку платників митних внесків та об'єктів митних платежів, організації їх ідентифікації, забезпечення сервісного обслуговування таких платежів, організації та контролю за їх сплатою відповідно до порядку, встановленого законом [1]. Метою нашого дослідження є потреба удосконалення змісту адміністрування митних платежів як фінансово-правового інституту. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: а) проаналізувати окремі праці авторів щодо адміністрування податкових і митних платежів; б) сформулювати поняття адміністрування митних платежів як фінансово-правового інституту; в) запропонувати висновки і рекомендації по предмету дослідження.

Аналіз останніх публікацій. Серед наукових праць по проблемі проаналізуємо роботи окремих авторів. Так, Батанова Л.О. Карпенко Г.Л., Коваль Н.О. досліджують етапи становлення та розвитку інституту адміністрування митних платежів в Україні і наголошують на тому, що з 90-х років ХХ ст. і по теперішній час названий інститут адміністрування сформувався і отримав свій новий розвиток. В цей час були прийняті такі нормативно-правові акти, як: а) Закон України "Про митну справу в Україні" від 25.06.1991 р.; б) Закон України «Про Митний тариф України» від 05.04. 2001 р. та від 19.09.2013 р.; в) Митний кодексу України який набрав чинності з 1 січня 2004 р. З цього названі автори роблять висновок, що період з серпня 1991 р. по 1 січня 2004 р. слід розглядати як етап становлення законодавства у сфері адміністрування митних платежів. Вони визначають адміністрування митних платежів як організаційно-розпорядчу діяльність у сфері управління, із застосуванням адміністративних, фінансових методів та інформаційних технологій у сфері сплати митних платежів з метою реалізації завдань та функцій органів доходів і зборів (ОДЗ) України при здійсненні державної митної справи. Дані авторки виокремлюють дві форми діяльності ОДЗ України як суб'єктів публічної адміністрації: правову та неправову (організаційну). Правова форма діяльності ОДЗ як суб'єктів адміністрування митних платежів – це форма діяльності, яка безпосередньо визиває правові наслідки, пов'язані з встановлення чи застосування норм права. Серед них необхідно виділити: 1) видання правових актів адміністрування; 2) прийняття адміністративних актів; 3) укладання адміністративних угод; 4) здійснення інших юридичних дій [2, с. 6, 9–10].

Отже, слід зробити висновок, що фінансово-правовий інститут адміністрування митних платежів може досліджуватися як організаційно-розпорядча діяльність у сфері управління, із застосуванням адміністративних, фінансових методів та інформаційних технологій урегульованих фінансово-правовими нормами у сфері сплати митних платежів.

Беспалова А. О. досліджує правове регулювання адміністрування податків і зборів в Україні. Фінансово-правову організацію забезпечення публічних інтересів у податковій сфері вона досліджує як окремі елементи механізму податкового адміністрування, а саме: а) систему органів податкового адміністрування; б) правовий статус інших суб'єктів податкового адміністрування; в) податковий обов'язок як об'єкт податкового адміністрування; г) фінансово-правову характеристику окремих форм податкового адміністрування. Функції податкового адміністрування Беспалова А. О. класифікує на: фіскальну, регулюючу, контрольну [3, с. 4, 9–15].

Отже, Беспалова А. О. серед окремих елементів механізму податкового адміністрування розглядає фінансово-правову характеристику окремих форм податкового адміністрування.

Возний М.В., досліджуючи фінансово-правове регулювання контролю за сплатою митних платежів вважає, що складовим адміністрування митних платежів є контроль правильності обчислення, своєчасності та повноти сплати митних платежів. Возний М.В. робить висновок про те, що контроль за сплатою митних платежів є невід'ємною складовою адміністрування митних платежів та видом публічного фінансового контролю, оскільки такий контроль здійснюється у процесі формування грошових коштів і спрямований на наповнення державного бюджету за рахунок митних платежів, які справляються під час або у зв'язку з переміщенням предметів через митний кордон України [4, с. 63, 65].

Отже, Возний М.В. до функцій адміністрування митних платежів як складових фінансово-правового інституту відносить регулюючу і контрольну та видом публічного фінансового контролю.

Концева Л.О. визначає фінансовий контроль у митній справі як врегульовану правовими нормами діяльність посадових осіб митних органів щодо перевірки достовірності декларування товарів, що переміщуються через митний кордон України, а також виконання деклараціями фінансових зобов'язань перед державою. Концева Л.О. розглядає фінансову діяльність митних органів як врегульовану нормами права систему дій митних органів щодо забезпечення надходжень до Державного бюджету, передбачених законодавством обов'язкових

платежів, що сплачуються платниками податків при переміщенні товарів та транспортних засобів через митний кордон, та використання митними органами бюджетних коштів для здійснення їх повноважень у межах визначених законом бюджетних асигнувань [5, с. 16].

Отже, Концева Л.О. розуміє під фінансовим контролем систему правових норм які регулюють діяльність посадових осіб митних органів щодо адміністрування митних платежів як фінансово-правовий інститут.

Найденко О.Є. та Тихомірова Д.В., досліджуючи роль митних платежів в митній політиці України роблять висновок про те, що митні платежі є невід'ємною частиною захисту вітчизняного виробника від іноземних компаній, підтримання балансу між зовнішнім та внутрішнім ринками. Для підтримання їх необхідності потрібно вдосконалити митне законодавство, у тому числі щодо адміністрування митних платежів, щоб сучасні правила не давали можливостям громадянам та митним органам користуватись прогалинами закону [6, с. 184].

Отже, Найденко О.Є. та Тихомірова Д.В. вважає, що з метою удосконалення адміністрування митних платежів як фінансово-правового інституту є потреба вдосконалювати митне законодавство, включаючи і фінансово-правове.

Озеруга О.В. робить висновок про те, що недостатнє нормативне врегулювання досліджуваних відносин, невизначеність сутності і специфіки фінансово-правового регулювання щодо адміністрування митних платежів негативно впливає на практичну діяльність уповноважених органів публічної влади у сфері реалізації державної митної політики та перешкоджає усуненню прогалин у правовому регулюванні митних правовідносин [7, с. 109].

Отже, Озеруга О.В., дослідивши стан наукової розробки фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів в Україні, робить висновок про недостатність урегульованих правовідносин, що перешкоджає усуненню прогалин у правовому регулюванні адміністрування митних платежів.

Прокіпчук Л.І. робить висновок про визначення системи адміністрування митних платежів як сокупності правовідносин між суб'єктами адміністрування митних платежів та підконтрольних їм суб'єктів для забезпечення реалізації повного та постійного надходження митних платежів до бюджету та сприяння розвитку економіки і її захисту [8, с. 120].

Отже, Прокіпчук Л.І. вважає, що система адміністрування митних платежів включає в себе правові норми які регулюють правовідносини між суб'єктами адміністрування митних платежів та суб'єктами, що забезпечують реалізацію постійного надходження митних платежів до бюджету сприяння розвитку економіки і її захисту.

Радченко О.М. пропонує досліджувати такі ознаки адміністрування митних платежів: 1) адміністрування митних платежів має фіскальний характер. 2) адміністрування митних платежів володіє всіма характеристиками управлінської діяльності; 3) суб'єктами адміністрування митних платежів є митні органи держави, з одного боку, і платники митних платежів, з іншого боку; 4) до органів, які безпосередньо не здійснюють адміністрування митних платежів, але сприяють його здійсненню, слід відносити: а) Державну казначейську службу України, б) Рахункову палату; 5) адміністрування митних платежів регулюється митним та податковим законодавством України; 6) адміністрування митних платежів здійснюється у двох формах – правова і неправова. Правова форма виражається в прийнятті нормативно-правових актів Державною фіскальною службою України. Неправова форма виражається в проведенні організаційних, розпорядчих заходів, нарад, планування, прогнозу, які не мають юридичного значення, однак, створюють передумови для здійснення правових форм; 7) напрямками адміністрування митних платежів є їх стягнення (в тому числі примусове стягнення), контроль за правильністю обчислення і своєчасністю сплати, а також зарахування і розподіл сум митних платежів [9, с. 141]. Адміністрування митних платежів Радченко О. М. визначає як напрям фінансової діяльності держави, що здійснюється митними органами України, який включає справляння митних платежів (у тому числі їх примусове стягнення) і контроль за правильністю обчислення і своєчасністю їх сплати з метою поповнення доходної частини державного бюджету України [9, с. 141].

Отже, Радченко О. М. до органів, які безпосередньо не здійснюють адміністрування митних платежів, але сприяють його здійсненню відносять: а) Державну казначейську службу України, б) Рахункову палату. На його думку, адміністрування митних платежів регулюється митним та податковим законодавством України і здійснюється у двох формах правовій і неправовій.

Результати дослідження. Проаналізувавши наукові праці окремих авторів з урахуванням предмету дослідження, є потреба зосередитися на правових і неправових формах фіскальної, регулюючої і контрольної функцій адміністрування митних платежів, як фінансово-правового інституту. Правове регулювання адміністрування митних платежів здійснюється податковим, митним і частково бюджетним кодексами України. Податковий кодекс України (ст.14.1.1-1) визначає адміністрування митних платежів, як сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою платежів відповідно до порядку, встановленого законом [1]. Митний кодекс України закріплює правове регулювання адміністрування митних платежів в розділах IX, X, XI та ін. [10]. Бюджетний кодекс України закріплює правові засади функціонування бюджетної системи України, її принципи, основи бюджетного процесу і міжбюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства [11]. Закон України від 26 січня 1993 року «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» урегулював правові та організаційні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні [12]. Пропонуємо прийняти Закон України «Про адміністрування митних платежів». В запропонованому законі слід врегулювати правовідносини адміністрування митних платежів щодо реалізації суб'єктами митних правовідносин названих платежів їх фіскальних, регулюючих і контрольних функцій, облік платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування, організацію їх обслуговування та контролю за сплатою митних платежів.

Висновки. Адміністрування митних платежів як фінансово-правовий інститут – це система законів і підзаконних нормативно-правових актів, що закріплюють, регулюють та охороняють систему митних правовідносин у сфері діяльності державних органів щодо організації ідентифікації, обліку платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування та забезпечення їх сервісного обслуговування, контроль за сплатою митних платежів відповідно до порядку, встановленого законом.

До ознак адміністрування митних платежів як фінансово-правовий інститут слід віднести: 1) систему : а) нормативно-правових актів, що вміщують правові норми реалізації фіскальної, регулюючої і контрольної функцій адміністрування митних платежів; б) митних правовідносин у сфері діяльності державних фінансових органів; 2) облік платників митних внесків та об'єктів митного оподаткування; 3) організацію обслуговування та контролю за сплатою митних платежів.

В якості рекомендації пропонуємо прийняти Закон України «Про адміністрування митних платежів».

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст. 112. Поточна редакція від 01.10.2024.
2. Батанова Л.О., Карпенко Г.Л., Коваль Н.О. Адміністрування митних платежів: навчально-методичний посібник (для студентів денної та заочної форм навчання) / Л.О. Батанова, Г.Л. Карпенко, Н.О. Коваль. Чернівці, 2018. 88 с.
3. Беспалова А.О. Правове регулювання адміністрування податків і зборів в Україні. Автореф. дис. к. ю. н. Спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 23 с.

4. Возний М.В. Фінансово-правове регулювання контролю за сплатою митних платежів. *Проблеми реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права в Україні* : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (8 жовтня 2024 р., м. Київ, КНУТД) / відп. ред. А.Ю. Олійник, Ю. В. Оніщик. К.: КНУТД, 2024. С. 63-67.

5. Концева Л.О. Фінансовий контроль у митній справі. Автореф. дис. к. ю. н. Спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2012. 23 с. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2012. 22 с.

6. Найденко О.Є. Роль митних платежів в митній політиці України. *Інфраструктура ринку*. 2021180-185. Випуск 60. С. 180–185.

7. Озеруга О.В. Стан наукової розробки фінансово-правового регулювання адміністрування митних платежів в Україні. *Науковий вісник гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 1. С. 107–109.

8. Прокіпчук Л. І. Система адміністрування митних платежів : теоретичні основи та інституційні засади розвитку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 216. Випуск 5(121). С. 116–120.

9. Радченко О. М. Адміністрування митних платежів як фінансово-правова категорія. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 137–142.

10. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552– Поточна редакція від 31.10.2024.

11. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572. Поточна редакція від 21.09.2024.

12. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січня 1993 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 13. Ст. 110. Поточна редакція від 30.06.2024.

МАКЕЄВ С. О.,
аспірант кафедри адміністративного
права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.92

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.21>

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ДЛЯ ПРИПИНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ (ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ)

Стаття присвячена аналізу особливостей законодавчого регулювання підстав для припинення державної служби у державах-членах Європейського Союзу. Охарактеризовано підстави для припинення державної служби у Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, ФРН, Франції, Хорватії та інших державах-членах Європейського Союзу. Зазначається, що у більшості держав-членів Європейського Союзу впроваджується та набуває розвитку підхід, за якого підстави для припинення державної (публічної, цивільної) служби регулюються переважно нормами адміністративного права у спеціальних законах про державну (публічну, цивільну) службу. При цьому, вагоме значення відводиться адміністративно-правовому регулюванню вичерпного переліку підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби, що розглядається не лише як передумова для розбудови професійної, ефективної та стабільної державної (публічної, цивільної) служби, а й як необхідна гарантія забезпечення прав державних службовців, захисту їх від свавільної поведінки зі сторони суб'єктів призначення. Проведений аналіз показав відмінність законодавчої термінології держав-членів Європейського Союзу у регулюванні підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби. Підкреслено, що у законодавстві держав-членів Європейського Союзу мають місце різні підходи стосовно визначення підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби, які різняться як кількісними, так і якісними характеристиками, групуванням таких підстав, рівнем деталізації регулювання їх змісту, складових тощо. На підставі узагальнення європейського досвіду зроблено висновок, що усі підстави для припинення державної служби, які закріплюються спеціальними законами держав-членів Європейського Союзу, можна поділити на такі основні групи: а) ініціатива суб'єкта призначення (адміністрації); б) ініціатива державного (публічного, цивільного) службовця; в) настання обставин, які не залежать від волі сторін.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, припинення державної служби, звільнення з державної служби, підстави, європейський досвід.

Makeiev S. O. Legislative Regulation of the Grounds for Termination of Civil Service (Experience of European Union Member States)

The article is devoted to analyzing the legislative regulation of grounds for the termination of civil service in the European Union member states. It examines the grounds for termination of civil service in Bulgaria, Estonia, Lithuania, Poland, Slovakia, Germany, France, Croatia, and other EU member states. The article notes that in most EU member states, a growing trend is observed in which the grounds for termination of civil (state, public) service are primarily regulated by administrative law through special laws on civil (state, public) service. Significant emphasis is placed

on exhaustive list of grounds for termination of civil (state, public) service. This approach is viewed not only as a prerequisite for building a professional, efficient, and stable civil (public) service but also as an essential guarantee for safeguarding the rights of civil servants and protecting them from arbitrary actions by appointing authorities. The conducted analysis revealed differences in the legislative terminology of the European Union member states regarding the regulation of grounds for the termination of public (state, civil) service. The article highlights that EU member states adopt diverse approaches to defining the grounds for termination of civil (state, public) service, differing in both quantitative and qualitative characteristics, grouping of such grounds, the level of detail in regulating their content, components, etc. Based on the generalization of European experience, it concludes that all grounds for termination of civil service outlined in the special laws of EU member states can be categorized into the following main groups: a) at the initiative of the appointing authority (administration); b) at the initiative of the civil (state, public) servant; c) due to circumstances beyond the control of the parties.

Key words: *public service, civil service, termination of civil service, dismissal from civil service, grounds, European experience.*

Вступ. Реалізація євроінтеграційного курсу України зумовлює необхідність реформування вітчизняної публічної служби з метою приведення її до європейських стандартів. Поряд з іншим це стосується й державної служби як одного з основних видів публічної служби в Україні, від якого безпосередньо залежить ефективність вироблення та впровадження державної політики у різних сферах, забезпечення прав і свобод людини і громадянина. При цьому, невід’ємною складовою реформи є європеїзація законодавства України про державну службу в частині регламентації процедур вступу на державну службу, її проходження та припинення, визначення правового статусу державних службовців, врегулювання засобів та механізмів, які дозволили б забезпечити гарантії та захист державних службовців від протиправної та свавільної поведінки зі сторони суб’єктів призначення та керівників державної служби в державних органах. Наведені обставини зумовлюють актуальність дослідження європейських підходів у сфері організації та правового забезпечення державної служби, законодавчого регулювання державної служби у державах-членах Європейського Союзу, у тому числі стосовно особливостей припинення державної служби, його підстав та процедури, гарантій прав державних службовців, які звільняються, тощо.

Аналіз досліджень та публікацій. Припинення державної служби неодноразово було предметом наукового аналізу низки вчених-адміністративістів, як-то В. Б. Авер’янова, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, Л. Р. Білої-Гіунової, А. В. Боровика, Т. Є. Кагановської, С. В. Ківалова, А. В. Кірмача, Т. О. Коломоєць, В. Я. Малиновського, Н. П. Матюхіної, О. С. Проневича, С. А. Федчишина, Г. В. Фоміч та ін. Досліджували різні аспекти припинення державної служби й на рівні дисертаційних робіт, з-поміж яких праці В. А. Христенка «Організаційно-правові засади припинення державної служби» (2013 р.), Ю. Г. Фаєр «Припинення державної служби як інститут адміністративного права» (2015 р.), О. Р. Кравчука «Припинення державної служби за порушення присяги» (2021 р.) та ін. У свою чергу, в умовах набуття Україною статусу держави-кандидата на членство в Європейському Союзі, активного реформування державного управління, прийняття нового Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. та іншого оновлення законодавства України про державну службу в умовах його європеїзації вимагається проведення подальших досліджень у сфері припинення державної служби, насамперед у контексті євроінтеграційної проблематики, що поряд з іншим потребує перегляду раніше сформульованих пропозицій та висновків. Ці та інші обставини зумовлюють поставку **завдань цієї наукової статті**, що полягає у висвітленні особливостей врегулювання підстав для припинення державної служби відповідно до законодавства держав-членів Європейського Союзу.

Результати дослідження. Загалом під «підставою» у довідкових джерелах розуміється «основа», «те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь» тощо [2, с. 966]. Підставами ж для припинення державної служби можна вважати конкретні життєві обставини – юридичні факти (дії або події), з якими законодавство пов’язує необхідність припинення державно-службових відносин та видання суб’єктом призначення акту про звільнення державного службовця [5, с. 184]. У літературі підстави для припинення державно-службових відносин поділяють за джерелами волевиявлення на такі види: а) юридичні факти – події, обставини, що породжують підстави для припинення державної служби та є незалежними ні від волі державного службовця, ні від органу державної влади; б) юридичні факти – дії органу державної влади (до них належать усі види звільнення державного службовця з ініціативи органу або його керівника); в) юридичні факти – дії державного службовця (звільнення з ініціативи державного службовця); г) юридичні факти – дії органу державної влади та державного службовця (звільнення за угодою сторін) [3, с. 325].

Проведений аналіз показав відмінність законодавчої термінології держав-членів Європейського Союзу у регулюванні підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби. Водночас, враховуючи правову природу підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби як юридичних фактів – підстав виникнення, зміни або припинення правовідносин, то виглядає логічним, що у багатьох державах-членах Європейського Союзу відповідна термінологія текстуально пов’язується саме із категорією правовідносин (як-то «закінчення правових відносин з державним органом» – у ФРН [4, с. 235], «припинення відносин із працевлаштування на цивільній службі» – у Словаччині [14], «припинення службових відносин» – у Болгарії [7], «припинення відносин державної цивільної служби» у Латвії [10] або ж «звільнення від служби» – у Естонії [9], «остаточне припинення виконання службових обов’язків, що тягне виключення з кадрового складу та втрату статусу службовця» – у Франції [4, с. 163] тощо). Привертає увагу й відмінність підходів до співвідношення понять. Наприклад, у Законі Литви «Про публічну службу» від 08.07.1999 р. надається єдиний перелік підстав для «звільнення публічного службовця» та «припинення публічної служби» [11, ст. 51], чим по суті ототожнюються ці поняття; у Законі Хорватії «Про цивільних службовців» від 20.07.2005 р. «звільнення» є одним із видів «припинення цивільної служби» [8, ст. 132]; у Законі ФРН «Про статус чиновників» від 05.02.2009 р. «звільнення», «вихід у відставку» та «втрата прав чиновника» визначаються в межах «закінчення правових відносин з державним органом» у [4, с. 235–243]; у Кодексі цивільних службовців Греції від 09.02.1999 р. розмежовуються «смерть», «відставка», «втрата посади» та «звільнення з посади» як складові «припинення дії службового договору» (ст.ст. 148–157) [4, с. 584–588] тощо.

Належне законодавче врегулювання вичерпного та чіткого переліку підстав для припинення державної служби є важливим не лише з метою забезпечення професіоналізму, ефективності та стабільності державної служби, а й розглядається у державах-членах Європейського Союзу як необхідна гарантія забезпечення та захисту прав державних службовців. Не випадково у п. 16 *Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи № R (2000) 6 «Про статус публічних службовців в Європі»* від 24.02.2000 р. наголошується: по-перше, що звільнення публічних службовців повинно відбуватися лише у тих випадках та з тих причин, які обумовлені законом; по-друге, у будь-якому випадку, мають бути наявними засоби правового захисту публічних службовців від зловживання повноваженнями. У додатку до Рекомендацій пояснюється таке: «у п. 16 не визначаються основні причини для звільнення: цей крок може бути добровільним, тобто за власним бажанням публічного службовця (у т.ч. за незгоди уповноваженого керівника), або вимушеним (тобто не за бажанням службовця). Пункт не містить переліку різних форм вимушеного звільнення, до яких, зокрема, можуть належати вимушений вихід на пенсію за віком чи непрацездатністю, ліквідація посади, дисциплінарне покарання, фахова невідповідність, або невиконання умов, визначених при прийнятті на публічну службу (наприклад, засудження у кримінальній справі, втрата певного правового статусу чи громадянства). При цьому ... звільнення може відбуватися лише на

законних підставах, з визначенням його обставин і причин» [4, с. 701, 712]. Наведені норми «м'якого» права («soft» law) є авторитетним орієнтиром для європейських держав, що враховуються при вдосконаленні законодавства про публічну службу.

У визначенні підстав для припинення публічної служби у державах Європи мають місце різні підходи, однак переважає саме адміністративний підхід визначення таких підстав у спеціальних законах про публічну службу, а не трудовим законодавством [1, с. 92]. До того ж, поширення набуває саме вичерпний характер врегулювання таких підстав. Як приклад можна відзначити Закон Франції «Про права і обов'язки службовців» від 13.07.1983 р., у ст. 24 якого закріплено вичерпний перелік підстав для «остаточного припинення виконання службових обов'язків, що тягне виключення з кадрового складу та втрату статусу службовця». З-поміж таких підстав: вихід на пенсію; вихід у прийняту за всіма правилами відставку; звільнення; усунення від посади [4, с. 163]. Водночас, наприклад, у Законі Словенії «Про цивільних службовців» від 11.06.2002 р. має місце закріплення невичерпного переліку підстав для припинення цивільної служби, адже допускається регулювання цього питання й іншими нормативно-правовими актами. Зокрема, у ст. 153 цього Закону унормується, що трудові відносини цивільних службовців припиняються: по закінченню строку трудового договору; за письмовою угодою про розірвання трудового договору; за ініціативою цивільного службовця щодо розірвання трудового договору; за ініціативою роботодавця щодо розірвання трудового договору; у разі смерті цивільного службовця; у разі, якщо цивільний службовець не пройшов відповідний професійний іспит, що є умовою трудового договору; в інших випадках, передбачених цим Законом або іншими нормативно-правовими актами, що регулюють трудові відносини цивільних службовців [15].

У законах про державну (цивільну, публічну) службу низки європейських держав підстави для припинення служби об'єднані у певні групи. Відзначимо Закон Хорватії «Про цивільних службовців» від 20.07.2005 р., який містить Розділ 13 «Припинення цивільної служби». По-перше, у ст. 132 закріплено перелік підстав для припинення цивільної служби (угода сторін; закінчення строку служби; звільнення; обставини в силу закону; інший спосіб, що передбачений законом). По-друге, у наступних ст.ст. 134-137 Закону має місце деталізоване нормативне врегулювання складових кожної із наведених підстав [8]. Подібний підхід впроваджено у Законі Чехії, у якому розмежовуються підстави припинення службових відносин: а) службовим органом; б) на вимогу службовця; в) на підставі закону [6, с. 638]. Відповідно до § 39 Закону Словаччини «Про цивільну службу» від 01.02.2017 р. відносин із працевлаштування на цивільній службі припиняються: а) у разі відкликання особи із займаної посади за ініціативою державного органу; б) у разі застосування дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення з постійної цивільної служби, звільнення з тимчасової цивільної служби або звільнення з підготовчої цивільної служби; в) за письмовою заявою цивільного службовця; г) під час випробувального строку; ґ) у разі завершення тимчасової цивільної служби; д) з підстав «ex statuto»; е) у випадку смерті цивільного службовця. При цьому, § 40-43 Закону Словаччини деталізують складові відповідних підстав для припинення цивільної служби та їх зміст [14].

У Законі Болгарії «Про державного службовця» від 27.08.1999 р. (Глава VI «Припинення службових правовідносин») закріплено перелік загальних підстав для припинення службових правовідносин: а) за взаємною письмовою згодою сторін; б) якщо наказ про припинення службових правовідносин буде відмінено органом призначення або судом, і державний службовець не з'явиться, щоб зайняти свою посаду протягом встановленого строку; в) коли державний службовець не може виконувати покладеної на нього роботи внаслідок хвороби, яка призвела до тривалої втрати працездатності, або через медичні протипоказання, зроблені на основі висновку експертно-трудої медичної комісії; г) через несумісність у випадках, передбачених ч. 2 ст. 7 (невідповідність умовам призначення на посаду державного службовця – *Авт.*); ґ) коли державний службовець є засудженим до позбавлення волі за умисний злочин загального характеру; д) після закінчення строку, на який державного службовця було призначено; е) після завершення строку заміни іншого державного

службовця; є) у зв'язку зі смертю державного службовця; ж) через переведення на державну службу в іншу адміністрацію за письмовою згодою між державним службовцем і органом призначення (ст. 103). Водночас, поряд із загальними підставами припинення службових правовідносин у Законі Болгарії у окремих статтях врегульовані й такі підстави як: «одностороннє припинення службових правовідносин з боку державного службовця» (ст. 105), «одностороннє припинення службових правовідносин органом призначення з попередженням» (ст. 106), «одностороннє припинення службових правовідносин без попередження» (ст. 107), «припинення службових правовідносин з ініціативи органу призначення з об'єктивним відшкодуванням» (ст. 107а) та ін. [7].

Своєю чергою, у низці європейських державах має місце підхід, за якого закони про державну (цивільну, публічну) службу не передбачають групування підстав для припинення служби. Наприклад, у Законі Естонії «Про публічну службу» від 25.01.1995 р. підстави для звільнення від служби не об'єднані у певні групи, а викладаються умовно «списком» – окремій підставі звільнення від служби присвячений окремий параграф Закону. Зокрема, це такі підстави звільнення: 1) у зв'язку із закінченням терміну служби (§ 113); 2) за ініціативою чиновника (§ 114); 3) у зв'язку із ліквідацією адміністративної установи (§ 115); 4) у зв'язку зі скороченням штату (§ 116); 5) через невідповідність займаній посаді (§ 117); 6) у зв'язку із вчиненням дисциплінарного проступку (§ 118); 7) через тривалу непрацездатність (§ 119); 8) за віком (§ 120); 9) у зв'язку із набуттям законної сили обвинувальним вироком (§ 123); 10) у зв'язку із порушенням правил прийому на службу (§ 124); 11) звільнення близького родича чи свояка (§ 125); 12) у зв'язку із обранням чиновника членом Рійгікогу чи членом Європейського Парламенту чи Президентом Республіки (§ 126); 13) у зв'язку із вступом на іншу посаду в іншій адміністративній установі (§ 127); 14) у зв'язку зі зміною громадянства (§ 128); 15) у випадку смерті (§ 129). Окремими параграфами врегульовані особливості звільнення від служби канцлера міністерства у зв'язку з відсутністю узгодженості дій міністра і канцлера (§ 113-1), звільнення від служби помічника міністра (§ 113-2) та звільнення від служби повітового старійшини у зв'язку з незадовільною співпрацею між Міністром регіональних відносин і повітовим старійшиною (§ 113-3). У контексті естонського досвіду привертає увагу й те, що у Законі Естонії поряд зі «звільненням від служби» врегульовано також інститут «призупинення службових відносин» та визначено перелік його підстав [9, § 107-111].

Звернемось до законів інших європейських держав. Так, у Законі Румунії «Про цивільних службовців» від 08.12.1999 р. передбачається Глава 3 Розділу IX «Припинення трудових відносин». Відповідно до ст. 89 припинення трудових відносин цивільних службовців здійснюється за таких обставин: а) звільнення за власним бажанням; б) переведення; в) звільнення з посади; г) відсторонення від посади; г) вихід на пенсію відповідно до положень закону або у випадку, якщо утримання на посаді повторно працевлаштованого пенсіонера більше не є необхідним; д) смерть [13].

Заслуговує на увагу Закон Польщі «Про цивільну службу» від 21.11.2008 р., котрий містить Розділ 5 «Зміна та припинення трудових відносин у цивільній службі». Зокрема, у ст. 70 врегульовано, що трудові відносини цивільного службовця припиняються у випадках: а) відмови від складення Присяги; б) втрати громадянства держави, яка є членом Європейського Союзу або іншої держави, громадяни якої відповідно до міжнародних угод чи законодавства Співтовариства мають право працювати на території Польщі; в) набрання законної сили рішення про застосування дисциплінарного стягнення у вигляді виключення з цивільної служби; г) набрання законної сили вироком за умисний злочин або умисний податковий злочин; г) набрання законної сили рішення про позбавлення громадянських прав або права працювати на посаді цивільного службовця; д) відсутності на роботі протягом трьох місяців через попереднє ув'язнення; е) відмови виконати рішення про переведення, передбачене ст.ст. 62 та 63, або відмови приступити до виконання обов'язків в установі, до якої цивільного службовця було переведено відповідно до ст. 66 цього Закону. При цьому, польський закон передбачає, що «положення Кодексу законів про працю та інших норм

трудового права застосовуються до всіх питань, не врегульованих цим Законом, які стосуються трудових відносин у цивільній службі» (ст. 9) [12].

Висновки. Підсумовуючи слід наголосити, що у більшості держав-членів Європейського Союзу впроваджується та набуває розвитку підхід, за якого підстави для припинення державної (публічної, цивільної) служби регулюються переважно нормами адміністративного права у спеціальних законах про державну (публічну, цивільну) службу. При цьому, вагоме значення відводиться адміністративно-правовому регулюванню вичерпного переліку підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби, що розглядається не лише як передумова для розбудови професійної, ефективної та стабільної державної (публічної, цивільної) служби, а й як необхідна гарантія забезпечення прав державних службовців, захисту їх від свавільної поведінки зі сторони суб'єктів призначення. У законодавстві держав-членів Європейського Союзу мають місце різні підходи стосовно визначення підстав для припинення державної (публічної, цивільної) служби, що різняться як кількісними, так і якісними характеристиками, групуванням таких підстав, рівнем деталізації регулювання їх змісту, складових тощо. У свою чергу, узагальнення європейського досвіду дозволяє усі підстави для припинення державної служби, що закріплюються спеціальними законами держав-членів Європейського Союзу, поділити на такі основні групи: а) ініціатива суб'єкта призначення (адміністрації); б) ініціатива державного (публічного, цивільного) службовця; в) настання обставин, що не залежать від волі сторін (об'єктивних обставин).

Список використаних джерел:

1. Біла-Тіунова Л. Р., Панова Н. С., Тодошак О. В., Фаєр Ю. Г. Припинення державної служби як інститут адміністративного права: монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 236 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
3. Оболенський О. Ю. Державна служба: підруч. Київ : КНЕУ, 2006. 472 с.
4. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України: монографія / за заг. ред. В. П. Тимошука, А. М. Школика. Київ : Конус-Ю, 2007. 735 с.
5. Федчишин С. А. Підстави припинення дипломатичної служби України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. № 4. Т. 31 (70). С. 183–189.
6. Феніч Я. В. Деякі аспекти припинення державної служби в Україні та країнах Європейського Союзу. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електрон. наук. вид. 2024. Вип. 5. С. 636–640. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/313127/304165> (дата звернення: 28.12.2024)
7. Law of Bulgaria «On State Servant» of 27.08.1999. URL: <https://aref.government.bg/sites/default/files/2023-03/%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%20%D0%97%D0%90%20%D0%94%D0%AA%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%AF%20%D0%A1%D0%9B%D0%A3%D0%96%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9B.pdf> (дата звернення: 28.12.2024)
8. Law of Croatia «On Civil Servants» of 20.07.2005, URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/92835/112671/F-354339813/HRV72144%20Eng.pdf> (дата звернення: 28.12.2024)
9. Law of Estonia «On Civil Service» of 13.06.2012, RT I, 06.07.2012, 1. URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94835/111444/F-595991419/EST-94835.pdf> (дата звернення: 28.12.2024)
10. Law of Latvia «On State Civil Service» of 07.09.2000. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=10944> (дата звернення: 28.12.2024)
11. Law of Lithuania «On Public Service» of 20.06.2018, XIII-1370. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/cad5a783834211e89188e16a6495e98c/asr> (date of access: 28.12.2024)
12. Law of Poland «On Civil Service» of 21.11.2008, URL: <https://www.gov.pl/web/civilservice/legal-framework> (дата звернення: 28.12.2024)

13. Law of Romania «On Civil Servants» of 08.12.1999, № 188/1999 https://world.moleg.go.kr/cms/commonDown.do?DLD_CFM_NO=Y8J0PK26OEFLOUPQCGZV&FL_SEQ=4637 (дата звернення: 28.12.2024)

14. Law of Slovakia «On Civil Service and Amendment of Certain Laws» of 01.02.2017, № 55/2017. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2017/55/> (date of access: 28.12.2024)

15. Law of Slovenia «On Civil Servants» of 11.06.2002, № 2759. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN012613.pdf> (дата звернення: 28.12.2024)

МАТВСЄВ О. М.,
аспірант кафедри кримінально-правових
дисциплін та судочинства
(Сумський державний університет)

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.22>

РЕАЛІЗАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ПРИНЦИПІВ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню трьох основоположних принципів здійснення оборонних закупівель в Україні, які відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування системи державних оборонних закупівель. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю глибокого аналізу механізмів реалізації принципів оборонних закупівель в умовах воєнного стану та пошуку оптимальних шляхів їх адаптації до сучасних викликів у сфері національної безпеки і оборони.

У статті здійснено детальний аналіз принципу своєчасності та відповідності прийнятим рішенням щодо захисту національних інтересів України, досліджено його нормативно-правове забезпечення та механізми практичної реалізації. Розкрито особливості впровадження цього принципу через систему середньострокового оборонного планування та його взаємозв'язок із виконанням державних цільових програм розвитку озброєння та військової техніки. Особлива увага приділена аналізу практичних аспектів забезпечення гнучкості системи оборонних закупівель, що дозволяє оперативно реагувати на зміни безпекового середовища.

Грунтовно досліджено принцип послідовності прийняття та виконання рішень щодо розроблення та закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення. Проаналізовано механізми забезпечення систематичності виконання рішень через створення ефективної системи контролю та моніторингу виконання договорів про закупівлю. Розкрито значення єдиної інформаційної системи у забезпеченні прозорості та ефективності процесу оборонних закупівель. Висвітлено міжнародний досвід впровадження стандартизованих процедур та чітких часових рамок для кожного етапу закупівельного процесу, зокрема практику країн Північноатлантичного альянсу.

Значну увагу приділено дослідженню принципу конкурентності та його специфіці в умовах воєнного стану. Проведено порівняльний аналіз підходів до забезпечення конкурентності в різних країнах, зокрема досвіду Сполучених Штатів Америки у сфері оборонних закупівель. Детально розглянуто об'єктивні фактори, що обмежують конкурентність під час воєнного стану, такі як необхідність термінового забезпечення потреб збройних сил та обмеження виробничих потужностей оборонних підприємств.

Ключові слова: *принципи оборонних закупівель, своєчасність, послідовність прийняття рішень, конкурентність, воєнний стан, національна безпека.*

Matvieiev O. M. Implementation of Key Principles of Defence Procurement in the Context of Protecting Ukraine's National Security

The article is dedicated to a comprehensive theoretical and legal study of three fundamental principles underpinning defence procurement in Ukraine, which play a crucial role in ensuring the effective functioning of the state defence procurement

system. The relevance of the research lies in the need for an in-depth analysis of the mechanisms for implementing defence procurement principles under martial law and identifying optimal ways to adapt them to contemporary challenges in the field of national security and defence.

The article provides a detailed analysis of the principle of timeliness and compliance with decisions aimed at safeguarding Ukraine's national interests, exploring its legal framework and practical implementation mechanisms. The peculiarities of applying this principle through the medium-term defence planning system and its connection with the implementation of state-targeted programmes for the development of armaments and military equipment are thoroughly examined. Special attention is paid to analysing the practical aspects of ensuring the flexibility of the defence procurement system, enabling a prompt response to changes in the security environment.

The principle of consistency in decision-making and execution regarding the development and procurement of defence-related goods, works, and services is meticulously explored. Mechanisms for ensuring the systematic execution of decisions through the establishment of an effective control and monitoring system for procurement contracts are analysed. The importance of a unified information system in ensuring transparency and efficiency in the defence procurement process is highlighted. The study also examines international practices, including the adoption of standardised procedures and clear timelines for each procurement stage, with a focus on the experience of NATO member states.

Significant attention is devoted to the principle of competitiveness and its specific application under martial law. A comparative analysis of approaches to ensuring competitiveness in various countries, particularly the United States, in the sphere of defence procurement is conducted. The article delves into objective factors that limit competitiveness during martial law, such as the urgent need to meet the requirements of the armed forces and the constraints on the production capacities of defence enterprises.

Key words: *defence procurement principles, timeliness, consistency in decision-making, competitiveness, martial law, national security.*

Вступ. У сучасних умовах розвитку оборонної сфери України особливої актуальності набуває питання ефективної організації системи оборонних закупівель. Принципи здійснення оборонних закупівель є фундаментальними засадами, що визначають характер і зміст діяльності у сфері закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення. Відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі», ці принципи формують цілісну систему правил та настанов, що забезпечують ефективне функціонування системи державних оборонних закупівель. Особливого значення набуває дослідження реалізації цих принципів в умовах воєнного стану, коли система оборонних закупівель має адаптуватися до нових викликів при збереженні базової ефективності та прозорості.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз окремих основоположних принципів здійснення оборонних закупівель в Україні: своєчасності та відповідності прийнятим рішенням щодо захисту національних інтересів, послідовності прийняття та виконання рішень, а також конкурентності, визначення особливостей їх реалізації та адаптації в умовах воєнного стану.

Результати дослідження. У контексті аналізу принципів слід зазначити, що вони відіграють ключову роль у формуванні наукових і практичних систем. Принципи слугують фундаментом для побудови теорій і концепцій, забезпечуючи їх логічність і стабільність. Вони не лише визначають структуру наукових підходів, але й стають основою для розроблення практичних методів, правил і стандартів у різних галузях. Водночас принципи мають

бути пристосовані до специфічних умов, що сприяє ефективному впровадженню теоретичних розробок у практичну діяльність, забезпечуючи гармонію між ідеалами та реальними можливостями [1].

У філософському розумінні поняття «принцип» розкривається через два ключові аспекти. По-перше, це фундаментальне підґрунтя, що слугує опорою для здійснення як наукових досліджень, так і практичних дій. По-друге, це система особистих переконань, яка формує світогляд людини та визначає модель її поведінки. Для цілей нашого дослідження принципи розглядатимуться як засадничі положення, основоположні ідеї та базові правила, що створюють підвалини для розвитку певної теорії чи реалізації конкретної діяльності. При цьому всі зазначені формулювання можна використовувати взаємозамінно, оскільки вони передають єдину сутнісну характеристику досліджуваного поняття [2, с. 50]

Основоположні правила та керівні настанови, що регламентують процес придбання товарів, робіт і послуг для оборонних потреб, становлять принципи оборонних закупівель. Законодавчо закріплені в Законі України «Про оборонні закупівлі», ці принципи утворюють комплексний механізм регулювання, який забезпечує результативне та ефективне функціонування всієї системи державного оборонного замовлення. Вони виступають базовими орієнтирами, що визначають сутнісні характеристики та особливості організації закупівельної діяльності у сфері оборони.

Згідно з Законом України «Про оборонні закупівлі», оборонні закупівлі здійснюються на основі семи принципів. Три з яких ми пропонуємо проаналізувати. Розглянемо ґрунтовно кожний принцип оборонних закупівель, починаючи з ключового – принципу своєчасності та відповідності рішенням у сфері захисту національних інтересів України, а також забезпечення оборонних та безпекових потреб держави. Цей фундаментальний принцип потребує всебічного аналізу як з точки зору його правового регулювання, так і практичної імплементації.

Закон України «Про оборонні закупівлі» встановлює, що принцип своєчасності реалізується через систему постачання озброєння та військової техніки відповідно до визначених часових рамок, які формуються з урахуванням поточних вимог сектору безпеки та оборони. Такий підхід інтегрований у систему державних цільових програм з розвитку озброєння та військової техніки, що регулюються Законом України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 року № 1621-IV [3].

На практиці впровадження принципу своєчасності здійснюється за допомогою інструментів середньострокового оборонного планування, правові засади якого визначені Постановою Кабінету Міністрів України «Питання оборонних закупівель» № 363 від 03 березня 2021 року. Такий підхід дозволяє синхронізувати терміни проведення закупівель з виробничим потенціалом підприємств оборонно-промислового комплексу та наявними бюджетними ресурсами у визначеному періоді планування [4].

Аналіз узгодженості із рішеннями щодо захисту національних інтересів базується на положеннях Стратегії національної безпеки України, що була введена в дію Указом Президента України № 392/2020 від 14 вересня 2020 року. Досягнення такої узгодженості відбувається через налагодження ефективної взаємодії між усіма учасниками системи оборонних закупівель із обов'язковим врахуванням стратегічних напрямків розвитку оборонного та безпекового секторів держави [5].

Ключовою характеристикою імплементації цього принципу виступає адаптивність системи оборонних закупівель, яка забезпечує можливість швидкого реагування на трансформації безпекової ситуації. Відповідно до положень Закону України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 21 червня 2018 року, така адаптивність реалізується шляхом впровадження механізмів оперативного перегляду та модифікації закупівельних планів з урахуванням нових викликів та загроз національній безпеці [6].

В рамках задоволення оборонних та безпекових потреб держави, принцип своєчасності нерозривно пов'язаний з процесом виявлення та аргументації необхідності у військовій продукції. Наказ Міністерства оборони України № 484 від 16 лютого 2021 року «Про

затвердження Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони» встановлює, що цей процес базується на регулярному моніторингу та комплексній оцінці матеріально-технічних потреб як Збройних Сил України, так і решти військових формувань [7].

Винятково важливим є зв'язок між принципом своєчасності та організацією мобілізаційних заходів, правове регулювання яких здійснюється відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 3543-ХІІ від 21 жовтня 1993 року. Завдяки такому взаємозв'язку система оборонних закупівель набуває здатності ефективно працювати під час особливого періоду та своєчасно адаптуватися до динамічних змін у безпечному середовищі [8].

Отже, принцип своєчасності та відповідності рішенням у сфері захисту національних інтересів України являє собою інтегрований механізм, що гарантує продуктивне функціонування державної системи оборонних закупівель та її актуальну відповідність сучасним загрозам національній безпеці та обороні.

Наступним фундаментальним принципом у системі оборонних закупівель виступає послідовність у прийнятті та реалізації рішень щодо розробки і придбання оборонної продукції, а також систематичний підхід до їх виконання. Цей принцип становить основоположний елемент всієї системи оборонних закупівель. Дослідник О. Усаченко у своїх працях підкреслює, що саме цей принцип забезпечує чітку структурну організацію процесу оборонних закупівель та його спрямованість на досягнення єдиної визначеної мети [9].

У своїх наукових працях О. Голота зазначає, що принцип послідовності в оборонних закупівлях реалізується через структуровану систему законодавчих актів та адміністративних рішень. Процес починається на етапі ідентифікації та обґрунтування необхідності у військовій продукції, роботах і послугах, а його логічним завершенням є ухвалення остаточних рішень про здійснення відповідних закупівель [10].

На міжнародній арені особливу цінність представляє практика держав-членів НАТО. В їхній системі оборонних закупівель регулярність та послідовність виконання рішень досягається завдяки впровадженню уніфікованих процедур та встановленню конкретних термінів реалізації кожної стадії закупівельного циклу [11].

Регулярність у виконанні ухвалених рішень досягається шляхом запровадження дієвого механізму контролю та відстеження стану виконання закупівельних контрактів. Такий підхід забезпечує можливість оперативного виявлення розбіжностей між запланованими та фактичними результатами, що дозволяє вчасно впроваджувати необхідні заходи для виправлення ситуації [12].

Суттєве значення має узгодженість та взаємозалежність між усіма фазами процесу оборонних закупівель. Планованість реалізації рішень досягається через функціонування інтегрованої інформаційної платформи, яка забезпечує можливість моніторингу виконання кожної стадії закупівельного процесу. Зокрема, стаття 24 Закону України «Про оборонні закупівлі» регламентує особливий механізм закупівель.

Спрощена процедура електронних закупівель застосовується державними замовниками в особливих обставинах: під час дії надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції, реалізації заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, а також у процесі протидії збройній агресії Російської Федерації на територіях Донецької та Луганської областей. Ця процедура може використовуватися лише для закупівель, що не містять державної таємниці, та здійснюється за принципами відкритих торгів з врахуванням спеціальних вимог, встановлених українським законодавством [13].

Відтак, принцип послідовності у прийнятті та втіленні рішень щодо оборонних закупівель являє собою багатогранний механізм, що гарантує результативність і прозорість закупівельних процесів. Його впровадження потребує комплексного підходу з урахуванням як вітчизняних напрацювань, так і світової практики. Планованість у реалізації рішень є визначальним чинником для успішного проведення оборонних закупівель та реалізації завдань у сфері забезпечення обороноздатності держави.

Третім основоположним принципом оборонних закупівель виступає конкурентність. Ця категорія має комплексний характер і розглядається як сукупність інституційних механізмів, політичних рішень та економічних факторів, що визначають загальний рівень продуктивності національної економіки. З економічної точки зору, конкурентоспроможна економічна система характеризується високою продуктивністю, що сприяє економічному розвитку, зростанню доходів населення та підвищенню якості життя громадян.

Значущість конкурентності полягає в її ролі головного каталізатора економічного зростання та підвищення рівня життя населення. Посилення конкурентних засад в економіці створює передумови для загального покращення добробуту та забезпечує справедливий розподіл економічних благ між різними соціальними групами [14].

З точки зору економічної теорії, конкурентність виступає обов'язковою передумовою для досягнення ефективності та забезпечення конкурентних переваг у будь-якому ринковому середовищі – від локального до глобального рівня. Незважаючи на те, що Україна поки що не досягла рівня конкурентоспроможності провідних країн Європейського Союзу, вона досягла помітного прогресу у формуванні конкурентного середовища. Про це свідчить позитивна динаміка основних макроекономічних індикаторів, зростання продуктивності праці, покращення показників економічної ефективності, підвищення стандартів життя та якості освіти. Розвиток конкурентоспроможності на рівні окремих суб'єктів господарювання стимулює здорову конкуренцію, створюючи мультиплікативний ефект, який позитивно впливає на всю економічну систему та суспільний добробут [15].

В системі оборонних закупівель України принцип конкуренції відіграє ключову роль у забезпеченні раціонального використання державних коштів та отриманні оптимальних пропозицій щодо постачання оборонної продукції, виконання робіт та надання послуг. Конкурентне середовище не тільки підвищує економічну ефективність, але й забезпечує справедливий та прозорий процес відбору постачальників.

Досвід США у цій сфері є показовим. Ухвалення Конгресом Закону про конкуренцію в укладанні контрактів 1984 року закріпило важливість конкурентних засад у оборонних закупівлях. Основний принцип був сформульований чітко: конкуренція є корисною і її використання має бути максимальним. Проте практика показує, що Міністерство оборони США не повною мірою використовує потенціал конкурентних механізмів. На це вплинули такі чинники як трансформація політики оборонних закупівель після завершення холодної війни та процеси консолідації в оборонній промисловості через вертикальну і горизонтальну інтеграцію компаній. В умовах сучасних фінансових обмежень у Вашингтоні посилюється необхідність пошуку інноваційних підходів для підвищення ефективності оборонних інвестицій з метою задоволення як поточних оперативних потреб, так і вимог модернізації. Попри складність прогнозування характеру майбутніх військових конфліктів, збереження технологічної переваги США залишається пріоритетом. Це створює певну дилему між придбанням новітніх систем та підтримкою наявних можливостей, де економія коштів завдяки конкуренції стає важливим інструментом балансування цих потреб [16].

В умовах воєнного стану реалізація принципу конкурентності стикається з рядом об'єктивних обмежень. Найбільш критичним є фактор часу, адже нагальна потреба у швидкому забезпеченні збройних сил необхідними ресурсами часто унеможливує проведення повноцінних конкурентних процедур. Традиційний цикл конкурентних закупівель, який триває від одного до трьох місяців, стає неприйнятним в умовах інтенсивних бойових дій, коли швидкість постачання має вирішальне значення [17].

Іншим суттєвим обмеженням є втрата виробничого потенціалу оборонної промисловості через руйнування підприємств внаслідок бойових дій або їх розташування на тимчасово окупованих територіях, що істотно зменшує кількість можливих учасників закупівельних процедур. Проте, як свідчать дослідження Т. Швидкої, цілковитий перехід від конкурентних засад може мати негативні наслідки. Навіть за умов воєнного стану відсутність конкурентного середовища створює ризики необґрунтованого підвищення цін та погіршення якісних характеристик оборонної продукції [18, с. 309].

В реаліях воєнного часу оптимальним вирішенням проблеми є впровадження комбінованого підходу до здійснення закупівель. Така модель поєднує використання конкурентних механізмів у ситуаціях, де це виправдано часом та обставинами, з можливістю здійснення прямих закупівель при виникненні невідкладних потреб. Не менш важливою складовою є активізація міжнародного співробітництва в оборонних закупівлях, що дає змогу нівелювати наявні обмеження національного ринку та підтримувати достатній рівень конкурентного середовища в умовах воєнного стану [19].

Висновки. Проведене дослідження основоположних принципів здійснення оборонних закупівель дозволяє дійти таких висновків. Принцип своєчасності реалізується через механізм середньострокового оборонного планування та забезпечує оперативне реагування на зміни безпекового середовища шляхом координації дій усіх суб'єктів закупівель. Принцип послідовності втілюється через впровадження стандартизованих процедур та єдиної інформаційної системи моніторингу, що забезпечує структурованість процесу та його цілеспрямованість. Принцип конкурентності, попри об'єктивні обмеження воєнного стану, залишається важливим інструментом забезпечення ефективності закупівель, хоча й потребує адаптації до поточних умов.

Список використаних джерел:

1. Словник української мови і культури. Значення слова «принцип». URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF> (дата звернення: 06.12.2024).
2. Прийма С. В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55.
3. Про державні цільові програми : Закон України № 1621-IV від 18 берез. 2004 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2004. № 25. ст. 352.
4. Питання оборонних закупівель : Постанова Кабінету Міністрів України № 363 від 3 берез. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 392/2020 від 14 верес. 2020 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 06.12.2024).
6. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21 черв. 2018 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. ст. 241.
7. Про затвердження Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони : Наказ Міністерства оборони України № 484 від 22 груд. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0196-21#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України № 3543-XII від 21 жовт. 1993 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 44. ст. 416.
9. Усаченко О. О. Особливості формування державного оборонного замовлення в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 95–98. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.2.95
10. Голота О. П. Система державних оборонних закупівель України: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*. 2020. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7788> (дата звернення: 06.12.2024).
11. Shields J.L., Johnson K.M., Riviello R.N. The Acquisition Decision Process. In: Booher, H.R. (eds) *Manprint*. Springer, Dordrecht. 1990. https://doi.org/10.1007/978-94-009-0437-8_10
12. Koval V., Semenenko O., Skurinevska L., Semenenko L., Dobrovolskyi Y., & Yarmolchuk M. Regarding the construction of a model of defense resource management at the level of the Armed Forces of Ukraine: (main aspects of the theory of defense resource management). *Social Development and Security*. 2023. 13(1), 128–143. <https://doi.org/10.33445/sds.2023.13.1.11>

13. Про оборонні закупівлі : Закон України № 808-IX від 17 лип. 2020 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#n507> (дата звернення: 06.12.2024).
14. What is competitiveness? *World Economic Forum*: website. URL: <https://www.weforum.org/stories/2016/09/what-is-competitiveness/> (accessed December 6, 2024).
15. Vîrjan D., Manole A. M., Stanef-Puic, M. R., Chenic A. S., Papuc C. M., Huru D., Bănaşu C. S. Competitiveness – the engine that boosts economic growth and revives the economy. *Frontiers in Environmental Science*. 2023. № 11, Article 1130173. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1130173>. (accessed December 6, 2024).
16. Gansler, J. S., Lucyshyn, W., & Arendt, M. Competition in defense acquisitions. *Center for Public Policy and Private Enterprise, School of Public Policy*: website. URL : <https://dair.nps.edu/bitstream/123456789/2429/1/UMD-AM-09-001.pdf>. (accessed December 6, 2024).
17. Запорожець С., Жежерун Ю., Зелений П., Колесник В., Бритов Д., Засць М. Трансформація системи оборонних закупівель під впливом потреб воєнного стану. *Випробування та сертифікація*. 2023. № (2(2)). С. 82-96. <https://doi.org/10.37701/ts.02.2023.10>
18. Швидка Т.І. Особливості державного регулювання оборонних закупівель. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПЦРАВО. Випуск 81: частина 1. С. 308–314.
19. Tüchsen A. International defence procurement collaboration: Erecting the temple of success. *Canadian Forces College*: website. URL : <https://www.cfc.forces.gc.ca/259/290/318/305/tuechsen.pdf>. (accessed December 6, 2024).

НЕГОДЧЕНКО В. О.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
(Дніпровський гуманітарний
університет)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.23>**ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА
ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ**

У статті здійснено аналіз інформаційної безпеки як об'єкту адміністративно-правової охорони.

Зазначено, що дотримання інформаційної безпеки в країні забезпечує адміністративне законодавство. Інформаційна безпека як цінність поставлена під адміністративно-правову охорону.

Визначено, що об'єкт адміністративного правопорушення слід відрізнити від об'єкта адміністративно-правової охорони. Відмінність полягає у тому, що об'єкт адміністративно-правової охорони – це цінність, поставлена під охорону адміністративного законодавства, на яку ще не здійснено протиправного посягання, а об'єкт адміністративного правопорушення – це та ж сама цінність, яка вже зазнала протиправного впливу на неї, на котру вже здійснено протиправне посягання, передбачене Кодексом України про адміністративне правопорушення.

Констатовано, що в Особливій частині розділу II «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність за протиправні діяння, у тому числі й ті, які спрямовані проти інформації, її носіїв, інформаційних засобів і систем. Разом з тим законодавець не виокремив в окрему главу Кодексу зазначені адміністративні правопорушення.

Зроблено висновок, що адміністративні правопорушення в інформаційній сфері характеризуються тим, що ці діяння завдають шкоду (небезпеку) інформаційним правам та свободам людини і громадянина, інформаційній інфраструктурі держави та вчиняються за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій або засобів зв'язку.

Інформаційна безпека є додатковим об'єктом адміністративно-правової охорони, оскільки норми про адміністративні правопорушення розташовані у різних главах Особливої частини розділу II «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» Кодексу України про адміністративні правопорушення, що вказує на спрямованість посягань на інші цінності.

Ключові слова: інформаційна безпека, адміністративно-правові відносини, об'єкт адміністративно-правової охорони, об'єкт адміністративного правопорушення, адміністративне законодавство.

Nehodchenko V. O. Information security as an object of administrative and legal protection

The article analyzes information security as an object of administrative and legal protection.

It is indicated that compliance with information security in the country is ensured by administrative legislation. Information security as a value is placed under administrative and legal protection.

It is determined that the object of an administrative offense should be distinguished from the object of administrative legal protection. The difference is that the object of administrative legal protection is a value placed under the protection of administrative legislation, on which an unlawful encroachment has not yet been committed, and the object of an administrative offense is the same value that has already been subjected to an unlawful impact, on which an unlawful encroachment has already been committed, provided for by the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

It has been established that the Special Part of Section II “Administrative Offense and Administrative Liability” of the Code of Ukraine on Administrative Offenses establishes administrative liability for illegal acts, including those directed against information, its carriers, information tools and systems. At the same time, the legislator did not single out the specified administrative offenses in a separate chapter of the Code.

It was concluded that administrative offenses in the information sphere are characterized by the fact that these acts cause harm (danger) to the information rights and freedoms of man and citizen, the information infrastructure of the state and are committed using information and telecommunication technologies or means of communication.

Information security is an additional object of administrative and legal protection, since the norms on administrative offenses are located in different chapters of the Special Part of Section II “Administrative Offense and Administrative Responsibility” of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which indicates the focus of encroachments on other values.

Key words: *information security, administrative and legal relations, object of administrative and legal protection, object of administrative offense, administrative legislation.*

Вступ. Безпека належить до базових людських потреб. Дослідники констатують, що існує два основних підходу до розуміння безпеки: з одного боку, безпекою визначають стан будь-якого носія небезпеки, яке не містить загрози, можливої шкоди для середовища; з іншого – властивість безпеки приписують об’єкту, який надійно захищений від шкідливих для нього впливів. Разом з тим, в обох випадках простежується безпосередній зв’язок з такою ознакою соціальної системи, як захищеність, що представляє собою активну цілеспрямовану діяльність по підтримці суспільних відносин у певному якісному стані. Поняття «безпека» використовується до різних природних та соціальних процесів, пов’язаних з життєдіяльністю людини та суспільства та є загальною вихідною категорією, на якій базується визначення національної безпеки взагалі та окремих видів безпеки зокрема [1, с. 373].

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Загрозами національної безпеки України виступають явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України. Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [2]. Отже, інформаційна безпека України є складовою частиною національної безпеки України, яка визначається як стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення

інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом [3].

Слід зазначити, що інформаційну безпеку України становлять три структурні елементи: 1) інформаційна безпека у сфері прав і свобод людини та громадянина; 2) інформаційно-психологічна безпека; 3) інформаційно-технічна безпека [4, с. 133].

Належний стан інформаційної безпеки в суспільстві забезпечує насамперед держава. Саме вона формує систему забезпечення інформаційної безпеки.

Адміністративне право відіграє важливу роль у процесі регулювання правовідносин, в яких об'єктом виступає саме інформаційна безпека. Як зазначив П. О. Яковлев, перспективним напрямом дослідницької діяльності є вироблення пропозицій щодо удосконалення нормативної бази адміністративно-правового регулювання протидії загрозам інформаційної безпеки України [5, с. 245].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями щодо правопорушень в інформаційній сфері займалися О. Баїк, Є. Кобко, Л. Коваленко, Г. Коваль, І. Кушнір, В. Левківська, Ю. Максименко, О. Олійник, О. Остапенко, О. Стоєцький, Т. Ткачук, П. Яковлев та ін. Але окремих досліджень щодо інформаційної безпеки як об'єкту адміністративно-правової охорони дослідниками не проводилися.

Постановка завдання. Здійснення аналізу інформаційної безпеки як об'єкту адміністративно-правової охорони.

Результати дослідження. Держава повинна постійно приділяти увагу забезпеченню безпеки суспільства та держави від будь-яких загроз. Проблема безпеки має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю запобігання та ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, а в деяких випадках і життя [6, с. 9].

В контексті нашого дослідження слід зазначити, що до загроз та викликів інформаційній безпеці відносяться:

1. Глобальні виклики та загрози: збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній; інформаційна політика Російської Федерації – загроза не лише для України, але й для інших демократичних держав; соціальні мережі як суб'єкти впливу в інформаційному просторі; недостатній рівень медіаграмотності (медіакультури) в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій.

2. Національні виклики та загрози: інформаційний вплив Російської Федерації як держави-агресора на населення України; інформаційне домінування Російської Федерації як держави-агресора на тимчасово окупованих територіях України; обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії; несформованість системи стратегічних комунікацій; недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів; спроби маніпуляції свідомістю громадян України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України; доступ до інформації на місцевому рівні; недостатній рівень інформаційної культури та медіаграмотності в суспільстві для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам [3].

Адміністративно-правові відносини з приводу захисту національних інтересів в інформаційній сфері також є важливим компонентом механізму адміністративно-правового регулювання державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Такі відносини бувають організаційні і охоронні. Організаційні відносини забезпечують внутрішні процеси організації функціонування і взаємодії суб'єктів державного управління, які реалізують компетенцію у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави (проведення спільних заходів з виявлення і припинення атак на інформаційний суверенітет України). Своєю чергою охоронні відносини формуються у вимірі реалізації юридичної відповідальності та є інструментом захисту прав, свобод і законних інтересів особи [7, с. 77].

Дотримання інформаційної безпеки в країні забезпечує адміністративне законодавство. Інформаційна безпека як цінність поставлена під адміністративно-правову охорону.

Слід зазначити, що адміністративно-правова охорона – це інститут адміністративного права, який складається з однорідних норм адміністративного права, правовий вплив яких спрямовано на попередження правопорушень (профілактика злочинів) та відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що здійснюються публічною адміністрацією на основі визначених засад і за допомогою адміністративного інструментарію [8, с. 156].

При цьому слід відрізнити об'єкт адміністративного правопорушення від об'єкта адміністративно-правової охорони. Відмінність полягає у тому, що об'єкт адміністративно-правової охорони – це цінність, поставлена під охорону адміністративного законодавства, на яку ще не здійснено протиправного посягання, а об'єкт адміністративного правопорушення – це та ж сама цінність, яка вже зазнала протиправного впливу на неї, на котру вже здійснено протиправне посягання, передбачене Кодексом України про адміністративне правопорушення.

В Особливій частині розділу II «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлена адміністративна відповідальність за протиправні діяння, у тому числі й ті, які спрямовані проти інформації, її носіїв, інформаційних засобів і систем. Разом з тим законодавець не виокремив в окрему главу Кодексу зазначені адміністративні правопорушення.

Аналіз норм Кодексу України про адміністративні правопорушення дають підстави нам віднести до адміністративних правопорушень в інформаційній сфері такі діяння:

Глава 5. Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення: ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод (ст. 41-3).

Глава 7. Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини: перекручення або приховування даних державного земельного кадастру (ст. 53-2); порушення законодавства про Державний земельний кадастр (ст. 53-6); порушення правил ведення первинного обліку та здійснення контролю за операціями поводження з відходами або неподання чи подання звітності щодо утворення, використання, знешкодження та видалення відходів (ст. 82-1); приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитами посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та поводження з ними (ст. 82-3); порушення вимог законодавства у сфері хімічних джерел струму (ст. 82-7); виготовлення, збут, зберігання чи реклама заборонених знарядь добування (збирання) об'єктів тваринного або рослинного світу (ст. 85-1); порушення правил створення, поповнення, зберігання, використання або державного обліку зоологічних, ботанічних колекцій та торгівлі ними (ст. 88-2); відмова від надання чи несвоєчасне надання екологічної інформації (ст. 91-4); порушення вимог законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля (ст. 91-5); порушення вимог законодавства у сфері моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів (ст. 91-6); порушення законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи (ст. 92-1).

Глава 10. Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку: порушення правил реєстрації суден (ст. 116-3); обладнання та експлуатація установок провідного мовлення без належної реєстрації або дозволу (ст. 144); порушення умов і правил, що регламентують діяльність у сфері телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України, передбачену ліцензіями, дозволами, повідомленням про початок здійснення діяльності у сфері телекомунікацій (ст. 145); порушення правил реалізації, експлуатації радіоелектронних засобів та випромінювальних пристроїв, а також користування радіочастотним ресурсом України (ст. 146); порушення Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг (ст. 148-1); порушення порядку та умов надання послуг зв'язку в мережах загального користування (ст. 148-2); використання засобів зв'язку

з метою, що суперечить інтересам держави, з метою порушення громадського порядку та посягання на честь і гідність громадян (ст. 148-3); використання технічних засобів та обладнання, що застосовуються в мережах зв'язку загального користування, без документа про підтвердження відповідності (ст. 148-4); порушення правил про взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж загального користування (ст. 148-5).

Глава 11. Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою: порушення порядку ведення єдиного державного реєстру громадян, які потребують поліпшення житлових умов (ст. 149-1).

Глава 12. Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності: приховування інформації про діяльність емітента (ст. 163-5); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 163-9); порушення порядку внесення змін до системи депозитарного обліку цінних паперів (ст. 163-10); порушення порядку розкриття інформації на ринках капіталу та організованих товарних ринках або у системі накопичувального пенсійного забезпечення (ст. 163-11); незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів (ст. 163-19); порушення порядку подання декларації про доходи та ведення обліку доходів і витрат (ст. 164-1); порушення законодавства з фінансових питань (ст. 164-2); демонстрування і розповсюдження фільмів без державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів (ст. 164-6); порушення бюджетного законодавства (ст. 164-12); порушення законодавства про закупівлі (ст. 164-14); приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 164-15); порушення умов і правил, що визначають порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет (ст. 164-17); наведення завідомо недостовірної інформації у заявах про припинення авторського права і (або) суміжних прав, вчинених з використанням мережі Інтернет (ст. 164-18); порушення порядку надання інформації, необхідної для здійснення оцінки фіскальних ризиків, та невиконання заходів у сфері управління фіскальними ризиками (ст. 164-19); порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття (ст. 165-3); порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (ст. 165-4); порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності (ст. 165-5); порушення порядку подання інформації та виконання рішень Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень (ст. 166-4); порушення банківського законодавства, законодавства у сфері державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг, валютного законодавства, законодавства, яке регулює переказ коштів в Україні, нормативно-правових актів Національного банку України або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку (ст. 166-5); порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (ст. 166-9); порушення вимог законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності (ст. 166-10); порушення законів України та нормативно-правових актів Національного банку України щодо здійснення нагляду (оверсайту) платіжних систем та систем розрахунків (далі – платіжні системи) (ст. 166-20); ненадання аудитором інформації до Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю (ст. 166-26).

Глава 13-А. Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією: порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6); порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7); незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень (ст. 172-8).

Глава 14. Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку: поширювання неправдивих чуток (ст. 173-1).

Глава 15. Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління: порушення порядку або строків подання інформації про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки (піклування) батьків (ст. 184-2); розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 185-11); порушення порядку подання або використання даних державних статистичних спостережень (ст. 186-3); невиконання законних вимог національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (ст. 188-7); невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (ст. 188-31); невиконання законних вимог Вищої ради правосуддя, її органу, члена Вищої ради правосуддя або дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя (ст. 188-32); невиконання законних вимог Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів або членів цих органів щодо надання інформації (ст. 188-35); невиконання законних вимог посадових осіб національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (ст. 188-36); невиконання законних вимог посадових осіб органів ринкового нагляду та їх територіальних органів (ст. 188-37); порушення законодавства у сфері захисту персональних даних (ст. 188-39); порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію (ст. 212-5); здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 212-6).

Глава 15-А. Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення: порушення порядку ведення Державного реєстру виборців, порядку подання відомостей про виборців до органів Державного реєстру виборців, виборчих комісій, порядку складання та подання списків виборців, списків громадян України, які мають право брати участь у референдумі, та використання таких списків (ст. 212-7); порушення права громадянина на ознайомлення з відомостями Державного реєстру виборців, зі списком виборців, списком громадян, які мають право брати участь у референдумі (ст. 212-8); порушення порядку ведення передвиборної агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням засобів масової інформації та порядку участі в інформаційному забезпеченні виборів (ст. 212-9); ненадання можливості оприлюднити відповідь щодо інформації, поширеної стосовно суб'єкта виборчого процесу (ст. 212-11); виготовлення або розповсюдження друкованих матеріалів передвиборної агітації, які не містять відомостей про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск (ст. 212-13); порушення порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях (ст. 212-14) [9].

Висновки. Адміністративні правопорушення в інформаційній сфері характеризуються тим, що ці діяння завдають шкоду (небезпеку) інформаційним правам та свободам людини і громадянина, інформаційній інфраструктурі держави та вчиняються за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій або засобів зв'язку.

Інформаційна безпека є додатковим об'єктом адміністративно-правової охорони, оскільки норми про адміністративні правопорушення розташовані у різних главах Особливої частини розділу II «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» Кодексу України про адміністративні правопорушення, що вказує на спрямованість посягань на інші цінності.

Список використаних джерел:

1. Кириченко О. В. Теоретичні підходи до визначення категорії «безпека». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 368–375.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 10.01.2025).

3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
4. Олійник О. В. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 132–137.
5. Яковлев П. О. Форми адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки України. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 242–247.
6. Кириченко О. В. Теоретико-методологічні засади функціонування громадської безпеки як складової національної безпеки. *Забезпечення правопорядку та протидії злочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи їх вирішення* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 16 черв. 2023 р.). Дніпро : ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2023. С. 9–12.
7. Яковлев П. О. Механізм адміністративно-правового регулювання державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки України. *Правові новели*. 2020. № 2 (27). С. 74–247.
8. Правоторова О. М. Поняття та зміст адміністративно-правової охорони. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 154–158. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/44.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. № 8073-10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 10.01.2025).

ПАЙ І. І.,

аспірантка кафедри адміністративного
права та адміністративної діяльності
(Національний юридичний університету
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.24>

СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР

В статті здійснено аналіз сучасного стану наукової розробленості проблеми запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур. Метою цієї роботи є аналіз наукових розробок проблем запобігання корупційних ризиків у митному праві із акцентуванням уваги на останніх наукових підходах до цієї проблематики та внесення пропозицій для подальших наукових пошуків. Доведено, що всебічний аналіз правової природи та стану запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур, методології їх дослідження, механізмів, суб'єктів запобігання корупційних ризиків, форм та методів їх діяльності, а також підстави відповідальності за корупційні правопорушення з цих питань залишилися поза увагою науковців адміністративно-правового профілю. З'ясовано, що у наукових працях спостерігається поступовий перехід від загального вивчення проблеми запобігання корупційних ризиків до з'ясування їх змісту, форм та різновидів, методології виявлення ризиків та впровадження системи управління запобігання корупційним ризикам у галузевих дослідженнях. Визначено, що запобігання корупційних ризиків митних адміністрацій у наукових підходах здійснюються на рівні окремих дисертаційних досліджень (у державному управлінні, у діяльності органів публічної влади, у сфері надання адміністративних послуг, в діяльності Національної поліції України) та межах інших тем дисертацій (адміністративно-юрисдикційні провадження в діяльності митних органів, при запобіганні корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням). Доведено, що для комплексного дослідження проблем запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур в межах адміністративно-правового забезпечення варто використовувати теоретико-правові та методологічні підходи, які доведені як у наукових підходах митного права, так і суміжних галузях права, а саме: публічного управління та адміністрування; адміністративного права; фінансового права; кримінального права; міжнародного права, а також у сфері економіки та політології тощо.

Ключові слова: запобігання корупції, запобігання корупційним ризикам, службові особи, митні органи, наукові підходи, митні процедури, митний контроль, публічне адміністрування, митне оформлення, державна служба, адміністративно-правове забезпечення.

Pai I. I. The current state of scientific development of the problem of preventing corruption risks in the implementation of customs procedures

The article analyzes the current state of scientific development of the problem of preventing corruption risks when implementing customs procedures. The purpose of this work is to analyze scientific developments on the problems of preventing corruption risks in customs law, focusing on the latest scientific approaches to this

issue and to develop proposals for further scientific research. It is indicated that a comprehensive analysis of the legal nature and state of prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures, the methodology of their research, their mechanisms, the subjects of prevention of corruption risks, the forms and methods of their activity, as well as the grounds of responsibility for corruption offenses in these matters were left out of consideration scientists of administrative and legal profile. It was found that in scientific works there is a gradual transition from the general study of the problem of prevention of corruption risks to the clarification of their content, forms and varieties, the methodology of identifying risks and the implementation of the management system of the prevention of corruption risks in branch studies. It was determined that the prevention of corruption risks of customs administrations in scientific approaches is carried out at the level of individual dissertation studies (in public administration, in the activities of public authorities, in the field of providing administrative services, in the activities of the National Police of Ukraine) and the limits of other dissertation topics (administrative-jurisdictional proceedings in the activities of customs authorities, in the prevention of corruption and corruption-related offenses). It has been established that for a comprehensive study of the problems of preventing corruption risks in the implementation of customs procedures within the framework of administrative and legal support, it is necessary to use theoretical-legal and methodological approaches developed both in the scientific approaches of customs law and related fields of law, namely: public management and administration; administrative law; financial law; criminal law; international law, as well as in the field of economics and political science, etc.

Key words: *corruption prevention, prevention of corruption risks, officials, customs authorities, scientific approaches, customs procedures, customs control, public administration, customs clearance, civil service, administrative and legal support.*

Вступ. Актуальність проблеми забезпечення прозорості в діяльності митних органів, та її вирішення визначається одним із ефективних заходів протидії корупції. В сучасних умовах дослідження наукових підходів проблематики запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур набуває гострої актуальності. Так, як всебічний аналіз правової природи та стану запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур, методології їх дослідження, їх механізмів, суб'єктів запобігання корупційних ризиків, форм та методів їх діяльності, а також підстави відповідальності за корупційні правопорушення з цих питань залишилися поза увагою науковців адміністративно-правового профілю. Підкреслюючи що актуальність даної роботи полягає в тому, що постійно відбуваються зміни в адміністративно-правовому забезпеченні (національному та міжнародному рівні), здійснюється інституціональна перебудова системи антикорупційних органів, з'являються нові стандарти, методи й методики, способи й технології запобігання корупції, крім того виникають й нові схеми корупції в діяльності посадових осіб митних органів. Отже, дослідження сучасного стану наукових підходів – визначення проблематики запобігання корупційних ризиків у митному праві, що потребує додаткової уваги.

Постановка завдання. Метою даної статті є проведення аналізу наукових розробок проблем запобігання корупційних ризиків у митному праві, а саме, у сучасному її стані й акцентуванням уваги на останніх наукових підходах з цієї проблематики.

Результати дослідження. Науковці мають підвищений інтерес до вивчення проблемних аспектів запобігання корупційних ризиків у різних галузях юридичної науки, у теорії держави і права, у державному управлінні, у політичних та економічних науках, публічному адмініструванні, адміністративному праві, кримінальному, фінансовому і міжнародному праві.

Значимо, що у загальному значенні запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур пов'язані із науковими підходами запобігання та протидії корупції. Одним із перших науковців корупцію, як соціально-політичне явище та соціально-політичний феномен, досліджував Є. В. Невмержицький (2009 р.) [1]. Треба також відмітити наукову роботу, з позицій адміністративного права, автора Д. Г. Заброда за темою «Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією: адміністративно-правовий аспект» (2005 р.) [2]. Зокрема, адміністративно-правові засади боротьби з корупцією були предметом вивчення на рівні дисертації автора Р.М. Тучака (2007 р.). Вчений у своєму науковому доробку провів аналіз категорії «корупція», розглядав актуальні питання його розвитку, як негативного явища та його аспектів, досліджував напрямки державної політики у цій царині, міжнародний досвід з метою з'ясування можливості його використання в Україні, питання щодо запобігання та припинення корупційних діянь [3]. Так, на рівні дисертації автор С. С. Сербогіна досліджувала «Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України» (2010 р.). Автором було розглянуто вирішення теоретичних питань щодо протидії корупції, саме з цією метою було розроблено теоретико-методологічні та прикладні підходи до аналізу й удосконалення механізмів попередження та протидії корупції в органах публічної влади [4]. Проблематика боротьби з корупцією серед державних службовців була досліджена в дисертаційній роботі А. О. Яфонкіна на тему «Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією серед державних службовців в Україні» (2013 р.). У цій роботі автор визначив перелік державних службовців, які є суб'єктами адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, та обґрунтовував підстави її застосування, а також запропонував авторські рекомендації щодо вдосконалення антикорупційного законодавства серед державних службовців [5].

Окремі елементи окресленої проблематики розкриваються науковцями під час дослідження корупції, відповідальності за корупційні правопорушення у дисертаційних дослідженнях та у незначній кількості наукових публікацій. Зокрема, О. В. Клок вивчала на рівні кандидатської дисертації за темою «Протидія корупційним правопорушенням засобами адміністративного права» (2016 р.) [6]. У цій науковій праці авторкою розкрито поняття й ознаки адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, визначення його різновидів, зміст і сучасні тенденції застосування адміністративно-правових засобів протидії корупції та обґрунтування пропозицій і рекомендацій з удосконалення антикорупційного законодавства, запропоновано критерії класифікації адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією. Авторкою було висвітлено окремі питання, які присвячено способам врегулювання та уникнення конфлікту інтересів у діяльності митних органів [6, с. 13].

Заслуговує на увагу догична, для нашого дослідження, робота на рівні дисертації за темою «Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, як спосіб протидії корупції» автора С. В. Рівчаченко (2017 р.). У цій праці автором виділено критерії класифікації конфлікту інтересів, наведено характеристики принципів та функцій, розкрито взаємозалежність складових елементів системи суб'єктів запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, визначено адміністративні заходи та способи запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, висвітлено специфіку адміністративної відповідальності за порушення вимог законодавства у досліджуваній царині [7, с. 9].

Слід вказати на дисертаційну роботу Т. В. Хабарової на тему «Адміністративно-правові засади запобігання корупції в Україні» (2017 р.). У своєму дослідженні авторка вказала на власну наукову позицію, на загальнотеоретичні питання визначення змісту корупції як соціального, політичного, економічного, морально-психологічного, управлінського та правового явища, вчена активну увагу приділяє адміністративно-процесуальним засадам її запобігання. Авторка розкриває зміст процесуальної форми та особливості провадження таких антикорупційних заходів запобігання корупції, як спеціальна перевірка стосовно осіб, що претендують на обіймання посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища. Також досліджує антикорупційні заходи у посадових осіб, які займають посади з підвищеним корупційним ризиком, деталізує способи врегулювання

конфлікту інтересів та проваджень у справах про правопорушення, пов'язані з корупцією [8, с.13]. О. П. Мусієнко у своїй дисертації за темою «Адміністративно-правові заходи запобігання та протидії корупції в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування в Україні» (2017 р.) провадить аналіз чинного законодавства України, наукових досягнень, а також вивчає досвід зарубіжних країн у досліджуваній сфері [9].

Заслуговує на увагу і наступна наукова комплексна праця Д. В. Гудкова на тему «Адміністративно-правові засоби запобігання і протидії корупції» (2019 р.). У даному науковому здобутку автор визначає недоліки досліджуваного механізму запобігання корупції, аналізує можливі способи притягнення до адміністративної відповідальності за порушення у цій царині, з урахуванням існуючих недоліків виявлених у самих обмеженнях встановлених Законом України «Про запобігання корупції», досліджує запобігання конфлікту інтересів [10]. Треба також відмітити працю Д. В. Костенко за назвою «Система запобігання корупції в Україні: становлення та розвиток» (2020 р.) [11] та ін.

Загальні питання щодо запобігання й мінімізації корупційних ризиків розглядалися окремими українськими вченими. Так, К. Ю. Дмитрієв у своїй науковій праці на рівні кандидатської дисертації за темою «Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України» (2018 р.) [12], досліджував формування та розвиток механізмів ідентифікації, оцінки й мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України, що вживаються з метою своєчасного їх попередження. Автор розглядає основні теоретико-методичні та прикладні підходи, щодо аналізу й удосконалення механізмів ідентифікації, оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління. Також, автор надав власне тлумачення щодо причин існування корупційних ризиків у досліджуваній системі та обґрунтовує наукову позицію про необхідність запровадження в публічній діяльності цілісної системи «управління корупційними ризиками», а також розкриває її сутність й характерні риси.

І. Б. Коліуш, В.П. Тимошук, О. А. Банчун у 2009 р. досліджували проблемні питання запобігання корупційним ризикам при наданні адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності в Україні [13]. О. Л. Коліуш звернув увагу на рівні кандидатської дисертації за темою «Корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг: адміністративно-правові засади протидії» (2020 р.) корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг [14] Р. В. Мельничук досліджував на рівні дисертації «Адміністративно-правові засади запобігання корупційним ризикам в діяльності Національної поліції України» (2021 р.) [15]. У роботі автором розглядається поняття корупційних ризиків у досліджуваній сфері, розкривається зміст та особливості реалізації адміністративно-правового статусу Національної поліції України у сфері запобігання корупційним ризикам у системі поліції. Окрім того, автор розкриває сутність та властивості адміністративно-правового забезпечення запобігання корупційним ризикам у досліджуваній діяльності [15].

У даному контексті заслуговують на увагу і напрацювання В. В. Вербановського, який досліджував на рівні дисертації «Протидію корупційним ризикам в системі публічної служби» (2023 р.) [16]. Автором здійснено періодизацію наукових досліджень протидії корупційним ризикам у системі публічної служби та виділено його два історичні періоди. Також, у цій роботі науковцем уточнено низку категорій в системі публічної служби, а саме: «корупційні ризики», «фактор корупційного ризику», «управління корупційними ризиками», «протидія корупційним ризикам». Охарактеризовано зарубіжний досвід, щодо протидії корупційним ризикам у системі публічної служби та запропоновано пропозиції удосконалення законодавства у цій сфері.

Окремі елементи досліджуваної проблематики розкриваються на рівні наукових публікацій. Так, С. А. Резанова вивчала «Дискреційні повноваження, як корупційні ризики в діяльності органів державного управління» (2014) [17], у сфері економіки корупційні ризики досліджували І. А. Шавлю та Н. Г. Шкуренко в контексті «Корупційні ризики: виявлення та моніторинг в органах державної фіскальної служби України» (2016) [18]. В окремих наукових публікаціях вчені І. М. Балакарева та В. М. Гарашук досліджували проблемні питання запобігання корупційних ризиків в системі органів державної влади (2016 р.) [19].

Д. О. Олійник досліджував на рівні дисертації «Запобігання корупційним злочинам, що вчиняються при здійсненні митних процедур (2018 р.) із позицій кримінально-правової науки [20]. У цій роботі автором осмислено явище корупційних злочинів у сфері здійснення митних процедур, розкрито його кримінологічну природу, визначено корупціогенні чинники, які його породжують і зумовлюють. Дослідником розроблено перелік ідентифікованих корупційних ризиків у розрізі основних етапів здійснення митних процедур, оцінено рівень їх небезпеки та визначено сигнальні індикатори таких ризиків. Запропоновано основні напрями розвитку антикорупційної політики у сфері державного управління митною справою, а також комплекс заходів запобігання корупційним злочинам, що вчиняються під час здійснення митних процедур [20, с. 6].

Адміністративно-правові засади боротьби з корупцією у митному праві були предметом вивчення окремих вітчизняних вчених. Так, приміром, А. І. Карашенко досліджував на рівні кандидатської дисертації «Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції у митних органах України» (2019 р.) [21]. У цій науковій праці дослідником вивчено теоретико-методологічні та прикладні підходи до аналізу й удосконалення дослідженої проблематики та встановлено власні авторські дефініції «адміністративно-правове забезпечення», форми, систему, методи, засоби у сфері прав і свобод громадян під час запобігання корупції у митних органах. Автор також визначив, що структурні елементи нормативних засад досліджуваної теми у сфері запобігання і протидії корупції у митних органах України, а саме: (1) норма права; (2) принципи права; (3) акти реалізації норм права; (4) правові відносини. Автором розкрито інституційні гарантії досліджуваної проблематики митної сфери й проблеми їх реалізації, наведено напрямки удосконалення митного законодавства [21]¹ та інші.

У дисертації В. Е. Гедульянов «Адміністративно-правові засади запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням» (2020 р.) в окремих підрозділах звернула увагу на проблемні питання запобігання корупційних ризиків в діяльності митних органів при розгляді ризико-орієнтованого підходу в адміністративній діяльності, щодо запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням [22, с. 131-141]. Окрему увагу заслуговує робота, що розкриває окремі питання управління ризиками в діяльності митних адміністрацій на деяких сторінках дисертації автора С. В. Коробенко, який досліджував проблематику теми «Адміністративно-юрисдикційні провадження в діяльності митних органів» (2021 р.) [23]. У даній роботі автор запропонував напрямки гармонізації законодавства у досліджуваній сфері відповідно міжнародним стандартам, із урахуванням судової практики адміністративних судів, щодо розгляду та вирішення митних спорів.

В подальшому розглянемо низку публікацій, які визначають «процедурну концепцію» в митному праві, зокрема Б. А. Кормича [24, с. 143]. Так, І. М. Резнік вказує, що через митну процедуру законодавець установлює порядок діяльності митних органів і як результат митна процедура покликана вирішити питання, чи може бути конкретний товар або транспортний засіб переміщений через митний кордон певним способом у межах обраного декларантом митного режиму [25, с. 68], та визначають структуру здійснення митних процедур, а саме включають: процедури митного контролю; процедури митного оформлення; процедури справляння передбачених законом податків і платежів [26, с. 34]. Вказує «процедурну концепцію» у митному праві В. Я. Настюк. Так, він зазначає, що особливістю митно-процесуальних норм є відсутність відокремлення від норм матеріального права у певному нормативно-правовому акті. Вчений вирізняє групу процесуальних норм, що регулюють провадження у справах про порушення митних правил» [27, с. 50, 51]. О. М. Шевчук в межах свого предмета дослідження також підтримує «процедурну концепцію» у митному праві [28, с. 8–9].

---

¹ Карашенко А.І. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції у митних органах України : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.07. – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 242 с.

У даному контексті заслуговують на увагу й напрацювання у митному праві низки монографій, а саме «Фізична особа, як суб'єкт митного права» авторки А. О. Німої (2024 р.). У якій авторкою розкрито правосуб'єктність фізичної особи як суб'єкта митного права у зв'язку з наявністю особистих, сімейних чи інших потреб, не пов'язаних із підприємницькою діяльністю. У монографії здійснено аналіз методології, етапів генезису законодавства у цій сфері, види принципів переміщення, систему суб'єктів, підстави й умови, засоби та способи переміщення, митні процедури, митні режими, управління ризиками, встановлено принципи, а також форми та методи митного контролю і процедури митного оформлення товарів, які фізичні особи переміщують через митний кордон. Авторка підтримує «процедурну концепцію» митного права в межах свого дослідження [29]. Також заслуговує на увагу монографія за назвою «Захист прав та законних інтересів учасників митних процедур» авторки Т. О. Шувалової (2024 р.) [30], в якій досліджено правову природу митних процедур. Зокрема, авторкою визначено загальні засади поняття прав та законних інтересів учасників митних процедур, як об'єкта захисту. У цій науковій праці Т. О. Шувалової на підставі комплексного аналізу виявлено теоретичні та практичні проблеми адміністративно-правової форми захисту в контексті прийнятого Закону України «Про адміністративну процедуру», розглянуто деякі аспекти вирішення митних спорів, процедури медіації та ін. Отже, як бачимо, сучасні дослідження проблем запобігання корупційних ризиків саме у митному праві є поодинокими, а комплексні дослідження з окресленої проблематики при здійсненні митних процедур практично відсутні.

Висновок. При аналізі наукових підходів дослідження запобігання корупційних ризиків визначено що для них притаманні загальнотеоретичні напрацювання щодо розуміння сутності корупційних ризиків в різних галузях права, зокрема, в митному праві. Окремі елементи окресленої проблематики розкриваються науковцями під час встановлення заходів запобігання та протидії корупції у дисертаційних дослідженнях та в незначній кількості наукових статей. У наукових працях спостерігається поступовий перехід від загального вивчення проблеми запобігання корупційних ризиків до з'ясування їх змісту, форм та різновидів, методології виявлення та впровадження системи управління запобігання корупційним ризиками у галузевих дослідженнях. Запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур у наукових підходах здійснюються на рівні окремих дисертаційних досліджень (у державному управлінні, у діяльності органів публічної влади, у сфері надання адміністративних послуг, в діяльності Національної поліції України) та межах інших тем дисертацій (адміністративно-юрисдикційні провадження в діяльності митних органів, при запобіганні корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням). Однак, незважаючи на нормативну визначеність потреби у запобіганні корупційних ризиків митних органів вивчення проблем запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур в межах адміністративно-правового забезпечення на рівні комплексного дослідження відсутні. Для комплексного дослідження запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур, в межах адміністративно-правового забезпечення, варто використовувати теоретико-правові та методологічні підходи, вироблені як наукові підходи митного права, так і суміжні галузі права, а саме: публічне управління та адміністрування; адміністративне право; фінансове право; кримінальне право; міжнародне право, а також економіка та політологія, тощо. Тому дослідження інституту запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур може забезпечити комплексний розвиток науки митного права, розв'язання проблемних завдань запобігання та протидії корупції, вироблення нових науково-обґрунтованих теоретичних положень при запобіганні корупційних ризиків у митному праві, а також пропозицій і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення антикорупційного митного законодавства та практики його застосування.

Список використаних джерел:

1. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен : автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2009. 34 с.
2. Заброда Д.Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією: адміністративно-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук спец.: 12.00.07. Київ, 2005. 233 с.
3. Тучак Р.М. Адміністративно-правові засади боротьби з корупцією : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 21 с.
4. Серьогін С.С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України: автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: спец.: 25.00.02 / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2010. 20 с.
5. Яфонкін А.О. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією серед державних службовців в Україні : дис. канд. юрид. наук спец: 12.00.07. Київ, 2013. 209 с.
6. Клок О.В. Протидія корупційним правопорушенням засобами адміністративного права : автореф., канд. юрид. наук за спец. 12.00.07. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2016. 20 с.
7. Рівчаченко С.В. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів як спосіб протидії корупції : дис. канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 195 с.
8. Хабарова Т.В. Адміністративно-правові засади запобігання корупції в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук. спец. 12.00.07. Харків, 2017. 20 с.
9. Мусієнко О.П. Адміністративно-правові заходи запобігання та протидії корупції в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування в Україні: дис. канд. юрид. наук. спец.: 12.00.07. Київ, 2017. 242 с.
10. Дмитрієв Ю. В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України: дис. канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Донецький державний університет управління, Маріуполь, 2018. 236 с.
11. Корупційні ризики надання адміністративних послуг та контрольно наглядової діяльності в Україні / І.Б. Коліушко, В.П. Тимошук, О.А. Банчун та ін. Київ : Москаленко О.М., 2009. 196 с.
12. Коліуш О. Л. Корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг: адміністративно-правові засади протидії : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07; Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2020. 201 с.
13. Мельничук Р. В. Адміністративно-правові засади запобігання корупційним ризикам в діяльності Національної поліції України : дисерт. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 259 с.
14. Гудков Д. В. Адміністративно-правові засоби запобігання і протидії корупції : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сумський державний університет, Суми, 2018. 249 с.
15. Костенко Д.В. Система запобігання корупції в Україні: становлення та розвиток : дис. канд. наук з держ. управління : 25.00.01. Ірпінь, 2020. 229 с.
16. Вербановський В.В. Протидія корупційним ризикам в системі публічної служби : дис. докт. філософії : 281 Публічне управління та адміністрування / Національний університет «Одеська політехніка» МОН України, Одеса, 2023. 243 с.
17. Резанов С. А. Дискреційні повноваження як корупційні ризики в діяльності органів державного управління. *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 88–91.
18. Шавло І. А. Шкуренко Н. Г. Корупційні ризики: виявлення та моніторинг в органах державної фіскальної служби України. *Економіка: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 46–49.
19. Балакарева І. М. Корупційні ризики в системі органів державної влади: деякі аспекти. Корупція в Україні: організаційно-правові аспекти протидії / за заг. ред. проф. В. М. Гаращука. Х. : ФОП Панов А. М., 2016. 121с.
20. Олійник Д.О. Запобігання корупційним злочинам, що вчиняються при здійсненні митних процедур: монографія. Харків : Право, 2018. 200 с.

21. Карашенко А.І. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції у митних органах України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 242 с.
22. Гедульянов В.Е. Адміністративно-правові засади запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 (081 – право). Київ, 2020. 212 с.
23. Коробенко С. В. Адміністративно-юрисдикційні провадження в діяльності митних органів : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 224 с.
24. Кормич Б.А. Митні режими або митні процедури: європейські стандарти термінології та класифікації. *LEX PORTUS*. 2017. № 2 (4). С. 134–153.
25. Резнік І. М. Правове регулювання переміщення товарів через митний кордон України : монографія / за ред. М. Г. Шульги. Харків : Оберіг, 2015. 192 с.
26. Гаращук В.М. Дмитрик О.О., Федчишин С.А. Переміщення товарів через митний кордон України: окремі пропозиції щодо удосконалення. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. №12 (26). С. 27–39.
27. Настюк В. Я. Норми митного права: теорія і практика застосування : монографія. Харків : Факт, 2003. 215 с.
28. Шевчук О. М. Правове регулювання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України: автореф. канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Харків, 2012. 20 с.
29. Німа А.О. Фізична особа як суб'єкт митного права: монографія / за наук. ред. проф. О. М. Шевчука. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 219 с.
30. Шувалова Т. О. Захист прав та законних інтересів учасників митних процедур: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 256 с.

РАДЗІЄВСЬКА О. Г.,

кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
завідувач сектору прав і безпеки людини
в інформаційній сфері наукового відділу
інформаційного суспільства і права
(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»)

ЗАСЛАВСЬКА Л. В.,

старший науковий співробітник
наукового організаційного сектору
(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»)

УДК 008:004+342.7:37.01(03):004:304:316.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.25>

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА У СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНІЙ АГРЕСІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ І ПСИХОЛОГІЧНИМ ОПЕРАЦІЯМ

У статті досліджено сутність та зміст поняття інформаційної культури як культури, притаманної інформаційному суспільству. Висвітлено функції та складові інформаційної культури. Запропоновано власне тлумачення терміну інформаційна культура. Запропоновано розглядати інформаційну культуру на індивідуальному, суспільному та державному рівнях, а відповідно виокремити такі її складові як суб'єктна інформаційна культура, суспільна інформаційна культура та інформаційна культура держави. Проаналізовано поняття інформаційної грамотності як складової суб'єктної інформаційної культури. Досліджено місце та роль інформаційної культури у формуванні та становленні нової суспільної формації в умовах інтенсивної цифровізації та глобалізаційних процесів, а також у питаннях протидії загрозам сучасного інформаційного простору.

Проаналізовано місце інформаційної культури у питаннях протидії інформаційній агресії та спеціальним інформаційним і психологічним операціям, а також її значення у забезпеченні інформаційної безпеки. Виявлено тісний взаємозв'язок між формуванням і розвитком інформаційної грамотності та культури та інформаційною безпекою особи, суспільства і держави. У процесі дослідження виявлено, що рівень інформаційної грамотності та культури суттєво впливає на формування цілісної особистості, здатної протидіяти інформаційним впливам, інформаційній агресії, маніпулюванню свідомістю та забезпечувати власний інформаційний простір. Здатність окремої особи протидіяти інформаційним загрозам в умовах інтенсивних гібридних протистоянь дасть можливість сформувати суспільство, яке зможе протистояти інформаційним викликам сучасного світу. Високий рівень інформаційної грамотності,

суб'єктної і суспільної інформаційної культури дозволить суттєво підвищити рівень захищеності індивідуальних і суспільних цінностей та національних інтересів в агресивному інформаційному середовищі. Відповідно формування інформаційної культури повинно стати пріоритетним завданням державної інформаційної політики та важливим напрямком у системі забезпечення інформаційної та національної безпеки.

Ключові слова: *інформаційна культура, суб'єктна інформаційна культура, суспільна інформаційна культура, інформаційна культура держави, інформаційна грамотність, інформаційні права, інформаційна безпека, інформаційна агресія, інформаційні впливи, спеціальні інформаційні і психологічні операції, інформаційне суспільство, інформація, цифровізація.*

Radziievska O. H., Zaslavska L. V. Information culture in the system of countering information aggression and special information and psychological operations

The article examines the essence and content of the concept of information culture as a culture inherent in the information society. The functions and components of information culture are highlighted. The author offers his own interpretation of the term information culture. It is proposed to consider information culture at the individual, social and state levels, and accordingly to allocate such components as subject information culture, public information culture and information culture of the state. The concept of information literacy as a component of subjective information culture is analyzed. The place and role of information culture in the formation and development of a new social formation in the context of intensive digitalization and globalization processes, as well as in counteracting threats to the modern information space, are investigated.

The author analyses the place of information culture in the issues of countering information aggression and special information and psychological operations, as well as its importance in ensuring information security. The close relationship between the formation and development of information literacy and culture and the information security of the individual, society and the state is revealed. The study found that the level of information literacy and culture significantly affects the formation of a holistic personality capable of counteracting information influences, information aggression, manipulation and protecting their own information space. The ability of an individual to counteract information threats in the context of intense hybrid confrontations will make it possible to form a society that will be able to withstand the information challenges of the modern world. A high level of information literacy, subjective and social information culture will significantly increase the level of protection of individual and social values and national interests in an aggressive information environment. Accordingly, the formation of information culture should become a priority task of the state information policy and an important direction in the system of ensuring information and national security.

Key words: *information culture, subjective information culture, social information culture, information culture of the state, information literacy, information rights, information security, information aggression, information influences, special information and psychological operations, information society, information, digitalization.*

Вступ. Збільшення значення інформації та інформаційної сфери у життєдіяльності суспільства породжує нові виклики для індивідуальної та суспільної свідомості та новітні загрози інформаційній безпеці на національному та міжнародному рівнях. В умовах війни

рівень інформаційних небезпек значно зростає. Інформаційна агресія та спеціальні інформаційні і психологічні операції стають інструментами протистояння та елементами гібридної війни, яку веде РФ проти України. Супротив інформаційній агресії та різним видам маніпулятивних впливів стає дедалі вагомішим фактором у системі забезпечення інформаційної та національної безпеки. Тому питання формування та підтримання достатнього високого рівня знань і компетентностей для протидії небезпекам інформаційного простору, повинні займати більш значиме місце у системі протидії інформаційній агресії та негативним інформаційним впливам на індивідуальну та суспільну свідомість. Відповідно необхідні системні підходи до формування інформаційної грамотності та культури та підтримання їх відповідного рівня у суспільстві задля забезпечення інформаційної та національної безпеки.

Питаннями інформаційного-психологічного протиборства та негативними наслідками інформаційного впливу на свідомість людини займалися такі вчені як: І. Арістова, О. Баранов, В. Брижко, О. Довгань, Я. Жарков, О. Олійник, В. Пилипчук, В. Петрик, П. Прибутько, М. Присяжнюк, Н. Савінова, В. Фурашев, Я. Жарков, та інші. К. Беляков, О. Дзьобань, Н. Новицька, С. Онопрієнко, О. Палеха, Ю. Палеха, О. Прудникова, І. Шопіна, Н. Уханова та інші присвятили чимало наукових праць з дослідження інформаційної культури. Окремі аспекти інформаційної культури у розрізі досліджень питань інформаційної грамотності населення активно займаються фахівці з бібліотечної справи та педагоги, а також українські та зарубіжні науковці, такі як Ф. Бредлі (Bradley, F), С. Веббер (Webber, S.), Б. Джонстон (Johnston, B.), М. Жалдак, С. Іванова, Дж. Пикок (Peacock, J), Н. Сороко тощо. Проте наразі відсутні напрацювання взаємозв'язку між інформаційною культурою та інформаційною безпекою.

Постановка завдання. Метою статті є визначення інформаційної культури як феномену інформаційного суспільства, її місця у системі забезпечення інформаційної та національної безпеки, а також значення у протидії інформаційній агресії та спеціальним інформаційним і психологічним операціям.

Результати дослідження. Розвиток нових інформаційних та комунікаційних технологій став поштовхом до нового етапу суспільного розвитку та формування у світі нової суспільної формації – інформаційного суспільства. Широке використання можливостей інформаційної та кібернетичної сфери призводить до трансформаційних процесів у суспільстві, цифровізації виробничих та управлінських процесів, впровадження нових технологій, у тому числі, на основі використання штучного інтелекту. Становлення інформаційного суспільства супроводжується формуванням нової культури – інформаційної культури. Інформаційну культуру можна розглядати з двох позицій: як новий феномен – культуру інформаційного суспільства, що є результатом трансформації культури під дією нових технологій і цифровізації суспільних процесів, або – як частина загальної культури, яка пов'язана з інформаційною діяльністю суспільства. Інформаційна культура є сукупністю штучно створених людиною порядків і об'єктів інформаційної сфери, їх загальноприйнятих позначень, інформаційних знань і навичок та форм інформаційних взаємовідносин, а також людської поведінки та образів самопізнання в інформаційному світі [1]. Вона показує ступінь організації інформаційних процесів та ефективність обігу інформації [2], досягнуті результати, а також сукупність норм, правил поведінки і культури при інформаційному обміні у суспільстві [3, с. 79].

У культурологічному підході інформаційна культура представлена як спосіб життя людини в інформаційному суспільстві та як формуюча складова людства. Ступінь оволодіння людиною соціально значимою інформацією, сукупністю правил, принципів і механізмів позитивної взаємодії індивідуума в інформаційній сфері з позиції особистісного підходу трактується як інформаційна культура людини. Діяльнісний підхід розкриває інформаційну культуру через формування, застосування і вдосконалення індивідуальних та суспільних компетентностей, які безпосередньо забезпечують діяльність в інформаційному середовищі за допомогою цифрових технологій, а також розвиток самої людини як основного суб'єкта цієї діяльності. [4, с. 28–29; 1]. Серед форм інформаційної культури особистості

у культурологічному підході вирізняють комунікативну; культуру загальних компетентностей (мовлення, письма, читання); інтелектуальну; техніко-технологічну; інформаційно-правову; світоглядну, моральну та ін. Функціями інформаційної культури є: світоглядна; гуманістична (соціально-правова); комунікативно-поведінкова; навчально-пізнавальна (інтелектуальна); виховна; творча [5, с. 8].

Виходячи з наведеного вище, доцільно виокремити індивідуальну (суб'єктну) інформаційну культуру, суспільну інформаційну культуру і інформаційну культуру держави. Суб'єктну (індивідуальну) інформаційну культуру можна визначити, як сукупність інформації та знань, які необхідні для життя в інформаційному суспільстві, наявність компетентностей для роботи з інформацією, навичок у комунікації та інформаційної грамотності. Суб'єктна інформаційна культура формується шляхом взаємного поєднання системи накопичення інформації та знання, необхідних для інформаційної взаємодії, та процесу реалізації накопичених компетентностей при здійсненні інформаційної діяльності для отримання нових навичок та вмінь, тобто у кооперації особистісного та діяльнісного підходів. Під суспільною інформаційною культурою слід розуміти формалізовані правила поведінки та встановлені механізми соціальної взаємодії в інформаційному суспільстві, направлені на інтелектуальний та інноваційний розвиток людства, на формування інформаційно грамотного індивідуального та колективного суб'єкта. Тоді як інформаційна культура держави – це система загальноновизнаних правових норм інформаційної діяльності та інформаційної взаємодії в інформаційному суспільстві, які ґрунтуються на суспільних цілях, цінностях та взаємоповазі [1].

Вагомою складовою у формуванні та становленні інформаційної культури займає інформаційна грамотність. Підвищення інформаційної грамотності і культури громадян поряд із збільшення інтелектуального та професійного рівня населення є необхідною умовою ефективного розвитку інформаційного суспільства в Україні відповідно Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [6]. Крім того, основними факторами ризику для людини і суспільства є: низький інтелектуальний рівень, недостатній рівень теоретичної підготовки і навичок забезпечувати власний інформаційний простір, відсутність критичного мислення; послаблений моральний і духовний стан [7, с. 122; 8, с. 45].

В умовах війни рівень агресії в інформаційному просторі значно зростає, так само як збільшується кількість дезінформації, спроб кібератак, маніпулювання з інформацією та проведення спеціальних інформаційних та психологічних операцій. Інформаційне протистояння поряд з конвенційною війною може відбуватися у формі разової акції інформаційно-психологічного та інформаційно-технічного впливу, або комплексу дій, які передбачають собою спланований, систематичний вплив на свідомість і поведінку людей шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації для схвалення їх до вчинення дій, вигідних суб'єкту інформаційного впливу [9, с. 20–30]. Основним об'єктом впливу є індивідуальна та суспільна свідомість, а засобами здійснення впливу – інформація та інформаційно-комунікаційні технології [8]. З психологічної точки зору особистість, вважається стійкою до інформаційних і психологічних впливів тоді, коли вона здатна зробити критичний аналіз отриманої інформації, дати їй оцінку, а також прийняти об'єктивне рішення, ґрунтуючись на даній інформації [10]. Метою проведення інформаційних та психологічних операцій є цілеспрямована зміна ідеологічного або психологічного середовища суспільства; вплив на систему формування суспільної свідомості та громадської думки; систему розроблення та прийняття політичних рішень; свідомість і поведінку людини; нанесення шкоди інформаційним ресурсам та інформаційній інфраструктурі [9, с. 29]. Кінцевою ціллю спеціальних інформаційних і психологічних операцій є підміна основних принципів та понять, формування спотворених наративів, зміни думок у соціумі, які вигідні суб'єкту їх здійснення, – з однієї сторони. З іншої сторони – це бажання викликати певну реакцію у індивідуума, соціальної групи чи суспільства загалом, що призведе до непорозуміння, розколу та дестабілізації ситуації в країні. Тобто спеціальні інформаційні та психологічні операції направлені на зміну

мислення та парадигм, а також на провокування бажаної реакції. Згідно з Доктриною США FM 3-05.301 (FM 33-1-1) [11] інформаційні операції проводяться на усіх етапах війни, інших операцій або конфліктів і використовується для сприяння чи покращення взаємодії певної інституції з певною аудиторією для підтримки політичних і військових та інших цілей.

Відповідно до доктринальних положень НАТО інструментами здійснення інформаційних і психологічних операцій є відповідно інформаційний та психологічний вплив. Під час проведення спеціальних інформаційних та психологічних операцій інформаційні впливи у межах інформаційного середовища в результаті інформаційної діяльності створюють бажані умови, тоді як психологічні впливи – це додаткові інструменти (сплановані психологічні дії), які використовуються за необхідності підсилити інформаційні впливи та направлені на зміну сприйняття, ставлення до чогось та поведінку цільової аудиторії [12]. Відповідно до концепції стратегічних комунікацій такі впливи можуть здійснюватися лише по відношенню до цільової аудиторії противника, що визначається заздалегідь, але категорично заборонені щодо власного населення. Тоді як відповідно до стратегій РФ інформаційно-психологічні впливи можуть застосовуватися як до особового складу військ і населення противника з метою дестабілізації суспільства і держави за умови інформаційно-психологічної війни, так і для особового складу збройних сил і населення власної країни для виключення занепаду їх морального духу, волі до перемоги і опору та здійснення ідеологічного впливу.

Здатність особи убезпечувати себе у новому інформаційному середовищі залежить від її інтелектуального рівня, знань властивостей інформації, особливостей інформаційних впливів та маніпулювання свідомістю [13, с. 122], а також від вмінь і навичок для протидії інформаційній агресії, спеціальним інформаційним та психологічним операціям і маніпулюванню. Компетентності особи для безпечного поведіння в інформаційному просторі здобуваються при формуванні інформаційної грамотності як складової інформаційної культури. Чим вищий рівень інформаційної грамотності та культури особи, тим більше можливостей з'являється у неї для протидії небезпекам в інформаційному середовищі [14, 8]. Відповідно, чим вищий рівень інформаційної грамотності і культури в окремих індивідуумів, тим вищий рівень спротиву інформаційній агресії та небезпечним проявам інформаційного середовища буде спостерігатися у суспільстві, що своєю чергою дозволить підтримувати досить високий рівень інформаційної безпеки у державі. Тому можемо стверджувати про прямий взаємозв'язок між інформаційною грамотністю і культурою та інформаційною безпекою. Відповідно процес формування та підвищення рівня індивідуальної та суспільної інформаційної культури є невід'ємною та вагомою складовою у системі забезпечення інформаційної та національної безпеки.

Сьогодні для України, як воюючої країни, вкрай необхідно мати дієві механізми захисту від інформаційної агресії та протидії спеціальним інформаційним і психологічним операціям, які застосовуються РФ в рамках інформаційного протиборства сучасної гібридної війни. Інформаційна грамотність та культура є дієвими інструментами у системі забезпечення інформаційної безпеки громадян. Здатність окремого громадянина чинити спротив інформаційній агресії та маніпулюванню з інформацією дозволить підвищити загальний рівень інформаційної безпеки у суспільстві. Відповідно підсилиться система забезпечення інформаційної та національної безпеки. Тому формування і становлення інформаційної грамотності та культури, постійне підвищення їх рівня мають носити системний характер і становити основу інформаційної політики держави у питанні протидії загрозам інформаційного середовища.

Висновки. Підсумовуючи викладене хотілося би зазначити, що інформаційна культура є невід'ємною складовою інформаційного суспільства. Рівень інформаційної грамотності та культури особи формує інформаційну культуру всього соціуму і відображає ступінь розвитку інформаційного суспільства загалом. Вміння убезпечити себе в інформаційному просторі та навички протидіяти сучасним інформаційним загрозам, агресії та спеціальним інформаційним і психологічним операціям залежать від індивідуальних компетентностей,

здобутих у процесі формування інформаційної грамотності як складової індивідуальної інформаційної культури. Чим вищий рівень компетентностей здобуде особа у процесі пізнання принципів, закономірностей та засобів інформаційних впливів, способів та методик маніпулювання свідомістю, а також у тракці саморозвитку власних інструментів протидії інформаційним загрозам, тим більше можливостей забезпечити себе в агресивному інформаційному середовищі буде у неї. Високий рівень індивідуальної інформаційної культури дозволить сформувати відповідний рівень суспільної інформаційної культури, яка дозволить суспільству чинити потужний спротив інформаційній агресії та протидіяти завданням спеціальних інформаційних та психологічних операцій направлених на формування нових суспільних парадигм, або на зміну поведінки. Суттєвий індивідуальний та суспільний спротив дозволить сформувати безпечніше інформаційне середовище та відкине можливість суспільної дестабілізації. Тому можемо стверджувати, що інформаційна культура займає важливе місце у системі протидії інформаційній агресії та у забезпеченні інформаційної безпеки особи. Зважаючи на рівень небезпеки в інформаційному і кібернетичному просторі сучасного світу, глобалізацію та цифрові трансформації суспільних відносин можна говорити про значимість інформаційної культури у системі забезпечення національної та міжнародної безпеки.

Розглядаючи інформаційну культуру у розрізі забезпечення інформаційної та національної безпеки в контексті протидії інформаційній агресії та спеціальним інформаційним операціям, слід зазначити наступне:

1. Інформаційна культура є вагомим складовою системи забезпечення інформаційної безпеки особи в інформаційному суспільстві. Формування інформаційної культури повинно стати пріоритетним завданням державної інформаційної політики, особливо в умовах підвищеного рівня та інтенсивності інформаційних загроз та інформаційної агресії проти України в умовах особливого періоду.

2. Високий рівень розвитку інформаційної культури та її складової інформаційної грамотності є важливим засобом забезпечення індивідуальної та суспільної свідомості від небезпеки в інформаційному середовищі, а також дієвий інструмент протидії негативним інформаційним впливам, дезінформації, пропаганді та маніпулюванню. Формування індивідуальної (суб'єктної) та суспільної інформаційної культури дозволить ефективно протидіяти інформаційній агресії проти України та її громадян, боротися з спеціальними інформаційними та психологічними операціями, направленими проти національних інтересів та забезпечувати національну безпеку держави.

3. Підвищення рівня обізнаності особи і суспільства у питаннях наявних та потенційних ризиків та загроз в інформаційній сфері в рамках формування індивідуальної (суб'єктної) та суспільної інформаційної культури є превентивним засобом попередження та протидії інформаційній агресії та спеціальним інформаційним і психологічним операціям проти України. Тому вкрай необхідною є створення і впровадження Національної програми підвищення інформаційної грамотності та культури населення в Україні, яка би відповідала сучасним викликам та загрозам. Така Програма повинна включати механізми формування індивідуальної (суб'єктної) та суспільної інформаційної культури, а також адаптаційні механізми підвищення рівня інформаційної грамотності та культури в умовах інтенсивних цифрових трансформацій у суспільстві та посилення інформаційної агресії проти України.

4. У рамках Європейської та Євроатлантичної інтеграції України необхідними є напрацювання загальних правових та безпекових механізмів формування та підвищення рівня інформаційної культури населення, державних та міждержавних інституцій у питаннях протидії інформаційній агресії, спеціальним інформаційним і психологічним операціям ворога, формуванні безпечного інформаційного середовища та забезпеченні національної і міжнародної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Заславська Л.В., Радзівська О.Г. Генезис інформаційної культури: історико-правовий аспект. *Інформація і право*. 2024. № 4(51)/2024. С. 33–45.
2. Уханова Н. С. Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. 2021. № 1(36)/2021. С. 159–166.
3. Герчанівська П. Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
4. Палеха Ю. І., Палеха О. Ю., Горбань Ю. І. Інформаційна культура: навч. посібн. / за заг. ред. проф. Палехи Ю. І. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 400 с.
5. Новицька Н. Б. Організаційно-правові аспекти інформаційної культури в управлінській діяльності: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2007. 205 с.
6. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки : Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення 29.12.2024).
7. Петрик В. М. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Юридичний журнал*. 2009. № 5. С. 122–134.
8. Радзівська О. Г. Проблеми захисту прав і безпеки дитини в інформаційній сфері: монографія. К. : Видавничий дім «АртЕк». 2019. 238 с.
9. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність) : монографія / Я. Жарков, В. Петрик, М. Присяжнюк та ін. К.: ПАТ «Віпол», 2013. 248 с.
10. Halpern Diane. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking (5th Edition). Psychology Press, 2013. 640 pages.
11. FM 3-05.301 (FM 33-1-1) Psychological Operations Tactics, Techniques, and Procedures. Headquarters, Department of the Army, 003. URL: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm3-05-301.pdf> (дата звернення 29.12.2024).
12. Базові поняття стратегічних комунікацій: стандарти на основі документів НАТО (англійсько-український, українсько-англійський словник) / Компанцева Л. Ф., Акульшин О. В., Заруба О. Г. та ін. Київ: НА СБУ. 2019. 367 с.
13. Прибутько П. С. Інформаційні впливи : роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах. К. : ПАЛИВОДА А. В., 2007. 252 с.
14. Радзівська О. Г. Інформаційна грамотність як основа забезпечення дитини в сучасному інформаційному просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 7–11.

САРНАВСЬКИЙ М. О.

аспірант

*(Науково-дослідний інститут**приватного права і підприємництва**імені академіка Ф. Г. Бурчака**Національної академії правових наук
України)*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.26>**МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ
ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ**

Стаття присвячена детальному аналізу правових механізмів забезпечення гендерної рівності в Україні в умовах воєнного стану. З огляду на складні соціально-політичні умови, що виникли після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році, питання гендерної рівності набули особливої актуальності. У статті підкреслюється, що до 2014 року, а також в період із 2014 до початку 2022 року, питання гендерної рівності в Україні регулювалося традиційними правовими механізмами, однак війна значно змінила контекст реалізації прав і можливостей жінок і чоловіків, зокрема через мобілізацію чоловічого населення та обмеження на їх виїзд за кордон. Такі зміни призвели до безпрецедентної ситуації, коли гендерна категоричність стала умовною, а гендерна нерівність набула нових проявів.

У статті проводиться аналіз національного законодавства та його відповідності міжнародним стандартам гендерної рівності. Зокрема, досліджуються нормативно-правові акти, які були розроблені та затверджені для забезпечення рівноправності статей у секторі безпеки та оборони. Окремо наголошується на важливості ухвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, яка є основним документом для розбудови ефективного правового механізму забезпечення гендерної рівності в Україні. Стратегія спрямована на усунення гендерної дискримінації у всіх сферах життя, включаючи сектор оборони, де жінки стикаються з багатьма обмеженнями і викликами, які потребують подолання.

Підкреслено, що попри значний прогрес у вдосконаленні правових механізмів забезпечення гендерної рівності під час воєнного стану, зокрема у секторі безпеки та оборони, існують невирішені проблеми, які потребують подальшого аналізу та закріплення на законодавчому рівні. Однією з ключових проблем залишається обмеження для жінок на окремих бойових посадах, а також нерівний доступ до керівних посад у військових підрозділах. Для подолання цих бар'єрів необхідно створити ефективні правові механізми та забезпечити повну інтеграцію гендерної рівності в усі аспекти військової служби. У статті також висвітлено необхідність подальших наукових досліджень, спрямованих на аналіз впливу гендерної інтеграції на ефективність військових підрозділів, вивчення досвіду інших країн, зокрема країн-членів НАТО, щодо впровадження гендерної політики у військовій сфері.

Ключові слова: *гендерна рівність, воєнний стан, правові механізми, Збройні Сили України, гендерні стереотипи, гендерна політика.*

Sarnavskiy M. O. Mechanism for ensuring gender equality during martial status

The article is devoted to a detailed analysis of legal mechanisms for ensuring gender equality in Ukraine under martial law. Given the complex socio-political conditions that arose after the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, the issue of gender equality has become especially relevant. The article emphasizes that until 2014, as well as in the period from 2014 to the beginning of 2022, the issue of gender equality in Ukraine was regulated by traditional legal mechanisms, however, the war significantly changed the context of the realization of the rights and opportunities of women and men, in particular due to the mobilization of the male population and restrictions for their departure abroad. Such changes led to an unprecedented situation, when gender categorization became conventional, and gender inequality took on new manifestations.

The article analyzes national legislation and its compliance with international standards of gender equality. In particular, the normative legal acts that were developed and approved to ensure gender equality in the security and defense sector are examined. The importance of adopting the State Strategy for ensuring equal rights and opportunities for women and men for the period until 2030, which is the main document for building an effective legal mechanism for ensuring gender equality in Ukraine, is emphasized separately. The strategy aims to eliminate gender discrimination in all spheres of life, including the defense sector, where women face many limitations and challenges that need to be overcome.

It is emphasized that despite significant progress in improving legal mechanisms for ensuring gender equality during martial law, in particular in the security and defense sector, there are unresolved issues that require further analysis and consolidation at the legislative level. One of the key problems remains the restriction of women in certain combat positions, as well as unequal access to leadership positions in military units. To overcome these barriers, it is necessary to create effective legal mechanisms and ensure the full integration of gender equality in all aspects of military service. The article also highlights the need for further scientific research aimed at analyzing the impact of gender integration on the effectiveness of military units, studying the experience of other countries, in particular NATO member countries, regarding the implementation of gender policy in the military sphere.

Key words: *gender equality, martial law, legal mechanisms, Armed Forces of Ukraine, gender stereotypes, gender policy.*

Вступ. Проблематика забезпечення гендерної рівності є однією з ключових у сфері прав людини і посідає центральне місце в сучасних наукових та правових дискусіях. Повномасштабна військова агресія РФ проти України, значно загострила питання гендерної рівності, зокрема в умовах воєнного стану. Ситуація, що склалася через мобілізацію чоловіків та закриття кордонів, призвела до безпрецедентного прояву гендерної нерівності в Україні. Це вимагає перегляду традиційних підходів до гендерної політики і наголошує на необхідності більш ефективних механізмів забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків в умовах військового стану.

Останніми роками значна увага в українському суспільстві приділяється дотриманню основоположних прав і свобод людини, що передбачає також реалізацію принципу гендерної рівності. Міжнародні стандарти, на яких базується забезпечення рівності прав жінок і чоловіків, зокрема, Стамбульська конвенція, Загальна декларація прав людини, а також національні нормативно-правові акти, стають основою для правового забезпечення гендерної рівності. Однак сучасні виклики, які постали перед Україною у зв'язку з військовими діями, значно ускладнили забезпечення цього принципу, що актуалізує необхідність розробки нових підходів до вирішення цих питань.

Аналізуючи наукові роботи провідних українських правознавців, таких як Н. Болотіна, В. Буткевич, І. Грицай, В. Денисов, Г. Ігнатенко, П. Рабінович та інших, можна зазначити, що питання гендерної рівності в умовах мирного часу досліджувалися досить ґрунтовно. Однак правові аспекти забезпечення гендерної рівності під час воєнного стану залишаються на стадії активних наукових дискусій і не мають достатнього наукового підкріплення. На цьому тлі особливої актуальності набувають питання, пов'язані з механізмами захисту прав жінок у секторі безпеки та оборони, а також гарантіями рівності в інших сферах суспільного життя.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження правових механізмів забезпечення гендерної рівності під час воєнного стану в Україні, зокрема в секторі безпеки та оборони, а також вивчення ефективності імплементації міжнародно-правових стандартів у національне законодавство. У рамках цього дослідження автор прагне виявити основні проблеми, які виникають у процесі реалізації гендерної рівності в умовах війни.

Результати дослідження. Гендерна рівність є ключовим елементом побудови справжньої демократії, яка гарантує рівноправну участь осіб незалежно від статі у всіх сферах суспільного життя. Вона є однією з основних цінностей, проголошених Організацією Об'єднаних Націй і має велике значення також для України. Під гендерною рівністю, зазвичай, розуміють рівність прав між жінками та чоловіками, хоча в деяких державах, наприклад, у країнах Європейського Союзу, на законодавчому рівні визнано існування третьої статі або третього гендеру, що відображає сучасні підходи до забезпечення прав усіх громадян.

Коли йдеться про поняття гендеру, ми маємо на увазі не лише біологічні відмінності між чоловіками та жінками, але й суспільні очікування щодо їхніх соціальних ролей. Гендерні ролі формуються на основі культурних, історичних та соціальних чинників, що визначають, які обов'язки та функції повинні виконувати люди, залежно від їхньої статі. Проте сучасні підходи, такі як гендерна теорія, закликають до переосмислення цих традиційних ролей та адаптації соціальних практик для досягнення реальної рівності, що відповідає вимогам сучасного світу [5]. Таким чином, гендерна рівність передбачає надання однакового правового статусу жінкам і чоловікам, а також створення рівних можливостей для реалізації цих прав, що дозволяє особам обох статей повною мірою брати участь у всіх аспектах суспільного життя.

З прийняттям Конституції України значно активізувався процес правового регулювання рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків. Це відбувалося через конкретизацію конституційних норм у різних нормативно-правових актах, таких як кодекси, закони, постанови, укази та розпорядження органів державної влади. Закріплення основних прав людини та гарантій їхнього захисту на конституційному рівні стало важливою складовою створення правової бази для досягнення рівності між статями.

Законодавча позиція в Україні офіційно декларує відсутність дискримінації щодо жінок. Проте, з огляду на сучасні підходи до забезпечення гендерної рівності, варто зазначити, що національне законодавство перебуває в процесі переходу від гендерно нейтрального до гендерно чутливого підходу. Це означає, що закони, які раніше були розроблені з позицій однакового ставлення до всіх, незалежно від статі, нині поступово адаптуються для врахування специфічних потреб та викликів, які виникають перед різними соціальними групами, зокрема жінками. Така трансформація законодавчого підходу є важливою для усунення структурних бар'єрів, що перешкоджають досягненню повної гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя.

Інтереси жінок і чоловіків в Україні захищаються широким спектром національних законодавчих актів, які мають різну юридичну силу. Врегулювання питань гендерної рівності на законодавчому рівні створило правові підвалини для діяльності як державних, так і громадських інституцій. Воно також визначило важливу роль парламенту, уряду та громадських організацій у забезпеченні рівноправних умов для чоловіків і жінок. Таким чином, правові акти гарантують юридичні можливості для самореалізації обох статей як рівноправних у правах, обов'язках та відповідальності, що є важливим кроком у напрямку забезпечення гендерної рівності в суспільстві.

Однак, незважаючи на формальну наявність відповідних положень у законодавстві, існує значна проблема в їхньому практичному застосуванні, особливо в умовах воєнного стану. Законодавство не передбачає чітких процедур і механізмів для реалізації гендерної рівності в особливих умовах, коли правовий режим воєнного стану вступає в дію. Через це відповідні положення залишаються переважно декларативними та не забезпечують належного впровадження принципів гендерної рівності на практиці. Виникає потреба у вдосконаленні нормативно-правових актів та розробці чітких механізмів їх реалізації, які враховували б особливі умови під час воєнного стану та сприяли б захисту інтересів усіх громадян, незалежно від їхньої статі.

Організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації, зокрема за ознакою статі, регулюються Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [6]. Цей закон забезпечує правову основу для захисту рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина. У ньому визначено ключові терміни, принципи, та основні механізми боротьби з дискримінацією. Одним із важливих елементів цього процесу є обов'язкове проведення антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів, що дозволяє мінімізувати ризик закріплення дискримінаційних положень на законодавчому рівні.

Крім того, для досягнення гендерного паритету та ліквідації дискримінації за статевою ознакою, було прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [5]. Цей нормативний акт спрямований на усунення дисбалансу в можливостях реалізації рівних прав для жінок і чоловіків, передбачених Конституцією та іншими законами України. Він також передбачає застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на подолання існуючих перешкод, які заважають жінкам і чоловікам рівною мірою брати участь у всіх сферах суспільного життя. Важливість цього закону полягає в тому, що він забезпечує правові механізми для реалізації принципів гендерної рівності в різних секторах, таких як політика, економіка, освіта, та трудові відносини, сприяючи поступовому усуненню гендерних дисбалансів в українському суспільстві.

Для реалізації положень гендерного законодавства Міністерство соціальної політики України наказом від 7 лютого 2020 року №86 затвердило Інструкцію щодо інтеграції гендерних підходів під час розробки нормативно-правових актів [7]. Цей документ встановлює загальні вимоги до врахування гендерних аспектів у процесі підготовки та розроблення законодавчих актів, забезпечуючи, щоб вони сприяли досягненню гендерної рівності та уникали будь-якої дискримінації за ознакою статі.

Криза, спричинена пандемією COVID-19, згідно з даними Європейської комісії, мала значний непропорційний вплив на жінок і дівчат, оскільки більшість жінок працювали у вразливих секторах економіки. Через це жінки втрачали роботу в 1,8 раза частіше, ніж чоловіки. У відповідь на ці виклики було розроблено новий План дій Європейського Союзу із забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішній діяльності на період 2021–2025 років. Цей план спрямований на подолання наслідків кризи та покращення становища жінок через впровадження комплексних заходів на рівні ЄС.

Водночас, в Україні ситуація ускладнюється додатковими факторами, пов'язаними з воєнним станом, який суттєво погіршив забезпечення рівних прав і свобод громадян. Жінки опинилися у ще більш вразливому становищі через вимушені переселення у безпечніші регіони країни або пошук тимчасового захисту за кордоном. Це призвело до загострення проблем, пов'язаних з доступом до основних ресурсів, робочих місць, а також соціального захисту, що вимагає додаткових заходів для забезпечення рівності та захисту прав жінок в умовах військових дій.

12 серпня 2022 року Кабінет Міністрів України розпорядженням №752-р затвердив Державну стратегію забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків на період до 2030 року [9], а також ухвалив операційний план з її реалізації на 2022–2024 роки. Ця стратегія має на меті розвивати та впроваджувати заходи, що сприятимуть подоланню гендерної нерівності в усіх сферах суспільного життя.

Уряд зазначив, що, хоча нормативно-правова база, спрямована на забезпечення рівності між жінками та чоловіками, вже значно вдосконалена, механізми реалізації цієї рівності потребують подальшого розвитку на всіх рівнях суспільного функціонування. Це вимагає конкретних заходів і систематичного підходу для того, щоб рівні права та можливості стали реальністю в усіх сферах життєдіяльності.

Кабінет Міністрів також підкреслив, що в діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування спостерігається недостатнє застосування гендерно орієнтованих підходів. Це стосується врахування специфічних потреб і інтересів різних груп жінок і чоловіків на всіх етапах – від формування політики до її реалізації та моніторингу. Особливо це виявляється у процесах планування та розподілу бюджетних коштів, а також у наданні послуг, що створює перешкоди для досягнення фактичної гендерної рівності.

З огляду на виклики, зумовлені повномасштабним вторгненням РФ в Україну, запровадженням воєнного стану та тимчасовою окупацією нових територій України, у грудні 2022 року Уряд України оновив Національний план дій щодо виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року [8]. Головною метою цього плану є створення умов для забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у процесах подолання конфліктів, відновлення миру та вирішення безпекових питань. Окрім цього, особливу увагу приділяється системній протидії насильству на гендерному ґрунті, включаючи насильство, пов'язане з конфліктом.

Національний план передбачає впровадження низки заходів для досягнення гендерної рівності в умовах війни. Зокрема, передбачено проведення спеціальних навчань для фахівців, які працюють із постраждалими від конфліктного насильства, з метою інтеграції гендерного підходу в надання послуг. Також план передбачає розробку належних механізмів для документування випадків насильства, пов'язаного з конфліктом, їх оцінювання та відшкодування збитків постраждалим, з урахуванням гендерних аспектів. Окрім цього, розробляються методичні рекомендації щодо впровадження гендерного підходу та підходу, заснованого на дотриманні прав людини, на рівні територіальних громад.

Інформаційні кампанії є ще одним важливим аспектом Національного плану. Вони спрямовані на подолання гендерних стереотипів та формування нульової толерантності до гендерно-обумовленого насильства та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Для цього також розробляються та впроваджуються методичні підходи до оцінювання рівня знань науково-педагогічного персоналу з питань гендерної політики та її впровадження. Такий комплексний підхід забезпечує системну інтеграцію гендерних аспектів у процеси відновлення та забезпечення безпеки в Україні.

Також слід наголосити, що питання впровадження гендерної рівності у Збройних Силах України сьогодні має надзвичайно важливе значення. Це систематична, багатогалузева управлінська діяльність, яка проводиться Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил України з метою вдосконалення моделі взаємовідносин у сучасній армії. Зусилля з досягнення гендерної рівності в армії базуються на національному законодавстві та міжнародних зобов'язаннях, які взяла на себе Україна, що відображено, зокрема, у Конституції України. Стаття 24 Конституції чітко проголошує, що всі громадяни, незалежно від статі, мають однакові соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи [1].

Впродовж останнього десятиліття, з початку війни у 2014 році, роль жінок у суспільно-політичному житті України зазнала суттєвих змін. Вони дедалі активніше беруть участь у важливих суспільних процесах, зокрема у політичній сфері, а також у секторах безпеки та оборони. Це свідчить про зростання підтримки ідей гендерної рівності як серед державних інституцій, так і на рівні громадської думки. Така активізація участі жінок у ключових сферах сприяє розширенню можливостей для їхньої реалізації та створює умови для подальшого зміцнення гендерної рівності в усіх галузях суспільного життя, зокрема в оборонному секторі, де традиційно домінували чоловіки [3].

У зв'язку з актуальними викликами, пов'язаними з воєнним станом, 7 жовтня 2022 року Верховна Рада України ухвалила закон, який встановлює добровільний порядок призову жінок на строкову військову службу [4]. Цей закон передбачає, що жінки певних професій можуть стати добровольцями для проходження військової служби. Це є важливим кроком у напрямку розширення можливостей для жінок у секторі безпеки та оборони.

Загалом, починаючи з 2018 року, Міністерство оборони України здійснює суттєві зусилля для досягнення гендерної рівності в армії. Цей процес відбувається в контексті стандартизації Збройних Сил України відповідно до стандартів НАТО, з якими українська армія інтегрується. У цьому контексті варто зазначити, що в 1976 році в НАТО був створений Комітет у справах жінок у Збройних Силах, який згодом, у 2009 році, отримав назву Комітет НАТО з гендерних перспектив. Основною метою цього комітету стало впровадження підходу до гендерної інтеграції у збройні сили держав-членів Альянсу, що стало частиною його політики. Відтоді гендерна інтеграція стала важливим компонентом формування сучасних військових структур, що включає розширення участі жінок у військових операціях та на керівних посадах.

Інтеграція гендерного підходу у Збройних Силах України призвела до суттєвих змін у сприйнятті ролі жінок у військовій сфері. Сьогодні їх кількість під час бойових дій фактично відповідає середньому показнику присутності жінок в арміях країн НАТО. Так, кількість жінок, які служать у Збройних Силах України, зросла на 40% порівняно з 2021 роком, і за останні два роки ця кількість збільшилася на 12 тисяч осіб. Особливо значний ріст спостерігається серед жінок-офіцерів, кількість яких зросла у сім разів і наразі складає 7400 осіб.

Міністерство оборони України активно підтримує ці зміни, спрямовані на досягнення гендерної рівності у військових структурах. Важливою віхою на цьому шляху стало скасування офіційних обмежень щодо доступу жінок-військовослужбовців до всіх посад. Сьогодні 11% керівних посад у Збройних Силах займають жінки, хоча лише три з них мають генеральське звання. Крім того, жінки тепер мають можливість обіймати бойові посади, такі як гранатометниця, снайперка, артилеристка, що раніше були доступні виключно чоловікам. У минулому жінки могли претендувати переважно на небойові спеціальності, наприклад, зв'язківця, водія чи кухаря.

Втім, попри значний прогрес, деякі обмеження для жінок у військових структурах залишаються. Зокрема, жінкам все ще заборонено обіймати посади офіцерського складу, які пов'язані з використанням бойових патронів, виконанням водолазних робіт, а також служити на підводних човнах та надводних кораблях. Жінки не мають доступу до керівних посад у бригадах надводних кораблів та підрозділах пожежогасіння, де виконуються завдання з непрямого гасіння пожеж. Також жінкам заборонено працювати у підрозділах тилового забезпечення, що використовують вибухонебезпечні реактиви. Крім того, у військових частинах спеціального призначення жіночі посади поки що не передбачені.

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, у суспільстві сформувалося позитивне ставлення до всіх категорій осіб, які беруть участь у військових діях, включаючи жінок-військовослужбовиць. Загалом, переважає переконання, що під час служби в Збройних Силах України немає дискримінації за статевою ознакою. Однак ті, хто підтримує поширені стереотипи про дискримінацію жінок у ЗСУ, зазвичай мають необ'єктивні або недостатньо обґрунтовані уявлення про умови їхньої служби.

Самі ж жінки-військовослужбовиці, хоча й не стикаються з явною дискримінацією, часто висловлюють нарікання на брак належного забезпечення спеціальним жіночим обмундируванням, взуттям, касками та бронезилетами. Також однією з проблем є недостатня увага до умов особистої гігієни в польових умовах [3]. Ці питання рідко обговорюються на вищих рівнях командування і часто залишаються на самотійному вирішенні самих військовослужбовиць.

Проте варто зазначити, що зміна підходів у військовому керівництві та формування сучасних поглядів на гендерну рівність поступово сприяють активному розв'язанню цих побутових проблем. Це свідчить про позитивні зрушення у ставленні до жінок у військовій

сфері та підкреслює важливість подальшого вдосконалення умов служби для жінок у Збройних Силах України.

Забезпечення гендерної рівності тісно пов'язане з боротьбою та протидією гендерному насильству. У відповідь на повномасштабне російське вторгнення Україна влітку 2022 року ратифікувала ключовий міжнародний документ у цій сфері – Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству, більш відому як Стамбульська конвенція. Ратифікація цього документа була результатом багаторічних зусиль активістів, громадських організацій і небайдужої громадськості, серед яких були й військові. Основне завдання тепер полягає в удосконаленні чинного законодавства щодо запобігання гендерному насильству в усіх сферах суспільного життя.

Питання гендерної рівності у військовій сфері також торкається інституту військової освіти. Забезпечення рівного доступу жінок до військової освіти є важливою складовою реформування державної політики щодо військовослужбовиць [2]. У Стратегії впровадження гендерної рівності в сфері освіти до 2030 року підкреслюється необхідність відображення внеску жінок у перемогу як у військовій, так і цивільній сфері у навчальних програмах та освітньому середовищі [10].

Війна стала потужним каталізатором прискорення процесу подолання гендерної нерівності на військовій службі, оскільки кожен, хто бере участь у захисті країни, відіграє важливу роль, незалежно від статі. Починаючи з 2014 року, кількість жінок із бойовим досвідом невпинно зростає. Однак, гендерна нерівність у Збройних Силах України залишається значною проблемою. Її вирішення залежить як від командування, яке має активно підтримувати жінок у військовій службі, так і від самих жінок-військовослужбовиць, які повинні проявляти ініціативу у захисті своїх прав та можливостей.

Висновки. Воєнний стан і виклики, пов'язані з ним, актуалізували питання забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок у всіх сферах діяльності, особливо в секторі безпеки та оборони. Правові зміни, спрямовані на розширення прав і можливостей жінок, включають ратифікацію Стамбульської конвенції в 2022 році, що стало важливим кроком у боротьбі з гендерним насильством. Цей документ, який довго підтримували активісти, забезпечив національну правову основу для ефективної протидії насильству за ознакою статі, як у цивільній, так і військовій сферах. Ратифікація конвенції є свідченням прагнення України до відповідності міжнародним стандартам прав людини, особливо в контексті захисту жінок.

У контексті військової сфери, впродовж останніх років спостерігається суттєвий прогрес у забезпеченні гендерної рівності. Зокрема, скасування обмежень на доступ жінок до бойових посад та можливість здобувати військову освіту на рівних умовах з чоловіками стали важливими змінами в правовому забезпеченні гендерної рівності. Водночас питання матеріально-технічного забезпечення жінок-військовослужбовиць, такі як спеціалізоване обмундирування, залишаються невирішеними, що потребує уваги з боку держави та відповідних відомств.

На загальносуспільному рівні впровадження політик гендерної рівності відбувається в контексті активного вдосконалення законодавства. Зокрема, Уряд України затвердив Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Стратегія націлена на ліквідацію дискримінації за ознакою статі у всіх сферах життя, включаючи економічну, політичну та соціальну.

Перспективи подальших правових досліджень у цьому напрямку включають детальний аналіз ефективності впроваджених норм і механізмів на практиці, зокрема у військовій та правовій сферах. Важливо також продовжити вивчати, як впливають законодавчі зміни на фактичне забезпечення рівноправності в умовах воєнного стану та як можна удосконалити існуючу правову базу для подальшого зміцнення гендерної рівності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06. 1996. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2024).
2. Марценюк Т. Залучення жінок до військової освіти в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2023. Вип. 6 (54). DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2023.6.50-59>.
3. Не хочуть бути жертвами: як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viynaukrayinski-zhinkybizhenky/32221558.html> (дата звернення: 15.10.2024).
4. Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо взяття жінок на військовий облік військовозобов'язаних : Закон України Закон України від 07.10.2024. № 2664-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-20#Text> (дата звернення: 14.10.2024).
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України Закон України від 08.09.2005. №2866-ІV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 52, ст.561. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 14.10.2024).
6. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012. № 5207-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 32, ст. 412. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 14.10.2024).
7. Про затвердження Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів : Наказ Міністерства соціальної політики від 07.02.2020 № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0211-20#Text> (дата звернення: 14.10.2024).
8. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.10.2024).
9. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022. № 752-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220752?an=5> (дата звернення: 14.10.2024).
10. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2021. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#n2>. (дата звернення: 16.10.2024).

ТИЩЕНКОВА І. О.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-
правових дисциплін та публічного
управління*(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.27>**ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ
ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ**

В науковій статті на підставі аналізу сучасних наукових досліджень та практики реалізації електронного урядування в Україні окреслено перспективні напрями подальшого його розвитку.

В роботі проаналізовано результати впровадження електронного урядування в Україні за останні роки. З'ясовано, що впровадження електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації в межах внутрішнього ринку сприятиме формуванню цифрового майбутнього й потребуватиме створення передбачуваного регуляторного середовища для підвищення ефективності онлайн-послуг і платформ електронної комерції.

На підставі даних дослідження E-Government Development Index за 2024 рік за рейтингом Online services Index, результатів вітчизняних соціологічних досліджень, аналізу реалізованих та запланованих проєктів електронного урядування в Україні авторка робить висновок про ефективність цифрової трансформації України, що розширює можливості для її соціально-економічного зростання, зміцнення безпеки держави в глобальному середовищі, тощо.

Запропоновано два напрями подальшого розвитку електронного урядування в Україні: по-горизонталі та по-вертикалі. Акцентовано на змісті першого напрямку, який полягає у розширенні видів та якості послуг, які надаються в он-лайн форматі: розробка можливостей проведення виборів в Україні через мобільні застосунки, збільшення спроможностей роботи зі зверненнями громадян он-лайн, збільшення спроможностей електронного документообігу, перехід медичного документообігу он-лайн, автоматична консолідація комунальних послуг та рахунків з даними власника майна, видача електронних талонів через електронний підпис, що унеможливить корупційну складову, тощо. Звернута увага на те, що другий напрям полягає у активному розвитку електронного урядування не тільки на державному, але на місцевому рівні (військові адміністрації, органи місцевого самоврядування, територіальні державні органи, підприємства, установи та організації, тощо). З'ясовано, що саме місцевий рівень електронного урядування значно відстає від державних ініціатив, тому на цьому пропонуємо і зосередити увагу.

Ключові слова: електронне урядування, цифровізація, прозорість, цифрова інфраструктура, публічні послуги.

Tyschenkova I. O. Prospective directions for the development of electronic governance in Ukraine

The scientific article, based on the analysis of modern scientific research and the practice of implementing e-government in Ukraine, outlines promising directions for its further development.

The article analyzes the results of the implementation of electronic governance in Ukraine in recent years. It was found that the introduction of electronic trust services and electronic identification within the internal market will contribute to the formation of the digital future and will require the creation of a predictable regulatory environment to improve the efficiency of online services and e-commerce platforms.

Based on the data of the E-Government Development Index for 2024 according to the Online services Index rating, the results of domestic sociological studies, the analysis of implemented and planned e-government projects in Ukraine, the author concludes about the effectiveness of the digital transformation of Ukraine, which expands the opportunities for its socio-economic growth, strengthening state security in the global environment, etc.

Two directions of further development of e-governance in Ukraine are proposed: horizontally and vertically. Emphasis is placed on the content of the first direction, which consists in expanding the types and quality of services provided in an online format: development of opportunities for conducting elections in Ukraine through mobile applications, increasing the capacity to work with citizens' appeals online, increasing the capacity of electronic document flow, transitioning medical document flow online, automatic consolidation of utility services and accounts with data of the property owner, issuance of electronic coupons via electronic signature, which will make the corruption component impossible, etc. Attention is drawn to the fact that the second direction consists in the active development of electronic governance not only at the state, but also at the local level (military administrations, local self-government bodies, territorial state bodies, enterprises, institutions and organizations, etc.). It was found that the local level of e-governance lags far behind state initiatives, so we suggest focusing attention on this.

Key words: *e-government, digitalization, transparency, digital infrastructure, public services.*

Вступ. Згідно даних дослідження E-Government Development Index за 2024 рік за рейтингом Online services Index Україна за рівнем розвитку цифрових державних послуг займає 5 місце в світі (у 2018 році – 102 місце). При цьому один із складників сервісу оцінює, наскільки добре держава надає послуги через інтернет, та наскільки зручними для громадян є державні сайти. Серед основних досягнень України є те, що держава стала першою у світі, яка має офіційний електронний паспорт громадянина; однією з перших держав у світі, де сертифікат COVID-19 у додатку Дія був офіційно визнаний ЄС; четвертою державою в Європі, яка має цифрові водійські права [1]. При цьому, активний розвиток цифрової інфраструктури та додатків постійно підвищують цифрову грамотність населення.

При цьому варто відзначити, що неодноразово вітчизняні вчені зверталися до тематики дослідження розвитку електронного урядування в Україні. Варто виокремити такі сучасні роботи в цьому напрямку: Мохова Ю. Л. (2021) присвятила дисертаційне дослідження державним механізмам розвитку електронного урядування в умовах цифрових трансформацій України [2]; Політанський В. С. (2024) досліджував на дисертаційному рівні організаційно-правові засади функціонування електронного урядування в Україні [3]; Александрова М. В. (2024) розробляла адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у сфері електронного урядування [4]; Юсіфбейлі Р. Р. (2023) розглядав електронне

врядування як механізм публічного управління та адміністрування [5]; Тищенко І. О. (2021) акцентувала увагу на деяких аспектах адміністративно-правового забезпечення надання електронних публічних послуг об'єднаними територіальними громадами в Україні [6], тощо.

Однак, динаміка розвитку цифрових технологій спонукає до постійного оновлення механізмів їх запровадження в різні сфери суспільного життя. Не зважаючи на вагомий прогрес електронного урядування в Україні за останні роки, постійно виникають нові напрямки, в яких доцільно і можливо його впровадження. Вказані фактори обумовлюють актуальність обраної тематики дослідження та необхідність проведення додаткових наукових розробок.

Постановка завдання. Мета написання наукової статті – на підставі аналізу сучасних наукових досліджень та практики реалізації електронного урядування в Україні окреслити перспективні напрями подальшого його розвитку. Для досягнення поставленої мети нами будуть реалізовані наступні завдання: проаналізувати результати впровадження електронного урядування в Україні за останні роки, визначити їх ефективність, на підставі раніше запропонованих ідей та практики електронного урядування в Україні визначити напрями розвитку електронного урядування в Україні.

Результати дослідження. Події 2024 року в Україні активно вплинули на розвиток інформаційних технологій та якість їх запровадження у повсякденне та публічне життя громади. Проведені в державі соціологічні дослідження підтверджують ефективність заходів, спрямованих на розвиток електронного урядування. Зокрема, усі учасники і учасниці одного з таких соціологічних досліджень 2023 року продемонстрували відкритість до електронних послуг: респонденти користуються різноманітними сервісами зараз і готові до подальшого їх розширення. Електронні послуги вже сприймаються як невіддільна складова життя, яка дає багато переваг: суттєва економія часу і зусиль; можливість уникнути дискомфорту, пов'язаного з чергами та бюрократією; зменшення впливу людського чинника: меншу ймовірність помилки, менше негативних моментів під час спілкування з державними службовцями; зручність: можливість скористатися послугою в бажаному місці, в бажаний інтервал часу. Переваги електронних послуг набули особливої значущості в період повномасштабної війни, оскільки отримати такі послуги можна незалежно від повітряної тривоги [7].

Серед виявлених дослідженням перепон, які респонденти вважають несуттєвими: брак впевненості щодо захищеності персональних даних, побоювання стати жертвою шахрайства – цей чинник раніше викликав у респондентів брак довіри до електронних послуг і подекуди все ще має вплив; брак необхідної технічної бази: частина населення (особливо в селах) не має доступу до якісного інтернету, у деяких бракує необхідних технічних засобів для користування ним; незадоволеність низкою послуг в процесі користування, головним чином, через їхні обмежені можливості: іноді важко або неможливо отримати повний обсяг послуги лише в електронному форматі і далі необхідно, наприклад, йти з паперами до установи, ставати в чергу тощо [7].

Продовжуючи обраний напрямок розвитку електронного урядування в світі, 5 вересня 2024 року Європейською комісією підписана Рамкова конвенція Ради Європи про штучний інтелект (далі – ШІ), яка узгоджується з принципами Закону ЄС про ШІ та стосується ключових сфер, зокрема: прозорості контенту, створеного ШІ; управління ризиками; зобов'язань документування для систем ШІ з високим рівнем ризику та захисту прав людини [9]. Вказані нормативно-правові акти спонукають Україну до адаптації вітчизняного законодавства на фоні її євроінтеграційних прагнень.

Зокрема, у серпні 2024 року Кабінет Міністрів України ухвалив пріоритетні напрями та завдання (проекти) цифрової трансформації на 2024–2026 роки, як невід'ємна складова вимог Європейського Союзу у сферах інформатизації, електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг, користування радіочастотним спектром сприятиме розвитку системи електронної взаємодії органів виконавчої влади та Єдиного державного вебпорталу відкритих даних [10]. Основну увагу спрямовано на проекти у сферах національної безпеки та оборони, юстиції, економіки й торгівлі. Утім, інтенсивне впровадження запланованих заходів потребуватиме започаткування проектів у понад 80 державних органах, установах та підприємствах,

які матимуть вплив на створення та наповнення Реєстру публічних електронних реєстрів, що своєю чергою вплине на розвиток функціональних можливостей інформаційної системи управління людськими ресурсами та пришвидшення розвитку сфер електронного резидентства, віртуальних активів і штучного інтелекту. Крім того, такий підхід забезпечить оперативний обмін інформацією між органами влади, пришвидшить логістику, знизить корупційні ризики, підвищить ефективність управління арештованим майном і збільшить надходження до державного бюджету. Цьому сприятиме зареєстрований у Верховній Раді України законопроект щодо спрощення процедури державного нагляду у сфері електронних комунікацій та оперативного забезпечення сталості електронних комунікаційних мереж [11].

Виходячи з аналізу спроможності національної системи кібербезпеки, Мохова Ю. Л. визначає такі основні виклики для України у сфері інформаційної безпеки: активне використання кіберзасобів у міжнародній конкуренції за світове лідерство, змагальний характер розвитку засобів кібербезпеки та реалізації кіберзагроз у процесі швидких прогресуючих змін інформаційно-комунікаційних технологій, хмарних обчислень; мілітаризація кіберпростору та зростаючі технологічні можливості кіберзброї; зростання технологічного рівня протиправних посягань на інтереси держави, суспільства та окремих громадян із застосуванням методів соціальної інженерії. Погоджуємося з позицією авторки, яка виділяє пріоритети забезпечення кібербезпеки в Україні: убезпечення кіберпростору задля захисту суверенітету держави та розвитку суспільства; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України у кіберпросторі; європейська та євроатлантична інтеграція у сфері кібербезпеки) [2, с. 423–424].

Важливе значення щодо наближення до законодавства ЄС у сфері е-ідентифікації та е-довірчих послуг має затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2024 року Порядок проведення процедури оцінки відповідності у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг [12]. Впровадження електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації в межах внутрішнього ринку сприятиме формуванню цифрового майбутнього й потребуватиме створення передбачуваного регуляторного середовища для підвищення ефективності онлайн-послуг і платформ електронної комерції [8].

Започаткована Міністерством цифрової трансформації України за сприяння проекту «Підтримка цифрової трансформації» комунікаційна платформа сфери відкритих даних «Data+», яку фінансують USAID і UK Dev, розширює можливості залучення представників органів державного управління, міжнародних партнерів, експертів та користувачів відкритих даних для участі в розробленні проекту Стратегії розвитку сфери відкритих даних на 2025–2027 роки [13]. У 2023 році Україна перебувала в трійці лідерів європейського рейтингу сфери відкритих даних «Open Data Maturity», що свідчить про прогрес у доступності даних та повторному використанні інформації державного сектора. Тим часом виклики у сфері відкритих даних в умовах загострення воєнних дій потребують насамперед визначення пріоритетних напрямів розвитку державної політики в цій сфері, гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС та підвищення якості й кількості суспільно потрібних наборів відкритих даних. У серпні 2024 року за ініціативи Міністерства цифрової трансформації України оголошено Програму підтримки й фінансування «Open Data Ambassadors» для фахівців у понад 100 тис. грн на втілення проєктів, персоналізовану освітню програму та створення можливості для нетворкінгу й розвитку особистого бренду [14].

На підставі аналізу міжнародно-правових документів щодо впровадження технологій електронного урядування, Політанський В. С. виокремлює такі основоположні їх аспекти: спрямованість на потреби громадян та бізнесу; застосування інноваційних методів і рішень; оптимізація процесів взаємодії між державою, громадянами та бізнес-сектором; удосконалення процедур реалізації електронної демократії; високий рівень якості послуг; моніторинг потреб усіх соціальних верств населення та концентрація на найважливіших із них; реалізація електронних послуг за допомогою різноманітних каналів зв'язку; забезпечення захисту інформації в мережі Інтернет; дотримання та захист прав людини; оптимізація діяльності органів публічної влади та всієї системи публічного управління; підвищення інноваційної культури управління [3].

Александрова М. В. виокремлює спільні для європейських держав риси, які могли б бути запозичені для розвитку електронного урядування в Україні: спеціальне законодавче забезпечення, що регулює функціонування електронного урядування; збільшення матеріально-технічного забезпечення, що сприятиме розширенню інфраструктури електронного урядування (розширення переліку публічних послуг і цифрових інструментів); розширення мережі навчання для громадян щодо засвоєння цифрових навичок тощо [4].

Важливою подією у вересні 2024 року стало підписання меморандуму про співпрацю у сфері системної цифрової трансформації між Міністерством цифрової трансформації України та урядом Швейцарії. Меморандум консолідує зусилля щодо визначення спільної візії вдосконалення цифрових рішень у реалізації реформ у сфері охорони здоров'я, соціальної політики, освіти, гуманітарному розмінуванні, житлово-комунальних послугах, державній статистиці та реформі державного управління, що передбачає можливість упровадити важливі зміни в державі на регіональному та територіальному рівнях [15]. Впродовж 2024–2028 років на цифрову трансформацію соціально важливих сфер державної політики й цифровий розвиток громад Швейцарія виділяє 58,7 млн швейцарських франків у межах програми «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), що його виконує Фонд «Східна Європа». Розширена співпраця сприятиме цифровізації регіонального управління, що дасть змогу регіонам отримати цифрові інструменти та знання, потрібні для поліпшення надання послуг, і запустити ще більше нових сервісів та впровадити зміни, які стають важливим каталізатором реформ, необхідних для відновлення, відбудови та сталого розвитку України. Утім, такий комплексний підхід є важливим для відновлення і розвитку громад, а також забезпечення інклюзивного цифрового доступу та підвищення стійкості громад.

На наш погляд, запровадження ефективних інформаційно-комунікаційних інновацій у діяльність об'єднаних територіальних громад є актуальним, адже надає найкращі можливості сфокусуватися на потребах громадян. Саме завдяки використанню інформаційно-комунікаційним технологій місцева влада поліпшує умови, необхідні для забезпечення належної реалізації громадянами своїх прав та охоронюваних законом інтересів [6].

Юсіфбейлі Р. Р. запропонував такі рекомендації щодо розвитку е-врядування в Україні: необхідність створення ефективної централізованої системи законодавчого забезпечення проєктів у цій галузі, обов'язкове поєднання всіх комплексних заходів з оптимізацією адміністративних процесів та реформуванням органів публічного управління та адміністрування [5].

Висновки. Узагальнюючи сказане вище, варто акцентувати на ефективності цифрової трансформації України, що розширює можливості для її соціально-економічного зростання, зміцнення безпеки держави в глобальному середовищі, тощо. Враховуючи викладені вище аналітичні позиції щодо удосконалення електронного урядування, ініціативи уряду України, спрямовані на підвищення ефективності електронного урядування, а також думки громадян щодо реалізації цих заходів, вважаємо за необхідне окреслити два напрями подальшого розвитку електронного урядування в Україні.

Перший напрям – по-горизонталі – полягає у розширенні видів та якості послуг, які надаються в он-лайн форматі. Наприклад, розробка можливостей проведення виборів в Україні через мобільні застосунки, збільшення спроможностей роботи зі зверненнями громадян он-лайн, збільшення спроможностей електронного документообігу, перехід медичного документообігу он-лайн, автоматична консолідація комунальних послуг та рахунків з даними власника майна, видача електронних талонів через електронний підпис, що унеможливить корупційну складову, тощо.

Другий напрям – по-вертикалі – полягає у активному розвитку електронного урядування не тільки на державному, але на місцевому рівні (військовій адміністрації, органи місцевого самоврядування, територіальні державні органи, підприємства, установи та організації, тощо). Саме місцевий рівень електронного урядування значно відстає від державних ініціатив, тому на цьому пропонуємо і зосередити увагу.

Список використаних джерел:

1. Підвищуємо рівень розвитку цифрових державних послуг – Комітет з питань цифрової трансформації. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/253877.html
2. Мохова Ю. Л. Державні механізми розвитку електронного урядування в умовах цифрових трансформацій України. : дис. докт. наук з державного управління: 25.00.02. Миколаїв, 2021. 490 с.
3. Політанський В. С. Організаційно-правові засади функціонування електронного урядування в Україні : автореф. дис. ... докт. юр. наук : 12.00.07. Кропивницький, 2024. 42 с.
4. Александрова М. В. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки у сфері електронного урядування : дис. ... доктора філософії: 081 «Право». Київ, 2024. 236 с.
5. Юсіфбейлі Р. Р. Електронне урядування як механізм публічного управління та адміністрування : дис. ... доктора філософії : 28 «Публічне управління та адміністрування». Київ, 2023. 275 с.
6. Тищенко І.О. Деякі аспекти адміністративно-правового забезпечення надання електронних публічних послуг об'єднаними територіальними громадами в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 147–151. DOI 10.31733/2078-3566-2021-1-147-151
7. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг. *Аналітичний звіт*. Київ. 2024. 67 с. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/infographic-e-services-use-in-ukraine-2023.pdf>
8. Цифрова трансформація економіки України в умовах війни. Серпень – вересень 2024 року. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh-viyny-serpen-veresen>
9. The European Commission signs historic Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Vilnius, 5.IX.2024. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c>
10. Деякі питання цифрової трансформації : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 735-р від 02.08.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2024-%D1%80#Text>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питання державного нагляду в сфері електронних комунікацій та оперативного забезпечення сталості електронних комунікаційних мереж : Законопроект № 11431 від 22.07.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44618>
12. Про затвердження Порядку проведення процедури оцінки відповідності у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг : Постанова Кабінету Міністрів України № 1062 від 13 вересня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1062-2024-%D0%BF#Text>
13. Запускаємо громадське обговорення Стратегії розвитку сфери відкритих даних. URL: <https://thedigital.gov.ua>
14. Понад 100 тисяч гривень на втілення проєктів у сфері відкритих даних: реєструйтеся на Open Data Ambassadors. URL: <https://thedigital.gov.ua>
15. Швейцарія виділяє 58,7 млн франків на цифровізацію публічного управління та розвиток регіонів України: Мінцифра й Уряд Швейцарії підписали меморандум. URL: <https://thedigital.gov.ua>

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ГЕНЦАРЮК М.-Д. Д.,
аспірантка кафедри адміністративного
і фінансового права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 342:351

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.28>**ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЦІЛЮВИХ ФОНДІВ
ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена дослідженню змін у системі публічних фінансів України під час воєнного стану, зокрема, з акцентом на створення та функціонування спеціальних публічних фондів, що забезпечують національну безпеку, оборону та відновлення країни. Унаслідок повномасштабної агресії Росії проти України фінансові ресурси держави спрямовуються на оборону, закупівлю озброєння, техніки, підтримку внутрішньо переміщених осіб, відновлення інфраструктури та гуманітарну допомогу.

Значну роль у цьому процесі відіграють такі публічні фонди, як Фонд ліквідації наслідків збройної агресії та Резервний фонд Державного бюджету. Фонд ліквідації наслідків збройної агресії спрямований на відновлення зруйнованих будівель, критичної інфраструктури, забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб та соціальну підтримку постраждалих. Резервний фонд використовується для фінансування надзвичайних видатків, пов'язаних з непередбаченими обставинами, зокрема, війною та її наслідками.

Також підкреслено важливість позабюджетних цільових фондів, таких як Фонд енергоефективності, який відіграє вагомий роль у відновленні енергетичної інфраструктури. В умовах обмежених фінансових можливостей України міжнародна допомога стає важливим джерелом фінансування публічних фондів. Це включає гранти, кредити та позики від міжнародних організацій і країн-партнерів, які спрямовуються на підтримку ключових сфер: енергетики, соціального захисту та відбудови інфраструктури.

Важливим аспектом є прозорість і підзвітність у використанні публічних коштів для підтримки довіри міжнародних донорів і суспільства. Стаття показує, як під час війни фінансові механізми держави підлаштовуються під нові виклики, зберігаючи при цьому баланс між короткостроковими та довгостроковими завданнями стабілізації ситуації в Україні.

Ключові слова: публічні фонди коштів, цільові позабюджетні фонди коштів, резервний фонд бюджету, публічні фінанси, Фонд ліквідації наслідків збройної агресії.

Gentsarjuk M.-D. D. Legal foundations of activity of public purposes foundations after the hour of the military base in Ukraine

The article is dedicated to the follow-up of changes in the system of public finances of Ukraine during the war, with an emphasis on the creation of the functioning of special public funds to ensure national I take care of the security, defense

and renewal of the country. As a legacy of Russia's large-scale aggression against Ukraine, the power's financial resources will be directed towards defense, purchasing equipment, equipment, supporting internal movements of people, updating infrastructure and I will provide humanitarian assistance.

An important role in this process is played by public funds such as the Fund for the Liquidation of the Inheritance of the Atrocious Aggression and the Reserve Fund of the State Budget. The Fund for Eliminating the Legacy of the Autonomous Aggression Directs for the Renewal of Built Buildings, Critical Infrastructure, Housing Security, Internal Movements and Social Support victims. The reserve fund is used to finance superannuation funds related to untransferable circumstances, war, war and inheritance.

The importance of off-budget trust funds, such as the Energy Efficiency Fund, which plays a role in modern energy infrastructure, is also emphasized. In the minds of Ukraine's financial community, international aid is becoming an important component in the financing of public funds. This includes grants, loans and positions from international organizations and regional partners that directly support key areas: energy, social protection and public infrastructure.

An important aspect is the insight and awareness of selected public funds to encourage the trust of international donors and marriage. The article shows how, during the time of war, the financial mechanisms of the power adapt to new trends, maintaining a balance between short-term and long-term goals for stabilizing the situation in Ukraine.

Key words: *public funds of funds, special purpose budgetary funds of funds, budget reserve fund, public finance, Fund for Elimination of the Legacies of War Aggression.*

Вступ. В умовах мирного часу фінансування відбувається за встановленими процедурами та в рамках чітких пріоритетів розвитку держави. Проте воєнний стан, введений у зв'язку з повномасштабною агресією росії, радикально змінив ці пріоритети. Основними завданнями держави у період війни стали забезпечення обороноздатності, відновлення зруйнованої інфраструктури та підтримка постраждалого населення. Ці обставини вимагають гнучкості бюджетного процесу та особливого регулювання публічного фінансування. Публічні фінанси в Україні під час війни зазнають суттєвих змін у своєму функціонуванні, управлінні та призначенні. Війна вимагає значних ресурсів для забезпечення національної безпеки, фінансування Збройних Сил України, закупівлі озброєння, техніки та спорядження. Це призводить до збільшення частки витрат на оборону в Державному бюджеті України. З огляду на масштабні людські та матеріальні втрати, частина публічних коштів спрямована на гуманітарну допомогу, підтримку внутрішньо переміщених осіб, соціальну допомогу та відновлення інфраструктури, зруйнованої внаслідок війни. Також, в умовах війни може бути переглянуто бюджет, виділено додаткові кошти на критично важливі сфери, такі як охорона здоров'я, соціальний захист, освіта, та зменшено фінансування менш пріоритетних напрямків. У зв'язку з підвищеними ризиками корупції та неефективності використання публічних коштів у часи війни, акцент також повинен робитися на посиленні контролю та підзвітності. Це включає аудит витрат, моніторинг використання ресурсів та громадський контроль.

У мирний час система публічних фінансів України функціонує відповідно до Бюджетного кодексу України та Закону про Державний бюджет на відповідний рік. Основними джерелами фінансування є податкові надходження, державні позики та доходи від державної власності. Витрати бюджету спрямовуються на фінансування ключових галузей: охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, розвиток інфраструктури, забезпечення функціонування державних інститутів. Загальний фонд бюджету використовується для регулярного фінансування цих потреб, тоді як спеціальний фонд охоплює кошти, призначені для конкретних програм,

таких як розвиток інфраструктури чи підтримка окремих галузей. Фінансування відбувається на основі затверджених бюджетних програм із чіткими правилами та строками витрат.

Метою статті є дослідження правових основ діяльності публічних цільових фондів у військовий час на території України.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось вище, Державний бюджет України на період війни у загальному, та зокрема на 2022–2024 роки, передбачає значне збільшення витрат на оборону та безпеку. Відповідно до Закону “Про Державний бюджет України”, створено спеціальні фонди для фінансування нагальних потреб, таких як Фонд ліквідації наслідків збройної агресії та Фонд підтримки енергетичної безпеки. Крім того, значна частина коштів виділяється через Резервний фонд державного бюджету.

Уряд та Верховна Рада України запроваджують механізми швидкого реагування на нові виклики, що виникають унаслідок війни. Це означає можливість оперативного перенаправлення коштів на термінові потреби, такі як надання медичної допомоги, забезпечення матеріально-технічної бази для військових та гуманітарну підтримку. Держава також намагається підтримувати малий і середній бізнес, що постраждав внаслідок війни, через фонди та програми підтримки, пільгові кредити та гранти. Для того щоб негативні наслідки не призвели до накопичення кризових ситуацій, необхідно знаходити як короткострокові, так і довгострокові рішення, направлені на поступове налагодження проблемних сфер та зміцнення становища держави та суспільства.

Публічні цільові фонди є тими інструментами, за допомогою яких відбувається акумулювання, розподіл та перерозподіл фінансових ресурсів. Дія воєнного стану в Україні спонукає до дослідження існування та діяльності окремих цільових публічних фондів, які сприяють забезпеченню безпеки, відновленню України та підтримці громадян.

Стаття 42 Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» встановила створення у 2022 році фонду ліквідації наслідків збройної агресії у складі спеціального фонду Державного бюджету України з метою ліквідації наслідків (у тому числі гуманітарних, соціальних, економічних), спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [1]. Хоч і був створений фонд внесенням змін у вищевказаний фонд у 2022 році, реально він почав діяти у 2023 році. З огляду на вже давно визначені наукою фінансового права ознаки публічних фондів, цей фонд сміливо можна віднести до бюджетних, тобто тих, що існують як частина бюджету. Згідно чинного законодавства, кошти Фонду ліквідації наслідків збройної агресії спрямовуються на низку ключових напрямків для відновлення та підтримки постраждалих від російської агресії в Україні. Ці напрями підкреслюють важливість системного підходу до відновлення країни та підтримки громадян, які постраждали через війну. Основні цілі використання цих коштів охоплюють такі сфери:

- будівництво та ремонт громадських будівель – зруйнованих чи пошкоджених через бойові дії, із включенням споруд цивільного захисту для забезпечення безпеки населення;
- відновлення критичної інфраструктури. Це стосується послуг водопостачання, теплопостачання, електропостачання та інших необхідних систем життєзабезпечення;
- забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – через будівництво та ремонт житлових будівель, а також розробку відповідної проектно-кошторисної документації;
- закупівля транспорту – шкільних автобусів, спецтранспорту для медичних закладів та комунальних підприємств;
- компенсація громадянам за втрати житла – придбання житла для тих, хто втратив його внаслідок воєнних дій;
- закупівля обладнання для закладів освіти – комп’ютерне та мультимедійне обладнання для відновлення постраждалих шкіл та університетів;
- компенсація за поранення, інвалідність чи смерть внаслідок воєнних дій – передбачені виплати для постраждалих громадян або їх сімей;
- будівництво соціального житла для дітей-сиріт – нове житло для сімейних форм виховання та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Варто сказати що такий фонд є тимчасовим, оскільки витрати що покриваються фондом мають не постійний характер. Такого роду фонди створюються для вирішення завдань що стоять перед країною у певний період часу. Їх створення відбувається щорічно за допомогою Закону України «Про державний бюджет» на відповідний рік і, як правило, такі фонди є частиною спеціального фонду Державного бюджету України. Ще одним прикладом тимчасового фонду є запроваджений у 2020 році Фонд боротьби з COVID-19. Так, Закон України «Про Державний бюджет на 2020 рік» у статті 28 встановив: Створити у складі Державного бюджету України фонд боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиною коронавірусом SARS-CoV-2, та її наслідками на період дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України зазначеної хвороби, та протягом 30 днів з дня відміни цього карантину [2].

В аспекті аналізованого питання тимчасових фондів, вартою уваги буде також згадка про резервний фонд Державного бюджету України. Стаття 24 Бюджетного кодексу України резервний фонд бюджету формується для здійснення непередбачених видатків, що не мають постійного характеру і не могли бути передбачені під час складання проекту бюджету [3]. Фінансування з Резервного фонду здійснюється відповідно до рішень Кабінету Міністрів України, які затверджують конкретні напрямки виділення коштів на нагальні потреби, зокрема пов'язані з війною та відновленням. Такі рішення є індивідуальними і приймаються в залежності від актуальних потреб і обставин, наприклад, на підставі надзвичайних ситуацій чи бойових дій. Порядок використання коштів з резервного фонду бюджету, що визначається Кабінетом Міністрів України містить перелік напрямків та умов використання коштів з резервного фонду бюджету. Серед них: фінансування заходів з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціального та воєнного характеру; заходів, пов'язаних із підготовкою та проведенням позачергових виборів народних депутатів України; інших непередбачених заходів, які відповідно до законів можуть здійснюватися за рахунок коштів бюджету, але не мають постійного характеру і не могли бути передбачені під час складання проекту бюджету, тобто на момент затвердження бюджету не було визначених актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, відповідної ради, місцевої держадміністрації, виконавчого органу відповідної ради підстав для проведення таких заходів [4].

Фонд енергоефективності України є ще одним публічним фондом який відіграє важливе значення у час дії воєнного стану в Україні. За рішенням Кабінету Міністрів України Фонд може здійснювати діяльність з реалізації інших програм у житловому секторі, у тому числі пов'язаних з відновленням будівель, зруйнованих та/або пошкоджених внаслідок збройної агресії російської федерації проти України [5]. Він є позабюджетним цільовим фондом, державною установою публічного права. Джерела фінансування Фонду енергоефективності включають: Державний бюджет України; міжнародні донори, такі як Європейський Союз, Німеччина, Світовий банк; інші джерела, які не заборонені українським законодавством. Фонд енергоефективності продовжує працювати навіть у період воєнного стану, оскільки збереження та модернізація енергетичної інфраструктури є критичними для забезпечення енергетичної незалежності та безпеки країни.

Варто відзначити вагомість своєчасного наповнення фондів коштами. На сьогоднішній день, коли велика частина публічних коштів витрачається на фінансування необхідних оборонних потреб, значну роль відіграє міжнародна допомога, як окреме джерело фінансування фондів. Фінансові ресурси України обмежені через військовий стан, а міжнародна спільнота надає суттєву фінансову та технічну підтримку для відновлення зруйнованої інфраструктури та соціальної стабільності. Основними джерелами міжнародної допомоги є: гранти від міжнародних організацій, фінансова допомога від урядів інших держав, позики та кредити від міжнародних фінансових установ, міжнародна гуманітарна допомога. Гранти від міжнародних організацій – це можуть бути кошти, надані Європейським Союзом, МВФ, Світовим банком або ООН для відновлення інфраструктури, соціальних програм

і вирішення гуманітарних проблем. Фінансова допомога від урядів інших держав – міжнародні партнери, такі як США, Німеччина, Канада, надають фінансові внески до фондів, які використовуються для відновлення зруйнованих об'єктів. Позики та кредити від міжнародних фінансових установ – Україна отримує пільгові кредити для покриття дефіциту бюджету та фінансування проектів відбудови. Міжнародна гуманітарна допомога – надається в натуральній формі або грошовими коштами для забезпечення гуманітарних потреб (їжа, медикаменти, тимчасове житло).

Україна отримує ці фінансові надходження на основі різних актів та міжнародних договорів, які забезпечують доступ до міжнародної фінансової допомоги. Ключовими правовими актами та угодами, відповідно до яких Україна отримує міжнародну підтримку є:

– Меморандум про взаєморозуміння та Кредитну угоду між Україною та Європейським Союзом щодо отримання Україною макрофінансової допомоги у сумі 18 млрд євро [6];

– Угода про позику (Позика на підтримку політики розвитку «Основи зростання») між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку № 9670-UA, № 9669-UA [7];

– Про ратифікацію Фінансової угоди «Програма відновлення України III» між Україною та Європейським інвестиційним банком [8].

Європейський Союз разом з міжнародними фінансовими інституціями, а також зацікавленими державами розробляє плани надання допомоги під час війни, а також відновлення України у повоєнний період [9 С.45].

У контексті досліджуваної теми варто згадати і про прозорість використання публічних коштів, адже це є вкрай важливим аспектом для забезпечення довіри міжнародних донорів і суспільства.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють правові основи прозорості у використанні публічних фінансів, з-поміж інших, є Бюджетний кодекс України та Закон України «Про відкритість використання публічних коштів». Бюджетний кодекс України встановлює вимоги до публічної звітності та відкритості у виконанні державного бюджету. Згідно з ним, усі транзакції повинні бути доступними для перевірки. Зокрема, стаття 28 Бюджетного кодексу України регулює доступність інформації про бюджет і перелік нормативно-правових актів оприлюднення яких забезпечує Міністерство фінансів України [3]. Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» вимагає оприлюднення інформації про використання коштів, зокрема міжнародної допомоги, на спеціальному веб-порталі Є-data. Це дозволяє громадянам контролювати рух коштів і стежити за їх цільовим використанням.

Висновки. У період війни публічні кошти в Україні стають інструментом для забезпечення національної безпеки, соціальної підтримки, відновлення інфраструктури та допомоги населенню. Ефективне управління публічними коштами є критично важливим для подолання викликів, які постають перед країною у цей складний час. У період воєнного стану управління державними фінансами суттєво відрізняється від звичайних умов, коли немає необхідності постійного перерозподілу ресурсів на військові потреби.

Ключовою особливістю управління публічними фінансами під час війни є спрощена процедура внесення змін до бюджету. Це дозволяє державі оперативно реагувати на потреби оборони, гуманітарну допомогу та інші нагальні виклики, які виникають у зв'язку з військовими діями. У мирний час бюджетна політика передбачає більш передбачуваний і структурований підхід до планування та витрачання коштів, що дає змогу уникати частих змін у бюджеті.

Список використаних джерел:

1. Про державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення 15.11.2024 р.)
2. Про державний бюджет України на 2020 рік : Закон України від 10.12.2020, підстава – 1073-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text> (дата звернення 15.11.2024 р.)

3. Бюджетний кодекс України : Закон України від від 08.07.2010 № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2010, № 50-51, ст. 572.

4. Про затвердження Порядку використання коштів резервного фонду бюджету : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2002 № 415. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/415-2002-%D0%BF#n11> (дата звернення 15.11.2024р.)

5. Про Фонд енергоефективності : Закон України від від 30.06.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2095-19#Text> (дата звернення 20.11.2024р.)

6. Меморандум про взаєморозуміння між Україною як позичальником та Європейським Союзом як кредитором. URL : https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%9C%D0%95%D0%9C%D0%9E_%D0%BF%D0%BE_%D0%9C%D0%A4%D0%94-9_%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_UA_2%20%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8.pdf (дата звернення 20.11.2024 р.)

7. Угода про позику (Позика на підтримку політики розвитку «Основи зростання») між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку № 9670-UA, № 9669-UA : Угода, Міжнародний документ, Заходи від 26.03.2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996_003-24#Text (дата звернення 20.11.2024 р.)

8. Про ратифікацію Фінансової угоди «Програма відновлення України III» між Україною та Європейським інвестиційним банком : Закон України від 20.08.2024 № 3905-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3905-20#Text> (дата звернення 20.11.2024 р.)

9. Процюк І.В., Бойчук Д.С. Допомога Європейського Союзу Україні під час війни як втілення ідеї соціальної державності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 42–45.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ГОСПОДАРЕНКО В. М.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Криворізький навчально-науковий
інститут Донецького державного
університету внутрішніх справ)

УДК 343.2/7.01+343.9 (73)
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.29>

**ТОМАС ДЖЕФФЕРСОН І ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ США**

В статті аналізується державна кримінально-правова політика батьків-засновників Сполучених Штатів, у витоків якої перебував третій президент молодшої американської буржуазної республіки. Доводиться, що зміст кримінальної політики був сформульований Джефферсоном в Декларації незалежності США, Законопроекті про розподіл злочинів і покарань, Нотатки про штат Вірджинія та інших джерелах права Америки під час становлення її внутрішньої та зовнішньої політики. Доводить, що на початку державоутворення Сполучених Штатів Америки батьки – засновники американської держави вже продумували стратегію становлення кримінальної політики. Яка вже мала цілі і задачі, стратегію реалізації, яка дозволяє вести ефективну боротьбу зі злочинністю. А також, через кримінальну політику реалізовувати інші задачі внутрішньої політики федерального уряду.

Відомо, що відправною точкою про суть кримінальної політики для Джефферсона слугували відомі твори італійських просвітників Ч.О. Беккарія («Злочини і покарання») і Е. Ваттеля («Право народів, або принципи природного права, що застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів»). Проте в основі роздумів Джефферсона перебував історичний досвід кримінальної політики, накопичений Америкою під час перебування під юрисдикцією Британської імперії. Вивчаючи багатий досвід Британської імперії, Томас Джефферсон встановив, що кримінальна політика відіграє велике значення в житті держави та суспільства. Тому він довів, що політика протидії злочинності за цим великим американським мислителем – це ідеологія, заснована на пануючих у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку сукупності ідей, поглядів, уявлень про те, якою повинна бути за своїм характером і змістом діяльність держави щодо злочинності і злочинців, на яких засадах, в ім'я яких цілей, якими методами і засобами, за якими основними напрямками і в яких формах вона повинна бути реалізованою, та являти собою напрямок діяльності держави, пов'язаний з розробкою і реалізацією стратегії і тактики (генеральної лінії) організованого опору злочинності та іншим правопорушенням.

Ключові слова: *Війна за незалежність США, Томас Джефферсон, батьки засновники, державна кримінальна політика.*

Gospodarenko V. M. Thomas Jefferson and the formation of state criminal policy of the USA

The article analyzes the state criminal law policy of the founding fathers of the United States, at the origins of which was the third president of the young American bourgeois republic. It is proven that the content of this policy was formulated by Jefferson in the US Declaration of Independence, the Bill on the Distribution of Crimes and Punishments, Notes on the State of Virginia, and other sources of American law during the formation of its domestic and foreign policy. Proves that at the beginning of creation of the United States of America, founding fathers of the United States, already thought over strategy of becoming of criminal politics. As there is already a small goal and purpose, an implementation strategy that allows for an effective fight against malignity. And also, through criminal policy, implement other internal policy requirements of the federal government.

It is known that the starting point for the essence of criminal policy for Jefferson was the well-known works of Italian educators C.O. Beccaria ("Crimes and Punishments") and E. Vattel ("The Law of Nations, or the Principles of Natural Law Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns"). However, at the heart of Jefferson's thinking was the historical experience of criminal policy accumulated by America during its stay under the jurisdiction of the British Empire. Studying rich experience of British Empire, Thomas Jefferson set that criminal politics, plays a large value life of the state and society. Therefore, he proved that the policy of combating crime, according to this great American thinker, is an ideology based on the prevailing in society at the appropriate stage of its historical development of a set of ideas, views, ideas about what should be the nature and content of the state's activity in relation to crime and criminals, on what grounds, in the name of what goals, by what methods and means, according to what main directions and in what forms it should be implemented should be a direction of state activity related to the development and implementation of strategy and tactics (general line) of organized resistance to crime and other offenses.

Key words: *War of Independence of the USA, Thomas Jefferson, founding fathers, state criminal policy.*

Вступ. Відомо, що формування правової політики у сучасній демократичній державі становить об'єктивну необхідність, адже її здійснення визначає зміцнення інститутів правової держави, конкурентоспроможної ринкової економіки, забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина. Нині особливого значення набуває правова галузь політики, оскільки саме вона забезпечує цивілізовану реалізацію всіх інших її видів.

У формуванні та реалізації правової політики більшою чи меншою мірою беруть участь усі суб'єкти політико-правового життя будь якої демократичної і правової держави, серед яких особливої уваги з цього приводу заслуговує лідер цивілізованого світу США. І це тому, що досвід тривалого історичного розвитку державно-правової політики являє собою зразок для вирішення найважливіших проблем суспільного розвитку в Україні.

Правова політика американської держави проявляє себе як засіб впливу на масову суспільну свідомість, який завжди ґрунтується на історичних прикладах проблем державотворення. Завдяки цим прикладам формувалася протягом століть правова свідомість громадян США. При цьому американські громадяни повинні усвідомити, що серед багатогранних функцій держави найважливішим питанням є захист приватної власності засобами кримінально-правового переслідування тих осіб, які робили замах на цю «священну корову» буржуазного суспільства.

І першим, хто, з наукової точки зору почав розробляти і втілювати до життя цю иде, став третій Президент США Т. Джефферсон. Як голова молоді американської держави він шукав правильне співвідношення між злочином та покаранням за нього, особливо коли

шла мова за зазіхання кримінальників на священну для американської буржуазії приватну власність.

Слідом за Джефферсоном протягом століть намагались реалізовувати на наступні очільники США за допомогою наукового співтовариства. В наш час вони належать до двох основних напрямків вивчення кримінально-правової політики країни-лідера світового співтовариства, демократичних держав – консервативного (Р. Мюллер, Дж. Міллер, М. Кортан, М.П. Рот, К. Шлегль Д. Шпіндель, В. Чеймблісс, Г. Хартлі) і ліберального (М. Бейлі, Г. Готтліб, П. Колдгем, С. Дейл). Однак і консервативні, і ліберальні послідовники ідей Т. Джефферсона якимось мимохідь пов'язують особливості кримінальних злочинів і системи покарання за них з соціальним і майновим станом суб'єктів кримінально-правової політики США. Між тим, саме це протягом всього життя дуже цікавило Джефферсона і було відображено ним в низці праць теоретичного і практичного спрямування [1].

Загальний та конкретний підхід американських учених спрямував вітчизняних науковців В. Біленького, В. Калашникова, В. Малишко, Є.Ю. Полянського, А. Савченка, В. Фріса на аналіз даної проблеми [2]. Проте вони здійснили лише перші кроки на даному шляху, причому, у вітчизняній науці поки що відсутні конкретні підходи «батька-засновника» США до проблем кримінальних злочинів та покарання зв їх здійснення. Між тим, саме це і є наріжним камінням правової політики будь-якого очільника США, починаючи з «батьків-засновників» американської держави – Дж. Вашингтона, Дж. Адамса, Т. Джефферсона і Дж. Медісона. Серед них особливо чітко проявив себе як практик і теоретик державного будівництва саме третій американський президент.

Тому метою даної статті є аналіз кримінально-правової політики Т. Джефферсона, чим ім'ям всі його наступники клялися і клянуться продовжувати все, що спрямовано на захист демократії і свободи громадян від кримінальних посягань на життя і добробут.

Результати дослідження. Слід вказати, що у широкому загалі американських фахівців з державної кримінально-правової політики її змістом визнається не лише практична діяльність з викорінення злочинності, а й формування ідеології захисту. Ця ідеологія заснована на пануючій в американському суспільстві протягом століть сукупності ідей, поглядів, уявлень про те, в ім'я яких цілей, якими методами і засобами, за якими напрямками і в яких формах має реалізовуватися боротьба держави проти злочинності. Ідеологія викорінення злочинності втілена в низці політико-правових та нормативних документів і реалізована в практичній діяльності з охорони суспільних відносин від злочинності.

Витоки ж цього процесу, безпосередньо пов'язаного з діяльністю Т. Джефферсона, почалися вже під час війни за незалежність США. Тоді автор головних документів першої американської революції втілював до життя матеріальні і духовні інтереси багатих віргінських землевласників, до яких сам і належав. У віці 26 років його було обрано депутатом віргінської законодавчої асамблеї, в якій провів шість років, до початку війни за незалежність США. Джефферсон виступив активним учасником визвольного руху британських колоній, ввібравши у себе багатство ідеї Просвітництва. Серед його настільних книг були твори англійських філософів Дж. Локка, Ф. Бекона та В. Гаррінгтона, а також французьких просвітителів Ж.-Ж. Руссо та М. Кондорсе. Але погляди Джефферсона відобразили головним чином досвід історичного розвитку самих британських колоній у Північній Америці. Його думка формувалася під впливом конкретних інтересів молодого американського народу, якому війна за незалежність була потрібна для нічим не обмеженого і прискореного розвитку буржуазних відносин, паростки яких були привнесені до Нового Світу з першими колоністами [3].

Цією філософією була пронизана всесвітньо відома Декларація незалежності США, конкретним автором якої був саме Джефферсон. Приблизно водночас він почав роботу над «Нотатками про штат Віргінія», які стали фундаментом для боротьби Джефферсона за подальший незалежний розвиток тринадцяти колишніх англійських колоній, що утворили американську федеративну державу [4].

Сприятливим мотивом для написання цієї блискучої праці стало звернення секретаря французької дипломатичної місії в Америці Ф. Марбуа до губернаторів усіх тринадцяти штатів, які ведуть боротьбу за незалежність про природу, економіку, політику та громадські підряди окремих штатів, отриманих. Але відгукнувся лише Джефферсон, надавши Марбуа величезний звід фактів про Віргіні, та й про інші штати. Ці юридичні та історичні факти були потрібні французькому уряду, щоб зрозуміти, чи потрібно Франції і надалі інвестувати в американську революцію, щоб нова Америка допомогла Парижу вести геополітичну боротьбу проти його одвічного ворога – Англії.

Джефферсон говорив про незавершеність американської революції та пропонував шляхи для вирішення цієї проблеми, у тому числі – захист приватної власності, яка була конфіскована американськими революціонерами у ворогів революції, так званих «роялістів», що залишалися на боці Британської Америки. Тому Джефферсон у своїх «Нотатках» мав обґрунтувати складні правові наслідки переможної Війни за незалежність США головними фактами з економічного і політичного розвитку колоній до початку першої американської революції.

Загально визнане, що економічний розвиток колоній тривалий час йшов традиційним шляхом. Це означало, що Британська Америка повинна була стати ринком збуту промислових виробів британських мануфактур, а також джерелом дешевої сировини лише для них. Неабияку роль в цьому ставленні до американських колоній Лондона відіграла й податкова політика метрополії, що захищала інтереси британської монархії, лендлордів і буржуазії Альбіону. Торгівля з колоніями здавна була засобом збагачення метрополії, яка насаджувала таку систему управління і права в американських володіннях Корони Англії, котра забезпечувала збереження сприятливого для неї торгового балансу [5, с. 137]. За таких умов, прогресивний розвиток економічних відносин в англійських приатлантичних колоніях штучно стримувався політикою Британської імперії.

Американське колоніальне суспільство до Війни за незалежність підійшло буржуазним шляхом, хоча воно так і не перетворилося на класичне буржуазне суспільство. Майже дві п'ятих частини населення колоній становили саме ті верстви населення, яких нещадно експлуатували, – білі кабальні слуги, негри-раби і наймані робітники. Існував також величезний прошарок дрібних власників (фермери і ремісники), які володіли майном, що оцінювалося менше ніж у двісті фунтів стерлінгів. Це автоматично означало, що такі особи не відповідали вимогам майнового цензу, який обмежував участь громадян у справах управління суспільством.

Побудова нової незалежної держави, в якій швидко поширювався б подальший розвиток мануфактурного капіталізму, слід було підкріпити а відповідним правовим актом, автором якого став саме Джефферсон. Його колеги сподівалися на те, що даний акт відіграв би роль «подушка безпеки», яка захистила б їх на випадок поразки бунтівної Америки від кримінального переслідування з боку метрополії. Таку роль і відіграла «Декларація представників США», прийнята II Континентальним конгресом.

У першому власне американському законодавчому акті палко викривалася розбійницька політика старої метрополії щодо колоній в галузі економіки. Однак жодним словом фактичний автор цього акту Т. Джефферсон не обмовився про те, що джерелами первісного нагромадження капіталу для перших американців були піратство, контрабанда і масові порушення морського призового права, що визнавалися цивілізованими державами як протиправні. Згодом, однак, у власній «Автобіографії» Джефферсон про всяк випадок дуже лаконічно вказав, що ці протизаконні промисли попередників американських буржуазних революціонерів не можуть бути законні в новій буржуазній державі.

На жаль, Декларації незалежності в Україні приділяється незначна увага лише в підручниках з історії держави і права зарубіжних країн, проте знання її основних положень вважається обов'язковим для майбутніх американських юристів, істориків, політологів і соціологів, щоб нагадати ім чому Джефферсон в основу своєї державно-правової політики поклав вирішення взаємопов'язаних проблем молодій республіці – злочин та

покарання. Власне ці проблеми і слід було вирішувати, перш за все, уряду нової держави, про що Джефферсон написав науступним чином: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя» [6].

Необхідно зрозуміти, що Декларація незалежності відіграла видатну роль у розвитку загального процесу формування політико-правових ідей, що відбувався в цивілізованому світі за часів раннього капіталізму. Це явище знайшло відображення у двох важливих політичних доктринах, перша з яких – доктрина прямої демократії – передбачала наділення рядових виборців правом винесення остаточного рішення з будь-якого важливого питання за допомогою референдуму. Інша доктрина – простої, або чистої демократії – означала скасування роздільного представництва різних соціальних груп, можливих і неможливих, у законодавчій гілці влади і введення замість цього спільного і рівноправного представництва усіх громадян.

Ідеї Просвітництва втратили свою актуальність під час Війни за незалежність, бо центр уваги громадськості змістився на більш актуальні питання. Проте, окремі просвітницькі цінності збереглися і набули нового значення, адже такі теоретичні постулати пройшли перевірку у вогні війни [7, с. 354]. При цьому, в еволюції ранньої суспільно-політичної думки США чітко простежуються дві тенденції. Перша – демократична думка, яку представляли Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон, ґрунтувалася на ідеї народного представництва. Друга тенденція більш поміркована. Вона визначається в історіографії як федералістська. Її очолювали О. Гамільтон, Дж. Медісон і Дж. Адамс, які не виступали проти демократів з відкритим забралом, але відстоювали ідею міцної представницької республіки, яка б посилювала позиції панівних верств населення Британської Америки і спиралася на законодавство.

Відомо, що гострої політичної боротьби серед представників двох напрямів ідеології першої американської революції не було. Однак з початком революції їм слід було перейти до втілення своїх ідей до життя. Власне тоді і виявилось, що, на відміну від «патріотів», тобто рішучих прибічників розриву політичних зв’язків повсталого Британської Америки з минулою метрополією, багато представників колоніальної верхівки, так званих «роялістів», виступили проти розриву політичних зв’язків з Великобританією.

Два питання стали для американської еліти найважливішими – закріплення права своєї буржуазної власності та її захист засобами кримінально-правового переслідування криміналітету. Британські володіння в Північній Америці за всіх розбіжностей їх економічних і політичних інститутів існували в правовому полі метрополії, й тому навіть у північних колоніях, для яких більшою мірою, на відміну від рабовласницького Півдня, була характерна «буржуазність» розвитку, проводили однотипну карну політику. Що стосується переслідування кримінальних злочинців, то ще у колонії релігійних дисидентів Новий Плімут, створеної в 1620 р. на території сучасного американського штату Массачусетс, правову базу для формування власної буржуазних державно-правових відносин було закладено відомою «Угодою на «Мейфлауері». Там було вказано: «Ми створимо і введемо такі справедливі й однакові для всіх закони, ордонанси, акти, постанови й адміністративні рішення, які будуть у той чи інший час найкорисніші нам та відповідатимуть загальному благу колонії і яким обіцяємо підкоритися» [8, с. 472].

Однак пишномовні обіцянки засновників Нового Плімуту незабаром були іншим чином викладені у «Великих основах 1636 року», які законодавчо закріпили основні права і вольності багатих колоністів. Норми цієї збірки законів передбачали такі покарання тимчасових і довічних рабів за правопорушення, як відпрацювання на важких роботах і побиття батогами. Для сервентів, що не підкорялися господарям, було введено режим каторжного утримання в робітному будинку.

Схожа політика була властивай іншим британським колоніям. Так от, губернатор колонії Массачусетс Дж. Вінтроп дотримувався думки про те, що правосуб'єктність особи повинна бути обмежена рамками, визначеними її становим і майновим положенням. Вінтроп стверджував: «Усе могутній Бог у своїй святості і мудрості так визначив умови існування людей, щоб за всіх часів хтось був бідний, а хтось багатий, хтось стояв вище, а хтось перебував в них у підпорядкуванні» [9, р. 195–197]. І це було майже незмінно аж до Війни за незалежність, під час якої почлася реформа нового кримінального і процесуального. Свій пам'ятний внесок у цей процес першим зробив Т. Джефферсон, який протягом свого довгого політичного життя сповідував демократичні ідеали, наполягав на скасуванні рабства, вимагав безоплатної роздачі землі незаможним співвітчизникам-землеробам, визнавав право народу на повстання проти узурпаторів політичної влади. Разом з тим Т. Джефферсон виявив уміння пристосовуватися до інтересів рабовласників і торгово-промислової буржуазії. Внаслідок цього його спадщина служить джерелом натхнення для багатьох американських політичних діячів до нашого часу.

Джефферсон був головою Комітету зі створення Декларації незалежності. Крім нього, у комітеті було ще 4 особи: Джон Адамс, Бенджамін Франклін, Роджер Шерман та Роберт Р. Лівінгстон. На одній із зустрічей комітету ці 4 особи одногосно попросили Джефферсона написати декларацію самому. Бібліотеку конгресу США було створено на основі його колекції друкованих видань. Джефферсон заснував Університет Вірджинії (University of Virginia) та створив його першу програму. Джефферсон був губернатором Вірджинії (1779–1781), першим державним секретарем США (1789–1795), другим віце-президентом (1797–1801) та третім президентом США (1801–1809). Джефферсон і Мартін Ван Бюрен – єдині американські політики, які по черзі займали посади державного секретаря, віце-президента і президента. Він був різнобічним вченим – агрономом, архітектором, археологом, палеонтологом, винахідником, колекціонером, письменником. Як архітектор Джефферсон спроектував, серед інших, будівлі Капітолію штату Вірджинія, Вірджинського університету та власну власну садибу Монтічелло. Він широко відомий як один із основних творців доктрини відокремлення церкви від держави.

Будучи президентом, у вільний час Джефферсон скомпілював свій варіант Нового Завіту, створивши так звану «Біблію Джефферсона». Сам Джефферсон писав у листі Джону Адамсу наступне: «Те, що в мене вийшло, – це найвищий і найсприятливіший моральний кодекс, який колись пропонувався людям». У 1904 році Конгрес США ухвалив видати цю працю в літографічному вигляді, і до середини 1950-х років ця книга вручалася кожному новому члену Конгресу.

Напередодні відкритих військових дій з Великобританією колоністи сформували Континентальний конгрес, який почав зустрічатися у Філадельфії в 1774 році. Протягом наступних п'ятнадцяти років Континентальний конгрес заклав основу правову основу функціонування для своєї нації, включаючи нове кримінальне федеральне право і нову судову систему. засновники нації додали нову систему федерального кримінального права. Тоді Джефферсон звернув увагу на те, що засади кримінального права і кримінального процесу були передбачені імперською Конституцією Альбіону. Вона являла собою сукупність різних правових джерел, що закріпили природні права, властиві всім вільним і заможним підданам Корони Англії. Ці права були проголошені в таких документах, як Велика хартія вольностей (1215), Петиція про права (1625) і Декларація. Ці та інші акти склали англійську правову систему, в якій панували прецедентів, «пересаджених» на американський ґрунт [10, р. 85]. Саме на підставі прецедентів протягом всього колоніального періоду історії США вирішувалися проблеми покарання злочинців.

Зрозуміло, що закони, які діяли во времена монарха, відповідали лише цій формі правління або включали принципи, несумісні з республіканськими ідеалами. Тому Перший континентальний конгрес призначив Комітет з перегляду всього склепіння законів для того, щоб привести його в належну форму і до меншого обсягу, а потім доповісти асамблеї. Загальне право Англії, під яким мається на увазі та частина англійського права, котра

передувала найдавнішому з дійшли до нас статутів, послужило для цієї роботи основою. Необхідні зміни в ньому, як і у всьому зводі британських статутів, а також актах асамблеї, які вважалося за доцільне зберегти, були коротко викладені в 126 нових актах. Основними були наступні проблеми: земельна власність, суспільні роботи, натуралізація іноземців та ін.

Злочин і поведження зі злочинцями ставали наскрізними темами американської правової історії [11]. Смертна кара, тортури та публічне приниження, що були поширеним явищем у ранні колоніальні дні, поступово втрачали прихильність громадськості протягом 1700-х років. Однак, на переконання Джефферсона, який був на вістрі руху реформаторів, цього було замало. Майбутній третій президент США вважав, що багато ідей Просвітництва, які основою ідеології перої американської революції втратили свою привабливість для переможців у цьому русі чи не всесвітнього характеру. Він наполягав на тому, що становлення і розвиток державного-правової політики незалежних США слід розпочати з утворення нової інтелігенцію, яка б йдейно підкріплювала розвиток державної політики, у тому числі – політики боротьби проти кримінальних злочинів.

Для цього Джефферсону довелося звернутися до європейського досвіду розвитку кримінально-процесуального права на засадах гуманного ставлення до злочинців. Прикладом такого характеру слугували праці Ч.О. Беккарія («Злочини і покарання») і Е. Ваттеля («Право народів, або принципи природного права, що застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів») [12].

Впливом італійського Просвітництва на Американську революцію американські учені мужі колоніальної доби нехтували, поки за цю справу не взявся сам Джефферсон. Книга Беккарія, *Dei delitti e delle pene* (1764), перекладена англійською мовою як «Про злочини і покарання» (1767), суттєво сформував погляди в Американській революції і правочини. Перші чотири США Президенти – Вашингтон, Адамс, Джефферсон і Медісон – були натхненні трактатом Беккарія, який можна вважати каталізатором Війни за незалежність. Беккарія виступав проти смертної кари піддавав критиці британську думку про смертну кару, тортури і жорстокості. Врешті решт, основоположні правові документи Америки – Декларація незалежності, Конституція США та Білл Права були сформульовані на підставі ідей Беккарія.

Врешті решт, ідеї Беккарія про урядову кримінальну політику, яка б захищала інтереси верхів американського суспільства, через Джефферсона, а потім завдяки працям його молодшого товарища Дж. Медісона, стали фундаментом американської юриспруденції. І про це подбали юристи з числа заможних американців, адже це було їхнім становим обов'язком [13, р. 81]. Саме під впливом праць Джефферсона врозпалі революції, у 1777 р., президент Йельського університету Е. Стайлз висунув питання про вдосконалення професійної підготовки юристів: «Професорство в галузі права таке ж важливе, як і в галузі медицини. Це потрібне не для того, щоб готувати юристів або барристерів, а для виховання громадян. Можливо, менш чверті молодих джентльменів, які отримали освіту в коледжі, стають спеціалістами в галузі богослов'я, права або медицини. Велика частина цих людей, завершивши академічний курс навчання, повернется до дому, увіллються в суспільство і почнуть займатися торгівлею або своїм господарством. Тим не менше, вірогідно, що більшість цих людей самим потоком їхнього життя втягнуться в ту чи іншу сферу громадянської або державної діяльності. Багатьом з них, дійсно достойних пристальної уваги з огляду на їхнє виховання та освіту, дозволять стати корисними членами суспільства, представниками вибраного кола – мировими суддями, членами законодавчих органів, суддями і депутатами у конгресі» [14, р. 242].

Дійсно, американські можновладці завжди вважали юриспруденцію найважливішою справою своєї діяльності у всіх сферах життя. Вони одвічно слідують головним ідеям Джефферсона, який писав у своїх численних творах, архів яких зберігається в місті Філадельфія, в Американському філософському товаристві, заснованому Франкліном, що політика протидії злочинності має бути єдиною за суттю і призначенням, адже це обумовлено єдиними завданнями, цілями і принципами, на яких вона ґрунтується. До обґрунтування таких ідей він звернувся після написання Декларації незалежності.

Джефферсон повернувся до Вірджинії, де його було призначено до комітету з перегляду всього кодексу законів колишньої британської колонії, щоб привести його у відповідність із принципами республіки та узгодити закони Вірджинії з найкращими. практики Просвітництва. Пізніше Джефферсон сказав, що це була найважча робота в його житті. І це тому, що, оскільки діяльність держави спрямована на охорону суспільних відносин від злочинних посягань на право приватної власності, вона об'єктивно складається з двох основних компонентів – запобігання злочинам та своєчасного розшуку злочинців. Крім того, Джефферсон у своїй праці «Автобіографія» та інших роботах висловив здогад відносно того, що кримінальна політика є специфічним напрямком діяльності держави, пов'язаним з розробкою і встановленням підстав і принципів кримінальної відповідальності, визначенням кола злочинних діянь і видів кримінально-правового покарання, порядку і умов звільнення від кримінальної відповідальності з метою забезпечення надійного захисту інтересів особистості, суспільства, держави від злочинних посягань [15, р. 310].

Ці здогади ведуть свій початок з 1778 року, коли Джефферсон утворив видатне, дійсне наукове дослідження, призначене для переходу від кримінального і кримінально-процесуального права Британської імперії нового, суто американського права, яке б діяло в його родному штаті Вірджинія і навіть в інших штатах, що вели боротьбу за незалежність. Назва його твору показова – «Законопроект про розподіл злочинів і покарань». У цій праці видатний мислитель писав: «У той час як часто трапляється, що злі та розпусні люди, підкоряючись пануванню непомірних пристрастей, чинять напади на життя, свободи та власність інших, безпечно користування цим спонукає людей об'єднуватися в цивільне суспільство, адже діючий уряд є несправним. Це тому, що його основною метою було не стримування таких злочинних дій шляхом призначення належного покарання тим, хто їх вчиняє. Між тим, з цілей суспільства випливає, що кожен його член, вчиняючи шкоду, не втрачає повністю захисту своїх співгромадян, але, зазнавши покарання, пропорційного своєму злочину, має право на їх захист від усе більшого болю, так що законодавча влада стає обов'язком розташувати в належному масштабі злочини, які їм може бути необхідно придушити, і пристосувати до них відповідний ступінь покарань. І враховуючи, що виправлення правопорушників, хоч це є об'єктом, який заслуговує на увагу законів, зовсім не здійснюється смертною карою, яка винищує замість виправлення, і має бути останнім меланхолійним ресурсом проти тих, чиє існування стало несумісним з безпекою своїх співгромадян, які також послаблюють державу, відсікаючи таку кількість тих, хто, якщо реформувати, міг би відновити здорових членів суспільства, які, навіть під час виправлення, могли б стати корисними в різних роботах для суспільства, і б бути живими та довготривалими видовищами, щоб утримати інших від вчинення подібних правопорушень. І оскільки досвід усіх віків і країн показав, що жорстокі й кровні закони перешкоджають їхній власній меті, залучаючи доброзичливість людства до припинення судового переслідування, придушення свідчень або упередженого їх вислуховування, коли, якби покарання було лише пропорційним, до шкоди люди вважали б своїм бажанням, а також своїм обов'язком стежити за дотриманням законів. Для того, щоб зробити злочини та покарання більш пропорційними одне до одного: Генеральна асамблея ухвалить, що жоден злочин відтепер не каратиметься позбавленням життя або тіла, за винятком тих, для яких надалі передбачено таке покарання» [16].

Т. Джефферсон не був проти смертної кари. Він вважав, що громадянин використав своє право на життя за «суспільним договором» за двох умов: жахливого вбивства при обтяжуючих обставинах і зради власної країни. Коли він починав, у Вірджинії було 39 кримінальних злочинів, включаючи крадіжку капусти, які каралися смертною карою. На той час, коли він закінчив, кількість злочинів, які караються смертною карою, скоротилася до двох: жахливе вбивство з обтяжуючими обставинами та зрада державі. На жаль, Палата делегатів Вірджинії не поділяла освічених поглядів Джефферсона. Вони відмовилися прийняти будь-який закон про реформи, який не визначав би конокрадість як злочин, за який загрожує смертна кара. Проте з часом і ця проблема була врегульована у федеральному законодавстві США, у Конституції Америки з урахування ідей Т. Джефферсона про співвідношення злочинів та укари я за їх скоєння.

12. Bessler J. The Italian Enlightenment and the American Revolution: Cesare Beccaria's Forgotten Influence on American Law. 178 p. URL: https://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1973&context=all_fac
13. Greenberg D. Crime and Law Enforcement in the Colony of New York, 1691–1776. Ithaca : Seal Book, 1976. XVI, 320 p.
14. Philosophy in America / ed. by P. R. Anderson, M. H. Fish. N. Y.: Yale University Press, 1939. XX, 541 p.
15. Maier P. R. From Resistance to Revolution. N. Y.: Mac Grow Hill Book Company, 1992. XVI, 362 p.
16. Jefferson Th. A Bill for Proportioning Crimes and Punishments 1778. Papers 2:492–504. URL: <https://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendVIIIs10.html>

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та правосуддя
(Національний університет
«Чернігівська політехніка»)

УДК 341.4+343

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.30>

ВРАХУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПРОЄКТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті з використанням відповідної методології встановлено відповідність перспективного кримінального законодавства України принципам міжнародного кримінального права.

Зазначено, що сучасний стан реформування кримінального законодавства України потребує адаптації до норм та принципів міжнародного кримінального права, що зумовлено повномасштабною агресією РФ проти України, здійсненням справедливого правосуддя над винними у вчиненні міжнародних злочинів в російсько-українській війні, а також євроінтеграційними перспективами України.

Акцентовано, що у доктрині міжнародного кримінального права відсутня єдність поглядів щодо принципів, що входять до складу її системи джерел і ускладнюють їх розмежування на загальноправові, галузеві чи специфічні. У зв'язку з цим, проаналізовано погляди вчених щодо змісту та класифікації принципів міжнародного права, міжнародного кримінального права та кримінального права України.

Констатовано, що переважна більшість дослідників відносять принципи міжнародного кримінального права до системи джерел міжнародного права і визначають, що вони базуються на загальних принципах права, взятих із національних законів правових систем світу, основних принципах міжнародного права, галузевих принципах міжнародного кримінального права (справедливість, верховенство права, гуманізм, рівноправність, законність, єдність юридичних прав і обов'язків, демократизм тощо). До галузевих / специфічних принципів МКП належать принципи, сформульовані у статутах міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, статутах гібридних кримінальних трибуналів, Статуті Міжнародного кримінального суду.

Доведено, що проєкт нового кримінального законодавства України у повній мірі враховує основоположні принципи МКП та принципи кримінального права ЄС, що свідчить про високий рівень їх адаптації у національне кримінальне право. У проєкті нового Кримінального кодексу України враховано специфічні характеристики найтяжчих міжнародних злочинів, що не визнаються політичними і межують зі злочинами проти національної безпеки України.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, джерела міжнародного кримінального права, принципи міжнародного кримінального права, міжнародні злочини, перспективне кримінальне законодавство.

Zvenyhorodskiy O. M. Into account of principles of international criminal law in the draft Criminal Code of Ukraine

The article, using the appropriate methodology, establishes the compliance of the prospective criminal legislation of Ukraine with the principles of international criminal law.

It is noted that the current state of reforming the criminal legislation of Ukraine requires adaptation to the norms and principles of international criminal law, which is due to the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, the implementation of fair justice over those guilty of committing international crimes in the Russian-Ukrainian war, as well as the European integration prospects of Ukraine.

It is emphasized that the doctrine of international criminal law lacks unity of views on the principles that are part of its system of sources and complicates their distinction into general, sectoral or specific. In this regard, the views of scientists on the content and classification of the principles of international law, international criminal law and criminal law of Ukraine are analyzed.

It is stated that the vast majority of researchers attribute the principles of international criminal law to the system of sources of international law and determine that they are based on general principles of law taken from national laws of legal systems of the world, fundamental principles of international law, sectoral principles of international criminal law (justice, rule of law, humanism, equality, legality, unity of legal rights and obligations, democracy, etc.). Sectoral / specific principles of the ICC include the principles formulated in the statutes of ad hoc international criminal tribunals, statutes of hybrid criminal tribunals, the Statute of the International Criminal Court.

It is proven that the draft of the new criminal legislation of Ukraine fully takes into account the fundamental principles of the ICC and the principles of EU criminal law, which indicates a high level of their adaptation into national criminal law. The draft of the new Criminal Code of Ukraine takes into account the specific characteristics of the most serious international crimes that are not recognized as political and border on crimes against the national security of Ukraine.

Key words: *international criminal law, sources of international criminal law, principles of international criminal law, international crimes, prospective criminal legislation.*

Вступ. Сучасний стан реформування кримінального законодавства України відбувається на тлі повномасштабної агресії РФ проти України, а тому потребує адаптації до міжнародного кримінального права (далі – МКП), оскільки пов'язаний із масовим вчиненням міжнародних злочинів країною-агресором. Ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), поклала початок імплементації його принципів до чинного та перспективного кримінального законодавства України задля його відповідності принципам та нормам МКП, а також здійснення справедливого правосуддя над винними у вчиненні міжнародних злочинів в російсько-українській війні. У юридичній літературі давно триває дискусія щодо місця, видів та змісту принципів МКП, що має завданням побудови дієвої системи МКП як цілісної структури. Зокрема, частина дослідників або розширюють набір галузевих принципів міжнародного кримінального права, або змішують їх з основними принципами міжнародного права, або дублюють складові останніх, попередньо їх відокремивши тощо, або ж відносять їх до норм міжнародного права. Як зауважує В. А. Гринчак, довга дискусія щодо визначення системи принципів МКП не сприяє формуванню загальноновизнаної концепції системи принципів МКП, що забезпечують міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю [1].

Дискусійність питання щодо системи принципів МКП певним чином впливає на формування майбутнього кримінального законодавства України, що розробляється Робочою групою з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група), яка входить до Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 року. Зокрема, члени Робочої групи у проєкті нового КК визначилися з концептуальним підходом щодо принципів, що мають враховувати положення Конституції України, міжнародних договорів та актів Європейського Союзу (далі – ЄС) [2].

Враховання принципів МКП у чинному та перспективному кримінальному законодавстві України залишається актуальним з огляду на необхідність виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань, перспектив набуття членства в ЄС, дискусійності питань щодо їх системи та змісту у доктрині міжнародного права, в тому числі й міжнародного кримінального права, а також ефективне функціонування системи міжнародного кримінального правосуддя.

Розробкою теоретичних питань щодо принципів кримінального права займалися Ю. В. Баулін, Є. М. Вечерова, В. О. Гацелюк, О. О. Житний, В. В. Кузнецов, О. М. Поліщук, М. Й. Сидоренко, Ю. С. Тимошук, Л. Ю. Тимофєєва, Д. А. Шевченко, О. С. Фещенко та інші.

Питання принципів міжнародного кримінального права досліджували такі вчені, як С. С. Андрейченко, В. А. Гринчак, Т. Д. Лисько, Г. Ю. Лук'янова, О. С. Олійник, А. М. Паламарчук, В. В. Попко, Т. Л. Сироїд, В. П. Сисоєва, І. Р. Серкевич, М. І. Хавронюк та інші. Слід зазначити, що за час підготовки проєкту нового Кримінального кодексу України, лише декілька публікацій торкалися питань врахування принципів МКП у перспективне кримінальне законодавство України, тоді як більшість з них була присвячена питанням ратифікації Римського статуту МКС та імплементації його норм та принципів у чинне кримінальне законодавство України.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз відповідності положень перспективного кримінального законодавства України принципам міжнародного кримінального права.

Результати дослідження. Аналіз публікацій щодо принципів МКП дає підстави вважати, що більшість авторів відносять їх до системи джерел міжнародного права, оскільки саме МКП є галуззю міжнародного публічного права, в якому діють основні принципи загального міжнародного права. У юридичній науці принципами права вважають керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин, а принципами міжнародного права є абстракції та узагальнення, які походять від юридичних фактів і норм міжнародного права та характеризують правопорядок у відповідних сферах міжнародних відносин [3].

Система принципів права поділяє їх на групи залежно від поширення їх дії або на всю систему права (загальні) або ж на окремі галузі права (галузеві / специфічні). С. С. Андрейченко зазначає, що МКП базується на загальних принципах права, взятих із національних законів правових систем світу, основних принципах міжнародного права, галузевих принципах міжнародного кримінального права (справедливість, верховенство права, гуманізм, рівноправність, законність, єдність юридичних прав і обов'язків, демократизм тощо), а до галузевих / специфічних принципів МКП належать принципи, сформульовані у статутах міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, статутах гібридних кримінальних трибуналів, Статуті Міжнародного кримінального суду [4].

Однак, ряд дослідників (В. В. Попко, Т. Л. Сироїд, Г. Ю. Лук'янова, Т. Д. Лисько, А. М. Паламарчук) по-різному визначають сукупність принципів МКП, що ставить питання, яким з них має відповідати перспективне кримінальне законодавство України.

Слід погодитися з тим, що основа галузевих принципів МКП закріплена саме у Статуті МКС, який у ч. 3 визначає загальні принципи МКП (*non bis in idem* (жодна особа не може бути притягнута до суду двічі за той самий злочин), *nullum crimen sine lege* (немає злочину без вказівки на це в законі), *nulla poena sine lege* (немає покарання без закону), відсутність зворотної сили *ratione personae*, індивідуальна кримінальна відповідальність, виключення з юрисдикції неповнолітніх, неприпустимість посилення на посадове становище особи,

відповідальність командирів та інших начальників, незастосовність терміну давності, накази начальника та припис закону, презумпція невинуватості) [5].

Як наголошує С. С. Андрейченко, галузеві принципи МКП, що були сформульовані у Статуті Нюрнберзького Трибуналу, Статутах Міжнародних військових трибуналів по Югославії та Руанді були закріплені як принципи міжнародного права та МКП [4].

Отже, аналізуючи принципи, зазначені у проєкті нового КК України, слід опиратися на концептуальний підхід, з яким підійшла Робоча група при їх визначенні – вони є відправними ідеями, що ідеологічно та системно пронизують КК. Їх зміст відповідає не тільки конституційним положенням, але й принципам міжнародно-правових актів, в тому числі принципам МКП, сформульованим у статутах МКС, міжнародних кримінальних трибуналах.

Зокрема, у розділі 1.2 «Принципи Кримінального кодексу України та його застосування» визначено принципи, що більше сумісні як із загальноправовими принципами, які є й принципами МКП, зокрема: законності, юридичної визначеності, рівності, пропорційності, індивідуальності, гуманізму, однократності застосування кримінально-правових засобів, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Автори проєкту КК аргументують, що відмова від визначення деяких принципів (верховенства права, справедливості, добросовісності, невідворотності відповідальності) не означає про їх відсутність у проєкті. На переконання Робочої групи верховенство права є певною ідеєю, яка дещо звужено трактується як керівний загальноправовий чи галузевий принцип. А тому у ч. 1 ст. 1.1.2 проєкту є вказівка на те, що КК України на засадах верховенства права регулює суспільні відносини, що виникають із вчинення: кримінального правопорушення; протиправного діяння, передбаченого кримінальним законом, яке не є кримінальним правопорушенням; діяння за обставини, що виключає його протиправність [2, с. 40-45].

Ряд принципів МКП об'єднані у ст. 1.2.2 «Законність» проєкту КК, зокрема принципи «*nullum crimen sine lege*» (немає злочину без вказівки на це в законі); «*nulla poena sine lege*» (немає покарання без закону); «*nullum crimen, nulla poena sine lege stricta*» (немає злочину і немає покарання без конкретного закону). М. І. Хавронюк наголошує, що принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege stricta*» (в проєкті уособлює принцип законності) визначає заборону аналогії закону, хоча допускає, що аналогія цілком можлива, а такі випадки слід визначити у проєкті КК [6]. У проєкті КК станом на 01.08.2024 визначено, що застосування до нерегульованих відносин за аналогією закону не допускається стосовно видів та ознак складу кримінальних правопорушень, кримінально-правових засобів і підстав та умов, за яких ці засоби застосовуються [7].

Автори проєкту КК зазначають, що принцип справедливості за своїм змістом охоплює принципи пропорційності, рівності, гуманізму, *non bis in idem*; принцип добросовісності є загальним принципом права і підлягає врахуванню під час застосування відповідних положень КК; невідворотність відповідальності не може бути визнаним принципом кримінального права, оскільки є недосяжним зав своєю суттю, оскільки існує неспівмірність між високим рівнем латентності кримінальних правопорушень і низьким рівнем притягнення винних осіб за їх вчинення до кримінальної відповідальності.

Слід констатувати, що аналіз положень розділів 11.1-11.5 Книги 11 «Злочини проти міжнародного правопорядку» проєкту КК, повністю базуються на нормах МКП, оскільки узгоджуються як з принципами Римського статуту МКС щодо найбільш тяжких міжнародних злочинів, так із принципами, сформульованими у міжнародних договорах (про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою; про нерозповсюдження ядерної зброї, про всеосяжну заборону ядерних випробувань та ін.), конвенцій (Женевських; про заборону розроблення, виробництва та накопичування бактеріологічної і токсичної зброї та про її знищення; про ядерну безпеку; про захист усіх осіб від насильницьких зникнень; про незастосування строку давності до воєнних злочинів; з морського права та ін.), протоколів до конвенцій.

Варто зазначити, що членами Робочої групи, враховано специфічні характеристики найтяжчих міжнародних злочинів, що не визнаються політичними (винні особи у їх вчиненні

підлягають екстрадиції) і межують зі злочинами проти національної безпеки України (наприклад, за вбивство, спричинення шкоди здоров'ю людини, незаконне позбавлення волі, звалтування, розбій, знищення чужого майна). Однак, положення проєкту КК не виключають можливості притягнення комбатантів до кримінальної відповідальності за діяння, що виходять за межі тих чи інших складів воєнних злочинів і злочинів проти людяності (за крадіжку, наругу над могилою або над державними символами України тощо) [2, с. 376–394].

У контексті врахування у законодавстві України положень *acquis communitare*, що є основною умовою для набуття Україною членства в ЄС, слід зазначити, що у проєкті КК максимально адаптовано вимоги директив та актів ЄС, що стосуються криміналізації та пеналізації. Водночас, Робоча група врахувала й систему принципів, властивих кримінальному праву ЄС, що за своїм змістом співпадають з визнаними міжнародною спільнотою принципів МКП (законності, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, пропорційності, рівності, *ne bis in idem*, гуманізму) [8].

Висновки. Виходячи з аналізу відповідності принципам МКП положень проєкту КК слід зазначити про такі висновки.

Нинішній етап реформування кримінального законодавства, що ускладнений триваючою агресивною війною РФ проти України, відбувається на тлі імплементації норм та принципів МКП, а також становлення судового механізму притягнення до кримінальної відповідальності винних у особливо небезпечних міжнародних злочинах у російсько-українській війні.

У чинне кримінальне законодавство України внесено зміни у відповідності з нормами та принципами МКП, зокрема пов'язаними з ратифікацією Україною Римського статуту МКС [9].

У науці кримінального права, а також науці міжнародного права (в тому числі й МКП) триває дискусія щодо системи принципів МКП, що пов'язано з їх розрізненням на загально-правові принципи, принципи міжнародного права, віднесенням їх до певних груп чи галузей (гуманітарного, кримінального, національного права тощо), чи відповідної сукупності джерел міжнародного права чи МКП.

Доктринальна невизначеність з системою принципів МКП вносить певні обмеження щодо їх уніфікованого застосування чи імплементації до чинного чи перспективного кримінального законодавства України і потребує подальших досліджень та узагальнених теоретичних положень.

Слід констатувати, що розробники перспективного кримінального законодавства України, на теперішньому етапі створення нового КК, максимально врахували основоположні принципи МКП та принципи кримінального права ЄС, що свідчить про високий рівень їх адаптації у національне кримінальне право.

Список використаних джерел:

1. Гринчак В. А. Принципи міжнародного кримінального права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3 (6). С. 349–361.
2. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія / Андрушко П. П. та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. Київ : ВАІТЕ. 494 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П-С. 736 с.
4. Андрейченко С. С. Принципи міжнародного кримінального права. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 32. С. 4–7.
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду : ратифікований Законом України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 20.12.2024).

6. Хавронюк М. І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. *Новий Кримінальний кодекс* : веб-сайт. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/24/havronyuk-m-i-pryntsypu-novogo-kk-ukrayiny-tezy-dopovid1.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).

7. Контрольний текст проекту Кримінального кодексу України (станом на 01.08.2024 року). *Новий Кримінальний кодекс* : веб-сайт. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).

8. Хавронюк М. І. Проблеми імплементації міжнародного гуманітарного права в перспективне кримінальне законодавство України. *Кримінологічні дослідження* : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Поклад ; Донецький державний університет внутрішніх справ, Луганський навчально-науковий інститут імені Є. О. Дідоренка. Івано-Франківськ ; Кропивницький : ДонДУВС, 2023. Вип. 13. Міжнародні злочини російської федерації на території України. С. 291-306.

9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t244012?an=75>. (дата звернення 20.12.2024).

КИРИЧЕНКО О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
ректор
(Дніпровський гуманітарний
університет)

ВАКУЛЕНКО А. Е.,
доктор філософії в галузі права
(Головне управління Національної поліції
в Дніпропетровській області)

УДК 343.985.2

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.31>

ПРИНЦИПИ СПРИЯННЯ ГРОМАДЯН ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

У статті здійснено аналіз принципів сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням.

Визначено, що принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням ґрунтуються на принципах оперативно-розшукової діяльності. До принципів сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням відносяться: законність, дотримання прав і свобод людини, добровільність, конфіденційність, своєчасність, взаємопогодженість, відповідальність й забезпечення особою безпеки сторін.

Сутність принципу законності полягає у тому, що працівники оперативних підрозділів та громадяни для його дотримання, повинні керуватися нормами кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства та інших нормативно-правових актів, які визнають оперативно-розшукову діяльність та негласну роботу під час досудового розслідування легітимною правоохоронною діяльністю і є її правовою основою. У свою чергу положення принципу дотримання прав і свобод людини впливає з принципу законності.

Сприяння громадян оперативним підрозділам під час протидії кримінальним правопорушенням повинно мати виключно добровільний, усвідомлений характер за умови обопільної згоди. Особа тільки тоді добровільно буде йти на контакт з працівником оперативного підрозділу, коли буде впевнена, що ці стосунки будуть конфіденційними, тобто отримана працівником оперативного підрозділу інформація або проведення певних дій громадянином, не підлягає свідомому розголошенню, а у разі необхідності повинна бути представлена у формі, що виключає її використання проти інтересів цієї особи, а також забезпечує її особисту безпеку.

Принцип конспіративності поширюється на всю діяльність оперативних підрозділів, при цьому під конспірацією діяльності оперативних підрозділів потрібно розуміти систему заходів, що спрямовані на забезпечення негласності цієї діяльності.

Принцип своєчасності полягає у тому, що особа, яка добровільно погодилася сприяти виконанню завдань оперативно-розшукової діяльності або кримінального судочинства, надала допомогу оперативному підрозділу тоді, коли було потрібно, у той час, коли правоохоронці розраховували на таку допомогу. Будь-які дії осіб, які добровільно погодилися сприяти оперативним підрозділам, повинні бути узгоджені з працівниками цих підрозділів.

Під час сприяння громадян оперативним підрозділам має дотримання принципу забезпечення особистої безпеки сторін. Працівники оперативних підрозділів відповідальні за безпеку громадян, які беруть участь у сприянні виконанні завдань, а останні навпаки не повинні ставити під загрозу безпеку життя та здоров'я працівників цих підрозділів.

Ключові слова: *принципи, сприяння громадян, оперативні підрозділи, правоохоронні органи, протидія, кримінальне правопорушення, оперативно-розшукова діяльність.*

Kyrychenko O. V., Vakulenko A. E. Principles of citizen assistance to operational units of law enforcement agencies when combating criminal offenses

The article analyzes the principles of citizens' assistance to operational units of law enforcement agencies in combating criminal offenses

It is determined that the principles of citizens' assistance to operational units of law enforcement agencies in combating criminal offenses are based on the principles of operational and investigative activities. The principles of citizens' assistance to operational units of law enforcement agencies in combating criminal offenses include: legality, respect for human rights and freedoms, voluntariness, confidentiality, timeliness, mutual agreement, responsibility and ensuring the personal safety of the parties.

The essence of the principle of legality is that, in order to comply with it, employees of operational units and citizens must be guided by the norms of criminal procedural and operational-search legislation and other regulatory legal acts that recognize operational-search activities and covert work during pre-trial investigations as legitimate law enforcement activities and are its legal basis. In turn, the provision of the principle of respect for human rights and freedoms follows from the principle of legality.

Citizens' assistance to operational units in combating criminal offenses should be exclusively voluntary, conscious in nature, subject to mutual consent. A person will only voluntarily contact an employee of an operational unit when he is sure that these relations will be confidential, that is, the information received by an employee of an operational unit or the performance of certain actions by a citizen is not subject to conscious disclosure, and if necessary, must be presented in a form that excludes its use against the interests of this person, and also ensures his personal safety.

The principle of confidentiality applies to all activities of operational units, while the confidentiality of the activities of operational units should be understood as a system of measures aimed at ensuring the secrecy of these activities.

The principle of timeliness is that a person who voluntarily agreed to assist in the performance of tasks of operational and investigative activities or criminal proceedings provided assistance to the operational unit when it was necessary, at a time when law enforcement officers counted on such assistance. Any actions of persons who voluntarily agreed to assist operational units must be coordinated with the employees of these units.

When assisting citizens to operational units, the principle of ensuring the personal safety of the parties must be observed. Employees of operational units are responsible

for the safety of citizens who participate in assisting in the performance of tasks, and the latter, on the contrary, must not endanger the safety of life and health of employees of these units.

Key words: principles, assistance of citizens, operational units, law enforcement agencies, counteraction, criminal offense, operational and investigative activities.

Вступ. Одним із перспективних шляхів підвищення ефективності діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів щодо протидії злочинності є створення дієвої системи взаємодії цих підрозділів з громадськістю, зокрема в частині сприяння громадян під час протидії кримінальним правопорушенням.

Загальновідомо, що в основі будь-якої діяльності, в тому числі й оперативно-розшукової як різновиду правоохоронної, лежать керівні ідеї та принципи, що визначають її сутність і характер. Вони вказують на основні напрями, з яким мають звірятися державні органи та посадові особи під час реалізації такої діяльності. Теоретична думка відповідної епохи завжди виділяє як принципи саме ті положення, які мають в існуючих соціально-економічних і політичних умовах найбільш важливе, а часто і визначальне значення [1, с. 199–200].

Принципи оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) мають визначальне значення для регулювання правових відносин, що функціонують у цій правовій сфері. Вони також мають велике значення для практики ведення ОРД оперативними підрозділами у зв'язку з тим, що забезпечують правильне застосування правових норм, прийняття в стані оперативного ризику законних та обґрунтованих оперативних й оперативно-тактичних рішень, правильне використання результатів окремих оперативно-розшукових заходів зокрема, й оперативно-розшукової діяльності в цілому. При цьому вповноважені оперативні підрозділи й, відповідно, їх посадові особи усіх рівнів підпорядкування зобов'язані дотримуватися принципів ОРД та несуть відповідальність, згідно з чинним законодавством України, за їх порушення. Цими ж принципами повинні керуватися й інші державні органи, посадові особи, окремі громадяни у разі, якщо вони виступають суб'єктами оперативно-розшукових правовідносин [2, с. 7].

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані сприяти оперативним підрозділам у вирішенні завдань ОРД [3]. Враховуючи зазначене слід констатувати, що принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням ґрунтуються на принципах ОРД.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях проблеми сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів розглядали такі фахівці в галузі ОРД, як С. В. Албул, А. М. Кислий, С. М. Князев, О. І. Козаченко, В. М. Круглий, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, В. І. Отрудько, О. О. Подобний, В. Є. Тарасенко, Р. В. Тарасенко, Ю. Е. Черкасов, В. В. Шендрик, І. Р. Шинкаренко та ін.

Окремо принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням комплексно не досліджувалися. Дослідниками було приділено лише увагу саме принципам конфіденційного співробітництва як окремого інституту ОРД.

Постановка завдання. Окреслити принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням

Результати дослідження. Принципи ОРД визначають її державно-правовий характер, юридичну природу та легітимність як самостійного виду правоохоронної діяльності. Вони гарантують дотримання прав і свобод особистості в ОРД, створюють передумови для формування концепції як кожного її положення, так і всієї її системи загалом, забезпечуючи вдосконалення різних аспектів оперативно-розшукової роботи [4, с. 22].

На думку О. Ю. Шевчука, принципам ОРД характерні такі ознаки: 1) вони є вихідними положеннями й керівними ідеями відповідного виду правоохоронної діяльності й відображають соціально-історичні закономірності суспільного устрою, в умовах якого здійснюється ОРД; 2) зумовлюють державно-правовий характер ОРД, її юридичну природу й легітимність як самостійного виду правоохоронної діяльності; 3) гарантують дотримання прав і свобод людини та громадянина в ОРД, а також виконання громадянами їх юридичних обов'язків; 4) створюють передумови до формування концепції кожного її основного положення або її системи загалом, забезпечуючи вдосконалення її різних аспектів; 5) будучи закріпленими в юридичних нормах законодавчих актів, регламентують ОРД, мають важливе значення для регулювання суспільних відносин, що складаються в її сфері, а також для оперативно-розшукової практики, забезпечуючи правильне застосування правових норм, прийняття обґрунтованих і законних рішень; 6) адресовані до всіх суб'єктів ОРД, тобто є загальнообов'язковими; 7) є рівновеликими та єдиними; 8) відрізняючись між собою за змістом та характером правових вимог, вони становлять систему однопорядкових структур, у якій не існує зв'язків та відношень субординації; 9) утворюють цілісну систему взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, кожен з них передбачає наявність інших, при цьому кожен принцип ОРД має самостійний зміст, власний предмет; 10) порушення будь-якого з принципів ОРД зумовлює порушення інших; 11) принципи ОРД повинні відрізнятися стійкістю і постійністю; 12) жодні теоретичні (правові) ідеї не можуть регулювати ОРД і правовідносини, що виникають під час її здійснення; 13) принципи ОРД виконують пізнавальну, нормативно-регуляторну, охоронну та функцію перетворення, практичного застосування в реальних умовах вказаної діяльності [5, с. 260–261].

Принципи оперативно-розшукового запобігання кримінальним правопорушенням, як форми ОРД, слід класифікувати за наступними критеріями: 1) за ступенем конкретизації (принципи, що закріплені або впливають з норм оперативно-розшукового законодавства та інших нормативно-правових актів, які регламентують діяльність оперативних підрозділів правоохоронних органів; принципи, що напрацьовані практикою діяльності оперативних підрозділів); 2) за нормативним закріпленням (принципи, закріплені в оперативно-розшуковому законодавстві; принципи, закріплені в законодавчих актах, які регламентують діяльність правоохоронних органів; принципи, закріплені в законодавчих актах, які спрямовані на протидію окремим видам злочинності (злочинам); принципи, закріплені у відомчих нормативно-правових актах правоохоронних органів); 3) за широтою розповсюдження (принципи, які притаманні правоохоронній діяльності, запобіжній діяльності та ОРД); 4) за характером дії (загальноправові та спеціальні) [6, с. 97].

Традиційно у теорії ОРД, посилаючись на Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», виділяють такі принципи, як верховенство права, законність, дотримання прав і свобод людини [3].

Принцип законності є один із центральних, вузлових в юридичній науці, оскільки є основним у діяльності всіх державних органів та громадських організацій [7, с. 66]. Як зазначив О. В. Негодченко, принцип законності повинен бути визначальним у роботі працівників оперативних підрозділів, які за допомогою негласних сил, засобів та методів захищають законні інтереси, права і свободи громадян [8, с. 19].

Законність в ОРД реалізується через діяльність її суб'єктів, які діють в системі правоохоронних органів держави, а це й дає можливість визначити її як принцип діяльності, що зумовлює режим точного і неухильного виконання та дотримання законів усіма суб'єктами ОРД під час виконання завдань ОРД: пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України; розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства; отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [3].

Забезпечення принципу законності при взаємодії працівників оперативних підрозділів з населенням дає можливість досягти відносин дієвого партнерства між населенням і поліцією, подолати антисуспільні явища, усунути причини й умови вчинення суспільно небезпечних діянь, сприяти профілактиці правопорушень та забезпеченню надійного захисту особи, суспільства і держави від протиправних посягань [9, с. 113].

Враховуючи спрямованість ОРД та зміст правовідносин, які виникають під час сприяння оперативним підрозділам правоохоронних органів щодо протидії кримінальним правопорушенням, сутність принципу законності полягає у тому, що працівники оперативних підрозділів та громадяни для його дотримання, повинні керуватися нормами кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства та інших нормативно-правових актів, які визнають ОРД та негласну роботу під час досудового розслідування легітимною правоохоронною діяльністю і є її правовою основою.

Положення принципу дотримання прав і свобод людини впливає з принципу законності. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Дослідники проблем забезпечення прав і свобод людини визначають забезпечення прав людини як головний обов'язок держави щодо створення умов для їх реалізації, охорони й захисту [10, с. 130; 11, с. 152].

Кожна людина має право на захист від свавільного або незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції, а також від незаконних посягань на його честь і репутацію. Це право має бути підкріплено гарантіями від будь-якого такого втручання і таких посягань, незалежно від того, здійснюються вони державними органами, фізичними або юридичними особами.

Окремо принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням комплексно не досліджувалися. Дослідниками було приділено лише увагу саме принципам конфіденційного співробітництва як окремого інституту ОРД. Так, В.Ф. Усенко, В.А. Некрасов та В.Я. Мацюк визначають ці принципи як основні положення, ідеї регулювання і здійснення взаємовідносин оперативних підрозділів правоохоронних органів в особі їх працівників з громадянами, які мають можливість добути інформацію, необхідну для попередження, припинення та розкриття злочинів і за своїм фізичним і моральним станом на правовій основі можуть надавати її цим органам. До принципів такого співробітництва автори відносять принципи законності, добровільності, конспірації, партнерства [12, с. 65].

До принципів конфіденційного співробітництва також відносять такі принципи, як об'єктивність, індивідуальність, активність, доцільність, цілеспрямованість, плановість, науковість (Ю.Е. Черкасов) [12, с. 65–66] та принцип соціального і правового захисту держави конфідента (О.М. Бандурка) [7, 101].

Як зазначив С. І. Халимон, принципи конфіденційного співробітництва мають захисний характер й їх дія спрямована на осіб, які є учасниками цих правовідносин. Однією із ключових груп принципів конфіденційного співробітництва є галузеві принципи ОРД, до яких відносяться такі принципи, як: поєднання гласних і негласних заходів; взаємодія з органами управління і населенням; добровільність; конфіденційність; конспірація; наступальність [13, с. 14].

Аналіз принципів ОРД взагалі та принципів конфіденційного співробітництва зокрема дають нам підстави віднести до принципів сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням такий принцип, як добровільність.

Сприяння громадян з оперативними підрозділами повинно мати винятково добровільний характер. Згідно зі ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено

законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [14].

Як зазначив О. М. Бандурка, конфіденційне співробітництво особи з оперативним підрозділом повинно мати виключно добровільний, усвідомлений характер за умови обопільної згоди. Співробітництво на інших засадах таких як залякування, погроза, обман і тому подібне буде неправовим. Мотивація співробітництва з оперативним підрозділом може мати різноманітну основу (почуття патріотизму, виконання громадського обов'язку, пошук справедливості, матеріальна зацікавленість) [7, с. 195].

Добровільність – це те, що здійснюється, діє, відбувається з власного бажання, доброї волі, без примусу та насилля [15, с. 24]. У цьому сенсі дуже важливими є міжособистісні стосунки, що складаються між громадянином і працівником оперативного підрозділу, а головне – комунікативні складові, завдяки яким кандидат до співробітництва встановлює контакти, даючи згоду на співробітництво чи відмовляючись від нього. Проте, прийняття кандидатом того чи іншого рішення не завжди зумовлене тільки одним певним мотивом, оскільки вчинок, зокрема згода на конфіденційне співробітництво, може залежати від потреб чи переконань, що в конкретній ситуації залучення не відповідають або навіть суперечать одне одному [16, с. 3].

Слід зазначити, що на питання, чи дотримується принцип добровільності під час сприяння громадян оперативним підрозділам Національної поліції України під час протидії кримінальним правопорушенням, 70 % респондентів з числа працівників оперативних підрозділів відповіли так, 24 % – ні, а 6 % не дали відповідь [17, с. 91–92].

Особа тільки тоді добровільно буде йти на контакт з працівником оперативного підрозділу, коли буде впевнена, що ці стосунки будуть конфіденційними. Тому одним із принципів сприяння громадян оперативним підрозділам під час протидії кримінальним правопорушенням є принцип конфіденційності, тобто отримана працівником оперативного підрозділу інформація або проведення певних дій громадянином, не підлягає свідомому розголошенню, а у разі необхідності повинна бути представлена у формі, що виключає її використання проти інтересів цієї особи, а також забезпечує її особисту безпеку.

Серед принципів ОРД виділяють й принцип конспіративності. Конспірація (від лат. «conspiratio», що означає угода, згода, змова) – це дотримання, збереження таємниці якоїсь діяльності [2, с. 47].

Покладене в основу ОРД правило таємності, прихованості, невідомості нікому (крім власних суб'єктів) відповідає принципу конспіративності. Принцип конспіративності поширюється не лише на ОРД, а на всю діяльність оперативних підрозділів, зараховуючи виконання доручень слідчого, прокурора на проведення негласних слідчих розшукових дій. При цьому під конспірацією діяльності оперативних підрозділів потрібно розуміти систему заходів, що спрямовані на забезпечення негласності цієї діяльності.

Мета конспірації діяльності оперативних підрозділів – збереження у таємниці відомостей про факти, час, місця, об'єкти, методи та засоби проведення оперативно-розшукових заходів та НСРД, належність їх суб'єктів та використовуваних ними засобів (приміщень, транспорту, обладнання тощо) до правоохоронних органів [18, с. 79–80].

Дотримання принципу конспіративності пов'язано з одного боку під час роботи з громадянами щодо отримання інформації відносно осіб, які схильні до вчинення кримінальних правопорушень, а з іншого боку, для виявлення осіб з антигромадською поведінкою, недопущення вчинення кримінальних правопорушень з їх боку здійснюються оперативними підрозділами негласні пошукові та оперативно-розшукові заходи, які необхідно зберігати у таємниці [19, с. 110].

Відповідно до ч. 3 ст. 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» особи, які залучаються до виконання завдань ОРД, зобов'язані зберігати таємницю, що стала їм відома. Розголошення цієї таємниці тягне за собою відповідальність за чинним

законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини [3].

Серед принципів сприяння громадян оперативним підрозділам під час протидії кримінальним правопорушенням працівники оперативних підрозділів Національної поліції України назвали також своєчасність, взаємопогодженість та відповідальність й забезпечення особистої безпеки сторін [17, с. 93].

Принцип своєчасності полягає у тому, що особа, яка добровільно погодилася сприяти виконанню завдань ОРД або кримінального судочинства, надала допомогу оперативному підрозділу тоді, коли було потрібно, у той час, коли правоохоронці розраховували на таку допомогу.

Будь-які дії осіб, які добровільно погодилися сприяти виконанню завдань ОРД або кримінального судочинства, повинні бути узгоджені з працівниками оперативних підрозділів. Особливо це стосується під час участі у проведенні пошукових та оперативно-розшукових заходів, НСРД; створенні умов для здійснення ОРД та негласної роботи під час кримінального провадження; наданні експертної допомоги за матеріалами оперативно-розшукового та кримінального провадження.

Наприкінці слід зазначити, що особливого значення під час сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням має дотримання принципу забезпечення особистої безпеки сторін.

Слід зазначити, що забезпечення особистої безпеки – складний процес, у якому можна виділити структурні складові, вихідні положення, ідеї, що базуються на основних принципах організації та діяльності державного апарату і формують спеціальні принципи забезпечення особистої безпеки працівників. Специфіка службової діяльності, особливості виконання професійних обов'язків, різноманітність застосування засобів, заходів і тактичних прийомів, які застосовують суди та правоохоронні органи, – все це зумовлює значущість принципів забезпечення особистої безпеки. Ці принципи мають важливе методологічне значення. Ефективне застосування комплексу заходів особистої безпеки можливе лише на підставі усвідомлення принципів безпеки. Принципи особистої безпеки необхідно розглядати у взаємозв'язку, тобто як система елементів, що доповнюють, конкретизують, створюють умови для діяльності один одного [20, с. 222].

У контексті нашого дослідження слід зазначити, що працівники оперативних підрозділів відповідальні за безпеку громадян, які беруть участь у сприянні виконанні завдань ОРД та кримінального судочинства, а останні навпаки, створюючи умови або приймаючи участь у проведенні пошукових та оперативно-розшукових заходів, НСРД, або надаючи інформацію працівникам оперативного підрозділу, не повинні ставити під загрозу безпеку життя та здоров'я працівників цих підрозділів.

Висновки. Принципи сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням ґрунтуються на принципах ОРД.

До принципів сприяння громадян оперативним підрозділам правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням відносяться: законність, дотримання прав і свобод людини, добровільність, конфіденційність, своєчасність, взаємопогодженість, відповідальність й забезпечення особистої безпеки сторін.

Список використаних джерел:

1. Кириченко О. В. Оперативно-розшукова протидія злочинам проти громадської безпеки кримінальною поліцією: проблема теорії та практики : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 428 с.
2. Албул С. В. Принципи оперативно-розшукової діяльності : посіб. Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2020. 60 с.
3. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 23.12.2024).

4. Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Никифорчук Д. Й. Оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. ; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Правова єдність, 2009. 310 с.
5. Шевчук О. Ю. Правова характеристика принципів оперативно-розшукової діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 255–262.
6. Кириченко О. В., Хмеленко В. В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам : монограф. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 160 с.
7. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1: підруч. Харків : Видавництво Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
8. Негодченко О. В. Основи діяльності ОВС України щодо забезпечення прав і свобод людини : навч. посіб. Дніпропетровськ : Юридична академія МВС України, 2005. 163 с.
9. Круглий В. Забезпечення прав і свобод громадян при використанні їх допомоги в оперативно-розшуковій діяльності. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 110–117.
10. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави : монограф. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. 406 с.
11. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монограф. Київ : Алерто, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.
12. Усенко В. Ф., Некрасов В. А., Мацюк В. Я. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: Погляд сьогодення : монограф. Київ : КНТ, 2007. 204 с.
13. Халимон С. І. Теоретико-прикладні засади конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 34 с.
14. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.12.2024).
15. Албул С. В. Основи оперативно-розшукової діяльності. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 270 с.
16. Domnicak R. V. Communicative Constituents of Confidential Collaboration of Citizens with the Police. *European Reforms Bulletin*. 2016. № 4. P. 2–4.
17. Вакуленко А. Е. Теоретичні та правові засади сприяння громадян оперативним підрозділам Національної поліції України під час протидії кримінальним правопорушенням : дис. ... докт. філос. : 081 «Право». Дніпро, 2023. 200 с.
18. Сухачов О. О. Використання терміна «конспірація» у правовому регулюванні правоохоронної діяльності: компаративний аналіз. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 72–83.
19. Хмеленко В. В. Конспіративність як принцип оперативно-розшукового запобігання злочинам. *Актуальні питання оперативно-розшукової протидії злочинам : матер. наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 15 трав. 2015 р.)*. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 109–110.
20. Ковалів М. В. Особливості принципів забезпечення особистої безпеки працівників суду в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 218–226.

КУЗНЕЦОВ М. Г.,

кандидат юридичних наук, адвокат

УДК 343.15

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.32>

ГАРМОНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ВПЛИВОМ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ

Стаття присвячена аналізу ролі міжнародних організацій у виборчих процесах України, що є важливим чинником у становленні та розвитку демократичних інститутів держави. У роботі розглядається багаторічний досвід залучення таких міжнародних організацій, як ОБСЄ/БДПЛ, Рада Європи, НАТО, Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), Програма розвитку ООН (ПРООН), Міжнародний інститут демократії та інші, до спостереження та підтримки виборчих кампаній в Україні з моменту її незалежності [2]. Особлива увага приділяється впливу цих інституцій на забезпечення демократичних стандартів виборів, прозорість і чесність виборчих процесів, а також на підтримку громадянського суспільства. У статті проаналізовано розвиток міжнародної електоральної допомоги, починаючи з парламентських виборів 1998 року, коли ОБСЄ/БДПЛ вперше направила місію спостерігачів до України. На основі огляду низки виборчих кампаній до 2019 року розглянуто еволюцію участі міжнародних спостерігачів та оцінки ними демократичності виборів в Україні. Особливу увагу приділено Помаранчевій революції 2004 року, яка стала переломним моментом у сприйнятті України міжнародною спільнотою та активізувала підтримку з боку міжнародних організацій. Також у статті висвітлюються основні напрямки технічної та фінансової допомоги, яку надають міжнародні інституції для вдосконалення виборчої системи України. Серед таких напрямків виділено навчання членів виборчих комісій, підготовку спостерігачів, підвищення рівня обізнаності виборців, реалізацію гендерних ініціатив, забезпечення кібербезпеки виборчих процесів та підтримку інклюзивності, зокрема доступу осіб з інвалідністю до виборчих дільниць. Автори також підкреслюють значну роль міжнародної підтримки у протидії зовнішнім загрозам та забезпеченні виборчих прав громадян під час кризових ситуацій.

Ключові слова: гармонізація, виборче законодавство, міжнародні організації, виборчі процеси, стандарти виборів, демократичні принципи, правове регулювання.

Kuznetsov M. H. Harmonization of electoral legislation under the influence of international organizations: prospects and challenges

The article analyzes the role of international organizations in Ukraine's electoral processes, which is an important factor in the establishment and development of the country's democratic institutions. The paper examines the long-term experience of international organizations such as the OSCE/ODIHR, the Council of Europe, NATO, the International Foundation for Electoral Systems (IFES), the United Nations Development Program (UNDP), the International Institute for Democracy and others in monitoring and supporting election campaigns in Ukraine since its independence. Particular attention is paid to the impact of these institutions on ensuring democratic standards of elections, transparency and integrity of electoral processes, as well as

on supporting civil society. The article analyzes the development of international electoral assistance since the 1998 parliamentary elections, when the OSCE/ODIHR first sent an observer mission to Ukraine. Based on a review of a number of election campaigns up to 2019, the evolution of international observers' participation and their assessment of the democratic nature of elections in Ukraine is examined. Particular attention is paid to the Orange Revolution of 2004, which became a turning point in the international community's perception of Ukraine and intensified support from international organizations. The article also highlights the main areas of technical and financial assistance provided by international institutions to improve Ukraine's electoral system. These areas include training of election commission members, training of observers, raising voter awareness, implementation of gender initiatives, ensuring cybersecurity of electoral processes, and support for inclusiveness, including access to polling stations for people with disabilities. The authors also emphasize the significant role of international support in countering external threats and ensuring the voting rights of citizens during crisis situations.

Key words: *harmonization, election legislation, international organizations, election processes, election standards, democratic principles, legal regulation.*

Постановка проблеми. Гармонізація виборчого законодавства є однією з ключових складових інтеграційних процесів у сучасному глобалізованому світі. Під впливом міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, Європейський Союз, відбувається не лише адаптація правових норм, а й вдосконалення виборчих процесів з метою забезпечення демократичних стандартів. Однак цей процес не позбавлений викликів, пов'язаних із різноманітністю національних правових систем, політичними та культурними особливостями держав. Гармонізація виборчого законодавства є необхідною умовою для забезпечення стабільності демократичних процесів та посилення міжнародної співпраці. Проте імплементація міжнародних стандартів у національні правові системи стикається з низкою викликів, зокрема через різні правові традиції, політичну ситуацію та ступінь зрілості демократії в кожній державі. Міжнародні організації відіграють важливу роль у просуванні демократичних стандартів та нагляді за їх виконанням, але ефективність гармонізації залишається питанням, яке потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючий інтерес науковців до вивчення ролі міжнародних організацій у забезпеченні прозорості та демократичності виборів. У сучасній науковій літературі активно розглядаються питання залучення міжнародних спостерігачів, надання технічної та фінансової допомоги для вдосконалення виборчих процедур, а також вплив міжнародної спільноти на розвиток виборчих систем у країнах з перехідною демократією. Одним із важливих аспектів, який привертає увагу дослідників, є вплив ОБСЄ/БДПЛ на виборчі процеси в Україні, наприклад, у роботах О. Бучинської та С. Солоненка детально проаналізовано місії міжнародних спостерігачів, їх оцінки виборчих процесів, а також рекомендації щодо вдосконалення виборчого законодавства. Особливий інтерес у науковій спільноті викликають дослідження, присвячені участі міжнародних організацій у забезпеченні гендерної рівності під час виборів, а також підтримці громадянського суспільства та ЗМІ. У публікаціях О. Аршуняна підкреслюється, що в останні роки міжнародні організації змінили свої пріоритети, почавши зосереджуватися не лише на спостереженні за виборами, але й на розбудові інститутів громадянського суспільства, підвищенні рівня правосуддя та підтримці демократичних ініціатив. Автори зазначають, що проекти, пов'язані з підвищенням правової грамотності виборців та забезпеченням участі вразливих груп, таких як люди з інвалідністю, мали вагомий вплив на вдосконалення виборчого процесу в Україні. Окрім того, у новітніх дослідженнях вивчається роль Європейського Союзу в підтримці виборчих процесів в Україні. Відзначаються численні проекти, реалізовані за підтримки ЄС, спрямовані на покращення виборчих процедур, підвищення інклюзивності

виборів та впровадження передових практик демократичного управління. Загалом, аналіз останніх досліджень підтверджує, що участь міжнародних організацій у виборчих процесах України є ключовим чинником у забезпеченні їх прозорості, легітимності та демократичності. Ця співпраця сприяє зміцненню демократичних інституцій в Україні, що робить цей напрямок досліджень актуальним і перспективним для подальшого вивчення.

Метою є дослідження впливу міжнародних організацій на гармонізацію виборчого законодавства, аналіз перспектив та викликів цього процесу, а також визначення оптимальних шляхів подальшого вдосконалення виборчих систем на основі міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Існує широкий спектр міжнародних та європейських організацій, які здійснюють значний вплив на формування стандартів і норм демократичних виборів. Вони встановлюють принципи проведення вільних та справедливих виборів, забезпечуючи при цьому правові основи для реалізації виборчих процесів у різних державах.

Міжнародні правові інституції відіграють ключову роль у регулюванні виборчого процесу шляхом розробки універсальних принципів та рекомендацій для національних правових систем. Важливу функцію виконують міжнародні організації, які надають правові інструменти для забезпечення демократичних виборів, серед яких важливе місце займає Організація Об'єднаних Націй (ООН). Вона, через прийняття таких документів, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), а також Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979 р.), створює загальні рамки для захисту прав людини, включно з виборчими правами.

ООН також здійснює нагляд за дотриманням цих прав через свої резолюції та інші механізми впливу. Наприклад, Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію щодо нелегітимності референдумів, проведених РФ на окупованих територіях України у 2022 році. Це демонструє не лише правову, а й політичну вагу організації у забезпеченні принципів демократичних виборів.

Ще одним важливим міжнародним гравцем є Міжпарламентський Союз, який у 1994 році прийняв Декларацію про критерії вільних і справедливих виборів. Ця декларація визначає ключові принципи, такі як справедливість, нейтральність, таємність голосування і забезпечення рівних можливостей для всіх кандидатів та партій. У контексті гармонізації виборчого законодавства ці положення є фундаментальними для встановлення єдиних міжнародних стандартів, які можуть бути адаптовані до національних умов [3, с. 260].

Рада Європи через Європейську Конвенцію з прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) [4] надає важливий правовий інструментарій для забезпечення демократичних виборів [6]. Протокол № 1 до Конвенції встановлює засади періодичних вільних виборів, що мають бути проведені на основі загального виборчого права, через таємне голосування. Ці стандарти спрямовані на забезпечення реального вираження волі народу у виборах до законодавчих органів влади. ЄКПЛ, будучи правовим зразком для багатьох європейських країн, забезпечує основи для захисту виборчих прав громадян, що є невід'ємною частиною демократичних процесів.

Важливою організацією також є Венеціанська комісія, яка розробляє рекомендації з питань виборчого права. Її висновки, такі як рекомендації щодо Закону України "Про вибори народних депутатів" або проекту Виборчого кодексу України, використовуються для вдосконалення виборчих процесів і гармонізації національного законодавства відповідно до європейських стандартів [8, с. 35]. Це свідчить про важливість міжнародного правового консультування у виборчій сфері.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) також відіграє ключову роль, здійснюючи моніторинг виборів та надаючи рекомендації щодо їх вдосконалення. Наприклад, звіти ОБСЄ про спостереження за виборами в Україні надають важливі оцінки стану виборчої демократії в країні і є джерелом для подальших реформ виборчого процесу.

Отже, міжнародні та європейські організації мають вирішальне значення для забезпечення демократичних стандартів у виборчому праві. Вони надають правові інструменти для формування виборчих систем, які відповідають загальноновизнаним стандартам демократії,

та сприяють гармонізації національних законодавств із міжнародними нормами [9, с. 40]. Проте процес гармонізації стикається з викликами, пов'язаними з політичною, правовою та культурною специфікою окремих держав. Це вимагає глибокого вивчення і адаптації міжнародних норм до конкретних умов, що є необхідною передумовою для забезпечення реальної демократичної участі громадян у виборах.

Міжнародні організації відіграють ключову роль у забезпеченні демократичних стандартів виборчих процесів у різних країнах. Їхня участь є особливо важливою для забезпечення прозорості, легітимності та справедливості виборів, що є невід'ємною частиною функціонування демократичних суспільств.

Технічна допомога з боку міжнародних організацій є важливим інструментом для країн, що перебувають на шляху демократичних перетворень або стикаються з проблемами у забезпеченні демократичності виборів. Надання такої допомоги, наприклад, у створенні незалежних виборчих органів або розробці правил фінансування, дозволяє підвищити ефективність виборчого процесу та зменшити ризики корупції і порушень. Важливо зазначити, що незалежність виборчих органів є основою для довіри суспільства до виборів, тому їх створення за участю міжнародних експертів значно сприяє зміцненню демократичних інститутів.

Моніторинг виборів міжнародними організаціями забезпечує незалежну оцінку того, наскільки вибори відповідають міжнародним стандартам. Це спостереження має на меті не лише виявити можливі порушення, а й забезпечити профілактику маніпуляцій під час виборів. Важливою є також публічна прозорість цих звітів, адже вони слугують важливим інструментом для політичних та громадських акторів, що прагнуть змінити виборчу систему чи запобігти порушенням у майбутньому.

Рекомендації міжнародних організацій є цінними для країн, які прагнуть вдосконалити своє виборче законодавство або практику. Ці рекомендації базуються на аналізі попередніх виборчих процесів та досвіді інших країн, що дозволяє адаптувати найкращі практики до національних особливостей. Однак важливим залишається питання впровадження цих рекомендацій: вони можуть стати реальним інструментом змін лише за умови політичної волі та широкої підтримки суспільства.

Таким чином, міжнародні організації надають багатовимірну підтримку у виборчих процесах, яка є не лише технічною чи консультативною, але й сприяє зміцненню демократичних засад і захисту виборчих прав громадян на глобальному рівні.

Україна є однією з держав, яка активно залучає міжнародних спостерігачів для забезпечення прозорості виборчого процесу. З 1998 року, коли відбулися перші парламентські вибори за участю міжнародних спостережних місій, такі організації, як ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЄ, ПА НАТО, ПА Британської Співдружності та інші, регулярно відвідували Україну з метою оцінки виборчих процесів. Протягом десятиліть ці організації здійснили моніторинг президентських і парламентських виборів, залучивши понад 20 тисяч спостерігачів.

До 2005 року міжнародні спостерігачі часто критично оцінювали дотримання виборчих стандартів, однак після Помаранчевої революції вибори почали визнаватися більш демократичними [7, с. 164]. Зокрема, міжнародні організації відіграли ключову роль у наданні технічної, фінансової та консультативної допомоги Україні у вдосконаленні її виборчої системи. Наприклад, Програма розвитку ООН (ПРООН), Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) та інші організації активно допомагали в організації виборчих комісій, навчанні виборчих працівників і громадянського суспільства [5, с. 307].

У 2000-х роках більшість проєктів з підтримки виборчого процесу зосереджувались на державних органах влади, проте після Революції Гідності 2014 року міжнародні організації почали більше уваги приділяти розвитку громадянського суспільства, покращенню доступу до виборів для різних груп населення, зокрема осіб з інвалідністю, а також кібербезпеці виборчих процесів. Зокрема, IFES і Європейський Союз реалізували низку проєктів, спрямованих на підвищення прозорості та інклюзивності виборів, проведення просвітницьких кампаній та підтримку молоді у виборчому процесі.

Міжнародна підтримка виборчих процесів в Україні є багатосторонньою і включає як технічну допомогу, так і активне сприяння демократичному розвитку. Міжнародні організації відіграють ключову роль у впровадженні стандартів демократії, що забезпечує стабільний розвиток країни та регіону в цілому.

Висновки. Досвід участі міжнародних організацій у виборчих процесах України є важливим елементом демократичного розвитку країни. Від початку незалежності і до сьогодні міжнародні спостерігачі та організації надають суттєву технічну, консультативну та фінансову підтримку, що сприяє вдосконаленню виборчих процедур, підвищенню їх прозорості, інклюзивності та відповідності міжнародним стандартам. Залучення таких інституцій, як ОБСЄ/БДПЛ, ПРООН, Рада Європи, IFES та інших, дозволило Україні поступово покращувати виборчі практики та забезпечувати демократичні вибори, особливо після Помаранчевої революції 2004 року.

Аналіз розвитку міжнародної підтримки виборів в Україні свідчить про суттєве зростання якості виборчих процесів, зокрема через надання технічної допомоги виборчим комісіям, навчання членів виборчих комісій, проведення просвітницьких кампаній серед виборців і створення умов для участі у виборах осіб з інвалідністю. Особливе значення набуває залучення міжнародних організацій до вирішення питань кібербезпеки виборів та протидії зовнішнім загрозам, що стало актуальним після 2014 року.

Міжнародна підтримка також відіграє важливу роль у зміцненні громадянського суспільства та забезпеченні більш інклюзивної участі різних соціальних груп у виборах. Залучення молоді та людей з інвалідністю до виборчих процесів через освітні програми та ініціативи IFES, ПРООН та інших організацій демонструє значний прогрес у забезпеченні виборчих прав і свобод в Україні.

Загалом, активна участь міжнародних організацій у виборчих процесах України є важливим чинником її демократизації та розвитку інститутів громадянського суспільства. Така співпраця сприяє забезпеченню стабільності та демократичного розвитку не лише національного рівня, але й регіону в цілому, підвищуючи легітимність виборів та зміцнюючи міжнародні стандарти виборчих процесів.

Список використаних джерел:

1. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
2. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами від 31.03.2006 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884_001#Text
3. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-ге, випр. і доповн. Київ : Логос, 2009. 500 с.
4. Загальна декларація з прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
5. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ : Віате, 2018. 908 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950, ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Омельчук О.А. Виборча система України: перспективи розвитку. *Наукові записки. Спеціальний випуск.* 2021. Т. 19. С. 162–167.
8. Посібник Ради Європи «Використання міжнародних виборчих стандартів». 2017. 119 с.
9. Сergyina S. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України. *Вісник центральної виборчої комісії.* № 7. С. 38–42.
10. Тертишник В. М. Права людини. *Велика українська енциклопедія.* 14.11.2022. URL: https://vue.gov.ua/Права_людини

САЧКО О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
і кримінального права
(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)

ХОРОШУН О. В.,

кандидат юридичних наук,
директор
(Дніпровський інституту
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»)

УДК 343.1:351.745

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.33>

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ В АСПЕКТАХ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ І ДЕТЕКТИВІВ

Стаття присвячена аналізу процесуальної форми діяльності слідчих і детективів у кримінальному провадженні, а також проблемам її оптимізації. Розглянуто нормативно-правове регулювання повноважень детективів відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів. Виокремлено особливості організації роботи детективів, зокрема здійснення ними слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У дослідженні акцентується увага на існуючих правових колізіях, таких як суперечності між статтями КПК України та законами України «Про НАБУ» і «Про БЕБ». Проаналізовано вплив надмірної формалізації процесуальної форми, бюрократизації, недостатньої цифровізації та правової невизначеності на ефективність діяльності слідчих і детективів. На основі дослідження запропоновано напрями реформування процесуальної форми: оновлення процесуальних норм з урахуванням сучасних технологічних можливостей, впровадження цифрових технологій, спрощення процедури доказування, підвищення кваліфікації працівників та забезпечення їх необхідними ресурсами.

Оптимізація процесуальної форми розглядається як ключовий елемент підвищення ефективності кримінального провадження, забезпечення правової визначеності та дотримання прав людини. Автори наголошують про підвищення кваліфікації та забезпечення ресурсами для ефективного використання нових технологій необхідно регулярно проводити навчання слідчих та детективів. Крім того, потрібно забезпечити працівників усім необхідним технічним обладнанням. Також надаються конкретні пропозиції щодо вдосконалення слідчих підрозділів, які не мають достатньої кількості ресурсів, щоб здійснювати ефективні розслідування. Недостатня кількість персоналу змушує слідчих виконувати величезний обсяг справ, а це не тільки збільшує навантаження на працівників, але й знижує якість слідчих дій.

Ключові слова: ДБР, НАБУ, процесуальна форма, детективи, кримінальне провадження, оптимізація, правова визначеність

Sachko O. V., Khoroshun O. V. Procedural form and problems of its optimization in terms of efficiency of investigators and detectives

Procedural Form and Problems of Its Optimization in Terms of Performance Efficiency. The article analyzes the procedural form of investigators' and detectives' activities in criminal proceedings, and also the problems of its optimization. The author examines the legal regulation of detectives' powers in accordance with the Law of Ukraine "On Operational and Investigative Activities", the Criminal Procedure Code of Ukraine and other legislative acts. The author highlights the peculiarities of organizing the work of detectives, in particular, their investigative (search) actions, covert investigative actions and operational search activities. The study focuses on the existing legal conflicts, such as contradictions between the articles of the CPC of Ukraine and the Laws of Ukraine "On NABU" and "On BES". The author analyzes the impact of excessive formalization of the procedural form, bureaucratization, insufficient digitalization and legal uncertainty on the efficiency of investigators and detectives. Based on the study, the author suggests the following areas for reforming the procedural form: updating the procedural rules with due regard for modern technological capabilities, introducing digital technologies, simplifying the procedure of proof, improving the skills of employees and providing them with the necessary resources.

The optimization of the procedural form is seen as a key element of improving the efficiency of criminal proceedings, ensuring legal certainty and respect for human rights. The authors emphasize the need for regular training of investigators and detectives to improve their skills and provide them with resources for the effective use of new technologies. In addition, it is necessary to provide employees with all the necessary technical equipment. Specific proposals are also made to improve investigative units that do not have sufficient resources to conduct effective investigations. Insufficient staff forces investigators to handle a huge volume of cases, which not only increases the workload of employees but also reduces the quality of investigations.

Key words: *SBI, NABU, procedural form, detectives, criminal proceedings, optimization, legal certainty*

Постановка проблеми. Процесуальна форма є основою ефективного здійснення кримінального провадження, оскільки вона визначає порядок збору, перевірки та оцінки доказів. Однак сучасні умови реалізації слідчих і розшукових функцій в Україні стикаються з низкою викликів, зокрема застарілістю процесуальних вимог, бюрократизацією, недостатньою цифровізацією та правовою невизначеністю. Особливу увагу привертають нормативно-правові колізії, які ускладнюють діяльність детективів як суб'єктів досудового розслідування. Ці проблеми негативно впливають на оперативність, якість та результативність розслідувань, а також викликають труднощі у забезпеченні прав учасників кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання процесуальної форми та її впливу на ефективність кримінального провадження досліджувалися багатьма науковцями, зокрема у роботах, присвячених аналізу діяльності слідчих і оперативних підрозділів таких вчених як В. Тертишник, І. Басиста, О. Дуфенюк, В. Нор, О. Сачко, О. Бондаренко, Ю. Groшевий, І. Каланча, Т. Корнякова, П. Кузьмин, Д. Письменний, Г. Тетерятник, О. Хабло, М. Цуцкі-рідзе, а також в працях інших дослідників. [1-13]. Автори внесли значний внесок у розробку теоретичних аспектів процесуальної форми, акцентуючи увагу на необхідності забезпечення правової визначеності та недопущення правових колізій у кримінальному процесі.

Водночас проблематика оптимізації процесуальної форми, особливо в контексті сучасних технологічних викликів та цифровізації, залишається недостатньо вивченою. Існуючі праці висвітлюють окремі аспекти, зокрема правовий статус детективів, специфіку їхніх

повноважень та нормативно-правові обмеження, але комплексного підходу до вирішення проблем, пов'язаних із застарілими нормами, бюрократичними бар'єрами та впровадженням новітніх технологій, поки що не розроблено.

Таким чином, актуальність цієї роботи обумовлена необхідністю вирішення зазначених проблем та розробки практичних рекомендацій щодо вдосконалення процесуальної форми.

Метою статті є аналіз існуючих проблем процесуальної форми діяльності слідчих і детективів у кримінальному провадженні та розробка рекомендацій щодо її оптимізації для підвищення ефективності досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. *Процесуальна форма* – визначена законом процедура судочинства, відповідні принципам кримінального процесу й передбачені кримінально-процесуальним правом умови, послідовність та порядок діяльності учасників процесу, засоби реалізації ними своїх прав, свобод і обов'язків, процедура здійснення окремих процесуальних дій та прийняття юридичних рішень, а також режим документування процесуальної діяльності, покликані забезпечити розв'язання завдань і досягнення мети кримінального процесу. [9, с. 236.]

Процесуальна форма є важливим аспектом в діяльності детективів, які у виконанні своїх компетенцій відповідно до ст. 19 Конституції України можуть робити лише те, що передбачено законом та у спосіб, який визначений законом.

Детективи є посадовими особами, наділеними повноваженнями, визначеними Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – ЗУ «Про ОРД») та Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України). Вони уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування кримінальних правопорушень, що віднесені до їхньої підслідності. Таким чином, детективи виконують універсальні функції, зокрема проведення процесуальних дій, таких як слідчі (розшукові) дії (С(Р)Д), негласні слідчі (розшукові) дії (НС(Р)Д), а також оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення і розслідування кримінальних правопорушень [1]. Відповідно до частини 1 статті 41 КПК України, підрозділ детективів віднесено до оперативних підрозділів. Згідно зі статтею 5 ЗУ «Про ОРД», уповноваженими на здійснення оперативно-розшукової діяльності є Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) (п. 4 ст. 5 ЗУ «Про НАБУ») та Бюро економічної безпеки України (БЕБ) (п. 2 ст. 2 ЗУ «Про БЕБ»).

Особливістю детективів, які виступають слідчими у кримінальному провадженні, є їхнє право доручати проведення НС(Р)Д керівнику іншого підрозділу детективів того самого органу досудового розслідування. При цьому детективи, залучені до виконання письмових доручень, не зобов'язані входити до складу слідчої групи в межах відповідного кримінального провадження. Частина 2 статті 41 КПК України містить обмеження, згідно з яким співробітники оперативного підрозділу, залучені до виконання письмових доручень, не мають права здійснювати процесуальні дії за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора. [3, с. 10]

На практиці, під час реалізації НС(Р)Д, наприклад, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, працівник оперативного підрозділу може отримати додаткову інформацію (наприклад, новий номер телефону підозрюваного). Проте, згідно із законом, такий співробітник не має повноважень для самостійного звернення до прокурора чи слідчого судді за дозволом на проведення нових НС(Р)Д. Однак, частина 2 статті 41 КПК України містить винятки для підрозділів детективів і внутрішнього контролю НАБУ, що дозволяють їм звертатися з відповідними клопотаннями. [2, с. 38]

Ця норма є суперечливою з огляду на те, що: по-перше, керівник слідчої групи відповідає за координацію дій усіх слідчих у провадженні, а можливість окремих детективів подавати клопотання без узгодження з керівником групи ускладнює управління розслідуванням; по-друге, такі дії мають здійснюватися виключно слідчими, які є членами слідчої групи, а не тими, хто залучений на підставі доручення.

Окрім цього, редакція частини 2 статті 41 КПК України не узгоджується з принципами правової визначеності та вимогами статті 19 Конституції України. Необхідним є законодавче уточнення, яке б передбачало виключення винятків щодо повноважень детективів у цій статті. Аналогічні проблеми спостерігаються у статті 10 ЗУ «Про НАБУ», яка встановлює, що оперативно-технічні підрозділи і підрозділи внутрішнього контролю НАБУ можуть самостійно здійснювати оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування. Це суперечить частині 1 статті 41 КПК України, яка чітко обмежує такі дії письмовими дорученнями детектива чи прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Для усунення зазначених колізій доцільно внести зміни до статті 10 ЗУ «Про НАБУ», уточнивши, що оперативно-технічні підрозділи діють виключно за письмовими дорученнями детективів або прокурорів. [4 с. 112]

Таким чином, впровадження інституту детективів дозволяє забезпечити ефективність досудового розслідування, проте потребує належного нормативного врегулювання для уникнення правових колізій і забезпечення правової визначеності.

Процесуальна форма є одним із ключових елементів в роботі слідчих і детективів. Вона визначає правову основу їхньої діяльності та формує умови, за яких провадження в кримінальних справах здійснюється з дотриманням прав людини, законності та об'єктивності. Процесуальна форма, як обов'язкова сукупність правил, регламентує збирання, обробку і перевірку доказів. Однак ефективність слідчих дій може значно знижуватися через надмірно формалізовані процесуальні вимоги та технічні труднощі, пов'язані з їх виконанням. Саме тому оптимізація процесуальної форми є нагальним питанням, яке потребує комплексного підходу та реформ [5].

Процесуальна форма в контексті кримінального провадження є формалізованою процедурою, яка має на меті упорядкування дій правоохоронних органів, забезпечення їхньої легітимності та досягнення справедливого судочинства. За допомогою чітко встановлених вимог до проведення слідчих дій вона забезпечує права учасників процесу, включаючи підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків. Саме в межах процесуальної форми визначаються методи збирання, зберігання, фіксації та оцінки доказів, що дозволяє уникнути маніпуляцій або суб'єктивного підходу.

Попри значну роль, процесуальна форма в Україні має ряд проблем, які знижують її ефективність і часто створюють перепони на шляху до досягнення правосуддя.

1. Застарілі процесуальні вимоги. Багато норм і процедур, що регламентують кримінальний процес, вже не відповідають сучасним умовам. Наприклад, традиційні методи збирання та фіксації доказів часто вимагають надмірного часу і зусиль, що затягує процес. Сучасний рівень розвитку технологій дозволяє спростити деякі аспекти слідчої діяльності, але правова база не завжди відображає ці можливості.

2. Бюрократизація. Процесуальна форма включає численні формальності, дотримання яких, з одного боку, забезпечує правовий порядок, але з іншого — перетворюється на бюрократичні бар'єри. Слідчі змушені витратити значну частину часу на виконання формальних вимог, що впливає на оперативність та швидкість розслідувань.

3. Проблеми із цифровізацією. Впровадження електронних баз даних та електронного документообігу в кримінальному провадженні в Україні залишається на початковому рівні. Хоча багато країн використовують сучасні аналітичні системи для обробки доказів, в Україні цей процес впроваджується повільно.

4. Нестача кадрів та ресурсів. Слідчі підрозділи часто не мають достатньої кількості ресурсів, щоб здійснювати ефективні розслідування. Недостатня кількість персоналу змушує слідчих виконувати величезний обсяг справ, а це не тільки збільшує навантаження на працівників, але й знижує якість слідчих дій.

5. Недосконалість процесуальних норм. У деяких випадках процесуальні вимоги або норми залишають можливість для неоднозначних трактувань, що може вплинути на допустимість доказів. Це породжує правову невизначеність, яка ускладнює процес ухвалення рішень.

Реформування процесуальної форми має бути спрямоване на вдосконалення структури кримінального процесу з метою забезпечення більшої ефективності роботи слідчих і детективів [6].

1. Оновлення процесуальних вимог. Норми процесуального законодавства потребують модернізації з урахуванням сучасних технологічних можливостей. Використання відеозаписів, електронних доказів та онлайн-опитувань може значно прискорити процес збирання інформації.

2. Впровадження цифрових технологій. Необхідно запровадити електронний документообіг, бази даних з автоматизованим пошуком, а також системи аналітики, які допоможуть слідчим швидше обробляти великі обсяги інформації. Використання цифрових інструментів у слідчій діяльності сприятиме значному зниженню бюрократичного навантаження.

3. Спрощення процедури доказування. Частина доказової процедури може бути спрощена, щоб слідчі могли зосередитися на суті справи, а не на технічних аспектах.

4. Підвищення кваліфікації та забезпечення ресурсами. Для ефективного використання нових технологій необхідно регулярно проводити навчання слідчих та детективів. Крім того, потрібно забезпечити працівників усім необхідним технічним обладнанням.

5. Удосконалення правової бази. Чітке врегулювання правового статусу процесуальних дій, наприклад, щодо допустимості доказів та застосування сучасних методів, допоможе уникнути неоднозначностей у правозастосуванні та підвищить якість розслідувань.

Процесуальна форма є важливим інструментом правозастосування, від якого залежить правопорядок, законність та справедливість у діяльності слідчих і детективів. Водночас існуючі проблеми потребують оптимізації, яка дозволить значно підвищити ефективність слідчих дій, зберігаючи при цьому баланс між правами людини та вимогами законодавства. За умови оптимізації процесуальної форми Україна зможе досягти вищих стандартів у кримінальному провадженні, що сприятиме захисту прав громадян і підвищенню довіри до правоохоронної системи.

Висновки. Процесуальна форма є базовим елементом діяльності слідчих і детективів, забезпечуючи законність, об'єктивність та дотримання прав учасників кримінального провадження. Водночас, аналізуючи чинні положення законодавства та практику їх реалізації, можна виявити низку проблем, які ускладнюють діяльність слідчих і детективів та знижують ефективність їхньої роботи. Наявні правові колізії, зокрема між положеннями статті 41 КПК України та нормами законів «Про НАБУ» і «Про БЕБ», створюють неоднозначність у реалізації повноважень детективів. Це потребує законодавчого уточнення, яке б усувало суперечності та забезпечувало правову визначеність.

Чинне процесуальне законодавство часто не враховує сучасні технічні можливості, що знижує оперативність і ефективність слідчих дій. Формалізовані вимоги, які регламентують процесуальні дії, спричиняють значне навантаження на слідчих і детективів, затримуючи виконання розслідувань. Відсутність повноцінного електронного документообігу та сучасних баз даних уповільнює процес збирання і обробки доказів. Недостатнє кадрове та матеріально-технічне забезпечення ускладнює реалізацію повноважень слідчих і детективів, що негативно впливає на якість розслідувань. Неврегульованість окремих аспектів доказової діяльності призводить до різночитання норм і виникнення правової невизначеності.

Наші пропозиції щодо процесуальної форми ефективності діяльності слідчих і детективів мають наступний характер:

1. Внести зміни до КПК України, законів «Про НАБУ» та «Про БЕБ» для узгодження норм, що регламентують повноваження детективів і порядок здійснення процесуальних дій.

2. Модернізувати процесуальне законодавство із врахуванням технологічного прогресу, забезпечивши можливість використання електронних доказів та інноваційних методів збору інформації.

3. Впровадити електронний документообіг та сучасні аналітичні системи для підвищення оперативності розслідувань.

4. Спростувати процедури, що не впливають на суть справи, для зменшення бюрократичного навантаження.

5. Посилити кадрове забезпечення та організувати регулярні навчання слідчих і детективів для ефективного використання нових технологій.

Оптимізація процесуальної форми сприятиме підвищенню ефективності роботи слідчих і детективів, забезпечуючи баланс між правами людини, законністю та ефективністю кримінального провадження. Це стане важливим кроком до зміцнення правової системи та довіри суспільства до правоохоронних органів.

Список використаних джерел:

1. Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки. Національне агентство з запобігання корупції URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Antykoruptsijna-strategiya-na-2021-2025-rr.pdf>

2. Грібов М. Л., Черняк А. М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 37–51.

3. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 17 с.

4. Петров, В. І., Лисенко, Д. П. Проблеми впровадження цифрових технологій у кримінальне провадження. *Науковий вісник Національного університету «Одеська юридична академія»*, 2019. С. 110–116.

5. Про запобігання корупції : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

6. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>

7. Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.

8. Конюшенко Я. Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Факт, 2020. 476 с.

9. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник. 10-ге вид., доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2023. 698 с. ISBN 978-617-566-771-2

10. Тертишник В. Проблеми розвитку процесуальної форми і гарантій правосуддя. *Право України*. 2001. №1. С. 91–93.

11. Тагієв С. Р. Негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному судочинстві України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2015. 440 с.

12. Тетерятник Г.К. Уніфікація та диференціація процесуальної форми: синергетичний підхід. *Revista Științifică Internațională «Supremația Dreptului»*. 2017. No 1. С. 136–142.

13. Цуцкїрїдзе М. С. Кримінальна процесуальна діяльність слідчого: теорія та практика: монографія. Київ : Правова єдність; Алерта, 2020. 559 с.

SOLOVIOVA A. M.

Doctor of Law, Associate Professor,
Jean Monnet Scholar
(Robert Schuman Centre, European
University Institute, Florence, Italy)

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.34>

EUROPEAN UNION ENERGY SECURITY AMID RUSSIAN AGGRESSION IN UKRAINE

This article examines the challenges facing the EU in ensuring energy security in the context of an energy crisis triggered by Russian aggression. Over the past decades, Russia has used its control over energy resources to expand its political influence both in the post-Soviet region and among the European Union (EU) member states. The author examines the implications of this aggression for EU energy security, assesses the status of the Energy Union in 2022, and assesses both short- and long-term strategies for shaping supranational and national energy policies from a European perspective. The study also reveals contemporary European energy and climate policies, which emphasize the transition from coal, oil, gas, and nuclear energy to renewable energy sources, increased energy efficiency, and expanded energy storage capabilities. An analysis of Ukrainian and European Union legislation, statistical data and official communications from Ukrainian government agencies has shown that the EU's energy security has faced unprecedented threats since Russia's full-scale invasion of Ukraine.

The Russian invasion forced the EU to prioritize energy independence, accelerate the deployment of renewable energy sources and reduce Russia's influence as a dominant energy supplier. Since then, the search for alternative solutions has become a central element of the EU's energy policy, requiring significant investments in LNG infrastructure, renewable energy sources and nuclear power. However, increasing global competition for resources makes it difficult to find long-term energy suppliers, highlighting the complexity of the energy transition in the face of geopolitical and economic pressures. It is concluded that the challenges to ensuring energy security in the EU stem from several key factors, including the dependence of the European energy market at a certain stage of the EU's development on Russian gas, oil and coal; political challenges in transitioning to alternative sources, socio-economic pressure, geopolitical instability, etc.

Key words: *energy security, Energy Union, renewable energy, European energy policy, climate strategy, energy transition.*

Соловйова А. М. Енергетична безпека Європейського Союзу в умовах російської агресії в Україні

У цій статті розглядаються виклики, з якими стикається ЄС у забезпеченні енергетичної безпеки в умовах енергетичної кризи, спровокованої російською агресією. Протягом останніх десятиліть Росія використовувала свій контроль над енергетичними ресурсами для розширення свого політичного впливу як у пострадянському регіоні, так і серед держав-членів Європейського Союзу (ЄС). Автор досліджує наслідки цієї агресії для енергетичної безпеки ЄС, оцінює статус Енергетичного союзу у 2022 році та оцінює як короткострокові, так і довгострокові стратегії формування наднаціональної та національної

енергетичної політики з європейської точки зору. Дослідження також розкриває сучасну європейську енергетичну та кліматичну політику, яка наголошує на переході від вугілля, нафти, газу та ядерної енергії до відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності та розширених можливостей зберігання енергії. Аналіз законодавства України та Європейського Союзу, статистичних даних та офіційних повідомлень українських державних органів показав, що енергетична безпека ЄС зіткнулася з безпрецедентними загрозами після повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Вторгнення Росії змусило ЄС віддати пріоритет енергетичній незалежності, прискорити впровадження відновлюваних джерел енергії та зменшити вплив Росії як домінуючого постачальника енергії. З тих пір пошук альтернативних рішень став центральним елементом енергетичної політики ЄС, що вимагає значних інвестицій в інфраструктуру СПГ, відновлювані джерела енергії та атомну енергетику. Однак зростаюча глобальна конкуренція за ресурси ускладнює пошук довгострокових постачальників енергії, що підкреслює складність енергетичного переходу в умовах геополітичного та економічного тиску. Зроблено висновок про те, що проблеми щодо забезпечення енергетичної безпеки в ЄС впливають з декількох ключових факторів, серед яких залежність європейського енергетичного ринку на певному етапі розвитку ЄС, від російського газу, нафти та вугілля; політичні виклики при переході на альтернативні джерела, соціально-економічний тиск, геополітична нестабільність тощо.

Ключові слова: енергетична безпека, Енергетичний Союз, відновлювана енергетика, Європейська енергетична політика, кліматична стратегія, енергетичний перехід.

Introduction. Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022 was a negative example of a violation of international law, universal human rights and freedoms, and the principles of territorial integrity and sovereignty. Justice Minister Olga Stefanishyna said that on December 19th, 2024, Ukraine's state registers were hit by the largest Russian cyberattack. "Today, the largest external cyber attack on the state registers of Ukraine took place in recent times. As a result of the targeted attack, the work of the Unified and State Registers, which are under the jurisdiction of the Ministry of Justice of Ukraine, was temporarily suspended. Now, together with the team and specialists of other services, we are coordinating work to counter cyberattacks and restore systems. It is already clear that the attack was carried out by the Russians with the aim of disrupting the operation of the state's critically important infrastructure" [1]. Russia bombards civilian facilities and critical infrastructure facilities almost every day, while justifying its actions in every possible way through the media, denying the criminal nature of its activities.

The attack on Ukraine's state registers highlights the vulnerability of critical infrastructure to targeted external threats. So 2024 has become particularly difficult for the entire population of Ukraine, as it has become clear that Russian attacks are specifically aimed at energy infrastructure facilities and are particularly concentrated in the autumn-winter period, revealing the aggressor's criminal intent to cause particular suffering to the population of Ukraine. The energy security is one of the most important policy areas of the European Union. A secure supply of electricity is of vital importance for the development of European society, the implementation of a sustainable climate change policy, and the fostering of competitiveness within the internal market (5) Directive 2009/72/EC [2]. However, the prolonged ignoring by European political leaders of the threats associated with dependence on Russian energy resources has revealed certain shortcomings in the European strategy.

Statement of the task. The purpose of the article is to consider the features and problems of ensuring the energy security of the European Union in the conditions of Russian aggression in Ukraine.

Research results. According to the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (UMHRU), only from 22 February to 31 September 2024, in the period from 22 February to 31 September 2024, the Armed Forces of the Russian Federation created nine branches far-reaching and well-coordinated attacks on the energy infrastructure of Ukraine, damaging or destroying numerous generation, transmission and distribution facilities. These impacts caused serious damage, affecting the civilian population and key systems: electricity, water supply, sewerage, fire, health protection, lighting and the economy of the country [3]. Crucially, the focus lies on the number of regions affected, the coordinated nature of the attacks, their high precision, and the extensive harm inflicted on civilians and critical systems essential for life-support services.

The UMHRU has characterized these attacks as both widespread and systematic. Furthermore, the scale of this military campaign, aimed at damaging or exhausting Ukraine's civil infrastructure for electricity and heat generation and transmission, highlights a deliberate disregard for the fundamental principles of international humanitarian law.

Of course, Europe faced particular challenges in February 2022, although it already had certain problems in the energy sector. For instance, according to experts from the International Monetary Fund, the energy problems in the EU began in late summer 2021, which was associated with the revival of the global economy after the Covid lockdowns, which led to an increase in global energy consumption. In the second half of 2021, there was an activation of the oil, natural gas and coal markets, which led to an increase in prices due to insufficient supply and demand. It was in November 2021, three months before the invasion, that the US government announced the first release from its strategic oil reserve [4, p. 40]. Thus, some initial problems in the energy sector in Europe can be seen from late 2021, as the post-COVID surge in global demand led to higher prices for oil, gas and coal. Russia's invasion of Ukraine in 2022 highlighted Europe's dependence on Russian energy as a key geopolitical risk, underlining the urgent need for collective EU action to ensure energy security.

Unfortunately, even after the invasion of Ukraine in 2022, Russia's energy supply was identified as the main geopolitical risk for Europe. It is clear that Europe has learned that the lack of cheap energy resources and the conservatism of food and energy security contribute to the financing of Putin's neo-imperialism. The EU had the opportunity to recognize and solve this problem collectively and as a matter of priority [5, p. 22].

On the eve of the full-scale Russian-Ukrainian war (and to a large extent still), almost all nuclear energy in Central and Eastern Europe (Hungary, Bulgaria, the Czech Republic, Slovakia) and Finland was dependent on Russian nuclear fuel, as the listed European countries still use Soviet nuclear power units (Petkova, 2022). Germany, with its long-standing anti-nuclear traditions in energy, imported 50% of its coal and 65% of its gas from Russia in 2020. There was also significant dependence on Russian coal, with Poland and Germany in particular using over 70% of all coal consumption in the EU, against the backdrop of a general decrease in coal use and domestic production since 2000. A significant part of the states depended on Russian gas imports on the eve of the Russian-Ukrainian war. Before the start of the full-scale war, Poland supplied 20% of its domestic coal needs with Russian coal, and also imported about 50% of its gas and over 60% of its oil from Russia [4, p. 37].

In this context, special attention should be paid to paragraph 16 of the National Security Strategy of Ukraine, which states the following: "Russia uses the Black Sea-Caspian region and occupied Crimea as a "bridge" to the Balkans, the Mediterranean, the Middle East and North Africa. To strengthen its position in Europe, the Russian Federation uses energy and information "weapons", tries to influence the domestic political situation in European states, incites protracted conflicts and increases its military presence in Eastern Europe" [6]. Energy security is inextricably linked to the success of European integration, the synchronization of energy systems and markets with European ones and the sustainable development of the sector [7].

At the same time, the current state of the fuel and energy complex, challenges and threats emerging in the energy markets may hinder the provision of energy security. The fuel and energy complex is in a critical state. The Unified Energy System of Ukraine operates in synchronous mode

with the energy systems of countries that cannot be considered reliable partners of Ukraine in the short and long term in order to achieve energy security. The aggressor state in relation to Ukraine – the Russian Federation, continues the construction of Nord Stream 2, which threatens the energy security of Ukraine. The Republic of Belarus, which, due to a political crisis, has found itself under EU and US sanctions due to its close political and economic ties with the Russian Federation, cannot be considered a reliable strategic partner for ensuring Ukraine's energy security [7]. In our opinion, one of the key sources of energy security in Europe is the stabilization and guarantee of energy security in Ukraine. Therefore, we focus on the nutrition of legal regulation of energy security under Ukrainian legislation.

Energy security issues in Ukraine are regulated by the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On National Security of Ukraine”, the Law of Ukraine “On Energy Efficiency”, the Law of Ukraine “On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity in Ukraine” [8], the Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 № 392/2020 On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 “On the National Security Strategy of Ukraine”, the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 4, 2021 № 907-r Energy Security Strategy, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 4, 2021 № 907-r, etc.

According to Part One of Article 17 of the Constitution of Ukraine, protecting the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security are the most important functions of the state, the business of the entire Ukrainian people. In accordance with paragraph 17 of part one of Article 92 of the Constitution of Ukraine, the following are determined exclusively by the laws of Ukraine: the foundations of national security, the organization of the Armed Forces of Ukraine, and the maintenance of public order [9].

The Law of Ukraine “On National Security of Ukraine”: establishes the basic principles and directions of ensuring national security, in particular, according to paragraph 9 of part one of Article 1 of this Law, national security of Ukraine is the protection of state sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional order and other national interests of Ukraine from real and potential threats.

By the Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 № 392/2020 On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine" the National Security Strategy of Ukraine was approved “Human security is the security of the country”.

The National Security Strategy of Ukraine does not directly incorporate the phrase “energy security”. But according to the paragraph 54 “economic development and security are impossible without sustainable energy development” [6]. To do this, we must: contribute to the expansion of Ukraine's energy potential and the efficiency of its use; integrate Ukraine's energy markets into the EU energy market, in particular, integrate the Unified Energy System of Ukraine into the European Union of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E) and the Gas Transmission System of Ukraine into the European Network of Gas Transmission System Operators (ENTSO-G), preserve and expand Ukraine's transit potential, counteract the implementation of projects that negatively affect the state's energy security; diversify sources and routes of energy supply; increase energy efficiency, introduce continuous accounting of the production, transmission and use of energy resources, introduce a national energy balance, ensure further development of the fuel and energy sector under conditions of sustainable development and environmental safety, taking into account the latest technologies for energy production from renewable sources and its storage [6].

Energy security of Ukraine is an integral part of national and economic security and a necessary condition for the existence and development of the state. Energy security is the timely, full and uninterrupted provision of high-quality fuel and energy to material production, the non-production sector, the population, municipal and household and other consumers, prevention of the harmful impact on the environment of transportation, transformation and consumption of fuel and energy resources in the conditions of modern market relations, trends and indicators of the world energy market [10]. In accordance with paragraph one of part one of Article 2 of the Law of Ukraine

“On Energy Efficiency” dated October 21, 2021 [11], this Law regulates relations arising in the field of ensuring energy efficiency and is aimed at strengthening energy security, reducing energy poverty, sustainable economic development, preserving primary energy and reducing greenhouse gas emissions. Therefore, under Ukrainian legislation, there is a whole system of regulatory legal acts aimed at regulating Ukraine's energy security as the most important component of the state's national and economic security, the guarantee and provision of which also depends on the integration of Ukraine's energy markets with the EU, diversification of supply sources, increasing energy efficiency, and promoting renewable energy sources.

In turn, the European Union has implemented several directives aimed at strengthening energy security in Europe and creating a reliable legal framework for the implementation of measures aimed at stabilizing the energy sector and finding new energy resources. Thus, the Energy Efficiency Directive (Directive (EU) 2023/1791) [12], which entered into force in October 2023, sets binding energy efficiency targets to achieve an additional reduction in energy consumption of 11.7% by 2030 compared to the EU baseline scenario forecasts for 2020. It establishes that the principle of "energy efficiency first" is fundamental to EU energy policy.

Separate consideration of the Renewable Energy Directive [13], which is the main legislative framework for stimulating the introduction of renewable energy sources in the EU. The Renewable Energy Directive is the legal framework for the development of clean energy across all sectors of the EU economy, supporting cooperation between EU countries towards this goal.

In addition, Regulation (EU) 2017/1938 [14] defines measures to ensure the security of gas supply by establishing preventive and emergency measures.

The EU is thus developing regulatory acts that are the cornerstone of the EU strategy to strengthen energy security, promote resilience and ensure a sustainable energy system in the Member States.

However, the Russian invasion of Ukraine in 2022 has led to a growing awareness among Member State politicians that the EU can no longer rely on Russia as its main energy supplier and must immediately take concrete measures to curb energy imports. The Commission has proposed a joint European initiative called REPowerEU (8 March 2022) [5, p. 23], with the aim of reducing fossil fuel imports from Russia by 2/3 by 2022 and thus achieving Europe's independence from Russian energy resources well before 2030. The European Council meeting of 10–11 March 2022 adopted the Versailles Declaration, which confirmed the desire for progress in reducing the EU's energy dependence, in particular on Russia.

By abandoning Russian hydrocarbons, the EU is forced to seek alternative supplies and create conditions for their implementation. By increasing its own coal production, supply agreements with the USA, Australia, and Colombia will be in effect, as these countries already export this resource and have sufficient capabilities to block Russian exports (Otkydach & Bohdiazh, 2022). Indonesia, which has been recognized as one of the world's leading coal exporters for more than five years, may also join this list (Holz et.al, 2018) [4, p. 42].

Thus, the war has introduced new challenges for the EU's energy diplomacy, particularly in negotiations with LNG suppliers such as the United States, Qatar, and Australia, as well as with oil-producing nations within OPEC. These challenges underscore the urgent need to strengthen cooperation within the EU to diversify energy sources and integrate energy markets more effectively.

Foreign energy policy, including energy diplomacy as its tool, is an important link in the implementation of the national interests of the state [15, p. 6]. In the current context, ensuring the uninterrupted and efficient functioning of the energy system has transcended domestic political concerns. Russian armed aggression, along with global and regional energy dynamics, has heightened the importance of bilateral intergovernmental cooperation in the energy sector.

This evolving landscape requires not only the expertise of energy specialists and energy sector managers but also the active involvement of diplomats who possess a deep understanding of energy issues. Their role is increasingly essential for achieving national interests and navigating the complexities of modern energy challenges. By combining technical expertise with diplomatic strategies, states can better address the multifaceted energy crises of today while securing their long-term energy security and stability.

In this context, the Ministry of Energy of Ukraine (Minenergo) plays a pivotal role. According to paragraph one of the Regulation on the Ministry of Energy of Ukraine, the Ministry of Energy of Ukraine (Minenergo) is a central executive body, the activities of which are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine. The Ministry of Energy is the main body in the system of central executive bodies, which ensures:

1) the formation and implementation of state policy in the electric power, nuclear industry, coal industry, peat mining, oil and gas and oil and gas processing complex (hereinafter referred to as the fuel and energy complex);

2) the formation and implementation of state policy in the field of renewable energy sources and alternative types of gas fuels and in the field of supervision (control) in the electric power and heat supply sectors, as well as in the natural gas market [16].

Integration of the Ukrainian Unified Power System into the pan-European ENTSO-E energy system is one of the key strategic goals of Ukrenergo, an important component of Ukraine's energy security. Synchronous operation of the Ukrainian power system with ENTSO-E will increase the reliability and stability of the Ukrainian Unified Power System, expand the possibilities of electricity exchange between neighboring countries, strengthen competition in the domestic market and create opportunities for operation in the European energy market [17].

Integration of the Ukrainian Unified Power System into ENTSO-E is provided for by the Association Agreement between Ukraine and the EU.

National Power Company Ukrenergo is a private joint stock company with 100% state-owned shares, managed by the Ministry of Energy of Ukraine. Ukrenergo is a full member of the European energy association ENTSO-E (since 01.01.2024), an ISO-certified transmission system operator of Ukraine with the functions of operational and technological management of the Integrated Power System of Ukraine (IPS) and electricity transmission via trunk power grids from generation to distribution networks. Ukrenergo is one of the key participants in the electricity market and performs the functions of the commercial metering administrator, and settlements administrator, fulfils public service obligations (PSO) in the market functioning, and manages the operation of the electricity balancing market. Ukrenergo ensures: – real-time balance of production and consumption of electricity and capacity in the power system; – operation and development of trunk and interstate power grids; – parallel operation of the power system of – Ukraine with the power systems of neighbouring countries; – technical possibility of electricity exports and imports [18]. Ukraine's integration into the ENTSO-E energy system is a key goal for Ukrenergo to boost energy security, reliability, and electricity trade with Europe. As a state-owned transmission operator and ENTSO-E member since 2024, Ukrenergo manages power grids, ensures electricity balance, and facilitates imports, exports, and market operations.

Conclusion. The analysis of Ukrainian and European Union legislation, statistical data, and official communications from Ukrainian government bodies reveals that the EU's energy security faced unprecedented threats following Russia's full-scale invasion of Ukraine. These challenges stemmed from several key factors: 1) *dependence on Russian energy resources*: The European energy market's reliance on Russian gas, oil, and coal became a critical vulnerability; 2) *energy crisis*: disruptions to the Nord Stream 1 and 2 gas pipelines sharply reduced gas supplies to Europe, exacerbating the crisis; 3) *economic impact*: Record-high gas and electricity prices fueled inflation and triggered socio-economic challenges across European countries; 4) *political challenges in transitioning to alternative sources*: The EU struggled with inadequate import infrastructure, particularly for liquefied natural gas (LNG), due to its reliance on pipeline gas. Energy market imbalances also emerged, with the slow transition to renewables necessitating a temporary return to coal during the crisis; 5) *socio-economic pressures*: elevated energy prices placed a significant financial burden on households and businesses, sparking protests in countries like France and Germany; 6) *geopolitical instability*: the war introduced new challenges for EU energy diplomacy, forcing a re-evaluation of energy policy.

Russia's invasion compelled the EU to prioritize energy independence, accelerate the adoption of renewable energy, and diminish Russia's influence as a dominant energy supplier.

The search for alternative solutions has since become central to EU energy policy, requiring substantial investments in LNG infrastructure, renewable energy sources, and nuclear power. However, growing global competition for resources has made securing long-term energy suppliers increasingly difficult, underscoring the complexity of the energy transition in the face of geopolitical and economic pressures.

References:

1. Full restoration of state registries expected within weeks, Justice Ministry says after major cyberattack. URL: <https://kyivindependent.com/full-restoration-of-state-registries-expected-within-weeks-justice-ministry-says-after-major-russian-cyberattack/> (дата звернення: 21.12.2024).
2. Directive 2009/72/EC of the European Parliament and the Council of 13 July 2009 concerning common rules for the internal market in electricity and repealing Directive 2003/54/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:211:0055:0093:en:PDF> (дата звернення: 21.12.2024).
3. Атаки на енергетичну інфраструктуру України: Шкода цивільному населенню. URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-09/UKR%20Attacks%20on%20Ukraine's%20Energy%20Infrastructure-%20%20Harm%20to%20the%20Civilian%20Population.pdf> (дата звернення: 21.12.2024).
4. Атаманенко А., Піддубний В. Вплив російсько-української війни на енергетичну безпеку ЄС. URL: https://www.researchgate.net/publication/375574910_Vpliv_rosijsko-ukrainskoi_vijni_na_energetichnu_bezpeku_ES (дата звернення: 21.12.2024).
5. Перевозова І. В., Гринів П. М., Дубовицький І. С., Храбатин А. В., Ластовець О. І. Вплив російського вторгнення в Україну на енергетичну безпеку ЄС. URL: <https://zenodo.org/records/705746912> (дата звернення: 21.12.2024).
6. Стратегія національної безпеки України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text=енергетична+безпека#w1_3 (дата звернення: 21.12.2024).
7. Стратегія енергетичної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2021-р#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
8. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки» України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
9. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
10. Концепція діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-98-п#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
11. Закон України «Про енергетичну ефективність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
12. Directive (EU) 2023/1791. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023L1791> (дата звернення: 30.12.2024).
13. The Renewable Energy Directive. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/renewable-energy/renewable-energy-directive-targets-and-rules/renewable-energy-directive_en (дата звернення: 30.12.2024).
14. Regulation (EU) 2017/1938 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R0001> (дата звернення: 30.12.2024).
15. Енергетична дипломатія України: аналіз статус-кво та практичні рекомендації. URL: <https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2021/12/energetychna-dyplomatiya-ukrayiny.-doslidzhennya-1.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).
16. Положення про Міністерство енергетики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2020-п?lang=en#Text> (дата звернення: 21.12.2024).
17. Інформація про євроінтеграцію. URL: <https://ua.energy/yevrointegratsiya/> (дата звернення: 21.12.2024).
18. Ukrengo. URL: https://ua.energy/about_us/ (дата звернення: 21.12.2024).

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**АНТОЩУК А. О.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх
справ)

ПАТИК А. А.,

кандидат юридичних наук, старший
дослідник,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем криміналістичного
забезпечення та судової експертології
(Національна академія внутрішніх
справ)

ПАТИК Л. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.985:343.343.5

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.35>**ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ, ЩО ПРОВОДЯТЬСЯ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕЗЕРТИРСТВА**

У статті зосереджено увагу на використанні спеціальних знань у формі проведення судових експертиз під час розслідування особливо тяжкого злочину – дезертирства. Зокрема, наведено поняття дезертирства, розглянуто його сутність, що проявляється у певних діях та з єдиною метою (ніколи не повернутися до виконання обов'язків військової служби), а також констатовано, що розслідування таких видів злочинів неможливе без різних форм використання спеціальних знань.

Акцентовано увагу на тому, що серед процесуальних дій, які проводяться для встановлення фактів, які допомагають з'ясувати обставини вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу у разі призначення, переведення, з відрадження, відпустки або з лікувального закладу важливого значення набуває проведення різних видів судових експертиз. Наведено їх класифікацію та види.

Судові експертизи, що можуть проводитись під час розслідування дезертирства, поділено на дві групи, зокрема такі: 1) де об'єктом експертного вивчення є військовослужбовець та свідки: судово-психіатрична, судово-психологічна,

судово-медична; 2) де об'єктом експертного вивчення є предмети, речі, документи та сліди-відображення: технічна експертиза документів, судово-почеркознавча експертиза, судово-портретна, звуко- та відеозапису, телекомунікаційна, експертиза зброї та слідів її використання, експертиза вибухових речовин та пристроїв, а також товарознавча експертиза. Наголошено на тому, що такий перелік не є вичерпним і залежить від вилучених об'єктів під час проведення різних слідчих (розшукових) дій та обставин, які слід встановити.

Відповідно до вказаного вище умовного поділу, наведено мету з якою призначаються різні види експертних досліджень під час розслідування дезертирства.

Ключові слова: розслідування, кримінальне провадження, дезертирство, спеціальні знання, спеціаліст, види судових експертиз, мета експертного дослідження, висновок експерта.

Antoshchuk A. O., Patyk A. A., Patyk L. L. Types of forensic examinations conducted during desertion investigations

The article focuses on the use of special knowledge in the form of forensic examinations during the investigation of a particularly serious crime - desertion. In particular, the concept of desertion is given, its essence is considered, which manifests itself in certain actions and with a single goal (to avoid military service forever), and it is also stated that the investigation of such types of crimes is impossible without the use of various forms of special knowledge.

Attention is focused on the fact that among the procedural actions that are carried out to establish facts that help to clarify the circumstances of the act of voluntarily leaving a military unit or place of service in order to evade military service, as well as non-appearance for the same purpose in the case of appointment, transfer, business trip, vacation or from a medical institution, the conduct of various types of forensic examinations becomes important. Their classification is given and can be seen.

Forensic examinations that can be conducted during the investigation of desertion are divided into two groups, in particular the following: 1) where the object of expert examination is a serviceman and witnesses: forensic-psychiatric, forensic-psychological, forensic-medical; 2) where the object of the expert study is objects, things, documents and traces-reflections: technical examination of documents, forensic handwriting examination, forensic portrait, sound video recording, telecommunications, examination of weapons and traces and circumstances of their use, examination of explosives and devices, as well as product expertise.

It is emphasized that such a list is not exhaustive and depends on the objects seized during various investigative (search) actions and circumstances that should be established.

According to the conditional division indicated above, the purpose for which various types of expert research are assigned during the investigation of desertion is given.

Key words: investigation, criminal proceedings, desertion, special knowledge, specialist, types of forensic examinations, purpose of expert research, expert's opinion.

Вступ. В умовах сьогодення значного поширення набуло вчинення особливо тяжкого злочину – дезертирства. Відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора у 2023 році було обліковано 7771 тисячу злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена ст. 408 КК України (дезертирство), у той час як за 10 місяців 2024 року вже зареєстровано 20661 тисяча таких діянь [1]. Значна кількість вчинення самовільного залишення

військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу у разі призначення, переведення, з відрядження, відпустки або з лікувального закладу потребує компетентного розслідування, особливої тактики, а також проведення різних видів судових експертиз. Адже під час розслідування є низка питань, вирішення яких потребує використання спеціальних знань різних галузей науки, техніки, ремесла. Тому, виникає необхідність у з'ясуванні видів судових експертиз, які можуть проводитись під час розслідування такого антисуспільного діяння.

Використання можливостей судових експертиз, що проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень завжди цікавило вчених-криміналістів, зокрема, таких вчених як: А. Іщенко, П. Біленчук, В. Гончаренко, Г. Грамович, О. Дуфенюк, Н. Клименко, В. Лисиченко, О. Одерій, В. Ортинський, В. Пиріг, О. Рувін, М. Салтевський, Ю. Черноус, В. Шепітько та багато інших. Питання особливостей розслідування злочинів, передбачених ст.ст. 407–408 КК України розглядали у своїх працях А. Б. Войченко, О. В. Журавльов, В. М. Панченко, Г. М. Рябенко, О. О. Сорочко, М. С. Туркот та В. В. Давиденко. Однак, питанню проведення судових експертиз під час розслідування дезертирства взагалі не приділено наукової уваги. Зазначені обставини і обумовили вибір теми наукової статті, яка залишається актуальною та потребує наукового вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування видів судових експертиз, які призначаються під час розслідування дезертирства та мети їх проведення.

Результати дослідження. Відповідно до встановленого порядку проходження військової служби, кожний військовослужбовець зобов'язаний нести військову службу упродовж встановленого законом строку, завжди бути готовим до захисту Вітчизни і виконувати свій військовий обов'язок (ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу») [2]. Дезертирство є тяжким військовим кримінальним правопорушенням проти встановленого порядку несення військової служби і полягає у вчиненні таких діянь як: 1) самовільне залишення військової частини або місця несення служби; 2) нез'явлення в строк на службу в разі призначення, переведення, з відрядження, відпустки або з лікувального закладу. Вчиняючи дезертирство, військовослужбовець немає наміру в подальшому повернутися будь-коли до виконання обов'язків військової служби, чим і порушує конституційний обов'язок захищати Вітчизну (ст. 65 Конституції України) [3].

Розслідування таких видів злочинів неможливе без використання спеціальних знань і здійснюється шляхом: залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій, проведення судових експертиз, оформлення письмового пояснення, проведення перевірки та ревізії, одержання консультації спеціаліста з питань, що цікавлять слідство тощо. Усі зазначені форми використання спеціальних знань важливі для здобуття доказової інформації. Однак, серед перелічених форм особливого значення набуває призначення судових експертиз, оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України джерелом доказів є висновки експертів, які формуються на основі проведення ґрунтовних досліджень [4]. Такі дослідження відкривають можливості особі, яка проводить досудове розслідування щодо з'ясування обставин кримінального правопорушення, встановлення співучасників, попередження вчинення протиправних дій та низки інших важливих фактів.

У кримінальному процесуальному законодавстві відсутня класифікація судових експертиз, наявні лише процесуальні аспекти їх призначення. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства Юстиції України від 08.10.1998 року № 53/5 за галуззю спеціальних знань судові експертизи поділяються на багато видів та підвидів, зокрема: криміналістичні; інженерно-технічні; економічні; товарознавчі; експертиза у сфері інтелектуальної власності; психологічна; мистецтвознавча; екологічна; військова; судово-ветеринарна та гемологічна [5]. Однак, не всі вони призначаються під час розслідування дезертирства.

Обрання виду судових експертиз залежить від об'єктів, якими оперує особа, що проводить досудове розслідування та від мети, яку вона перед собою ставить. Так, під час розслідування дезертирства можуть проводитись такі види судових експертиз відносно

предмета їх дослідження: 1) де об'єктом експертного вивчення є військовослужбовець, свідки: судово-психіатрична, судово-психологічна, судово-медична; 2) де об'єктом експертного вивчення є предмети, речі, документи та сліди-відображення: технічна експертиза документів, судово-почеркознавча експертиза, судово-портретна, звуко- та відеозапису, телекомунікаційна, експертиза зброї та слідів і обставин її використання, експертиза вибухових речовин та пристроїв, а також товарознавча експертиза. Такий перелік не є вичерпним і залежить від вилучених об'єктів під час проведення різних слідчих (розшукових) дій та обставин, які слід встановити.

Кожна із наведених вище судових експертиз має свою мету, завдання та можливості. Ознак, у зв'язку з обмеженим обсягом, відведеним для написання статей, ми розглянемо лише мету проведення таких досліджень під час розслідування дезертирства.

Так, *судово-психіатрична експертиза* (далі – СПЕ) під час розслідування таких видів злочинів проводиться для встановлення психічної повноцінності та осудності військового (з'ясування чи міг він усвідомлювати свої дії і керувати ними), визначення його психічного стану, необхідності застосування до нього примусових заходів медичного характеру, його придатності за психічним станом до несення військової служби тощо. Таке дослідження може проводитись для встановлення психічного стану свідків і потерпілих та їх здатність правильно сприймати, запам'ятовувати, відтворювати обставини, що мають значення у кримінальному провадженні тощо.

У провадженнях, що розглядаються, такий вид експертного дослідження може проводитись стаціонарно, амбулаторно і посмертно. Стаціонарна СПЕ проводиться в психіатричних закладах, де організуються стаціонарні судово-психіатричні експертні комісії, і полягає у тривалому спостереженні за досліджуванним військовим в умовах психіатричного стаціонару (до 30 днів). Підставою для призначення стаціонарної СПЕ є складність розпізнавання психічних захворювань, необхідність уточнення глибини наявних психічних змін, необхідність проведення спеціального лабораторного дослідження, підозра в симуляції і дисимуляції.

Амбулаторна СПЕ характеризується тим, що висновок здебільшого дається після однократного чи повторного обстеження військового. Проводиться вона судово-психіатричними амбулаторними комісіями, що організуються при психіатричних лікувальних закладах (психоневрологічних диспансерах, лікарнях) або безпосередньо у кабінеті слідчого, суді, слідчому ізоляторі. Якщо амбулаторна СПЕ не може відповісти на поставлені на її вирішення питання, вона дає висновок про необхідність проведення стаціонарної експертизи.

Посмертна СПЕ проводиться комісією лікарів-психіатрів або психіатром-експертом одноосібно на основі вивчення поданих матеріалів провадження і медичної документації. Підставою для призначення такої експертизи є: вирішення питання про психічний стан обвинуваченого, який помер до суду; вирішення питання про психічну неповноцінність особи в період вчинення дезертирства, яка померла в місцях позбавлення волі; з'ясування психічного стану в момент правопорушення у відношенні до осіб, що вчинили самогубство; доведення до самогубства (коли військовий, що притягується до кримінальної відповідальності, намагається виправдати себе, стверджуючи, що самогубство стало наслідком психічної хвороби. У таких випадках часто призначається комплексна судово-психіатрична і судово-медична експертиза).

Основна мета проведення судово-психіатричної експертизи у разі самогубства зводиться до встановлення, чи не був самогубець психічно хворим і чи не було у нього в момент самогубства хворобливого розладу психіки тимчасового характеру, в результаті якого він був неспроможний розуміти значення учиненого ним діяння чи керувати своїми вчинками.

У свою чергу, *судово-медична експертиза* проводиться для визначення наявності у організмі алкоголю та наркотичних речовин, характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, якщо причиною дезертирства є побиття військовослужбовця або інші нестатутні взаємовідносини, а також якщо у військовослужбовця, який вчинив такі кримінальні правопорушення, виявилось будь-яке захворювання або певна фізична вада тощо [6, с. 349; 7, с. 186].

Тобто, однією із груп завдань судово-медичної експертизи є: 1) дослідження речових доказів з метою визначення знарядь нанесення травми, їх диференціації та ідентифікації на підставі вивчення ушкоджень на тілі, одязі, взутті потерпілого; 2) ототожнення особи, визначення природи та елементного складу мікрооб'єктів, слідів, накладень, реконструкції ситуації, в якій були нанесені ушкодження військовослужбовцю.

Відповіді на низку питань, що виникають у процесі досудового розслідування щодо індивідуально-психологічних особливостей підозрюваних військовослужбовців та свідків дозволяє *судово-психологічна експертиза*. Такий вид експертного дослідження проводиться відносно психічно здорових підозрюваних військовослужбовців для встановлення: 1) здатності військовослужбовця сприймати обставини і давати про них об'єктивні показання; 2) психічних особливостей, які виключають нормальне виконання певних обов'язків щодо несення військової служби; 3) у військовослужбовця психічного стану, який би спонукав його до вчинення дезертирства або впливав на його свідомість і діяльність [7, с. 187]. Вона має такі різновиди: 1) судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей особистості; 2) СПЕ емоційних реакцій та станів; 3) судово-психологічна експертиза із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа.

Метою проведення такого виду судових експертиз є встановлення: 1) здатності військовослужбовця сприймати обставини і давати про них об'єктивні показання; 2) у підозрюваного військовослужбовця на момент вчинення дезертирства чи самовільного залишення місця несення служби стану, здатного впливати на його свідомість і діяльність; 3) психічних особливостей, які виключають нормальне виконання певних обов'язків щодо несення військової служби; 4) у військовослужбовця психічного стану, який би спонукав його до вчинення таких видів кримінальних правопорушень; 5) встановлення у військовослужбовця характерних особливостей, які могли б сприяти вчиненню ним протиправних дій.

Другу групу судових експертиз, які можуть призначатися під час розслідування таких видів злочинів складають дослідження, де об'єктом експертного вивчення є предмети, речі, документи та сліди-відображення. Дійсно, враховуючи, що доказами вчинення таких видів злочинів є різного роду документи, у які вносяться зміни або стоїть питання давнини їх виготовлення тощо, виникає необхідність у призначенні та проведенні *технічної експертизи документів*.

Можливості такого виду судових експертиз достатньо широкі, однак, під час розслідування дезертирства основна увага спрямована на: 1) встановлення: способу виготовлення документів, бланків, печаток та штампів; способу внесення змін у документ; давності виготовлення документа, бланка; черговості нанесення реквізитів тощо; 2) ідентифікацію: технічних засобів та матеріалів, за допомогою яких здійснено несанкціоноване виготовлення документа, бланка, печатки, штампа; особи, яка здійснила такі зміни у документі, бланку, печатці чи штампі та низка інших питань.

У межах цієї судової експертизи проводяться такі види досліджень: 1) реквізитів документів; 2) матеріалів документів, друкарських форм та інших засобів виготовлення документів; 3) давнини виготовлення документів [5].

У разі внесення змін у документи, які засвідчують начебто поважну причину відсутності військовослужбовця у військовій частині або на місці несення служби тощо, у вигляді виконання рукописних записів, підписів чи цифрових записів, актуальним є проведення *судово-почеркознавчої експертизи*, основним завданням якої є ідентифікація виконавця такого почеркового матеріалу.

У разі виявлення відеозаписів, де військовослужбовець зізнається у своїх протиправних діях, доцільно провести *судово-портретну експертизу* для ідентифікації особи, що фігурує на відео. Такий вид дослідження проводиться також для: 1) встановлення тотожності розшукуваного військовослужбовця і виявленого трупа (скелетованих або гнилісних останків) за прижиттєвими фотозображеннями; 2) встановленні чи одна і та ж сама особа зображення на фотознімках (наприклад, якщо військовослужбовець залишив місце несення служби і придбав собі підроблені документи, що посвідчують його особу).

У разі наявності запису розмови, де військовослужбовець зізнається у своїх протиправних діях або розповідає іншу інформацію, що прямо або опосередковано вказує на вчинення дезертирства, доцільно провести *експертизу відеозвукозапису* для ідентифікації військовослужбовця за фізичними параметрами голосу або за лінгвістичними ознаками усного мовлення. Тобто, можна не лише ідентифікувати голос конкретної особи, але і встановити конкретні слова чи фрази, які казав військовослужбовець на конкретній фонограмі.

Наступним видом експертного дослідження, яке може призначатись під час розслідування дезертирства, є дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів – *телекомунікаційна експертиза*.

Це вид інженерно-технічних експертиз, змістом якого є дослідження експертом на основі спеціальних знань у галузі електроніки і телекомунікаційних систем, засобів, мереж та їх складових частин, інформації, що ними передається, приймається, обробляється та містить фактичні дані про обставини, що мають значення для органів досудового розслідування та суду [8, с. 320].

Таке дослідження проводиться для з'ясування змісту переписки у месенджерах, встановлення змісту телефонних розмов, відновлення видаленої військовослужбовцем інформації зі свого телефону, комп'ютера, планшета та іншої телекомунікаційної системи, а також дозволяє: 1) встановити дату, час, кількість та тип з'єднань конкретних абонентів; 2) встановити орієнтовне місце, де знаходився мобільний термінал під час таких з'єднань; 3) підтвердити факт з'єднання між конкретними абонентами чи групами абонентів тощо [9].

Якщо дезертирство вчинене зі зброєю, а також у разі застосування такої зброї військовослужбовцем, виникає необхідність у проведенні *експертизи зброї та слідів і обставин її використання*, зокрема таких її досліджень: 1) вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; 2) холодної зброї; 3) зброї з некінетичним принципом ураження; 4) гранатометів та ствольної артилерійської зброї [5]. Такий вид судових експертиз проводиться відносно зброї, вилученої у військовослужбовця, якого підозрюють у дезертирстві для встановлення: її виду, типу, системи, моделі, калібру та інших характеристик, способу її виготовлення, факту переробки, придатності для використання за призначенням, а також для ідентифікації у разі застосування.

У разі виявлення у військовослужбовця, який вчинив дезертирство ручних гранат, запалів до них та інших вибухових речовин та пристроїв, проводиться *експертиза вибухових речовин та пристроїв*. Основною метою проведення такого дослідження є визначення: 1) належності об'єкта до вибухових пристроїв (боєприпасів) та визначення класифікаційної категорії пристрою; 2) конструкції пристрою та способу його виготовлення; 3) здатності пристрою викликати вибух та можливості вибуху пристрою в конкретних умовах (струс, нагрівання тощо) та інше [5].

У разі вчинення сукупності кримінальних правопорушень, наприклад, дезертирства поєднаного із крадіжкою, слід призначати *товарознавчу експертизу* для встановлення вартості викраденого майна та військового майна, техніки та озброєння.

Висновки. Враховуючи викладене у статті, слід зазначити, що завдяки проведенню різних видів судових експертиз у особи, яка проводить досудове розслідування дезертирства, відкривається низка можливостей встановити різні фактичні дані, з'ясувати обставини та причини вчинення такого діяння, встановити стан психіки та психологічні особливості поведінки військовослужбовця та низку інших питань, що цікавлять розслідування. Однак, завжди слід пам'ятати, що ефективність проведеного дослідження напряму залежить від самих об'єктів, які підлягають експертному вивченню, а також від якісної підготовки до проведення судових експертиз, особливо від наданих об'єктів дослідження, їх достатності, достовірності та порівняльності.

Список використаних джерел:

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 рік та за січень-листопад 2024 року: Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>; Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 548-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14?find=1&text=%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9+%D0%B4%D0%BE+%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83+%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B8#w3_1
3. Конституція України від 28 чер. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13 квіт. 2012 року № 4651-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2#Text>
6. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: наук.-практ. посіб. / [І.В. Глов'юк, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В.В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2023. 400 с.
7. Давиденко В. В. Методика розслідування самовільного залишення військової частини або місця служби. Дис. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Давиденко. Київ, 2015. 322 с.
8. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
9. Телекомунікаційна експертиза. Експертиза телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів : Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. URL: <https://kndise.gov.ua/telekomunikaczijna/>

БУТ Ю. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.36>

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено сутність та зміст верховенства права як загальноправової засади кримінального провадження. Звертається увага на те, що ідеологом теорії верховенства права вважається британський вчений А. В. Дайсі, який виділяв у верховенстві права такі три основні ознаки: законність (визначеність), рівність, прецедентність. Встановлено, що під час розвитку засади верховенства права її сутність в окремих країнах зазнавала спотворення та прирівнювалася лише до писаних норм, що уможливило авторитарні дії з боку органів влади.

Обґрунтована необхідність забезпечення єдиного сучасного розуміння засади верховенства права. Визначено, що у Доповіді Венеційської Комісії виокремлено такі обов'язкові складові засади верховенства права: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом.

Зауважується на взаємозв'язку засади верховенства права з іншими засадами кримінального судочинства, а саме: законність, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, презумпція невинуватості. Визначена недоцільність ототожнення засад верховенства права та законності, адже закон може бути несправедливим (неправовим). Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі.

Доведено, що верховенство права слід розглядати не як якийсь абстрактне поняття, а як самостійну засаду кримінального провадження, яка реалізовується через належну правову процедуру, зокрема й при тлумаченні кримінального процесуального законодавства й подоланні його колізій.

Ключові слова: засада кримінального провадження, верховенства права, законність, справедливість, доступ до правосуддя, рівність перед законом і судом.

But Yu. A. Legal content of the rule of law as the basis of criminal proceedings

The article examines the essence and content of the rule of law as the basis of criminal proceedings. Attention is drawn to the fact that the ideologist of the theory of the rule of law is A.V. Dicey, who singled out three main features in the rule of law: legality (certainty), equality, precedent. It is established that during the development of the principles of the rule of law, its essence in some countries was distorted and equated only with written norms, which made possible authoritarian actions on the part of the authorities.

The need to ensure a unified modern understanding of the principles of the rule of law is substantiated. It is determined that the Report of the Venice Commission

identifies the following mandatory components of the rule of law: legality, legal certainty, prohibition of arbitrariness, access to justice, observance of human rights, prohibition of discrimination and equality before the law.

The relationship between the principles of the rule of law and other principles of criminal justice is noted, namely: legality, equality before the law and the court, access to justice and the obligation of judicial decisions, the presumption of innocence. The inexpediency of identifying the rule of law and legality is determined, because the law may be unfair. One of the manifestations of the rule of law is that law is not limited only to legislation as one of its forms, but also includes other social regulators, in particular moral norms.

It is proved that the rule of law should be considered not as some abstract concept, but as an independent basis of criminal proceedings, which is implemented through due process of law, in particular in the interpretation of criminal procedural legislation and overcoming its conflicts.

Key words: *principles of criminal procedure, rule of law, legality, justice, access to justice, equality before the law and the court.*

Вступ. Верховенство права як засада кримінального провадження вперше була закріплена у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) 2012 року. Так, відповідно до ст. 8 КПК України кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [1].

Таке законодавче закріплення зумовило підвищений інтерес науковців до цієї проблеми. Втім, аналіз кримінального процесуального законодавства та практики його застосування дозволяє стверджувати про певне ігнорування слідчими, прокурорами та суддями верховенства права як засади кримінального провадження. Звертаючи увагу на цю проблему М. І. Козюбра слушно відмічає, що принцип верховенства права слід застосовувати на практиці, а не згадувати лише заради ритуалу [2].

Враховуючи те, що верховенство права є загальноправовою засадою кримінального провадження, то цю проблему досліджували на рівні теорії права такі вчені: Я. О. Берназюк, С. П. Головатий, М. І. Козюбра, П. М. Рабинович, С. В. Шевчук, Ю.С. Шемчушенко. Варто також врахувати праці зарубіжних дослідників, зокрема: Р. С. Аллана, Т. Бінгема, А.В. Дайсі та Р. Дворкіна. Окрім цього, реалізацію верховенства права під час кримінального провадження досліджували вчені-процесуалісти, а саме: В. Г. Гончаренко, О. М. Дроздов, Л. М. Лобойко, В. Т. Малярєнко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, В. В. Рожнова, В. Т. Тертишник, В. Г. Уваров та інші.

Вказані вище науковці зробили великий внесок у розробку проблеми верховенства права як засади кримінального провадження. Втім, враховуючи те, що верховенство права є складним правовим явищем, то ця проблема потребує системного дослідження на доктринальному рівні, зокрема і через призму кримінальних процесуальних правовідносин.

Постановка завдання. Метою цієї статті є системний аналіз доктринального та офіційного тлумачення сутності та юридичного змісту верховенства права як засади кримінального провадження.

Результати дослідження. Ідеологом теорії верховенства права цілком виправдано вважається британський вчений Альберт Венн Дайсі, який у 1885 році опублікував працю «Вступ до вивчення Конституційного права» [3]. У цій праці А. В. Дайсі вперше звернув увагу на верховенство права, виокремлюючи такі два принципи: верховенство парламенту та верховенство права (the rule of law). При цьому верховенство права, яке є результатом звичаєвого права, стримує теоретично безмежну владу держави над особою.

На переконання А. В. Дайсі, верховенство права (правовладдя) має три основні характерні ознаки. Перша – законність та визначеність, яка передбачає, що нікого не може бути покарано, окрім як за порушення приписів права, які мають бути однозначними і передбачними. Друга – рівність, яка означає, що ніхто не повинен бути понад приписами права, у суспільстві всіх підпорядковано приписам права однаково. Третя – верховенство права впливає не з писаної конституції, а зі «звичаєвого (вितвореного судьями) права» [4, с. 17–18].

Тлумачення сутності верховенства права, сформульоване наприкінці XIX сторіччя, потребує сучасного переосмислення. Адже система права постійно розвивається, що обумовлює потребу перегляду класичних наукових теорій, зокрема і теоретичного положення щодо верховенства права. Адже чіткість та юридична визначеність законодавчої термінології є, в свою чергу, гарантією забезпечення засади верховенства права.

Слід відмітити, що теорії верховенства права пройшла свій еволюційний розвиток. В різні періоди та в різних державах тлумачення верховенства права різнилися. Як зауважує С. П. Головатий, сутність верховенства права в деяких країнах зазнала спотворення й стала рівнозначною концепціям: «здійснювання влади шляхом корисливого використання приписів права», або «здійснювання влади шляхом корисливого використання закону», або ж навіть «зведення поняття «право» лише до писаних норм», що уможливило авторитарні дії з боку органів влади та не відображає того нинішнього значення [5].

Необхідність забезпечення єдиного сучасного розуміння засади верховенства права підтверджується документами міжнародних організацій, які звертають увагу на необхідність уніфікації законодавчих та наукових поглядів на цю проблему. Зокрема, Парламентська асамблея Ради Європи в резолюції № 1594 «Принцип верховенства права» звертає увагу на існуванні відмінностей у розумінні, термінологічному трактуванні та перекладі поняття «верховенство права» як у Раді Європи, так і в її державах-членах. Асамблея запропонувала уніфікувати підходи до трактування та застосування цього поняття, використовуючи англо- та франкомовні відповідники та закликала Європейську комісію «За демократію через право» (Венеційську комісію) долучитися до цього процесу [6, с. 57].

На виконання вищевказаної резолюції та з метою вироблення загально визнаного чіткого розуміння поняття «верховенство права», Венеційська комісія в 2011 році підготувала доповідь «Верховенство права», де вказала, що оглядаючи міжнародні та національні юридичні інструменти, праці науковців та суддів, можна стверджувати, що нині вже є консенсус стосовно самої сутності верховенства права (правовладдя) та його складових елементів [7; 4, с. 26].

Так, заслуговує окремої уваги праця Тома Бінгема, який розглядає верховенство права не як абстрактну конструкцію, а як об'єктивно існуючий конституційний принцип, дотримання якого є обов'язковим для суддів при прийнятті судових рішень [8, с. 4]. Дослідник виділяє вісім складових елементів верховенства права (правовладдя), а саме: 1) доступність приписів права (у тому значенні, що вони мають бути дохідливими, чіткими й передбачними); 2) проблеми щодо юридичних прав необхідно розв'язувати на підставі приписів нормативних актів, а не дискреції; 3) рівність перед приписами права; 4) владу треба здійснювати правомірно, справедливо й розумно; 5) людські права має бути захищено; 6) належить забезпечити наявність засобів розв'язання спорів без надмірних витрат коштів або невинного зволікання; 7) судові процеси мають бути справедливими; 8) додержання державою її зобов'язань як за міжнародним правом, так і за національним [4, с. 26–27].

Беручи за основу вищевказану наукову розробку, Венеційська Комісія у п. 41 своєї доповіді «Верховенство права» виділяє безумовні складові верховенства права, котрі є не лише формальними, а й матеріальними, а саме:

- 1) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;
- 2) юридична визначеність;
- 3) заборона свавілля;

4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включено з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

5) дотримання прав людини;

6) заборона дискримінації та рівність перед законом [7, с. 177; 4, с. 28].

Варто зауважити, що окремі з вищенаведених складових елементів верховенства права є окремими, самостійними засадами кримінального провадження. Зокрема у КПК України закріплені такі засади кримінального провадження як законність (яка тлумачиться і як заборона свавілля – ст. 9 КПК України та пункти 1, 3 вищенаведеного переліку); рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК України та п. 6 переліку); доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень (ст. 21 КПК України та п. 4 вищенаведеного переліку).

Разом з цим, у рішеннях Конституційного Суду України зауважується на взаємозв'язку базового принципу верховенства права з такими принципами як-от: презумпція невинуватості, незворотність дії в часі (заборона ретроактивності) кримінального закону, принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege* («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»), а також права викласти свою позицію та права на справедливий судовий розгляд [9].

У зв'язку з наведеним вище, вчені-процесуалісти задавали запитання: чи означає це, що український вимір верховенства права не співпадає з європейським, а перелік закріплених у КПК України засад кримінального провадження штучно розширений (концептуально засада верховенства права автоматично включає в себе інші принципи кримінального провадження)? [10, с. 131].

У відповідь на це запитання окремі вчені пропонували не шукати конструктивні риси в проголошеній засаді верховенства права, адже вона містить не більше, ніж настійливе побажання забезпечити якимись законними засобами здійснення справедливого правосуддя [11, с. 6].

Втім, при вирішенні цієї проблеми пропонуємо відштовхуватися від того, що принцип верховенства права треба розглядати не як абстрактну категорію, що дає змогу обґрунтовувати посиленням на нього будь-які, навіть неконституційні позиції, а як поняття, яке нерозривно пов'язане з людиною, її правами та свободами. Адже саме вони становлять загальноцивілізаційну, загальнокультурну, універсальну цінність незалежно від націй, ідеологій, релігій, а тому вже давно не є лише внутрішньою справою держави, ставши об'єктами міжнародно-правового регулювання [12, с. 66].

Верховенство права є самостійною засадою кримінального провадження, яка має застосовуватися при прийнятті процесуальних рішень. Як слушно зазначає В. В. Рожнова, верховенство права повинно стати певним стандартом не лише законодавчої, а й правозастосовної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду [12, с. 382]. Вона пропонує зміст верховенства права розглядати через вимоги до судового рішення [12, с. 384]. Тобто вчена пропонує акцентувати увагу на практичному застосуванні засади верховенства права.

У зв'язку наведеним, В. В. Михайленко цілком справедливо стверджує, що «як основоположна засада кримінального провадження, верховенство права розкривається не лише в контексті загальних універсальних демократичних цінностей (через людину, її права і свободи, обов'язковість їх забезпечення, дотримання і захисту), а також через належну правову процедуру і недопущення необґрунтованого процесуального примусу» [6, с. 60].

Окрім цього, як відмічає Я. О. Берназюк, верховенство права є одним з базових підходів до подолання колізій у законодавстві, що ґрунтується на безумовній пріоритетності норм Конституції України над нормами інших актів законодавства, що визначено ч. 2 ст. 8 Конституції України, тобто при наявності колізій потрібно виходити з підходу про найвищу юридичну силу норм Конституції України, за якими йдуть норми законів, що мають вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів, які, відповідно, вже мають статус підзаконних [14, с. 92].

Отже, вищенаведене дослідження дозволяє стверджувати, що верховенство права слід розглядати не як якесь абстрактне поняття, а як окрему самостійну засаду кримінального

провадження, яка складається із системи конкретно визначених правових положень та реалізується через належну правову процедуру, як при ухваленні судових рішень, так і при тлумаченні кримінального процесуального законодавства та подоланні його колізій.

Слід також відмітити, що як науковці, так і державні органи, уповноважені тлумачити норми права, зауважують на необхідності відрізнити засаду законності та засаду верховенства права. Зокрема, на істотній відмінності між поняттями «право» та «закон» наголошується у Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі про призначення судом більш м'якого покарання.

В мотивувальній частині вказаного рішення вказано, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу» [15].

Заслуговує на увагу і думка В. В. Рожнової про те, що розробники КПК України мали на меті зорієнтувати суб'єктів правозастосування у тому, що у кримінальному провадженні передбачена необхідність і можливість виходу за межі формальної законності. У правовій державі право не тільки досконале, а також має філософський і політичний смисл, який робить його гарантом правосуддя і свободи. Нацистська Німеччина та фашистська Італія, які мали право з високим рівнем юридичної техніки, не могли належати до правових держав [13, с. 383].

Отже, при характеристиці верховенство права як засади кримінального провадження слід враховувати те, що вона є загальноправовою засадою, яка притаманна для будь-якої галузі права. Тому зміст верховенства права неможливо розкрити виключно через призму його приналежності до засад кримінального провадження як відповідного інституту кримінального процесу [6, с. 59]. На це звертається увага і у рішенні Конституційного Суду України від 30 червня 2022 року, де вказано, що протидія злочинності має здійснюватися виключно правовими засобами з неухильним дотриманням прав і свобод людини, а також принципу верховенства права як загальноєвропейської цінності [16].

Висновки. Вищенаведене дозволяє стверджувати, що верховенство права є фундаментальною, загальнокультурною, цивілізаційною цінністю. Під час кримінальних процесуальних правовідносин верховенство права – це не абстрактна категорія, а самостійна засада кримінального провадження, яка має застосовуватися національними та міжнародними судами під час здійснення судочинства та ухвалення судових рішень. Верховенство права реалізується через належну правову процедуру, зокрема й при тлумаченні кримінального процесуального законодавства та подоланні його колізій.

Верховенство права є комплексною засадою кримінального провадження, яка охоплює такі складові елементи: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, представленого незалежним та безстороннім судом, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом і судом. Верховенства права не слід отождолювати із законністю, адже закон може бути й неправовим та таким, який обмежує свободу та рівність особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Актуальне інтерв'ю. Козюбра Микола Іванович. Український часопис конституційного права. URL: file:///C:/Users/My%20HP/Downloads/ukjourcoml_2016_1_3.pdf
3. Albert Venn Dicey. Introduction to the Study of the Law of the Constitution (LF ed.) [1915]. URL : <http://oll.libertyfund.org/titles/dicey-introduction-to-the-study-of-the-law-of-the-constitution-lf-ed>.
4. Доповідь Венеційської Комісії «Про правовладдя», ухвалена на 86-му пленарному засіданні (25–26 берез. 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38.
5. Головатий С. П. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. Книга друга. Верховенство права: від доктрини до принципу. С. 625–1276.
6. Михайленко В.В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 281 с.
7. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 берез. 2011 р. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
8. Бінгем Т. Верховенство права : лекція Старшого судового лорду Великобританії від 16 лист. 2006 р. Legalitas. Юридична компанія. URL : <http://legalitas.com.ua/ua/ukr-t-bin%D2%91em-verhovenstvo-prava/>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) від 8 черв. 2022 року № 3-р(П)/2022. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>
10. Михайленко В. В. Верховенство права як засада кримінального провадження. Приватне та публічне право. Суми, 2017. № 4. С. 128–134.
11. Гончаренко В. Г. Засади верховенства права та законності кримінального провадження в плані здійснення захисту. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3 (28). С. 4–10.
12. Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М. та ін. Конституційне право : підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2021. 528 с.
13. Рожнова В. В. Верховенство права в системі принципів кримінального провадження. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 381–387.
14. Берназюк Ян. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. № 4 (22). Серпень-вересень 2022. С. 80.–98. URL : <https://maup.com.ua/assets/files/expert/22/5.pdf>
15. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 лист 2004 року № 15-рп/2004. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/%20v015p710-04#Text>
16. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації) від 30 черв. 2022 року № 1-р/2022. *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#Text>

ВАСИЛОВА О. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.37>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО

Аналіз особистості підозрюваного є ключовим елементом криміналістичної практики, що дозволяє не лише оцінити психологічний стан особи, а й виявити потенційні мотиви, характерні риси та поведінкові патерни, які можуть допомогти у розслідуванні злочину. Сучасні підходи до вивчення особистості підозрюваного охоплюють інтеграцію традиційних криміналістичних методів з новітніми технологіями психологічної діагностики, нейробіології та соціальної психології. Серед таких підходів важливе місце займають психолого-профілактичні методи, використання поліграфа, психофізіологічні дослідження, а також аналіз кримінальної поведінки через призму соціальних та культурних факторів. Крім того, новітні методи нейропсихології, які дозволяють досліджувати мозкову діяльність підозрюваних, створюють можливість для більш точного визначення їх психічного стану та здатності до відповідальності. Вивчення особистості підозрюваного є важливим інструментом для оцінки ризику рецидиву, виявлення маніпуляцій чи викривлення фактів, для формування стратегії допитів та подальших слідчих дій у рамках кримінального провадження. Саме комплексний підхід допомагає не лише виявити істину в кримінальному провадженні, а й забезпечити правову та психологічну безпеку в ході розслідування злочинів.

Вивчення особистості підозрюваного є важливим аспектом кримінального процесу, криміналістики, кримінології та кримінальної психології, що дозволяє ефективно оцінити його психологічний стан, мотиви дій та можливість вчинення злочину. У сучасній криміналістиці існують різноманітні підходи до аналізу особистості підозрюваного, серед яких виділяються методи, засновані на психометричних тестах, психологічному інтерв'ю, а також застосуванні технологій біометрії та нейронаук. Важливим напрямком є інтеграція психологічних, соціологічних, кримінологічних та інших аспектів, що дозволяє не лише визначити особливості особистості підозрюваного, а й прогнозувати його подальшу поведінку. Застосування досягнень сучасних наук та методів їхнього пізнання, зокрема таких як: нейропсихологічні дослідження, когнітивно-поведінкова терапія, аналіз соціальних зв'язків, дає можливість формулювати більш точні висновки щодо психічного стану та кримінальної відповідальності підозрюваного. Дослідження цієї теми є важливим для вдосконалення практики кримінального судочинства та забезпечення справедливого правосуддя.

Ключові слова: особистість підозрюваного, розслідування злочинів, інтеграційні процеси, механізм злочину, боротьба зі злочинністю.

Vasylova O. V. Modern approaches to the study of the suspect's personality

The analysis of a suspect's personality is a pivotal component of forensic practice, enabling not only the assessment of the individual's psychological state but also the identification of potential motives, character traits, and behavioral patterns that may assist in the investigation of a crime. Contemporary approaches to studying the suspect's personality involve integrating traditional forensic methods with advanced technologies in psychological diagnostics, neurobiology, and social psychology. Among these approaches, particular emphasis is placed on psychological and preventive methods, the use of polygraphs, psychophysiological testing, and the analysis of criminal behavior through the lens of social and cultural factors. Moreover, modern neuropsychological techniques, which allow the study of brain activity in suspects, provide the possibility of more accurately determining their mental state and capacity for responsibility. The study of the suspect's personality is an essential tool for assessing the risk of recidivism, identifying manipulative behaviors or distortions of facts, as well as forming strategies for interrogation and subsequent investigative actions within the criminal justice process. A comprehensive approach not only helps uncover the truth in criminal proceedings but also ensures legal and psychological safety throughout the investigation of crimes.

The study of the suspect's personality is a crucial aspect of criminal procedure, forensic science, criminology, and psychology, which enables the effective evaluation of their psychological state, motives, and likelihood of committing a crime. Modern forensic science offers various approaches to analyzing the suspect's personality, among which methods based on psychometric testing, psychological interviews, and the application of biometric technologies and neuroscientific techniques are prominent. An important focus is the integration of psychological, sociological, criminological, and other interdisciplinary aspects, allowing not only the identification of the suspect's personality traits but also the prediction of their future behavior. The application of contemporary scientific advancements and methods of cognition, such as neuropsychological assessments, cognitive-behavioral therapy, and the analysis of social connections, facilitates the formulation of more accurate conclusions regarding the mental state and criminal responsibility of the suspect. Research in this area is vital for improving criminal justice practices and ensuring fair and equitable justice.

Key words: *suspect's personality, criminal investigations, integration processes, crime mechanism, crime prevention.*

Вступ. Вивчення особистості підозрюваного з точки зору криміналістичної науки являється однією з важливих передумов організації всебічної, ефективної та своєчасної боротьби зі злочинністю. Визначення достеменного механізму злочинної поведінки, з'ясування передумов, які сприяли її формуванню дають змогу правоохоронцям розробити обґрунтовані рекомендації в сфері профілактики та запобігання злочинам. Всі складові елементи боротьби зі злочинністю замикаються саме на особистості підозрюваного та проявляються через неї. Особливої актуальності окреслена тематика набуває в умовах воєнного стану в Україні, ведення активних бойових дій на значних територіях та, в цілому, важкої соціально-економічної ситуації в державі. «У таких умовах перед представниками правоохоронних органів постають нові завдання із застосуванням інноваційних підходів до профілактики і розкриття правопорушень. Сучасні реалії потребують формування нової доказової інформації, яка дасть змогу достеменно з'ясувати обставини подій злочину та причини його скоєння [1, с. 160].»

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасних теоретичних та практичних методів вивчення особистості підозрюваного в криміналістичній практиці, а також, інтеграції новітніх наукових досягнень для отримання ширшого спектру доказової інформації.

Результати дослідження. Всебічне, глибоке дослідження особистості підозрюваного являється необхідним фактором для прогнозування та планування процесу розслідування. Дані про особистість підозрюваного допомагають органам досудового розслідування використовувати найбільш дієві тактичні прийоми проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, відпрацьовувати найбільш вірогідні версії подій, всебічно розслідувати злочин, виявляти причини та передумови його вчинення, вносити обґрунтовані пропозиції щодо їх усунення, здійснювати помітний вплив на поведінку підозрюваного під час досудового розслідування, як з метою розкриття злочину, так і з метою виправлення та перевиховання особи.

Вся діяльність органів досудового розслідування щодо встановлення механізму вчиненого злочину, причетних осіб та інших обставин, які підлягають доказуванню, являється процесом пізнання істини в кримінальному провадженні. Вказаний процес чітко регламентований кримінальним процесуальним законом та повинен носити закінчений характер.

Всебічність та об'єктивність досудового розслідування якраз і полягають в тому, що слідчий та оперативний працівник повинні викрити та доказати всі обставини вчиненого злочину, використовуючи при цьому максимально можливий арсенал методів, засобів та прийомів виявлення, збирання, формування та використання доказової інформації. Варто зауважити, що збирання інформації про особистість підозрюваного носить фундаментальне, першочергове та стратегічно важливе значення для всього процесу розслідування.

Вивчення особистості підозрюваного крізь призму загальнолюдського пізнання, здійснюється за допомогою методів різних наук, які вироблені теорією та практикою дослідження дійсності, способів об'єктивного пізнання світу, вивчення природи, суспільства, мислення. Відомим є той факт, що загальним методом пізнання є діалектичний метод, згідно з яким при вивченні особистості підозрюваного розглядається його поведінка під час взаємодії із соціальним оточенням, залежності тощо. Однак, процес пізнання не може бути обмеженим використанням всього лише однієї науки або ж методу. Діалектичний метод дає загальний напрямок пізнавального процесу, однак, не може замінити собою використання інших, більш детальних методів пізнання, таких як: метод спостереження, метод аналізу результатів діяльності, метод узагальнення незалежних характеристик, біографічний метод, метод експертних оцінок, метод вивчення груп та колективів тощо.

Особистість людини являється об'єктом дослідження таких наук, як соціологія, біологія, медицина, психологія, педагогіка тощо, прийнято вважати, що методологія зазначених вище наук успішно може використовуватись і в процесі криміналістичного дослідження особистості підозрюваного. В практиці розслідування злочинів найчастіше використовуються такі науки, як: кримінальна психологія, психіатрія, кримінологія, антропологія, психофізіологія, соціальна психологія, інформаційні технології, фізіологія та багато інших. Всі ці науки та властиві їм методи дослідження спряють розумінню, чому певна особистість вчинила конкретний злочин, допомагають виявити як психологічні, так і соціальні фактори, що вплинули на поведінку особи, сприяють максимальному відтворенню події злочину. Зібрана інформація лягає в основу процесу розслідування, допомагає розкрити злочин та ефективно застосувати превентивні заходи.

Однак, сучасний інформаційний, цифровий, телекомунікаційний прогрес у сфері новітніх технологій приводить до того, що традиційні загальнонаукові та спеціально криміналістичні методи вже не задовольняють у повному обсязі потреби правоохоронних органів. «Актуальним завданням стає взаємопроникнення криміналістики та практики правоохоронних органів: впровадження інновацій у правозастосовну діяльність, розробка новітніх криміналістичних засобів і технологій, уніфікація наукових криміналістичних рекомендацій і їх адаптація до практичного застосування [2, с.193].»

Так, П.Д. Біленчук, розглядаючи процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження особи підозрюваного (обвинуваченого), і зокрема, види відомостей про особу підозрюваного і джерела, з яких вони одержуються слідчим, зазначає, що джерела інформації про особу підозрюваного (обвинуваченого) – це досить розгалужена система носіїв конкретних

ідеальних і матеріальних відображень, які характеризують окремі сторони або індивідуальні ознаки події злочину [1, с. 81].

Л.Д. Удалова вказує, що криміналістична інформація може бути отримана слідчим переважно за двома напрямками. По-перше, з показань осіб, які опинилися так чи інакше учасниками процесу розслідування (свідків, потерпілих тощо). Відомості, які містяться в показаннях зазначених осіб, за формою подання варто віднести до вербальної інформації, оскільки власне показання являють собою саме мовленнєве (вербальне) повідомлення з приводу досліджуваних у справі обставин. По-друге, криміналістична інформація може бути отримана шляхом виявлення і дослідження безлічі матеріальних носіїв, у яких значима для справи інформація виражена у вигляді їхньої фізичної, хімічної й іншої ознак; розмірах, обсязі, формі, кольорі, складі і т.п. [6, с. 13-14].

Опрацювання за допомогою сучасних технологій всього об'єму матеріальних та ідеальних слідів має стратегічно важливе значення для всього процесу розслідування, оскільки вони дають різні типи доказової інформації, що допомагає слідчим не лише у визначенні факту причетності до злочину, а й у розкритті психологічних, емоційних та поведінкових характеристик особистості. Матеріальні та ідеальні сліди взаємодоповнюють один одного в криміналістичному аналізі особистості підозрюваного. Матеріальні сліди дають фізичні докази, які мають прямо вказати на участь підозрюваного у злочині, а ідеальні сліди дозволяють дослідити інші, не менш важливі факти, такі як: мотивація, психологічний стан, поведінкові особливості тощо. Разом ці два типи слідів допомагають створити повну картину особистості підозрюваного та його ролі у вчиненні злочину, що являється важливими для розслідування та судового процесу.

Імплементация досягнень сучасних наукових досліджень в практику розслідування злочинів дозволяє суттєво розширити спектр доказової інформації, зокрема в частині дослідження особистості підозрюваного. Досягнення новітніх технологій значно розширили можливості слідчих та криміналістів в цьому напрямку. Від точного ідентифікаційного аналізу до психологічних і когнітивних досліджень – всі ці інструменти дозволяють не лише ефективно розслідувати злочин, а й точніше з'ясувати мотиви та психологічні особливості підозрюваних, що є критично важливим для встановлення істини та забезпечення справедливості в кримінальному правосудді.

Висновки. Враховуючи зазначені вище положення варто зауважити, що сучасний підхід до проблеми вивчення особистості підозрюваного в криміналістиці повинен ґрунтуватися на тісній взаємодії природничих, гуманітарних, соціальних, технічних, математичних, а також таких перспективних напрямків наук та методів їх досліджень, як: теорії соціальних мереж, профайлінг, аерокосмічна криміналістика, біхевіоризм, поліграфологія, нейропсихологічні дослідження, когнітивні та психологічні дослідження за допомогою нейровізуалізаційних технологій, аналіз ДНК та генетичних слідів, аналіз соціальних зв'язків, використання ШІ, цифровий аналіз, генетичні та нейронаукові інструменти для аналізу мотивації тощо.

Дослідження особистості підозрюваного є важливим етапом в кримінальному розслідуванні, оскільки допомагає зрозуміти мотивацію, психічний стан, а також обставини, які призвели до вчинення злочину. Зібрані, таким чином, дані щодо особистості підозрюваного дадуть можливість не тільки більш детально та ефективно розслідувати конкретний злочин та здійснювати належні профілактичні заходи але і прогнозувати, планувати боротьбу зі злочинністю в цілому.

Список використаних джерел:

1. Алібекіроглу, С., Дрощенко, Т., Сердюк, Н. Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2023, Вип. 4 (33). С. 159–177. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.11.
2. Семенов В.В. Перспективні технічні засоби та методи в розслідуванні злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*. Харків, 2017. С. 192 – 195.

3. Біленчук П.Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) : монографія. Київ: Атіка, 1999. 352 с.
4. Кримінальна психологія. Науково-практичне видання / за ред. А.Ф. Зелінського. К. : Юринком Інтер, 1999.
5. Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій : навч. посібник / за ред. М.А. Погорецького. К. : Алерта, 2015. 140 с.
6. Удалова Л.Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. 324 с.
7. Бурбело Б.А. Окремі аспекти вивчення особи підозрюваного під час слідчих (розшукових) дій. *Юридична наука*. № 3 (105) /2002. С. 344 – 350.

КАЛІННИКОВ О. В.,
адвокат, доктор філософії,
докторант
(Київський університет
інтелектуальної власності і права
Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.137.32
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.38>

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ IN ABSENTIA

У статті розкриваються особливості загальних засад кримінального провадження in absentia (спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження) через аналіз доктринальних підходів до визначення загальних засад кримінального провадження з відокремленням особливостей загальних засад кримінального провадження in absentia. Доведено, що проведений аналіз наукових праць свідчить, що доктринальне розуміння поняття засад кримінального провадження характеризується різнобічністю наукових думок. Сформульовано авторську позицію щодо загальних засад кримінального провадження in absentia, що буде слугувати певною базою для подальших наукових напрацювань в окресленому напрямі. З посиланням на приписи кримінального процесуального законодавства України обґрунтовано, що встановлений порядок спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (in absentia) здійснюється з дотриманням загальних засад кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених КПК України, зокрема, ст.ст. 2971-2975, 323, 374, які визначають порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) та у розділі IX1, що передбачає особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану. В той же час на сторону обвинувачення під час здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) покладено обов'язок використання всіх передбачених законом можливостей для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (серед яких окремо віділяються: права на захист, на доступ до правосуддя, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя). Покладання на сторону обвинувачення додаткового обов'язку під час здійснення кримінального провадження in absentia використовувати всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного чи обвинуваченого можна розглядати як певні кримінальні процесуальні гарантії сторони захисту, що є обов'язковою ознакою кримінального провадження in absentia.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, спеціальне судове провадження, in absentia, право на захист, доступ до правосуддя, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя.

Kalinnikov O. V. General principles of criminal proceedings in absentia

The article reveals the peculiarities of the general principles of criminal proceedings in absentia (special pre-trial investigation and special court proceedings) through the analysis of doctrinal approaches to the definition of the general principles of criminal proceedings with the separation of the peculiarities of the general principles

of criminal proceedings in absentia. It is proved that the analysis of scientific works shows that the doctrinal understanding of the concept of the principles of criminal proceedings is characterized by a diversity of scientific opinions. The author formulates the author's position on the general principles of criminal proceedings in absentia which will serve as a certain basis for further scientific developments in this area. With reference to the provisions of the criminal procedure legislation of Ukraine, the author substantiates that the established procedure for special pre-trial investigation and special court proceedings (in absentia) is carried out in compliance with the general principles of criminal proceedings, taking into account the specifics established by the CPC of Ukraine, in particular, Articles 2971-2975, 323, 374 which determine the procedure for criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused person (in absentia) and Section IX1 which provides for the specifics of criminal proceedings under martial law. At the same time, the prosecution in criminal proceedings in the absence of the suspect or accused (in absentia) is obliged to use all opportunities provided by law to respect the rights of the suspect or accused (among which are the rights to defense, access to justice, secrecy of communication, and non-interference with private life). Imposing on the prosecution an additional obligation to use all the possibilities provided for by law to comply with the non-exhaustive list of rights of a suspect or an accused person during criminal proceedings in absentia can be considered as certain criminal procedural guarantees of the defense, which is a mandatory feature of criminal proceedings in absentia.

Key words: *special pre-trial investigation, special court proceedings, in absentia, right to defense, access to justice, secrecy of communication, non-interference with private life.*

Вступ. Для досягнення завдань кримінального провадження, визначених статтею 2 Кримінального процесуального законодавства, важливим є неухильне дотримання загальних засад кримінального провадження, яким повинні відповідати зміст та форма кримінального провадження. Важливість загальних засад кримінального провадження також вбачається з того, що вони підлягають застосуванню в ситуаціях коли певні кримінальні процесуальні правовідносини належним чином не врегульовані приписами КПК України. Водночас, особливе значення загальні засади набувають при здійсненні кримінального провадження за відсутності підозрюваного та обвинуваченого in absentia.

Постановка завдання. Завданням статті є дослідження особливостей загальних засад кримінального провадження (in absentia), яке складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження

Результати досліджень. Дослідження загальних засад кримінального провадження in absentia (спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження) слід здійснювати через аналіз доктринальних підходів до визначення загальних засад кримінального провадження з відокремленням особливостей загальних засад кримінального провадження in absentia.

Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не містить визначення поняття «засади кримінального провадження», а лише наводить невичерпний перелік загальних засад кримінального провадження.

Питанню дослідженню різних аспектів засад кримінального провадження присвячені наукові праці, зокрема Ю.П. Аленіна, І.Л. Беспалько, С.В. Бондар, В.К. Волошиної, О.І. Галагана, І. В. Глов'юк, М.О. Громова Ю.М. Грошевого, Ю.В. Гуцуляк, Т.М. Добровольської, А.Я. Дубинського, Г.В. Кудрявцевої, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, Г.М. Мамки, Т.М. Мірошніченко, М.М. Михеєнка, Н.С. Моргун, В.Т. Нора, Д.А. Пешого, Д.П. Письменного, М.А. Погорецького, В.В. Сєдакової, О.Ю. Татарова, В.Я. Тацій, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, І.Я. Фойницького, В.Ю. Шепітько, В.П. Шибіка, М.Є. Шумила, О.Г. Яновської та інших.

Відчизняні дослідники в своїх ґрунтових працях розглядають засади кримінального провадження, зокрема, як:

- зафіксовані в різноманітних джерелах імперативні вимоги, на яких фактично базується система норм кримінального процесуального законодавства, і які є виразом сутності кримінального процесу [1, с. 246];
- найзагальніші фундаментальні положення кримінального процесу [2, с. 71];
- сукупність керівних ідей (положень), що визначають зміст кримінального процесуального права, які є основою для всієї кримінальної процесуальної діяльності [3, с. 168–169];
- вихідні та головні положеннями, незалежно від їх закріплення в правових нормах, які встановлюють змістовну характеристику досудового розслідування і судового провадження [4, с. 54; 8, с. 57].
- закріплені в законі політичні та правові ідеї, які в цілому визначають спрямованість як всього кримінального процесу, так і його окремих стадій [5, с. 171];
- найзагальніші положення та основні ідеї, які визначають сутність і зміст діяльності суб'єктів кримінального процесу, які є загальнообов'язковими, а тому забезпечуються певними заходами легитимного примусу [6, с. 32];
- закріплені в законі основоположні, фундаментальні, керівні положення, що визначають доктрину організації та здійснення кримінального провадження, які носять обов'язковий характер, встановлюють зміст, спрямованість, спосіб і процесуальну форму діяльності його суб'єктів, забезпечують гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів людини та забезпечення справедливості досудового розслідування і судового провадження, процесуальних дій, від яких не відступають, а їх порушення веде до скасування прийнятих рішень у провадженні [7, с. 38].

Наведений аналіз наукових напрацювань дослідників свідчить, що доктринальне тлумачення поняття засад кримінального провадження характеризується різнобічністю наукових думок.

Положення ч. 1 ст. 7 КПК України не розкриваючи зміст поняття «загальні засади кримінального провадження» встановлюють, що загальним засадам кримінального провадження повинні відповідати зміст та форма кримінального провадження [9].

Водночас, з огляду на ч. 2 ст. 7 КПК України зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) також в обов'язковому порядку мають відповідати загальним засадам кримінального провадження, але з урахуванням особливостей, визначених законом. При цьому, сторона обвинувачення при здійсненні кримінального провадження *in absentia* зобов'язана використовувати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого [9].

Відтак, зміст та форма кримінального провадження *in absentia* в обов'язковому порядку мають відповідати визначеним загальним засадам кримінального провадження, але з урахуванням особливостей, встановлених КПК України, зокрема, ст.ст. 2971-2975, 323, 374, які визначають порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*).

В той же час на сторону обвинувачення під час здійснення кримінального провадження *in absentia* покладено обов'язок використати всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного чи обвинуваченого, серед яких окремо виділяються права на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя.

Даний нормативний припис кореспондується з положеннями ч. 5 ст. 374 КПК України, яка покладає на суд обов'язок вироку обґрунтувати чи були здійснені стороною обвинувачення в кримінальному провадженні *in absentia* всі можливі передбачені законом заходи щодо дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого на захист та доступ до правосуддя [9].

Водночас слід звернути увагу на положення ч. 3 ст. 7 КПК України, які встановлюють, що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати

загальним засадам кримінального провадження, проте зваючи на особливості правового регулювання, які встановлені у розділі IX1 КПК України [9].

Дане зауваження є дотичним й до кримінального провадження, яке здійснюється за правилами *in absentia*.

Верещак О.І. визначає право на захист основним правом підозрюваного, яке передбачено, як безпосередньо КПК України так і Конституцією України та водночас воно також виступає однією з засад кримінального провадження [10, с. 117].

Приписи ч. 1 ст. 20 КПК України закріплюють право на захист та розкривають його суть [11, с. 111].

Положення ст. 48 КПК України закріплюють можливість залучення в будь який час захисника для здійснення у кримінальному провадженні захисту підозрюваного, обвинуваченого. Водночас, захисник також може бути залучений за ініціативою сторони обвинувачення, слідчого судді та суду в певних випадках, які визначені, зокрема, в ст. 49 КПК України, в тому числі, у встановлених випадках обов'язкової участі захисника [9].

Слід погодитися з Верещак О.І., який обґрунтовано вважає, що встановлені законодавством випадки обов'язкової участі захисника є цілком виправданим кроком, оскільки його метою є забезпечення права на захист, яке виступає важливою державною гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина [10, с. 119].

Верховний Суд аналізуючи таку загальну засаду кримінального провадження як забезпечення права на захист, яка визначена ст. 20 КПК України, внаслідок застосування доктринального способу тлумачення визначає три форми реалізації цього права підозрюваним, обвинуваченим: 1) самостійна реалізація шляхом надання усних або письмових пояснень з приводу підозри чи обвинувачення, збирання і подавання доказів, приймання особистої участі у кримінальному провадженні; 2) користування правовою допомогою захисника; 3) покладання на слідчого, прокурора, слідчого судді, суду обов'язку сприяти в реалізації права на захист, як шляхом роз'яснення йому прав, так і забезпечення права на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника [12].

В той же час Конституційний Суд України вважає, що конституційне право на судовий захист належить до невідчужуваних та непорушних [13].

Водночас право на захист не може вважатися ефективним без механізму його забезпечення.

О. Г. Данілюян розглядає поняття «забезпечення прав», зокрема, як підсумок діяльності державних органів, їх посадових осіб стосовно здійснення ними своїх функцій, який виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян» [14, с. 89].

Пеліхос Є.М. визначає забезпечення права на захист у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного (обвинуваченого) як: 1) діяльність захисника стосовно реалізації наданих йому прав та повноважень у матеріально та процесуально-правовому полі; 2) забезпечення стороною обвинувачення, слідчим суддею, судом підозрюваному, обвинуваченому права на отримання правової допомоги з боку обраного ними або призначеного захисника; 3) визначені кримінальним процесуальним законом гарантії підозрюваного (обвинуваченого) реалізації права на захист та їх практичне втілення у спеціальному кримінальному провадженні [15, с. 60].

Стаття 21 КПК України розкриває зміст доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень [9].

На переконання Кучинської О.П. та Щиголь О.В. доступ до правосуддя є багатоаспектною категорією, яка розглядається, зокрема, як принцип кримінального провадження, як право учасників і гарантія реалізації таких прав одночасно. Лише сукупне дослідження всіх складових цієї категорії надає розуміння її сутності [16, с. 27].

Конституційний Суд України в своїх рішеннях на послідовній основі відстоює позицію, що ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя [17].

Положення ст. 14 КПК України гарантують кожній особі таємницю спілкування, яка може бути обмежена лише на підставі відповідного судового рішення та лише у випадках, визначених КПК України [9].

Зазначене положення кримінального процесуального закону кореспондується з конституційними приписами, які містяться у ст. 31 Основного Закону України, що гарантують таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції [30].

Аналіз положень міжнародних договорів, зокрема, ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р. [18], ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [19] та ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [20] свідчить, що однією із основних фундаментальних цінностей визнається таємниця спілкування.

На переконання Ткачик А.Б. сутність таємниці спілкування полягає у недопущенні розголошення інформації, яка передається будь-якими особами під час різноманітних форм спілкування, якщо особи хочуть зберегти її в таємниці [21, с. 43].

Приписи ст. 15 КПК України розкривають зміст невтручання у приватне життя в спосіб встановлення гарантій невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя у кримінальному провадженні [9].

На переконання Конституційного Суду України право на недоторканність особистого і сімейного життя гарантується кожній особі незалежно від будь-яких ознак [22].

Конституційний Суд України під інформацією про особисте та сімейне життя особи розуміє будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а також відомості стосовно різноманітних сфер життя особи [23].

Авдєєв О.О., Зозуля О.О., Шевелев К.Є. вважають, що належне забезпечення права на приватність – одна з важливих складових розвитку громадського суспільства. Кожна держава, яка претендує на статус демократичної, соціальної, правової, центруючим елементом свого розвитку повинна мати особистість, людину, її права і свободи, безпеку. Й право на приватність в цьому контексті варто розглядати як одне з базових особистісних прав в цивілізованих народах світу [24, с. 27].

Обов'язок сторони обвинувачення стосовно використання всіх можливих передбачених законом заходів з метою дотримання прав підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні *in absentia* можна розглядати як певні кримінальні процесуальні гарантії цих осіб.

На переконання Піддубної А.В. під гарантіями прав будь-якого учасника кримінального провадження розуміються створені державою певні умови та засоби, спрямовані на забезпечення нормальної реалізації й ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів таких учасників [25, с. 243–244].

На переконання європейських науковців змістовна характеристика кримінального провадження *in absentia* передбачає наявність певних особливостей процесуального порядку, при якому дотримуються додаткові гарантії дотримання прав обвинуваченої особи, за відсутності якої здійснюється провадження [26].

Ципліцький Д.О., Ірха А.С. дійшли висновку, що аналіз чинного законодавства та доктрини кримінального процесуального права дозволяє виокремити характерні ознаки, притаманні спеціальному кримінальному провадженню (*in absentia*), серед яких вимагає від сторони обвинувачення та суду забезпечити додаткові гарантії дотримання прав та інтересів сторони захисту, зокрема, обов'язкове залучення захисника та ін. [27, с. 188].

Спора Г.І. дійшов висновку, що правові норми стосовно регулювання спеціального кримінального провадження (*in absentia*) передбачають додаткові обов'язкові гарантії, які є вкрай необхідними для забезпечення прав відсутнього підозрюваного, обвинуваченого [28, с. 199].

І.В. Гловюк зазначає, що характер процесуальних гарантій прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному провадженні *in absentia* має заміщуючий характер, спрямований на усунення загроз визначеної правової процедури [29, с. 18–19].

Такий підхід відповідає положенням Конституції України, зокрема, ст. 3, яка встановлює зміст і спрямованість діяльності нашої держави [30].

Відтак, покладання на сторону обвинувачення вищезазначеного додаткового, порівняно з загальним порядком, обов'язку розглядається як певна процесуальна гарантія, що є обов'язковою в кримінальному провадженні *in absentia*.

Висновки. Наукові дослідження різних аспектів загальних засад кримінального провадження свідчать, що доктринальне тлумачення поняття «засади кримінального провадження» характеризується різнобічністю наукових думок.

Визначений кримінальним процесуальним законодавством України порядок кримінального провадження *in absentia* здійснюється в обов'язковому порядку з безумовним дотриманням загальних засад кримінального провадження.

Зміст та форма кримінального провадження *in absentia* повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених КПК України, зокрема, ст.ст. 7, 2971-2975, 323, 374, які визначають порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*), а також особливостей здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Покладання на сторону обвинувачення під час здійснення кримінального провадження *in absentia* обов'язку використати всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного чи обвинуваченого можна розглядати як певні кримінальні процесуальні гарантії сторони захисту, що є обов'язковим в кримінальному провадженні *in absentia*.

Список використаних джерел:

1. Беспалько І. Визначення поняття загальних засад кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. Вип. № 5. 2018. С. 242–247.
2. Кучинська О.П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 441 с.
3. Мамка Г.М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 478 с.
4. Григорук В.О. Щодо визначення поняття засади кримінального процесу. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 28 квіт. 2023 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Я. Ю. Конюшенко, В. В. Корольчук Ю. В. Сухомлин]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 336 с.
5. Галаган О.І., Письменний Д. П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 167–172.
6. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 10-те вид., доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2023. 698 с.
7. Моргун Н.С., Сєдакова В.В., Бондар С.В. Засади кримінального провадження: поняття та сутність. *Приватне та публічне право* 2/2022. С. 34–39. DOI 10.32845/2663-5666.2022.2.6
8. Кримінальне процесуальне право України : навч. посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 774 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n3069>
10. Верещак О.І. Спеціальне досудове розслідування у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філофії : 12.00.09. Київ, 2023. 244 с.
11. Калька І.З. Реалізація прав підозрюваного, обвинуваченого в спеціальному кримінальному провадженні (*in absentia*): дис. ... д-ра філософії : 12.00.09. Київ, 2023. 265 с.
12. Постанова Верховного суду від 23 серпня 2018 року у справі № 130/192/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76207279>
13. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

14. Данільян О.Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 3 (17). С. 84–91.
15. Пеліхос Є. М. Забезпечення права на захист підозрюваного, обвинуваченого при здійсненні спеціального кримінального провадження (in absentia) : дис. ... д-ра філофії : 12.00.09. Київ, 2022. 256 с.
16. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства* № 3/2019. С. 20–30. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/20-30>.
17. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
18. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
20. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043>
21. Ткачик А.Б. Таємниця спілкування та її обмеження в кримінальному провадженні: дис. доктор філософії : 12.00.09. Львів, 2021. с. 185
22. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
23. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>
24. Авдєєв О.О., Зозуля О.О., Шевелєв К.Є. Проблеми удосконалення кримінально-правового забезпечення свободи від втручання в приватне життя людини: науковий аналіз окремих законодавчих ініціатив. *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 30(3), 26–34. <https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.02>.
25. Піддубна А. В. Система процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. – 2023. – № 2 (101), ч. 2. – С. 239-248. – DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.53>.
26. Ruggeri S. Right to Personal Participation in Criminal Proceedings and in absentia Procedures in the EU Area of Freedom, Security and Justice. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*. 2016. No. 128 (2). P. 578–605. doi: <https://doi.org/10.1515/zstw-2016-0021>.
27. Ципліцький Д.О., Ірха А.С. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження. *International scientific conference. Riga, the Republic of Latvia February 7–8, 2024*. С. 187-192.
28. Спора Г.І. Судовий розгляд кримінального провадження за відсутності обвинуваченого: визначення поняття інституту, його особливості та мета функціонування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023, Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 196-201. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.31>.
29. Гловюк І. Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) у системі кримінального провадження України. *Право України*. 2015. № 7. С. 16–25.
30. Конституція України: прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

МУЗИЧЕНКО О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права
(Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка)

УДК 343.157.3

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.39>

ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА ВИКЛЮЧНИМИ ОБСТАВИНАМИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто питання щодо особливостей правового регулювання провадження за виключними обставинами у кримінальному судочинстві України. Проведений аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України дав змогу дійти висновку щодо необхідності удосконалення законодавчих приписів, які регулюють питання перегляду судових рішень за виключними обставинами. Так, акцентовано на тому, що не кожен учасник кримінального провадження може звернутися із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами. Запропоновано передбачити у нормах кримінального процесуального закону право на звернення із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами, крім учасників судового провадження, іншим особам, права та законні інтереси яких порушено цим рішенням. Підкреслено необхідність уточнення законодавчих приписів щодо можливості перегляду за виключними обставинами лише остаточних судових рішень. Водночас, наведено приклади з практики щодо різного підходу до розуміння приписів ст. 459 Кримінального процесуального кодексу України у частині можливості/неможливості перегляду ухвал слідчих суддів за виключними обставинами. Акцентовано на суперечностях положень ч. 5 ст. 33 та ч. 10 ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України, що призводить до різного тлумачення цих норм в частині визначення належного суб'єкта перегляду судових рішень за виключними обставинами. Висвітлено позицію науковців щодо необхідності здійснення перегляду судових рішень за виключними обставинами відповідно до правил, передбачених для апеляційного провадження. Розкрито підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами. У цьому аспекті акцентовано на недосконалості правового регулювання процедури перегляду судових рішень за виключними обставинами з підстав, передбачених ч. 3 ст. 459 Кримінального процесуального кодексу України. Зокрема, окреслено проблемні питання перегляду судових рішень у зв'язку з встановленням Конституційним Судом України неконституційності, конституційності закону, іншого правового акта чи окремого положення, застосованого судом при розгляді справи.

Ключові слова: виключні обставини, перегляд судових рішень, кримінальне провадження, Верховний Суд.

Muzhychenko O. V. The issue of legal regulation of the review of judicial decisions under exceptional circumstances in criminal proceedings in Ukraine

The article addresses the features of legal regulation concerning proceedings under exceptional circumstances in the criminal justice system of Ukraine. An analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine has led to the conclusion that legislative improvements are necessary regarding the review of court decisions

under exceptional circumstances. The article highlights that not every participant in criminal proceedings has the right to file an application for the review of a court decision under exceptional circumstances. It is proposed to include in the provisions of the Criminal Procedure Code the right for individuals, other than participants in the proceedings, whose rights and legitimate interests have been violated by such decisions, to apply for a review. The necessity of clarifying legislative provisions to limit the review under exceptional circumstances exclusively to final court decisions is emphasized. Additionally, examples from judicial practice demonstrate differing interpretations of Article 459 of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the possibility or impossibility of reviewing investigative judges' rulings under exceptional circumstances. Attention is drawn to the contradictions between the provisions of Part 5 of Article 33 and Part 10 of Article 31 of the Criminal Procedure Code, which lead to varying interpretations regarding the determination of the appropriate subject authorized to review court decisions under exceptional circumstances. The article also highlights scholarly positions advocating for the review of court decisions under exceptional circumstances to align with the rules established for appellate proceedings. The grounds for reviewing court decisions under exceptional circumstances are explored, with particular focus on the shortcomings in the legal regulation of such procedures, as specified in Part 3 of Article 459 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. In this context, the article outlines problematic issues related to the review of court decisions following determinations by the Constitutional Court of Ukraine regarding the unconstitutionality or constitutionality of a law, legal act, or specific provision applied by the court during the case review.

Key words: *exceptional circumstances, review of judicial decisions, criminal proceedings, Supreme Court.*

Вступ. Перегляд судових рішень завжди був предметом уваги науковців та практиків, однак безпосередньо перегляду судових рішень за виключними обставинами присвячено не багато наукових досліджень. Зокрема, виключні та нововиявлені обставини, як одна із форм перегляду судових рішень, були предметом дослідження таких науковців як Н. Р. Бобченко, О. М. Дроздов, В. Т. Нор, Н. П. Сиза, О. Ю. Татаров та ін.

У зв'язку з цим потребує ретельного дослідження низка питань, що стосуються порядку перегляду судових рішень за виключними обставинами.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих питань, що стосуються провадження за виключними обставинами, зокрема щодо осіб, які мають право ініціювати таке провадження, строків звернення із заявою про перегляд, підстав для перегляду, підсудності заяви про перегляд судового рішення тощо.

Результати дослідження. Перегляд судового рішення за виключними обставинами, крім дотримання загальних засад кримінального провадження, вимагає дотримання принципу «res judicata», а тому під час вирішення питання про відкриття провадження за заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами суд зобов'язаний здійснити ретельну перевірку такої заяви на дотримання вимог кримінального процесуального закону, зокрема щодо належного суб'єкта подання заяви, дотримання процесуального строку її подання, наявності виключної обставини у змісті заяви, підсудності заяви тощо.

Щодо суб'єкта подання заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами

Відповідно до ст. 460 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) учасники судового провадження мають право подати заяву про перегляд за виключними обставинами судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили.

Крім того, положеннями п. 2 ч. 5 ст. 461 КПК України конкретизовано суб'єкта звернення із заявою про перегляд судового рішення стосовно такої виключної обставини, як встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною,

порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом (особа, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною) [1].

Водночас, як слушно зазначено в одній із наукових статей, не всі учасники кримінального провадження мають право подати заяву про перегляд судового рішення за виключними обставинами. Зокрема, фізична або юридична особа як володілець речей чи документів (ст. 165 КПК України), а також особа, яка несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння (ст. 170 КПК України); особа, щодо якої застосовано екстрадиційний арешт (ч. 9 ст. 584 КПК України); особа, щодо якої ухвалено рішення про її екстрадицію (ч. 6 ст. 591 КПК України); особа, засуджена судом іноземної держави, вирок щодо якої передано для виконання в Україні, а також Міністерство юстиції України, яким подано клопотання про виконання вироку суду іноземної держави (ч. 9 ст. 603 КПК України). Така позиція обґрунтована тим, що ці учасники оскаржують не основне, а додаткове (яке має забезпечувальний характер щодо основного) судове рішення [2, с. 153].

Отже, з приписів КПК України вбачається, що право на подачу заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами має лише учасник кримінального провадження.

У цьому аспекті варто зауважити, що таке право необхідно надати також іншим особам, права та законні інтереси яких порушені, внаслідок ухваленого судового рішення, а не лише учасникам судового провадження.

Щодо судових рішень, які можуть бути переглянуті у межах провадження за виключними обставинами (об'єкт перегляду)

За приписами ст. 459 КПК України судові рішення, що набрали законної сили, можуть бути переглянуті, зокрема за виключними обставинами [1].

З наведеної вище норми не вбачається заборони щодо перегляду за виключними обставинами будь-яких судових рішень, що набрали законної сили.

Однак, у літературі доречно відзначається, що зі змісту частин 2, 3 ст. 459 КПК України можна дійти висновку про те, що навряд чи можуть бути об'єктом перевірки за виключними обставинами допоміжні судові рішення, які сприяють вирішенню основних питань кримінального провадження. Вони зазвичай не містять правової оцінки обставин кримінального провадження, не вирішують його по суті, хоча створюють передумови для цього. Крім того, до об'єкта перевірки у цій стадії кримінального провадження не належать й ухвали слідчого судді. Тож, провадження за виключними обставинами стосується основних судових рішень, а також ухвал, у яких вирішуються питання під час фактичного виконання рішення суду, за умови набрання ними законної сили [2, с. 154].

Аналогічний підхід викладено у низці інших наукових досліджень [3, с. 454–455; 4, с. 92].

Зважаючи на вказане вище, необхідно звернути увагу, що у правозастосовчій діяльності немає єдиного підходу щодо можливості перегляду ухвал слідчих суддів за виключними обставинами.

Так, згідно з правовими висновками Верховного Суду положення ч. 1 ст. 459 КПК необхідно було розуміти як такі, що передбачають можливість перегляду за нововиявленими обставинами судових рішень, що набрали законної сили та якими завершено розгляд кримінального провадження по суті в суді відповідної інстанції. Перегляд же за нововиявленими обставинами ухвал слідчого судді, а також рішень суду апеляційної інстанції щодо таких ухвал, кримінальним процесуальним законодавством не передбачений (постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03 лютого 2020 року у справі № 522/14170/17).

Однак, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 10 квітня 2024 року № 5-р(П)/2024 дійшов протилежного висновку, вказавши про те, що ст. 459 КПК не містить заборони на перегляд за нововиявленими обставинами будь-яких видів судових рішень, що набрали законної сили, зокрема ухвал слідчих суддів.

Хоча вказані правові позиції викладені щодо можливості перегляду ухвал слідчого судді за нововиявленими обставинами, вважаю, що вони є релевантними в контексті перегляду кримінального провадження за виключними обставинами, оскільки приписи ч. 1 ст. 459 КПК передбачають, що судові рішення, які набрали законної сили, можуть бути переглянуті за нововиявленими або виключними обставинами. Тобто, як Верховний Суд, так і Конституційний Суд України здійснювали тлумачення положень ч. 1 ст. 459 цього Кодексу, які встановлюють однакове правове регулювання щодо кола судових рішень, які можуть бути переглянуті за виключними та нововиявленими обставинами.

Зважаючи на вказане вище, варто погодитися з позицією, відповідно до якої за виключними обставинами можуть бути переглянуті лише остаточні судові рішення. У зв'язку з чим, приписи ч. 1 ст. 459 КПК необхідно уточнити положеннями про те, що за виключними обставинами можуть бути переглянуті лише остаточні судові рішення, якими вирішується справа по суті.

Щодо підсудності заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами

Відповідно до ст. 463 КПК України заява про перегляд судового рішення за виключними обставинами подається до суду тієї інстанції, який першим допустив помилку внаслідок незнання про існування таких обставин, крім перегляду судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань (у цьому випадку заява подається до Верховного Суду для її розгляду у складі Великої Палати). А у разі вчинення суддею злочину, внаслідок якого ухвалено незаконне або необгрунтоване рішення, заява подається до суду тієї інстанції, суддею якого він був [1].

Крім того, положеннями ч. 5 ст. 33 КПК України передбачено, що кримінальне провадження за виключними обставинами здійснюється з підстав, визначених пунктами 1, 3 ч. 3 ст. 459 цього Кодексу, судом, який ухвалив рішення, що переглядається, а з підстави, визначеної п. 2 ч. 3 ст. 459 цього Кодексу, – Великою Палатою Верховного Суду.

Водночас за приписами ч. 10 ст. 31 КПК України незалежно від того, у якому складі розглядалося кримінальне провадження, перегляд судового рішення в суді першої або апеляційної інстанції за виключними обставинами здійснюється колегією у складі трьох або більшої непарної кількості суддів, а у Верховному Суді – у складі Великої Палати.

Отже, з приписів ч. 5 ст. 33 КПК України вбачається, що Велика Палата Верховного Суду переглядає судові рішення за виключними обставинами лише у випадку, передбаченому п. 2 ч. 3 ст. 459 КПК (встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом).

Натомість, з положень ч. 10 ст. 31 цього Кодексу можна дійти висновку, що у Верховному Суді перегляд судових рішень за виключними обставинами здійснюється лише Великою Палатою, незалежно від підстав, передбачених пунктами 1–3 ч. 3 ст. 459 цього Кодексу.

Вказані вище суперечності правового регулювання породжують різне тлумачення приписів ч. 10 ст. 31 та ч. 5 ст. 33 КПК України щодо належного суб'єкта перегляду судових рішень за виключними обставинами.

Так, наприклад, ухвалою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 червня 2024 року (справа №757/9747/23-к) заяву особи про перегляд ухвали Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22 березня 2024 року за виключними обставинами передано на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Водночас Велика Палата ухвалою від 27 червня 2024 року вказану заяву на підставі ч. 3 ст. 459 КПК України з усіма доданими до неї матеріалами повернула до Касаційного кримінального суду. Своє рішення Велика Палата мотивувала тим, що колегія суддів Касаційного кримінального суду передала згадану заяву до Великої Палати для розгляду всупереч правилам інстанційної підсудності. Що ж стосується вказівки в ухвалі Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 25 червня 2024 року на ч. 10 ст. 31 КПК України, то таке не є коректним, адже наведені в цій статті положення визначають склад суду у разі додержання приписів ст. 33 цього Кодексу.

Аналогічну правову позицію Великої Палати Верховного Суду можна прослідкувати, зокрема в ухвалах від 01 листопада 2022 року (№ 1-368/11), 22 січня 2024 року (№ 1-80) тощо.

Отже, приписи ч. 10 ст. 31 та ч. 5 ст. 33 КПК України потребують належного унормування з метою уникнення їх неоднакового тлумачення та недопущення порушення принципу правової визначеності.

Крім того, в контексті дослідження питання підсудності заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами, цікавою є позиція, викладена в науковій літературі про те, що система судів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження за нововиявленими обставинами, побудована без урахування вимоги інстанційності. Перегляд судового рішення покликаний дати іншу відповідь на запитання про винуватість чи невинуватість особи, нову юридичну оцінку вчиненому нею діянню, визначити їй інший захід кримінально-правового впливу. Ця функція не властива судам першої інстанції. Не видається прийнятним, щоб процесуальну діяльність, яка за рівнем складності відповідає апеляційному провадженню, здійснювали судді нижчої ланки системи судоустрою. Правильна кваліфікація нововиявлених або виключних обставин вимагає не тільки знання нормативного матеріалу та судової практики, а й доктрини кримінального процесу. Тож така позиція законодавця не є безспірною, адже порушує ще й одну з ідей системи проваджень з оскарження й перевірки судових рішень у кримінальному судочинстві України – перевірку повинен здійснювати лише суд вищого рівня [2, с. 156].

Також, актуальним є питання щодо визначення підсудності заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами, які були ухвалені за правилами КПК 1960 року. Так, відповідно до правового висновку, викладеного у постанові Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 24 лютого 2021 року (справа № 1-50/2000), перегляд вироку за нововиявленими або виключними обставинами, що був ухвалений за правилами КПК 1960 року обласним судом як судом першої інстанції, повинен відбуватися у суді першої інстанції за місцем вчинення злочину. У цьому випадку апеляційний суд має визначити підсудність для розгляду заяви про перегляд рішення за нововиявленими чи виключними обставинами.

Щодо підстав перегляду судових рішень за виключними обставинами

Відповідно до ч. 3 ст. 459 КПК виключними обставинами визнаються: 1) встановлена Конституційним Судом України неконституційність, конституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом; 3) встановлення вини судді у вчиненні кримінального правопорушення або зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження, внаслідок якого було ухвалено судове рішення [1].

Що стосується проблемних питань перегляду судових рішень на підставі п. 1 ч. 3 ст. 459 КПК, то у літературі справедливо відзначається, що приписами кримінального процесуального закону чітко не визначено можливості перегляду судових рішень у зв'язку з ухваленням Конституційним Судом України рішень щодо офіційного тлумачення Конституції України, які теж є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені (ст. 151-2 Конституції України та ст. 84 ЗУ «Про Конституційний Суд України»). Вищевказане дає підстави для висновку, що питання з'ясування юридичної природи правових позицій КСУ, як, наприклад, так би мовити остаточного результату офіційного тлумачення, є неоднозначним та до цього часу не вирішеним [5, с. 877–878].

Крім того, у науці зауважується на тому, що ч. 5 ст. 459 КПК встановлено недопустимість перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у разі прийняття нових законів, інших нормативно-правових актів, якими скасовані закони та інші нормативно-правові акти, що діяли на час здійснення провадження. Заразом, вказане вище допускається під час перегляду за виключними обставинами (визнання закону таким, що не відповідає

Конституції України (неконституційним), тобто визнання його таким, що втратив чинність). Тому, висловлюється позиція, що таке рішення Конституційного Суду України може бути підставою для перегляду, якщо воно існувало на момент судового розгляду, але суд не взяв цього до уваги [4, с. 96].

В аспекті практики перегляду судових рішень на підставі п. 2 ч. 3 ст. 459 КПК, необхідно згадати про постанову Великої Палати Верховного Суду від 29 квітня 2020 року (справа № 1-305/2009), у якій Суд визначив необхідні умови, при дотриманні яких можлива зміна судового рішення при перегляді справи за виключними обставинами, зокрема на підставі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення державою міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, а саме: рішенням міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, встановлено порушення державою міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; встановлені порушення вплинули на загальну справедливість судового розгляду; встановлені порушення мали наслідком обмеження, звуження або позбавлення прав заявника, пов'язаних із процесом доказування (збором та оцінкою доказів, представленням та доведенням своєї правової позиції перед судом); виправлення встановлених порушень прав заявника під час перегляду за виключними обставинами не потребує здійснення дослідження доказів та не обумовлює необхідності переоцінки достовірності доказів; при застосуванні доктрини «плодів отруєного дерева» сукупність доказів, що залишились після виключення з обсягу доказової бази доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, а також тих доказів, що були отримані завдяки інформації з таких джерел, є достатньою для підтвердження доведеності вини заявника у інкримінованих йому кримінальних правопорушеннях. Лише при дотриманні зазначених вище умов суд при перегляді справи за виключними обставинами, зокрема на підставі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення державою міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, може змінити судові рішення, не застосовуючи додаткових заходів індивідуального характеру виправлення порушень Конвенції у вигляді скасування постановлених судових рішень та не відновлюючи юридичне становище, яке заявник мав до визнання його судом винуватим у вчиненні злочину.

Крім того, у наукових дослідженнях слушно зауважено, що поза увагою законодавця залишилися питання перегляду судових рішень у межах провадження за виключними обставинами в разі встановлення органом міжнародної організації, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань у процесі вирішення справи судом (ст. 55 Конституції України). Таким органом, наприклад, відповідно до Пакту про громадянські та політичні права є Комітет із прав людини [5, с. 877–878].

Варто зазначити, що обсяг цього дослідження не дозволяє розкрити усіх проблемних аспектів, що виникають під час провадження за виключними обставинами, зокрема щодо законодавчого регулювання строку на подання заяви про перегляд судового рішення, а також строку розгляду такої заяви, розширення повноважень суду, який здійснює провадження за виключними обставинами, неврегульованості питання щодо підготовки до розгляду кримінального провадження за виключними обставинами, про що слушно вказується у наукових дослідженнях.

Висновки. Дослідження окремих аспектів провадження за виключними обставинами дає можливість зробити висновок про недосконалість правового регулювання цієї форми перегляду судових рішень. Зокрема, потребують уточнення приписи кримінального процесуального закону, якими визначено коло осіб, що можуть звернутися із заявою про перегляд судового рішення з вказаної вище підстави. Також, потребують конкретизації положення ч. 1 ст. 459 КПК України щодо кола судових рішень, які можуть бути переглянуті за виключними обставинами. Крім того, необхідно усунути протиріччя в нормах ч. 5 ст. 33 та ч. 10 ст. 31 КПК України, які породжують суперечності щодо визначення належного суб'єкта перегляду судового рішення за виключними обставинами.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 29.12.2024);
2. Василь Нор, Назар Бобечко Порядок провадження за нововиявленими або виключними обставинами у кримінальному судочинстві України: проблеми правового регулювання і правозастосування. *Право України*. 2018. № 8. С. 150-172;
3. Аркуша Л.І., Торбас О.О., Волошина В.К., Завтур В.А., Стоянов М.М. Щодо можливості перегляду ухвал слідчого судді за нововиявленими обставинами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 453–455. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/107.pdf (дата звернення: 07.12.2024);
4. Мурзановська А. Окремі методологічні аспекти дослідження провадження за нововиявленими або виключними обставинами. *Юридичний вісник*. 2020. № 6. С. 92. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/64131ac0-7954-4412-9747-0a16e7cdd52a>. (дата звернення: 07.12.2024);
5. Дроздов О.М. Провадження за нововиявленими або виключними обставинами в кримінальному судочинстві за європейськими стандартами. Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року: ідеологія та практика правозастосування: колективна монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 860–888.

РІЗНИЧЕНКО К. В.,
аспірантка кафедри кримінального
процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.40>

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджується питання щодо особливостей реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження обумовлена можливістю обмеження конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану. Відтак реалізація принципу пропорційності, як принципу права, покликаний не допустити надмірне та протиправне обмеження прав людини і, водночас, забезпечити дотримання балансу приватних та публічних інтересів, в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану набуває особливе значення. Метою наукової статті є визначення сфер реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, а також дослідження особливостей його реалізації.

На основі аналізу норм статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статті 15 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, а також практики Європейського суду з прав людини автором висвітлено умови правомірного відступу від зобов'язань.

Досліджено положення частин 6 та 8 статті 176 КПК України в контексті особливості реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в контексті реалізації вимог принципу пропорційності, зокрема вимоги необхідності та її складових елементів. Обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану є можливим за умови належності, необхідності та виправданості обраних заходів.

На основі комплексного дослідження норм міжнародного права, кримінального процесуального права України, правових позицій Європейського суду з прав людини та національних судів, зроблено висновок про необхідність реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану щонайменше при оцінюванні правомірності запроваджених у зв'язку з веденням воєнного стану обмежень прав людини, зокрема у порядку відступу від міжнародних зобов'язань, а також при оцінюванні правомірності обмеження індивідуального права людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, принципи кримінального судочинства, принцип пропорційності, верховенство права, публічний інтерес, обмеження прав людини.

Riznychenko K. V. The principle of proportionality in criminal procedure under martial law

The article examines the issue of the specifics of the implementation of the principle of proportionality in criminal proceedings under martial law. The relevance of the study is due to the possibility of restricting constitutional rights and freedoms of a person

under the legal regime of martial law. Therefore, the implementation of the principle of proportionality, as a principle of law designed to prevent excessive and unlawful restriction of human rights and, at the same time, ensure compliance with the balance of private and public interests, in criminal proceedings under martial law acquires special significance. The purpose of the scientific article is to determine the areas of implementation of the principle of proportionality in criminal proceedings in the languages of martial law, as well as to study the specifics of its implementation.

Based on the analysis of the norms of Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 15 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as well as the practice of the European Court of Human Rights, the author highlights the conditions for a lawful derogation from obligations.

The provisions of parts 6 and 8 of Article 176 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine have been studied in the context of the peculiarities of implementing the principle of proportionality in criminal proceedings under martial law in the context of implementing the requirements of the principle of proportionality, in particular the requirement of necessity and its constituent elements. Restrictions of human rights in criminal proceedings under martial law are possible provided that the selected measures are appropriate, necessary and justified.

Based on a comprehensive study of the norms of international law, criminal procedural law of Ukraine, legal positions of the European Court of Human Rights and national courts, a conclusion has been drawn about the need to implement the principle of proportionality in criminal proceedings under martial law at least when assessing the legality of restrictions on human rights introduced in connection with the conduct of martial law, in particular in the order of derogation from international obligations, as well as when assessing the legality of restrictions on individual human rights in criminal proceedings under martial law.

Key words: *martial law, principles of criminal justice, principle of proportionality, rule of law, public interest, restriction of human rights.*

Вступ. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, в Україні введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року.

Правовий режим воєнного стану передбачає можливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, які передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також введення тимчасових обмежень прав і законних інтересів осіб, які передбачені статтею 8 Закону України від 12.05.2015 № 389 «Про правовий режим воєнного стану».

У зв'язку із вищезазначеним, дослідження особливостей реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності.

Проблеми досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції ставали предметом наукового дослідження таких вчених як В.В. Абламська [1], Г.О. Ганова [2], І.В. Гловюк [3, 4], О.М. Дроздов [4], В.А. Завтур [4], О.В. Капліна [5], О.В. Лазукова [6], Т.О. Лоскутов [7], В.В. Рогальська [4], Г.К. Тетерятник [4], Т.Г. Фоміна [4], О.Г. Шило [8] та інших. Останнім часом проблеми кримінального правосуддя в умовах воєнного стану ставали предметом дискусій науковців та правників, зокрема, в рамках міжнародної конференції «Правосуддя в умовах війни», присвяченої 5-річчю Верховного Суду, а також панельної дискусії «Доступ до правосуддя в умовах збройної агресії та глобальних викликів XXI століття» у межах VIII

Харківського міжнародного юридичного форуму. Водночас питання щодо особливостей реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану є недостатньо дослідженим та потребує наукового осмислення.

Постановка завдання. З огляду на вищезазначене, вбачаємо за необхідне визначити сферу реалізації принципу пропорційності в кримінальному провадженні в мовах воєнного стану, а також дослідити особливості його реалізації.

Результати дослідження. Принцип пропорційності як загальний принцип права, що забезпечує реалізацію правовладдя в національному правопорядку покликаний не допустити надмірне та протиправне обмеження прав людини і, водночас, забезпечити дотримання балансу приватних та публічних інтересів у кримінальному провадженні, виступає імпліцитною засадою кримінального провадження.

Реалізація принципу пропорційності, відтворення його вимог у нормах законодавства та правозастосовній практиці в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану має свої особливості як на рівні міжнародно-правових відносин, і стосується, зокрема, відступу від окремих міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав людини, так і на національно-правовому рівні, в частині правомірності обмеження прав людини.

У випадках введення воєнного стану держава має право на відступ від окремих міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав людини. Так стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – Пакт) проголошує: «Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження...».

Крім того, відповідно до статті 15 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини (далі – Конвенція, ЄКПЛ) також передбачено, що: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою».

Слід зазначити, що на виконання зазначених вище положень Конвенції та Пакту, відповідне інформування здійснюється Україною, у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, починаючи з 2015 року [9, 10].

Варто зазначити, що Єврокомісія у Звіті в межах Пакету розширення Європейського Союзу 2024 року, який містить оцінки щодо прогресу, досягнутого всіма країнами-кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС, зазначає, що воєнний стан в Україні допускає введення певних обмежень прав і свобод особи, прав і законних інтересів юридичних осіб та оцінює його застосування як пропорційне [12, с. 36].

Зі змісту пункту 1 статті 15 ЄКПЛ випливають такі умови для правомірного відступу від зобов'язань:

- 1) відступ від зобов'язань повинен мати місце під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації;
- 2) заходи, що вживаються у відповідь на таку війну або суспільну небезпеку, не повинні виходити за межі, яких вимагає гострота становища;
- 3) заходи не повинні суперечити іншим зобов'язанням Держави згідно з міжнародним правом.

Слід зазначити, що право відступу від зобов'язань у держави виникає як під час війни, так і під час надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. У справі *Lawless проти Ірландії* ЄСПЛ зауважив, що звичайне і прийняте значення вислову «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації» є зрозумілим і означає «виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка впливає на усе населення і становить загрозу для усталеного життя громади, що формує Державу» [13]. При цьому практика Суду свідчить про відсутність вимоги щодо тимчасового характеру надзвичайної ситуації, а тому, «суспільна небезпека» в розумінні статті 15 Конвенції може тривати багато років [13, 14, 15]. Слід зазначити, що оцінку заходів, вжитих Україною, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією (ст. 15 Конвенції) розглядав Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) у справі «Хлібик проти України» [11].

Держава наділена широкими межами оцінки у прийнятті рішення про характер і масштаби відступів від зобов'язань, необхідних, для запобігання «війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації». Разом з цим, такі повноваження держави-учасниці Конвенції в цьому аспекті не є необмеженими. Визначаючи, чи вийшла Держава за такі межі, Суд приділяє належну увагу таким факторам, як характер прав, що постраждали у зв'язку з відступом від зобов'язань, обставини, що призводять до виникнення надзвичайної ситуації, та її тривалість [14, 15].

Таким чином, у питаннях відступу держави від її зобов'язань за Конвенцією, ЄСПЛ серед іншого дотримується концепції пропорційності обмеження прав людини меті такого обмеження у кожному конкретному випадку. Такий підхід має поширюватися і на правозастосовну практику, зокрема, і в сфері кримінальної юстиції. Водночас необхідність реалізації принципу пропорційності під час обмеження прав людини, що здійснюються в умовах воєнного або надзвичайного стану є логічним та обґрунтованим заходом.

Відповідно до положень статті 64 Конституції України, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.

Як стверджує Конституційний Суд України (далі – КСУ) у рішенні від 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024 у справі за конституційними скаргами Оніщенко Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою), що «хоча обмеження зазначених людських прав не може бути зумовлене потребами, пов'язаними з воєнним станом, однак державне втручання у їх захисну сферу є можливим за умови виправданості (домірності) обраних законодавцем засобів, які зберігають повагу до сутності людських прав та не суперечать приписам Конституції України, які *expressis verbis* гарантують їх обсяг» [16]. Таким чином, КСУ наголошує на необхідності застосування доктрини домірності (пропорційності) у питаннях забезпечення правомірності втручання держави у права людини, у тому числі викликаних потребами воєнного стану.

Військова агресія Російської Федерації проти України, яка бере свій початок від лютого 2014 року, викликала необхідність приведення правового поля України у відповідність до реалій часу. З огляду на це законодавцем було врегульовано кримінальну процесуальну діяльність в умовах особливого правового режиму шляхом внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та доповнення його розділом IX-1, який сьогодні має назву «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Із запровадженням в Україні 24 лютого 2022 року воєнного стану у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації до розділу IX-1 та інших розділів КПК України було внесено низку суттєвих змін, які стосуються зокрема щодо початку досудового розслідування, надання додаткових повноважень прокурорам та слідчим, здійснення процесуальних дій у визначені законом строки, затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, виняткового порядку застосування запобіжних заходів, розширення застосування дистанційного правосуддя тощо [1, с. 142].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» № 2198-IX від 14.04.2022 статтю 176 КПК України, яка визначає загальні положення про запобіжні заходи, доповнено частинами 6 та 8.

Відповідно до ч. 6 статті 176 КПК України під час дії воєнного стану до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114-2, 258-258-6, 260, 261, 437-442 Кримінального кодексу України, за наявності ризиків, зазначених у статті 177 цього Кодексу, застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Водночас, ч. 8 статті 176 КПК України передбачено, що під час дії воєнного стану до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402-405, 407, 408, 429 Кримінального кодексу України, застосовується виключно запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Особливої уваги зазначені положення потребують у контексті реалізації вимог принципу пропорційності, зокрема вимоги необхідності та її складових елементів.

Вимога необхідності передбачає, зокрема, що застосування заходу втручання повинне бути об'єктивно виправданим, а якщо існують менш обтяжливі шляхи досягнення законних цілей, вони мають бути використані.

Положення ч. 6 статті 176 КПК України стали предметом дослідження КСУ на предмет їх конституційності у справі за конституційними скаргами Бичкова Сергія Андрійовича, Бая Анатолія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. КСУ у рішенні від 19 червня 2024 року № 7-р(П)/2024, серед іншого перевірів частину шосту статті 176 Кодексу на відповідність вимозі домірності. КСУ звертає увагу, що під час обмеження права на свободу та особисту недоторканність потрібними є не будь-які менш обтяжливі для прав і свобод осіб заходи, а лише ті, які здатні досягти правомірної мети на якісному рівні [17].

Конституційний Суд України зауважує, що застосування за частиною шостою статті 176 Кодексу під час дії воєнного стану запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, громадської безпеки, миру, безпеки, людства та міжнародного правопорядку, за наявності ризиків, визначених статтею 177 Кодексу, є потрібним засобом для забезпечення ефективності розслідування цих злочинів і виконання завдань кримінального провадження в умовах воєнного стану, що обумовлено потребою посиленого захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності, обороноздатності, державної, економічної й інформаційної безпеки України.

КСУ приходить до висновку про конституційність положень ч. 6 статті 176 КПК України та наголошує, що, визначивши такі критерії для застосування слідчим суддею, судом до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, законодавець дотримав міжнародних стандартів щодо застосування тримання під вартою, збалансував потребу між забезпеченням ефективного здійснення кримінального провадження та правом особи на свободу та особисту недоторканність, щодо якої його відкрито, й установив тримання такої особи під вартою лише на підставі вмотивованого судового рішення. Запобіжний захід у вигляді тримання під вартою застосовують не лише залежно від тяжкості злочину, а й за наявності ризиків, що їх визначено статтею 177 Кодексу.

У цьому контексті слід згадати правову позицію КСУ сформульовану у рішенні від 25 червня 2019 року № 7-р/2019 у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якої обґрунтування необхідності тримання під вартою тяжкістю злочину не забезпечує балансу

між метою його застосування у кримінальному провадженні та правом особи на свободу та особисту недоторканність [18].

Таким чином, Конституційний Суд України постановив, що особливий порядок застосування до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за частиною шостою статті 176 Кодексу забезпечує слідчому судді, суду можливість застосувати такий запобіжний захід лише на підставі вмотивованого судового рішення, як того вимагають стаття 8, частина друга статті 29 Конституції України.

Висновки. З огляду на вищевказане, можна висувати, що реалізація принципу пропорційності в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану здійснюється щонайменше при оцінюванні правомірності запроваджених у зв'язку з веденням воєнного стану обмежень прав людини, зокрема у порядку відступу від міжнародних зобов'язань, а також при оцінюванні правомірності обмеження індивідуального права людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Обмеження прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану є можливим за умови належності, необхідності та виправданості обраних заходів.

Список використаних джерел:

1. Абрамська В. В. Законодавчі новели щодо здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 140–148. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.13>.
2. Ганова Г. О. Окремі особливості досудового розслідування в умовах надзвичайної ситуації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 1. С. 241–250.
3. Гловюк І. В. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. 2023. № 5. С. 85–100.
4. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану : науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. Станом на 30 грудня 2022. 82 с.
5. Kaplina, O. Military justice in Ukraine: renaissance during wartime. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. Vol. 5, Iss. 3. P. 120–136.
6. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 20 с.
7. Лоскутов Т. О. Правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2023. № 1. С. 524–529.
8. Шило О. Г. Особливості правового регулювання порядку здійснення досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції. *Застосування норм міжнародного гуманітарного, національного кримінального та кримінального процесуального права в ході проведення антитерористичної операції на сході України* : матеріали міжкафедрального «круглого столу». 2015. С. 123–126.
9. Reservations and Declarations for Treaty № 005 – Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS № 005). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/by-non-member-states-of-the-coe-or-the-european-union?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U> (дата звернення: 01.10.2024).
10. Ukraine Notification under Article 4 (3)1 Of International Covenant on Civil and Political Rights, New York, 16 December 1966. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2024/CN.142.2024-Eng.pdf> (last accessed: 01.10.2024).
11. Справа «Хлібик проти України». (Заява № 2945/16) : Рішення 4 Секції Європейського суду з прав людини, 25 липня 2017. HUDOC. URL: 1680738311 (дата звернення: 16.12.2024).

12. Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of Regions, Ukraine 2024 Report, Commission Staff Working Document, 30.10.2024. EUR-LEX. URL: EUR-Lex – 52024SC0699 – EN – EUR-Lex (last accessed: 16.12.2024).

13. Case of *Lawless v. Ireland* (no. 3) (Application no 332/57) : Judgment of European Court of Human Rights, 1 July 1961. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%3A%22001-57518%22>} (Last accessed: 01.10.2024).

14. Case of *Brannigan and McBride v. The United Kingdom* (Application no. 14553/89; 14554/89) : JUDGMENT of European Court of Human Rights, May 1993. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%3A%22001-57819%22>} (Last accessed: 01.10.2024).

15. Case of *A. and Others v. The United Kingdom* (Application no. 3455/05) : Judgment of European Court of Human Rights, 19 February 2009. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22%3A%22001-91403%22>} (Last accessed: 01.10.2024).

16. Рішення Другого Сенату Конституційного Суду України у справі № 3-88/2022(205/22, 114/24 за конституційними скаргами Оніщенко Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024. *Офіційний вісник України*. 2024. № 73. ст. 4389.

17. Рішення Другого Сенату Конституційного Суду України у справі № 3-111/2023(207/23, 315/23) за конституційними скаргами Бичкова Сергія Андрійовича, Бая Анатолія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України : від 19 червня 2024 року № 7-р(П)/2024. *Офіційний вісник України*. 2024. № 64. ст. 3876.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-68/2018(3846/17, 2452/18, 3657/18, 347/19) за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України : від 25 червня 2019 року № 7-р/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 62. стор. 81, ст. 2161.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КУЗЬМІН Е. Е.,

адвокат, кандидат юридичних наук,
доцент,
доцент кафедри міжнародного
та європейського права
(Національний університет «Одеська
юридична академія»)

УДК 341.49:341.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.41>

**ПРОЛЕГОМЕНИ ДО МЕТИ ТА ЦІЛЕЙ ПОКАРАННЯ
У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Означена стаття репрезентує логічне продовження спроб осмислення проблематики теорій покарання у міжнародному кримінальному праві та являє собою намагання акумулювання прелімінарних роздумів щодо дефініювання мети та цілей покарання у міжнародній площині.

Особливу увагу приділено нетривіальному способу сприйняття мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві, який проявляється в досягненні їхнього змісту крізь призму мета-запитання, – «чому?», будучи його невід’ємною складовою, – підзапиту «чому карати?».

З’ясовано, що питання стосовно визначення мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві сягає корінням у саму глиб природи міжнародного кримінального права, оскільки міркування над ним зазвичай так чи інакше пов’язується із нині існуючими фундаментальними недоліками відповідного масиву норм.

Наголошено на недоцільності доволі штучного спрощення проблеми єдності термінології у відповідній сфері суто до вербального компоненту, а натомість виявлено доречність бачення такого «цільового призначення» покарання у міжнародному кримінальному праві, яке утворюється шляхом вельми органічного поєднання двох основних складових елементів, – його мети (або ж т. зв. «самоцілі» *per se*), а також цілей покарання, які виходять за її межі.

Сформовано попередню тезу про раціональність принаймні часткової змістовної кореляції мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві із т. зв. «загальним спрямуванням» міжнародного кримінального права в цілому, а також із завданнями та задачами, які стоять перед міжнародним кримінальним правосуддям та міжнародними кримінальними трибуналами і судами, у тому числі й в частині винесення вироків відповідно.

Систематизовано ключові проблемні питання, які виникають на шляху до конкретизації мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві, серед яких особливе місце відведено тим, що зосереджені довкола основних аргументів на користь «кари», «запобігання» та «виправлення», як реальних цілей покарання.

Зауважено на тому, що процес формулювання релевантних мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві все ще відбувається на тлі зіставлення т. зв. «традиційних цілей» покарання, які є справедливими для національного кримінального права, із спростуванням прийнятності такої

внутрішньодержавної аналогії, ратуючи за їх бодай парціальну адаптацію до сьогоденних реалій сучасного міжнародного кримінального права.

Незважаючи на монументальне значення мети та цілей покарання у міжнародному кримінальному праві, а також довготривалу історію наукових пошуків у цьому напрямку, здійснено, здавалось би, на перший погляд, доволі парадоксальне припущення про перспективність майбутнього дослідження вказаної тематики.

Ключові слова: покарання, теорії покарання, мета покарання, цілі покарання, покарання за міжнародні злочини, міжнародне покарання, міжнародне кримінальне право.

Kuzmin E. E. Prolegomena to the goal and purposes of punishment in international criminal law

Given article represents a logical continuation of the attempts to comprehend the issues of theories of punishment in international criminal law and constitutes an effort to accumulate preliminary reflections on the definition of the goal and purposes of punishment in the international plane.

Particular attention is paid to the non-trivial manner of perception of the goal and purposes of punishment in international criminal law, which is manifested in understanding their content through the prism of the meta-question, – ‘why?’, being its integral part, – the sub-inquiry ‘why punish?’.

It is established that the issue of determining the goal and purposes of punishment in international criminal law is rooted in the very depth of nature of international criminal law, since the deliberations on it are usually associated in one way or another with the current fundamental shortcomings of the relevant body of norms.

It is emphasized that a rather artificial simplification of the problem of unity of terminology in the relevant area to a merely verbal component is inappropriate, and instead it is revealed to be expedient to conceive of such a ‘purposive designation’ of punishment in international criminal law as formed by a very organic combination of two main constituent elements, – its goal (or the so-called ‘purpose in itself’ *per se*) and the purposes of punishment which go beyond it.

A preliminary assertion is made about the rationality of at least partial substantive correlation of the goal and purposes of punishment in international criminal law with the so-called ‘general direction’ of international criminal law in whole, as well as with the tasks and objectives of international criminal justice and international criminal tribunals and courts, including in terms of sentencing, accordingly.

The key problematic issues that arise on the way to specifying the goal and purposes of punishment in international criminal law are systematised, with a special focus on those that are centred around the main arguments in favour of ‘retribution’, ‘prevention’ and ‘rehabilitation’ as the real purposes of punishment.

It is noted that the process of formulating the relevant goal and purposes of punishment in international criminal law is still taking place against the backdrop of comparing the so-called ‘traditional purposes’ of punishment which are fair for national criminal law, with the refutation of the acceptability of such a domestic analogy, advocating for their at least partial adaptation to the current realities of modern international criminal law.

Despite the monumental significance of the goal and purposes of punishment in international criminal law, as well as the long history of scientific endeavours in this area, a rather paradoxical assumption is made regarding the prospects for future research on this matter.

Key words: punishment, theories of punishment, goal of punishment, purposes of punishment, punishment for international crimes, international punishment, international criminal law.

Вступ. Попереднє уможливлене обмірковування загальної проблематики теорій покарання у міжнародному кримінальному праві станом на зараз уможливило дійти вочевидь доволі проміжного висновку про їхнє насправді «екзистенційне» значення та насправді багатофункціональну роль. Тож будучи врешті зведеним до рангу наріжного каменю, закладеного в основу фундаменту концепції покарання, ніби відвіку відомі та здавалось би історично остаточно сформовані стійкі системи поглядів нині здебільшого зчаста претендують на позиціонування як такі, відчутний вплив яких досить чітко простежується одночасно не тільки в процесі осмислення усього багатства й розмаїття тематики інтелектуального відшукування найбільш розумних аргументів на користь найраціональнішого виправдання [1, с. 202], а також максимально адекватного обґрунтування [2, с. 73] покарання, а й під час переважної більшості глибинних роздумів стосовно пошуків якомога доречнішого способу конструювання мети покарання [3, с. 931] та зрештою також і у ході запеклої полеміки докола імовірно нескінчених численних спроб наведення якнайбільш переконливих доводів щодо тих чи інших цілей, які мають ставитись йому за мету [4, с. 110].

Втім достатньо показово, що і цим повною мірою не вичерпується монументальність характеру означених ідей, адже навіть попри те, що хоча вони подекуди фактично і зводяться виключно до суто «теорій виправдання покарання» [5, с. 128], вбачається, що їхній основний задум поширюється значно далі, резонуючи із цілою низкою інших не менш глобальних за своїми масштабами сфер, пронизуючи громіздкий масив тонкощів й хитросплетінь проблематики загального спрямування міжнародного кримінального права [6, с. 68], а також визначення завдань міжнародного кримінального правосуддя [6, с. 73], у тому числі окреслення кола тих ключових задач, які стоять перед міжнародними кримінальними трибуналами і судами [7, с. 180], зокрема й безпосередньо на етапі винесення вироків [8, с. 355].

Водночас без «мети» знецінення останніх з-поміж інших та для «цілей» міркувань у моменті вважається за доцільним зміщення фокусу уваги саме на мету та цілі покарання у міжнародному кримінальному праві, як своєрідного логічного і доволі закономірного продовження їх розсудливого та послідовного сприйняття.

Постановка завдання. Агрегування знаних опіній задля формулювання вихідного уявлення про мету та цілі покарання у міжнародному кримінальному праві.

Результати дослідження. Помірне передове усвідомлення непересічної доктринальної значущості теорій покарання у міжнародному кримінальному праві з часом знаходить своє безсумнівне відображення у дійсно звеличеному ставленні до них, і передусім подібне головним чином проявляється шляхом їх ототожнення із т. зв. «метафізичним підґрунтям» [9, с. 136].

У свою чергу думається, що відповідне достеменно знакове визнання було покликано слугувати не стільки специфічним індикатором символізму, скільки, скоріше, багато в чому як спосіб наново постати в якості рушійної сили їх перцепції з принципово іншого боку, – шляхом піднесення процесу пізнання означеного феномену на мета-рівень [2, с. 47], концентруючи значну увагу на відшукуванні раціональних обґрунтувань у дискурсі мета-виправдання [2, с. 75, 76, 77, 79], що урешті-решт поволі призвело до формування центрального мета-запитання: «Чому?» [2, с. 48]. І саме воно, на нашу думку, за правом натепер може вважатись таким, яке являє собою вельми підходящу відправну точку для обдумування заявленої проблеми.

За такої умови, з першого, принаймні поверхового, погляду, майже миттєво складається рефлексивне враження про відносну простоту і навіть певну очевидність відповіді на нього. Однак, подібний умовід вбачається, щонайменше, передчасним.

Річ у тім, що переважна більшість роздумів про відповідне питання абсолютно справедливо типово пов'язується із звичним відзначенням його складності та комплексного характеру. Відтак вказуючи на багатоаспектність, зокрема Ф. Єсбергер та Ю. Генусс формулюють цілу низку різноманітних підзапитань в межах нього: чому кримінальне право слід вважати належною відповіддю на колективні та систематичні масові звірства?; чому міжнародні інституції мають сприйматись в якості агентів кримінального покарання?;

чому необхідно карати винних у міжнародних злочинах?; чому покарання має бути таким, яким воно є зараз? [10, с. 381-382], кожне з яких так само супроводжується значною кількістю не менш каверзних супутніх питань. До того ж кожне з них безперечно сповна заслуговує і на своє власне розширене та ретельне дослідження.

Заразом зі свого боку грандіозність обсягу кожного окремо взятого вищезазначеного запитання схоже насамперед майже невідворотно наводить на думку стосовно того, наскільки віддаленими від означеної проблематики вони є або можуть бути. Однак і це твердження також вбачається таким, що неодмінно потребує деяких додаткових застережень. По-перше, доволі виваженою визнається позиція, за якою наголошується на тому, що все залежить від перспективи осягнення, адже і спорідненість, і, зокрема тісний взаємозв'язок, виразно проглядаються саме у загальному ракурсі плані. По-друге, відтворення суті видається незавершене, якщо воно відбувається поза контекстом свого існування. І лише з огляду на обов'язкове врахування відповідного вбачається можливою будь-яка подальша деталізація.

Інтуїтивно така конкретизація нерідко зводиться до передостаннього запитання, яке полягає у тому, «чому саме необхідно карати за вчинення міжнародних злочинів?», що надалі зазвичай перефразовується у запит «чому карати?» й фактично еквівалентизується із квестією того, якими ж дійсно є і власне мають бути мета та цілі покарання у міжнародному кримінальному праві.

Слід зазначити, що підтвердження подібного ходу думок знаходиться у метафоричному висловлюванні вищевказаних фахівців, які зауважують на тому, що питання «чому карати» натурально лежить в «самому серці» теоретичної основи міжнародного кримінального права [10, с. 380].

Аналогічне прослідковується і в думаннях К. Амбоса, який говорить про те, що «питання про цілі покарання» є таким, яке поряд із проблемами «сутності та значення», «загальної функції» та “*ius puniendi*”, посідає чільне місце серед існуючих досить серйозних теоретичних вад, якими страждає сучасне міжнародне кримінальне право та безумовно повинно бути детально розроблено [11, с. 293].

Отже, все це у своїй сукупності загалом свідчить про правильний вектор розмірковувань.

Наступною логічною сходинкою наукових розвідок мало б вірогідно стати проведення всебічного ґрунтовного аналізу загальновідомих міжнародній пенології цілей покарання [2, с. 47]. Проте, перш ніж долучитись до дискусій на користь конкретної мети та цілі покарання у міжнародному кримінальному праві, на наш погляд, згадки заслуговує ще одна ремарка, адже в уяві також постає і проблема єдності термінології. Так й дійсно зважаючи на існуючі напрацювання провідних фахівців, зараз наочно спостерігається синхронне використання таких словосполучень, як-от приміром «мета покарання» [12, с. 19], «цілі покарання» [6, с. 67], а також «цілі покарання» [9, с. 132] з-поміж іншого. У зв'язку з цим виникають цілком очікувані запитання про те, наскільки принципово є відповідна ситуація і чи йдеться про ординарний синонімічний ряд або буквально про просту фігуру мовлення чи взагалі певну перекладацьку неточність, чи все ж їх диференціація має наслідком дещо глибше ідеологічне акцентування? Більш того, як тоді бути із «метою та цілями покарання», «його функцією», «завданням» й «задачами», і де власне має проходити та крайня межа між використанням означених категорій в однині або множині?

У цьому разі, на наше особисте переконання, слід повністю погодитись із, інспірованим вагомими ідеями Ч. Беккарія, Ш. Бассіуні, який у свою чергу не тільки допускає можливість веденням філософських суперечок докола мети покарання окремо від цілей, яким воно може слугувати, а й змогу сприймати їх як такі, що перебувають в одному континуумі, що починається з покарання як самоцілі, яка виправдовує його власне існування, та після цього переходить до служіння іншій меті, яка виходить за межі покарання, як такого, ніби додаючи їй ще один вимір [3, с. 931].

Втім і в цій частині також обсервується брак єднання, настільки, що дає підстави говорити про доречність уточнення складової «міжнародності» у вищезгаданій пенології.

Справа в тому, що навіть в межах міжнародного кримінального права, лєвова частка учених спроб встановлення мети та цїлей покарання у ньому схоже неминуче бодай розпочинається із вже достатньо хрестоматійного референсу до т. зв. «традиційних цїлей» кримінального права та «внутрішньодержавного» покарання (доповнення і курсив наші. – Е. К.) [9, с. 145]. Тоді наскільки коректним у зв'язку з цим може вбачатись, скажімо, редуційне твердження стосовно того, що мета покарання у міжнародному кримінальному праві – це кара, а цїлі покарання – запобігання та виправлення засуджених?

Але і в такому вельми ілюстративному прикладі так само скоріше постає більше запитань, аніж відповідей. Так, наприклад, чи слід вважати кару помстою або яким видається співвідношення цих категорій та наскільки пропорційною зрештою вбачається відплата у такому разі? [3, с. 931]; чи справді покарання осіб, які вчинили злочини в минулому, відвертає подібні злочини у майбутньому [1, с. 211], і як тоді в цілому у дійсності оцінюється стримуючий ефект від загальної та спеціальної превенції, й на кого він має розповсюджуватись, і якою видніється ймовірність повторення вчинення міжнародних злочинів? [5, с. 157, 137]; та чи загалом доречно вести мову про перевиховання та виправлення? [5, с. 137]; серед багатьох інших.

Висновки. Таким чином, цілком зрозуміло, що абсолютно всі цїлі покарання сьогодні вочевидь можуть і багато в чому підлягають подекуди нищівній критиці. Втім, слід погодитись із тим, що дійсно важливо вийти за межі «звичайних» контраргументів, і виокремити коло тих «дорікань», які напряду пов'язані із суто міжнародним кримінальним правом, якщо такі існують, проти конкретних цїлей покарання [10, с. 385]. Заразом необхідно також констатувати і те, що на цей час все більш чітких обрисів набуває й ситуація, яка характеризується наявністю вельми самобутньої дилеми, – доволі умовним знаходженням у стані між «перевинайденням колеса» та запереченням доцільності «внутрішньодержавної аналогії» [4, с. 104-105], ядром якого вбачаються декілька принципів питань: якщо кримінальне покарання вважається «звичайною» реакцією на «звичайний» злочин у національній правовій системі, то чому має бути інша реакція на тих, хто масово і систематично порушує закони і звичаї війни та основні права людини? [10, с. 380]; чи не нівелюється у такий спосіб відмінність між «національними» та «міжнародними» злочинами [5, с. 149]?, що насамкінець фактично зводиться до питання наскільки особливим взагалі є міжнародне кримінальне право? [10, с. 383] Саме в такому ключі уявляється можливість уточнення мети та цїлей покарання у міжнародному кримінальному праві, що вже зараз вважається наступним кроком досить перспективного напрямку дослідження.

Список використаних джерел:

1. Golash D. The Justification of Punishment in the International Context. *International Criminal Law and Philosophy* / ed. by L. May, Z. Hoskins. New York : Cambridge University Press, 2010. pp. 201–223.
2. Vasiliev S. Punishment Rationales in International Criminal Jurisprudence: Two Readings of a Non-question. *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law* / ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 45–80.
3. Bassiouni M. C. Introduction to International Criminal Law: Second Revised Edition. 2nd rev. ed. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2014. 1122 pp.
4. Ambos K. Not Much, but Better than Nothing – Purposes of Punishment in International Criminal Law. *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law* / ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 103–112.
5. Safferling C. J. M. The Justification of Punishment in International Criminal Law. Can National Theories of Justification be Applied to the International Level? *Austrian Review of International and European Law*. 2000. Vol. 4, Iss. 1. pp. 126–163.

6. Randelović V., Soković S., Banović B. International Criminal Law and International Criminal Justice Objectives and Purpose of Punishment in International Criminal Law Theory and Practice. *Journal of Criminology and Criminal Law*. 2023. Vol. 61, Num. 1. pp. 67–91.
7. Ford S. A Hierarchy of the Goals of International Criminal Courts. *Minnesota Journal of International Law*. 2018. Vol. 27, Iss. 1. pp. 179–244.
8. Hola B., Kelder J., van Wijk J. Effectiveness of International Criminal Tribunals: Empirical Assessment of Rehabilitation as Sentencing Goal. *The Legitimacy of International Criminal Tribunals* / ed. by N. Hayashi, C. M. Bailliet. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. pp. 351–375.
9. Maculan E., Gil A. G. The Rationale and Purposes of Criminal Law and Punishment in Transitional Contexts. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 40, Iss. 1. pp. 132–157.
10. Jeßberger F., Geneuss J. Concluding Remarks. Dimensions of ‘Why Punish?’ *Why Punish Perpetrators of Mass Atrocities? Purposes of Punishment in International Criminal Law* / ed by F. Jeßberger, J. Geneuss. New York : Cambridge University Press, 2020. pp. 380–386.
11. Ambos K. Punishment without a Sovereign? The Ius Puniendi Issue of International Criminal Law: A First Contribution towards a Consistent Theory of International Criminal Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2013. Vol. 33, No. 2. pp. 293–315.
12. Bradley G. V. Retribution: The Central Aim of Punishment. *Harvard Journal of Law & Public Policy*. 2003. Vol. 27, No. 1. pp. 19–32.

МАЛИГА В. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

БІЛИЙ Я. А.,

студент III курсу факультету
міжнародних відносин
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 341.917

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.42>

ВНЕСОК АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ШКОЛИ У РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню англо-американської доктрини, яка стала цінним внеском до відповідних наукових надбань міжнародного приватного права.

Визнання ролі та значення міжнародного приватного права в сучасній Україні викликає інтерес до історії створення та розвитку різноманітних наукових шкіл, які вивчали міжнародні приватноправові відносини. Однією з найбільших та найцікавіших виявилася школа представників англосаксонської правової сім'ї, зокрема Великої Британії та Сполучених Штатів Америки (надалі – США), звідки власне, і походить вживана в Україні назва згаданої галузі права.

Специфічний характер міжнародного приватного права обумовлений тими правовідносинами, які складають предмет його правового регулювання, обов'язково містять іноземний елемент (в одному з трьох можливих варіантів). Саме задля досягнення відповідності вимогам сучасності та підтримання сталого розвитку науки міжнародного приватного права в Україні необхідно звернути увагу на відповідну доктрину Великої Британії та США, яка розроблялась не одним поколінням вчених й продукувала чимало цікавих та змістовних теорій, концепцій та ідей до цієї науки.

В статті було проведено узагальнення наукових досягнень провідних представників англо-американської школи міжнародного приватного права, зокрема Джозефа Сторі, Джона Вестлейка, Альберта Венна Дайсі, Рональда Гаррі Грейвсона, Річарда Познера та Брейнерда Каррі, виокремлено особливості формування та розвитку англо-американської школи міжнародного приватного права. Крім того, виявлено їхні наукові здобутки та систематизовано вплив саме англо-американської школи на розвиток міжнародного приватного права, зокрема, загальних засад правозастосування в міжнародному приватному праві, а саме: застереження про публічний порядок, кваліфікація колізійних норм, зворотне відсилання та відсилання до права третьої держави.

Роботи вищезазначених представників англо-американської школи яскраво висвітлюють характер зв'язків у цій галузі права, сутність цих понять та їх практичне застосування, адже представники розглянутої школи обґрунтовували свої припущення й висновки не тільки попередньо розробленими теоретичними надбаннями, а й конкретною правозастосовчою практикою.

Ключові слова: доктрина, міжнародні приватноправові відносини, англо-американська школа, судова практика, колізія законів, автономія волі, застереження про публічний порядок.

Malyga V. A., Bilyi Ya. A. The contribution of the Anglo-American school to the development of private international law

The article dedicates to the exploration of the Anglo-American doctrine that became a valuable contribution to the respective scientific heritage of Private International Law.

The acknowledgement of the role and significance of Private International Law in the modern Ukraine arouses the interest in the history of creation and development of the diverse scientific schools that studied international private legal relations. The school that comprises representatives of the Anglo-Saxon legal family, in particular from Great Britain and the United States of America (hereinafter referred as to the USA), is the one of the biggest and the most interesting scientific center among others, which in fact the name of the mentioned branch of law often used in Ukraine derives from.

Specificity of Private International Law is caused by those legal relations that constitute its subject of legal regulation and necessarily consist of foreign element (in one of three possible options). It is crucial to draw attention to the respective doctrine of Great Britain and the USA, which was developed by many generations of scientists and produced plenty of interesting and substantive theories, concepts and ideas in this field of knowledge, in order to achieve appropriateness to modern requirements and to maintain sustainable development of the science of Private International Law in Ukraine.

This article generalises scientific achievements of the leading representatives of the Anglo-American school of Private International Law, especially such as Joseph Story, John Westlake, Albert Venn Dicey, Ronald Harry Graveson, Richard Posner and Brainerd Currie. It also emphasises on particularities of the formation and development of the Anglo-American school of Private International Law. Moreover, it discovers their scientific attainments and systematises exactly the influence of the Anglo-American school on development of Private International Law, in particular on the general principles of law enforcement in Private International Law such as public order clause, qualification of conflict-of-law rules, the single renvoi and the complex renvoi.

Papers of the mentioned above representatives of the Anglo-American school highlight perfectly the nature of connections in this branch of law and the essence of these terms, and their practical application since the representatives of the covered school have substantiated their assumptions and conclusions not only with previously developed theoretical achievements, but also with specific law enforcement practice.

Key words: *doctrine, international private legal relations, Anglo-American school, judicial practice, conflict of laws, autonomy of the will, public order clause.*

Вступ. В Україні наука міжнародного приватного права (далі – МПрП) отримала активний розвиток не так давно. Фактично до прийняття у 2005 році Закону України «Про міжнародне приватне право» не існувало єдиної точки зору щодо цієї науки. Багато хто з юристів-практиків вже стикнулися з ситуаціями, які неможливо вирішити без МПрП.

Визнання ролі та значення міжнародного приватного права обумовило підвищений інтерес до історії створення та розвитку різноманітних наукових шкіл, які вивчали міжнародні приватноправові відносини. Однією з найбільших та найцікавіших стала школа представників англосаксонської правової сім'ї, зокрема Великої Британії та Сполучених Штатів Америки (надалі – США), звідки, власне, і походить вживана в Україні назва згаданої галузі права.

Актуальність теми цього дослідження обумовлена тим, що історично саме обмін науковими думками і сприяв розвитку будь-якої галузі знань, а МПрП не є винятком. Зважаючи

на специфічний характер МПрП, правовідносини, що складають предмет його правового регулювання, обов'язково містять іноземний елемент, що підносить вирішення цієї проблематики на новий рівень. До того ж процеси глобалізації та уніфікації, зокрема в юридичній сфері, як ніколи наразі поглиблюються, охоплюючи більшість держав світу. Це відіб'ється у майбутньому на стані правового регулювання правовідносин, ускладнених іноземним елементом, та його теоретичного обґрунтування. Для досягнення відповідності вимогам сучасності та підтримання сталого розвитку науки всередині нашої держави необхідно звернути увагу на доктрину МПрП Великої Британії та США, яка розроблялась не одним поколінням вчених й привнесла чимало змістовних теорій та ідей у науку МПрП.

Ці питання неодноразово досліджувались вітчизняними ученими, як-от: Буткевич В. Г., Мережко О. О., Нагуш О. М., Новосад І. В. та інші. Крім українських, вищезазначені питання розглядали у своїх працях й закордонні дослідники, а саме: Ахмед Ф., Бартолом'ю Дж., Кун А., Міхаелс Р., Найдхардт А. та інші.

Саме акцент на англо-американській школі МПрП є малодослідженим в Україні. Зрештою, багатогранність наукових доробків видатних представників цієї школи зумовлює необхідність продовжувати відповідні дослідження.

Постановка завдання. *Мета* цього дослідження – узагальнити науковий доробок представників англо-американської школи та його вплив на становлення й функціонування МПрП як науки. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: виокремити особливості розвитку англо-американської школи МПрП; розглянути ключові ідеї представників англо-американської школи МПрП; систематизувати вплив доктрини англо-американської школи на розвиток МПрП та його окремих інститутів; обґрунтувати важливість ідей англо-американської школи для розуміння та практичного застосування принципів і норм МПрП.

Результати дослідження. Велика Британія – острівна держава, тому об'єктивно її географічне положення вплинуло на формування її історії, внутрішніх владних інститутів та державних атрибутів, системи регулювання суспільних відносин як між її національними суб'єктами, так і між ними та іноземними суб'єктами. Найголовнішою особливістю як самої англійської державності, так і англійського права є його деякою мірою історично сформована відокремленість від континентального впливу [1]. Зокрема, англійське національне право поділяється не на звичні «континентальному» юристові великі сфери публічного та приватного права, а на так звані загальне право («common law») та право справедливості («equity») [2, с. 132–135].

З англійської школи МПрП (варто зазначити, що такої назви тоді ще не існувало) згодом розвинувся і зміцнів американський осередок міжнародно-правової (та й загалом юридичної) доктрини, адже до початку доби великих географічних відкриттів про розвиток американської юридичної науки годі й говорити. Щодо ж до традиційної американської школи МПрП, то вона остаточно сформувалась в перші десятиліття американської незалежності, переважно наповнюючись ідеями та концепціями з метрополії. Щодо останньої, то сукупність історико-географічних особливостей, факторів, що зумовили характер англійської школи та доктрини МПрП, можна звести до наступних положень, як стверджують А. Кун та Ф. Ахмед: по-перше, особливе географічне розташування, відокремленість морями й протоками від решти Європи, що надало можливість розвиватись не лише за рахунок значних іноземних впливів, зокрема з боку тодішніх провідних університетів, чи рецепції принципів римського права, а й привносячи свої власні напрацювання, спираючись на практичний досвід правового регулювання; по-друге, рання розбудова централізованої сильної королівської влади, існування єдиної об'єднаної держави (хоч й би формально в окремі історичні періоди) протягом значно тривалішого часу, порівняно з такими державами континентальної Європи як Франція або Німеччина [1, с. 10; 3, с. 45].

Зважаючи на розвиток зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних зв'язків, поставала дедалі нагальніша потреба у розв'язанні правових спорів, ускладнених іноземним елементом, чому могла ефективно посприяти відповідна правова доктрина. Протягом всієї

історії Англії, попри всі розбіжності побудови власної системи, англійські юристи активно послуговувались зарубіжними теоріями та концепціями. Варто зауважити, що такі запозичення обумовили важливий внесок у розвиток МПрП не тільки в Англії та потім і в США, а й у цілому світі.

Увагу привертає діяльність такого англійського юриста та історика права, як Вільям Блекстоун. Слід погодитись з думкою Д. Кеннеді, що його (Блекстоуна) головна праця, «Коментарі до законів Англії» (1765–1769 рр. створення) фактично стосується лише національного права Англії та не приділяє належної уваги тодішній галузі конфлікту законів, що наразі здебільшого у вітчизняній літературі називається МПрП [3, с. 209]. Внесок Блекстоуна у розвиток науки МПрП полягає у наступному: по-перше, він поширив природну концепцію права серед своїх колег; по-друге, визнав існування, так би мовити, всеосяжної правової основи, яку він виводив з принципів теорії природного права, яка хоч і не відповідає поняттю універсального закону дослідників попередніх епох, проте спрямована на врегулювання правовідносин як між державами, так і окремими індивідами [4, с. 66]. Тому це «право народів», охарактеризоване таким чином самим Блекстоуном, включає в себе як елементи торговельного права, так і приватного загалом. Як прихильник договірної теорії походження права як такого, він відхилив ідею вищого морального імперативу, спільного для всіх на той час цивілізованих народів (хоча ідея «цивілізованості» нікуди не зникла загалом з європейської доктрини МПрП аж до початку ХХ століття). В цьому простежується поєднання англійських юридичних понять з ідеями континентальних теоретиків міжнародного права, зокрема його приватноправової сфери. Варто відзначити й те, що Блекстоун, як і решта його сучасників, виходячи з вищенаведеного, спростував перевагу права народів над національними правовими системами. Помітним тут є вплив принципу суверенної рівності держав, введеного з праць Гуго Гроція та підсумків Вестфальського миру. Вільям Блекстоун плекав надії, що ефективність такого права може бути покращена шляхом його кодифікації, що вплинуло на діяльність дослідників як міжнародного публічного, так МПрП прийдешніх століть. Зокрема, на діяльність іншого колеги й співвітчизника, Джереми Бентама, одного з авторів сучасного терміну «міжнародне публічне право» [5].

Не зважаючи на те, що його ім'я традиційно асоціюють тільки з публічною сферою міжнародного права, саме цьому визначному англійському філософу та правнику заходу епохи Просвітництва ми завдячуємо визнанням тої думки, що міжнародне публічне і міжнародне приватне право є не тотожними, а окремими, деякою мірою дотичними, проте все одно різними за безліччю критеріїв правовими явищами. До цього висновку він дійшов, ознайомившись саме з творчістю Вільяма Блекстоуна. Окрім цього, у своїй праці «Принципи моралі і законодавства» 1789 року він висунув таку тезу, що МПрП не є у звичайному розумінні частиною концепції міжнародного права, запропонованої ним самим: воно є частиною національного права певної держави, джерелами його мають слугувати внутрішнє право держав, але з огляду на свою специфіку (врегулювання відносин, ускладнених іноземним елементом) має чітко виражений та окремий від решти галузей, до певної міри міжнародний, транскордонний характер [6, с. 296]. Цей підхід дотепер поділяється чималою кількістю вчених-юристів міжнародного приватного права та обумовив подальше його розуміння, зокрема наступниками Бентама в цій царині з англо-американського осередку.

Безсумнівно, ще одним видатним предтечою англійської доктрини МПрП можна вважати шотландського письменника, філософа та суддю Генрі Гоума (лорда Камеса), автора першого у Великій Британії підручника з міжнародного приватного права, а точніше, конфлікту законів, виданого 1760 року, під назвою «Принципи справедливості» [7]. Ця праця мала на меті узагальнити основні закономірності застосування справедливості, себто «equity», як однієї з двох наріжних складових англійського права, стосуючись здебільшого питань і проблем з іноземним елементом.

Не можна стверджувати, що в тогочасній частині сучасних США, яка перебувала під колоніальним управлінням Британської імперії, зовсім не розвивалась юридична наука загалом та МПрП зокрема. До перших американських науковців у цій царині можна

віднести Джеймса Кента, відомого законодавця та професора права в Колумбійському коледжі відповідного університету. У своїй фундаментальній праці «Коментарі до американського права» 1826 року, яка є нагромадженням матеріалів лекцій, які Кент читав у Колумбійській школі права протягом багатьох десятиліть викладання, він хоч і зачіпав тему так званого конфлікту законів, але робив це вкрай побічно [8, с. 6–8]. Інший науковець, батьківщиною якого була Луїзіана, Семюел Лівермор, що також викарбував собі ім'я в історії науки міжнародного приватного права написанням правових коментарів, був єдиним, хто цілеспрямовано досліджував міжнародне приватне право та проблеми й виклики, з якими йому доводилось стикатись, зокрема поклавши в основу для своїх праць практичні справи, в яких він особисто брав участь [8, с. 8]. Втім, статус території, на якій виникли США, визначав периферійне становище науки в ній, зокрема і юридичної, стосовно здобутків представників англійської школи, що мали авторитетний вплив на правотворчість, праворозуміння та правозастосування в межах всієї правової системи тодішньої Британської імперії, зокрема на питання вирішення колізій законів. Суди працювали і в колоніях, виносили свої рішення з різноманітної кількості справ і, звичайно, створювали власні прецедентні рішення, але під час їх винесення послуговувались прецедентами вищих судових інстанцій, розміщених у Великій Британії.

Абсолютно нові думки запропонував видатний тогочасний діяч, викладач, науковець, юрист-практик, депутат та спікер Палати Представників – Джозеф Сторі, який вважав своїм вчителем Джеймса Кента, а також був знайомий з працями Лівермора [8, с. 8-9]. Про нього до певної міри можна судити вже з того, що він у віці 32 років став суддею Верховного Суду США, де й працював до смерті, був наймолодшим членом цієї установи за тогочасну коротку її історію. Уславившись плідною науковою діяльністю, Джозеф Сторі, на думку багатьох дослідників науки міжнародного приватного права, як зазначає О. Нагуш, створив надважливий, монументальний доробок, що відносить його до ряду видатних науковців в галузі МПрП, як-от Бартола і Бальда, Шарля Дюмулена або Ульріка Губера, – «Коментарі конфліктного права», датований 1834 р. [9, с. 69]. Саме в цій роботі вперше замість поняття конфлікту законів для означення сфери правовідносин, ускладнених іноземним елементом, було застосовано новий термін – міжнародне приватне право, що укорінилось у відповідних сучасних наукових школах [10, с. 136]. Особливістю цієї праці є те, що Сторі вперше в англо-американському осередку науки МПрП як її джерела почав поєднувати здобутки «континентальних» вчених та попередні англо-шотландські напрацювання й судові прецеденти, адже він був категорично проти так званого «абстрактного обґрунтування» своїх тез, чим були переповнені попередні наукові твори у цій галузі [8, с. 9]. Фредерік Гаррісон припускав, що саме від публікації «Коментарів конфліктного права» почався новий етап в історії науки міжнародного приватного права загалом [11, с. 119]. Джозеф Сторі надав розлогий систематичний виклад та ґрунтовний аналіз багатьох вироблених на той час інститутів МПрП (правочинів і зобов'язань, права власності та спадкування). До заслуг Сторі Д. в галузі МПрП слід зарахувати формулювання положень, які склали основу його територіальної доктрини, котру згодом сприйняла англо-американська школа МПрП, а також увійшла до такого різновиду загальних засад правозастосування в МПрП, як застереження про публічний порядок. Сторі Д., зазнавши впливу ідей Губера про «міжнародну ввічливість», вважав, що держава застосовує щодо правовідносин, ускладнених іноземним елементом, винятково власне право з урахуванням суб'єктивних прав іноземних суб'єктів, наданих їм державою, яка розповсюджує на них свою юрисдикцію [9, с. 71]. Звідси й випливає зворотне твердження, що жодна держава не має достатньої влади, щоб розповсюджувати положення свого права на суб'єктів і об'єктів права, розташованих поза межами її територіальної юрисдикції, однак вона має владу, щоб визначити ступінь застосування іноземного права в межах своєї території [12, с. 21–24]. Тобто всі питання, що стосуються предмета правового регулювання МПрП, необхідно вирішувати передусім, спираючись на правові приписи певної держави. Якщо ж виявиться, що вони жодним чином не стосуються питання, що розглядається, слід в такому разі звертатись до «взаємної вигоди та корисності й моральної необхідності».

В цьому він вбачав зазначену «міжнародну ввічливість» як причину того, чому держави, не маючи обов'язку застосовувати іноземні правові норми, все одно вдаються до таких дій. Сторі Д. не відкидав «міжнародну ввічливість» із взаємністю в її основі як підстави застосування національними судами іноземного законодавства, однак виводив її існування та дію не з правових на те підстав, зокрема вкорінених в теорії природного права, прихильником котрої він був сам, а з практичної необхідності [8, с. 9–11]. Таким чином, ідеї Джозефа Сторі пояснювали дії держав, а не займались обґрунтуванням розширення можливостей судів застосовувати іноземне право. Взагалі він розглядав згадану «міжнародну ввічливість» не як основу всього МПрП, а радше як засіб перевірки загальних колізійних норм та обґрунтування застосування саме іноземних правових приписів. Джозефу Сторі, якому дорікали щодо «еклектики» праць науковців у сфері МПрП протягом останніх п'яти століть, щодо недоречності окреслення відомого конфлікту законів новим, проте наразі загальноживаним, терміном, щодо нерозуміння праць Губера, вдалося не тільки витягнути із збудованих попередників нові ідеї та принципи, а й вплинути на своїх сучасників, що визнавав навіть Фрідріх Карл фон Савіньї, відомий німецький правознавець [9, с. 70; 10, с. 136–137]. Зокрема, саме Джозеф Сторі утвердив цінність МПрП – визначення випадків застосування іноземного права та його конкретних норм, характеризуючи МПрП як «конфлікт між *lex fori* та *lex loci*» [8, с. 12–13]. До інших надважливих внесків Джозефа Сторі, який мав особистий досвід з врегулювання правовідносин, ускладнених іноземним елементом, підкріплений участю у винесенні багатьох рішень Верховного Суду США, можна віднести акцентування уваги на правах індивідів, зокрема укладати договори і мати у власності окремі об'єкти, на чому він часто зупиняється у «Коментарях конфліктного права»; ідею кодифікації колізійних норм, що він вважав не менш важливим, аніж систематизація матеріально-правових норм, та невіддільності міждержавних правових конфліктів від міжнародних, що розширило розуміння системи МПрП та змусило Сторі Д. замислитись над наданням цій правовій галузі зовсім іншої назви [8, с. 13]. Його територіальний принцип цілком відповідав тенденціям, які склались у першій половині XIX століття, особливо в США, де з'явилась і стала провідною доктрина Монро. Ці звершення довели самостійність та впливовість американського осередку науки МПрП, що вкупі з працями англійських правознавців створюють неповторність англо-американської школи.

Зі свого боку в цьому ж столітті, але в іншу, вікторіанську епоху, у Великій Британії теж стався прорив у науці МПрП. Цей період ознаменувався плідною діяльністю видатного англійського юриста-реформатора та парламентарія Джона Вестлейка, наукові інтереси якого складали виключно міжнародно-приватноправові питання. До того ж, він був одним з батьків-засновників Інституту міжнародного приватного права, початок діяльності якого припав на 1873 рік [13]. Його головний доробок, виданий 1858 року, має назву «Коментарі до міжнародного приватного права». Як зазначає Альберт Дайсі, Вестлейк намагався, спираючись на знання континентального права, зокрема на Фрідріха Савіньї, адаптувати частину його ідей та методів, в англійське законодавство та судову практику, наділяючи юридичну науку провідною роллю у систематизації та зміцненні англійського колізійного права, зміні англійської правосвідомості в бік частішого застосування його норм при розв'язанні практичних справ [14, с. 24]. Він наполягав, що колізійні норми мають враховувати природу приватних прав осіб, які походили значною мірою з їх волі, а не волі держави. Зважаючи на розширення теренів Британської імперії та поживлення міждержавних та міжконтинентальних зв'язків, Вестлейк обстоював автономію волі як провідну колізійну прив'язку при врегулюванні згаданих правовідносин, цілком відповідну обставинам, що склались в міжнародній комерції. Також Вестлейк відзначився і в дослідженні шлюбно-сімейних відносин в контексті МПрП: перебуваючи під впливом тогочасних ідей та рішень з судових справ, він стверджував, що шлюб – це юридичний стан, тривалий, а не тимчасового характеру, який не зумовлений правами й обов'язками осіб, а навпаки, породжує їх [15, с. 239–240]. З огляду на дедалі ширшу відмову судів застосовувати *lex loci contractus* для врегулювання правовідносин щодо шлюбу та розлучення й наслідків з них, Вестлейк вдався до перегляду відповідних колізійних норм.

Зокрема, він виокремив дві підстави дійсності шлюбу: формальну та істотну [16, с. 54]. Залежно від того, яка з них береться до уваги під час розгляду конкретної справи, можна застосовувати або *lex loci contractus* у першому випадку (однак, Вестлейк відрізняв шлюб від звичайного договору), до чого вдавались суди протягом попередніх десятиліть, або стосовно другого варіанту – *lex domicilii* подружжя, проте під місцем проживання вчений мав на увазі місце «розумового», а не фізичного перебування особи, з яким вона має певний ментальний зв'язок [16, с. 29]. Ці нововведення Вестлейка абсолютно відповідали вимогам часу, коли зароджувалася вільна торгівля між суб'єктами, належними до різних юрисдикцій. Слід виділити думку А. Найдхадта, який доводить, що саме надання переваги *lex voluntatis* та *lex causae* перед *lex loci contractus* англійськими судами після публікації авторитетної праці Вестлейка спричинило те, що попри заборону рабства у Британії, договори купівлі-продажу рабів у відповідних спорах визнавали дійсними, незважаючи на те, що це явно суперечило концепції застереження про публічний порядок, яка щоправда, перебувала тоді лише на стадії становлення [15, с. 235].

Таким чином, напрацювання Джозефа Сторі та Джона Вестлейка у сфері МПРП ознаменували новий етап зацікавленості щодо пошуків розв'язання його проблем, стали якісно новим поштовхом до його усвідомлення та вироблення способів його вдосконалення.

До послідовників ідей та напрацювань Вестлейка можна зарахувати і Альберта Венна Дайсі, юриста-науковця не тільки в галузі МПРП, а й конституційного права: саме йому можна завдячувати популяризацією поняття «верховенство права», відомого, щоправда, ще з доби Просвітництва [17, с. 3]. Як і Вестлейк, Дайсі під впливом позитивістських переконань стверджував, що міжнародне приватне право, попри його назву, є насправді галуззю національного права певної держави, через що є підстави вважати, ніби існує декілька таких галузей (залежно від кількості держав у світі), хоча вони оперують спорідненими поняттями та нормами, навіть ідентичними, просто застосовуючи їх по-різному, тому про «множинність» треба говорити, так би мовити, з натяжкою [18, с. 241]. Під час написання своєї фундаментальної праці «Збірник права Англії з прив'язкою до конфлікту законів» («Конфлікт законів») 1896 року Дайсі спирався на різноманіття англійських судових справ, яких значно побільшало за минулі півстоліття. Дайсі також послуговувався й ідеями Д. Сторі, зокрема доктриною «придбаних прав», яка прийшла на зміну уявленням про «міжнародну ввічливість». Дайсі погоджувався, що іноземне право застосовують, оскільки інакше неможливо вирішувати однозначно й справедливо справи, сторонами яких є як національні, так й іноземні суб'єкти. Він одним з перших почав впроваджувати у науку МПРП положення, котрі зводяться до наступного: необхідно застосовувати право тієї держави під час колізії між правом кількох держав, де суб'єктивне право було «придбано», тобто місця його виникнення. Перевага має надаватись праву держави місця суду, проте з врахуванням суб'єктивних прав сторін, які виникли за межами юрисдикції *lex fori* [18, с. 244–245; 19, с. 236]. Дайсі розумів це буквально: він відмовлявся від застосування іноземного права загалом, але припускав визнання окремих прав, «набутих належним чином згідно з правом будь-якої цивілізованої держави». Разом з тим він намагався модернізувати цю доктрину, додавши до наведеного в попередньому реченні критерію, за яким визнаються суб'єктивні права, набуті в іноземній державі, наступне: вони мали також «відповідати нормам і принципам англійського конфлікту законів» [18, с. 245–246]. У такий спосіб, як і його сучасники, Альберт Дайсі намагався віднайти універсальний принцип, згідно з яким визначалось би, яке право слід застосовувати щодо конкретної справи. Проте він також виокремив винятки з його формулювання, таким чином розвиваючи концепцію застереження про публічний порядок. На думку Дайсі, публічний порядок – це один зі способів обмеження дії іноземних правових приписів в межах певної національної юрисдикції, яке має застосовуватись лише у крайніх випадках їхньої несумісності з основами суспільного порядку держави. Варте особливої уваги також його ставлення до тогочасного загальноприйнятого поділу в науці міжнародного права загалом, через його європоцентризм, держав як суб'єктів на цивілізовані та нецивілізовані: Дайсі визнавав, що насправді немає підстав відмовляти у застосуванні правових норм та принципів

«нецивілізованих» держав, хоча й не було цьому в тодішній науці міжнародного приватного права належних обґрунтувань [18, с. 248]. Наукові інтереси Альберта Дайсі були спрямовані й на вирішення інших проблем застосування права в контексті науки міжнародного приватного права – кваліфікації колізійних норм і відповідного конфлікту, а також на зворотне відсилання та відсилання до права третьої держави. Ключовою колізійною прив'язкою щодо першого питання він вважав *lex causae* [18, с. 255]. Його внесок до юридичної науки з цієї проблеми є вкрай важливим, оскільки він є одним з перших дослідників, хто поставив собі за мету вирішити її, зважаючи на її відносно недавній характер. Як і у випадку з кваліфікацією колізійних норм, Дайсі слід назвати серед першопрохідців щодо вирішення проблеми зворотного відсилання та відсилання до права третьої держави, адже ці поняття не були відомі ні англійським, ні американським дослідникам МПрП аж до виходу першого видання «Збірника...» 1896 року. Він розтлумачив поняття «права держави» дуалістично: стосовно рідної Англії він визначив його як «місцеве або загалом територіальне право Англії», тоді як під «правом іноземної держави», за визначенням Дайсі, йдеться про «будь-яке місцеве, загальнотериторіальне право чи інше право цієї держави, яке суди цієї держави застосовують при винесенні рішень у справах, на які посилається колізійна норма» [16, с. 256–257]. Звідси випливає, що Дайсі послуговувався не характером участі правових норм у відповідному регулюванні як критерієм визначення, що є основою сучасного ставлення до явища *genoi*, а принципом територіальності, тому з певним застереженням на його погляди можна покладатись і тепер, адже, в межах територіальної юрисдикції певної держави може існувати декілька правових систем, відмінних за територією функціонування чи, до прикладу, релігійною або класовою, кастовою належністю їхніх суб'єктів [18, с. 257–258]. Ці напрацювання, безумовно, вплинули на розвиток МПрП не тільки в межах Великої Британії та США, а й у світі загалом, ставши основою сучасних уявлень про складові елементи МПрП, його сутність та цінність як регулятора приватних відносин, так би мовити, міжнародного рівня, проблеми, з якими воно стикається під час функціонування, та способи їх подолань.

Не менш важливою була і діяльність професора Рональда Гаррі Грейвсона, британського юриста, баристера, дослідника як загального, так і МПрП. Внесок Грейвсона у розвиток МПрП являє собою його розуміння як системи права, що зважає на суспільні міркування, себто Роберт Грейвсон розвинув ідеї щодо соціальної спрямованості та цінності МПрП, започаткував так звану «теорію справедливості» у колізії законів («theory of conflicts' justice»). Виникнення правового статусу фізичних осіб Грейвсон пов'язував з тією самою соціальною обумовленістю, необхідністю регулювання та захисту стану окремих груп індивідів. Професор Грейвсон на прикладі шлюбно-сімейних відносин запропонував істотні вимоги, що виявляють у собі найбільший ступінь зацікавленості з боку держави й суспільства, котрі передбачали їх регулювання не за *lex domicilii* сторін, а за рахунок застосування *lex loci celebrationis* [20, с. 230–231]. Відомі напрацювання Р. Грейвсона й щодо договорів, правочинів і зобов'язань у МПрП. Як прихильник дедалі ширшого застосування контрагентами автономії волі при врегулюванні договірних правовідносин, він однак не відкидав абсолютно *lex causae* як колізійну прив'язку з цього ж приводу. Він застерігав від можливого зловживання сторонами положеннями *lex voluntatis* та обходу закону в цьому випадку (проте, варто визнати, остання категорія не відома англійській доктрині МПрП, яка звикла послуговуватися, скажімо, презумпцією добросовісного вибору права) [20, с. 411–412].

Характеризуючи стан науки МПрП Мережко О. погоджується, що розвиток будь-якої науки залежить від висунення сміливих теорій та можливості їх спростування чи модифікації з метою вдосконалення, і зазначає, що по суті, сьогодні в цьому напрямі юридичної науки панують переконання таких діячів, як-от Вестлейк, Дайсі та Грейвсон, себто домінантною течією залишається юридичний позитивізм, який визнає МПрП як частину національного права [19, с. 209].

У період після Другої світової війни Рональд Грейвсон одним з перших запропонував розглядати аспекти системи МПрП та історії його становлення під кутом зору не тільки правничої науки, а й соціології та філософії. Таким чином, він створив підґрунтя

для подальших напрацювань у комбінуванні методів різних наук у міжнародних приватноправових дослідженнях. Ця теза підтверджується діяльністю іншого американського науковця, Річарда Познера, професора школи права Чиказького університету і судді, який почав поєднувати наукові методи дослідження юридичної та економічної науки, створивши у цей спосіб теорію «економічного аналізу права». Як помітно з самої назви, в основі цієї теорії лежить застосування економічного аналізу під час досягнення цілей та рішень цілком юридичного характеру. Познер на сторінках своєї праці «Проблеми судової практики», спираючись переважно на практику національних судів у вирішенні звичайних, неускладнених іноземним елементом справ, розмірковував, що суддя, вирішуючи будь-яку справу, яка явно відноситься до предмета правового регулювання МПрП, має покладатись на так званий принцип максимізації суспільного добробуту («wealth maximization»), тобто обов'язково треба враховувати соціально-економічну доцільність винесення рішення у конкретній справі [21, с. 390]. Ця пропозиція, гадаємо, є слушною, проте, як і у випадку з доробком Рональда Грейвсона, потрібно балансувати при спробах перенесення методів однієї науки до методології іншої, враховуючи їхню специфіку, щоб зберегти цілісність та досягти первинної мети дослідження.

Американський професор права Брейнерд Каррі у праці «Вибрані есе щодо конфлікту законів» виклав своє вчення, котре отримало назву «теорія урядового/державного інтересу». Сутність цієї теорії полягала у наступному: щоб визначити, право якої держави треба використовувати для вирішення справи, ускладненої іноземним елементом, слід спершу встановити, з інтересом якої саме держави найтісніше пов'язані обставини цієї справи [22, с. 189–191]. На нашу думку, в цих положеннях чітко простежується значення колізійної прив'язки *lex causae*, яка і походить (принаймні в сучасному своєму вигляді) з доктрини англо-американської школи МПрП.

Висновки. Отже, було проведено узагальнення наукових досягнень провідних представників англо-американської школи МПрП, зокрема Джозефа Сторі, Джона Вестлейка, Альберта Венна Дайсі, Рональда Гаррі Грейвсона, Річарда Познера та Брейнерда Каррі, виокремлено особливості розвитку цієї школи МПрП, яка сягає історичним корінням у середньовічну епоху та Новий час, підживлюючись як ідеями тодішніх видатних дослідників, так і судовою практикою. Крім того, було охарактеризовано їхні наукові внески та щодо цього систематизовано вплив доктрини англо-американської школи на розвиток МПрП, зокрема, загальних засад правозастосування в МПрП, а саме: застереження про публічний порядок, кваліфікація колізійних норм, зворотне відсилання та відсилання до права третьої держави; було встановлено вплив вказаної школи МПрП на шлюбно-сімейні відносини, правочини й зобов'язання, зокрема договірні, правовий статус фізичних осіб.

Роботи вищезазначених представників англо-американської школи яскраво висвітлювали характер зв'язків у МПрП, сутність цих понять та їх практичне застосування (адже представники розглянутої школи обґрунтовували свої припущення і висновки з власних спостережень не тільки попередньо розробленими теоретичними дослідженнями, а й правозастосовчою практикою). Доктрина англо-американської школи МПрП, безумовно, за своїм спрямуванням тісно пов'язана з практикою, адже теорії, що її складають, переважно намагаються визначити найбільш прийнятне вирішення окремо взятої колізії законів. Зрештою, було охарактеризовано особливість зазначеної школи МПрП, оскільки саме під час процесу застосування колізійних норм до правових спорів найяскравіше простежується прагнення за допомогою суто наукових інструментів досягнути дійсність.

Список використаних джерел:

1. Ahmmed F. The Origin and Development of Private International Law (XII–XX centuries). URL: https://www.academia.edu/75026024/The_origin_and_development_of_private_international_law_XII_XX_centuries_ (date of access: 28.09.2024).
2. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навчальний посібник. Львів: юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 268 с.

3. Kennedy D. The Structure of Blackstone's Commentaries. *Buffalo Law Review*. 1979. Vol. 28, no. 2. P. 205–382.
4. Blackstone W. The Commentaries on the Law of England: the legal treatise. London : John Murray, Albemarle Street, 1876. 496 p.
5. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник. К. : Либідь, 2002. 608 с.
6. Bentham J. An Introduction to The Principles of Morals and Legislation: the work on philosophy and jurisprudence / ed. by J. H. Burns., H. L. A. Hart. Oxford: Oxford University Press, 1970. 456 p.
7. Home H. (Lord Kames). The Principles of Equity: law book / ed. by K. Haakonsen, M. Lobban. Indianapolis: Liberty Fund, 2014. 680 p.
8. Michaels R. C. Joseph Story (forthcoming in Elgar Encyclopedia of Private International Law / ed. by J. Basedow, G. Rühl, F. Ferrari and P. de Miguel Asensio). *Duke Law School Public Law & Legal Theory Series*. 2016. № 56. P. 1-23.
9. Нагуш О. М. Внесок Дж. Сторі у розвиток міжнародного приватного права. 69-а наукова конференція професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова: тез. доп., 26–28 лист. 2014 року, Одеса / редкол.: І. С. Канзафарова, О. О. Нігрєєва та ін. Одеса, 2014. С. 68–72.
10. Новосад І. В. Міжнародне приватне право: історична ретроспектива та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 135–137.
11. Harrison F. On jurisprudence and conflict of laws: the legal treatise. Oxford : Clarendon Press, 1919. 188 p.
12. Story J. The Commentaries on the conflict of laws, foreign and domestic, in regard to contracts, rights, and remedies, and especially in regard to marriages, divorces, wills, successions, and judgements: the legal treatise. Boston : Hilliard, Gray, and Company, 1834. 557 p.
13. Westlake J. (British lawyer): the article of online encyclopedia from Encyclopaedia Britannica. *The Section of History & Society*. URL: <https://www.britannica.com/biography/John-Westlake> (date of access).
14. Memories of John Westlake: a biographical novel / J. Fischer Williams et al. London : Smith, Elder & Co., 15 Waterloo Place, 1914. 163 p.
15. Neidhardt A. H. The Transformation of European Private International Law. A genealogy of the Family Anomaly: the thesis. Florence : the department of law of the EUI, 2018. 587 p.
16. Westlake J. A Treatise on Private International Law, on the Conflict of Laws, with principal reference to its practice in the English and other cognate systems of jurisprudence: the legal treatise. London: W. Maxwell, 32, Bell Yard, Lincoln's Inn; Dublin : Hodges, Smith and Co., 1858. 407 p.
17. Bigham T. The Rule of Law: a legal book. London: Penguin Books, 2011. 215 p.
18. Bartholomew G. W. Dicey and the development of English Private International Law. *University of Tasmania Law Review*. 1959. Vol. 1. P. 240–262.
19. Мережко О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ : Юстиніан, 2010. 320 с.
20. Graveson R. H. Conflict of Laws: private international law. London: Sweet & Maxwell, 1974. 675 p.
21. Posner R. A. The Problems of Jurisprudence. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1990. 485 p.
22. Currie B. B. Selected essays on the conflict of laws. Durham, N. C. : Duke University Press, 1963. 761 p.

ПРИЙМА С. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри прав людини
та юридичної методології
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.43>

ПРАВО НЕ БУТИ ПРИСИЛУВАНИМ ВИКОНУВАТИ ПРИМУСОВУ ЧИ ОBOB'ЯЗКОВУ ПРАЦЮ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті здійснено аналіз практики ЄСПЛ у сфері застосування і тлумачення п. 2 ст. 4 Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка забороняє примусову чи обов'язкову працю.

Зроблено відмежування заборони примусової чи обов'язкової праці від заборони рабства та заборони підневільного стану. Наголошено, що заборона рабства і підневільного стану відрізняються від примусової чи обов'язкової праці насамперед тим, що право не бути утриманим у рабстві та підневільному стані є абсолютним, у той час як право не бути присилуваним до примусової чи обов'язкової праці носить відносний характер.

Вияткова увага у цій студії приділена виокремленню особливостей застосування й тлумачення пункту 2 статті 4 Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод, яка встановлює заборону примусової чи обов'язкової праці, для чого було детально досліджено практику Європейського Суду з прав людини.

Так, до цих особливостей віднесені:

1) слово «праця» необхідно тлумачити у широкому сенсі, тобто праця – це будь-яка робота чи служба, а не лише фізична праця;

2) до кола осіб, на яких Конвенція поширює свій захист за цією статтею, відноситься будь-яка особа. При цьому наведені категорії осіб, які найбільш уразливі до примусової праці;

3) заборона примусової чи обов'язкової праці спрямована на захист від серйозної експлуатації, такої як проституція, використання праці трудових мігрантів тощо, а не просто від затримки у виплаті заробітної плати чи понаднормової роботи;

4) метою п. 2 ст. 4 ЄКПЛ є заборона примусової чи обов'язкової праці. У зв'язку з цим було з'ясовано, що собою становлять терміни «примусова праця» й «обов'язкова праця». До того ж було наголошено на необхідності встановлення того, яку саме заборону було порушено – присилування до примусової чи присилування до обов'язкової праці. Доведено, що це є необхідним для визначення ступеня тяжкості скоєного присилування, а також для призначення справедливої сатисфакції по справі. Для цього у статті запропоновано здійснювати розмежування примусової праці та обов'язкової праці на основі таких критеріїв, як: (а) форма примусу; (б) ступінь суспільної шкідливості присилування; (в) сфери, у яких відбувається присилування;

5) заборона поширюється не на будь-яку працю, що вимагається від особи під загрозою санкцій, а лише на ту, яка покладає на особу непропорційний тягар;

б) п. 2 ст. 4 Конвенції слід системно і функціонально тлумачити у світлі пункту 3 цієї самої статті, у якому передбачені випадки, коли примусова чи обов'язкова праця не забороняються.

У підсумку зроблено висновок, що необхідним є визначення, що становить собою примусова чи обов'язкова праця, аби правильно кваліфікувати ті правопорушення в трудовій сфері, які пов'язані з примусом працівників виконувати роботу, на яку вони початково не погоджувалися. Також це важливо і для того, щоб не заборонити ту працю, яка є необхідною для нормального існування суспільства, такої як сімейна праця чи роботи, що виконуються під час стихійних лих, аварій, війн та ін.

***Ключові слова:** права людини, Європейська Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, практика Європейського Суду з прав людини, заборона примусової чи обов'язкової праці.*

Pryima S. V. The Right not to Be Required to Perform Forced or Compulsory labour in the Case Law of The European Court Of Human Rights

The article analyses the case law of the ECtHR in the field of application and interpretation of Paragraph 2 Article 4 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which prohibits forced or compulsory labour.

The Prohibition of forced or compulsory labour is distinguished from the prohibition of slavery and the prohibition of servitude. It is emphasized that the prohibition of slavery and servitude differs from forced or compulsory labour primarily in that the right not to be held in slavery or servitude is absolute, while the right not to be required to perform forced or compulsory labour is qualified.

Special attention in this article is paid to identifying the specifics of the application and interpretation of Paragraph 2 of Article 4 of the ECHR, which establishes the Prohibition of forced or compulsory labour, for which the case law of the European Court of human rights was studied in detail.

So, these features include:

1) the word "labour" should be interpreted in a broad sense, that is labour is any work or service, and not just physical labour;

2) the range of persons to whom the Convention extends its protection under this article includes any person. At the same time, the categories of persons who are most vulnerable to forced labour are listed;

3) the prohibition of forced or compulsory labour is aimed at protecting against serious exploitation, such as prostitution, the use of labour by migrant workers, etc., and not just from delays in the payment of wages or overtime work;

4) the purpose of Paragraph 2 of Article 4 of the ECHR is to prohibit forced or compulsory labour. In this regard, it was found out the meaning of the terms "forced labour" and "compulsory labour". In addition, it was noted that it is necessary to establish which prohibition was violated – forced labour or compulsory labour. It is proved that this is necessary to determine the degree of severity of the committed coercion, as well as to define just satisfaction in the case. For this purpose, the article proposes to distinguish between forced labour and compulsory labour on the basis of such criteria as: (a) the form of coercion; (b) the degree of social harmfulness of requirement; (c) the fields in which requirement occurs;

5) the prohibition does not apply to any work required of a person under the threat of sanctions, but only to those, that lay a disproportionate burden on the person;

6) Paragraph 2 of Article 4 of the Convention should be interpreted systemically and functionally in the light of Paragraph 3 of the same Article, which provides for cases where forced or compulsory labour is not prohibited.

As a result, it is concluded that it is necessary to determine what means forced or compulsory labour in order to correctly qualify those violations in the labour sphere that are related to forcing employees to perform work for which they initially did not agree. This is also important in order not to prohibit the labour that is necessary for the normal existence of society, such as family labour or labour performed during natural disasters, accidents, wars, etc.

Key words: *the human rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the case law of the ECtHR, the prohibition of forced or compulsory labour.*

*«Добре роблять тільки те, що роблять будучи вільними»
Ш.-Л. Монтеск'є*

Вступ. З дитинства ми чуємо величезну кількість висловів, афоризмів, прислів'їв, присвячених праці. І це не дивно, бо змалечку кожен крок людини пов'язаний із певним напруженням своїх сил. Усі видатні педагоги визнавали цілощупу силу праці і, навпаки, згубність неробства. Разом з цим, з того самого дитинства, ми відчували, що працювати доводиться під тиском наших вихователів. З дорослішанням ми набували все нових і нових обов'язків, виконання яких потребувало від нас праці у різноманітних сферах – сімейній, професійній, громадянській тощо. І далеко не завжди ця праця була добровільною.

У зв'язку з цим виникає справедливе питання: чому при законодавчій забороні примусової праці (зокрема, ст. 43 Конституції України забороняє використання примусової праці та гарантує вільний вибір праці, на яку особа вільно погоджується [1, ст. 43]), нам постійно доводиться працювати попри наше небажання і, більше того, за таке примушування наші керівники, батьки, вихователі не несуть відповідальності?

Щоб відповісти на це питання, ми звернемося до практики однієї з найавторитетніших організацій світу – Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який за своє майже сімдесятирічне існування став славнозвісним захисником прав людини.

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення практики ЄСПЛ у сфері застосування і тлумачення ст. 4 Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), яка забороняє примусову працю. Також ми зробимо відмежування примусової праці від таких явищ як рабство і підневільний стан, заборона яких також регламентується статтею 4 ЄКПЛ [2, ст. 4]. Крім того, ми проаналізуємо обсяг терміну «примусова праця» для того, аби з'ясувати, чи в усіх випадках присилування до неї має каратися за законом.

Результати дослідження. Ст. 4 ЄКПЛ складається з трьох частин. Перша частина присвячена забороні тримання в рабстві або в підневільному стані. Ми не будемо зупинятися на ретельному аналізі цих явищ, оскільки це не є основною метою нашого дослідження. Однак стосовно них дещо варто зауважити, оскільки рабство і підневільний стан припускають примусову й обов'язкову працю, хоча це не є їх визначальною характеристикою. Насамперед слід відзначити, що заборона рабства і підневільного стану має абсолютний характер. А це означає, що п. 1 ст. 4, на відміну від більшості основних положень Конвенції, у тому числі і п. 2 ст. 4, не передбачає винятків, і жодні відступи від неї не допускаються відповідно до п. 2 ст. 15 ЄКПЛ навіть у разі надзвичайної ситуації, котра загрожує життю нації [3, п. 116].

Які ще існують особливості рабства, котрі дозволяють відмежувати його від примусової праці? Це можна побачити з самого його визначення: «рабство – це стан або становище людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них» (це визначення містить Конвенція про рабство, підписана у Женеві в 1926 р. і яка набула чинності 09 березня 1927 р. [4, ст. 1]). Інакше кажучи, рабство передбачає ставлення до раба з боку рабовласника як до речі. Застосовуючи це положення, ЄСПЛ у справі «Siliadin v. France» не визнав, що заявниця утримувалася в рабстві, адже, незважаючи на те, що вона була явно позбавлена

своєї особистої автономії, докази не свідчать про те, що вона перебувала в рабстві в повному сенсі цього слова, іншими словами, що пан і пані Б. здійснювали справжнє право законної власності на неї, зводячи її таким чином до статусу «об'єкта» [5, п. 122].

Що стосується підневільного стану, то його зв'язок з примусовою працею більш тісний, ніж у рабства, оскільки він визначається як особливий вид примусової чи обов'язкової праці або, інакше кажучи, як «обтяжена» примусова чи обов'язкова праця. На цій підставі можна виокремити дві основні відмінні риси між ними, які є кумулятивними, тобто існують разом, а не поодиноці:

а) зокрема, у справі «C.N. and V. v. France» Суд наголосив, що основна відмінна риса між підневільним станом і примусовою чи обов'язковою працею у значенні ст. 4 Конвенції полягає в тому, що жертва відчуває, що її стан є постійним і що ситуація навряд чи зміниться [6, п. 91]. Тобто перша відмінність полягає в тому, що «невільник» перебуває у безвихідному положенні і він у цьому повністю переконаний. Іншими словами, він упевнений у тому, що не може звільнитися і полишити цю роботу, не може нічого покращити, не може вирватися з цієї неволі;

б) друга відмінність, відповідно до п. 123 справи «Siliadin v. France», полягає в тому, що підневільний стан включає, «крім обов'язку виконувати певні послуги для інших... ще й зобов'язання «кріпака» жити в приміщенні, що належить іншій особі...» [5, п. 123]. Отже, підневільний стан, на відміну від примусової праці, характеризується тим, що робота і житло у «невільника» співпадають, він фактично живе на своєму робочому місці, при тому, що помешкання, як правило, належить його «роботодавцеві».

Наразі останньою справою щодо підневільного стану є справа «F.M. and Others v. Russia» (10.12.2024), у якій п'ять заявниць зазнали трудової експлуатації тривалістю від кількох місяців до десяти років, причому у них були вилучені документи, що посвідчували їх особу, вони були піддані неоплачуваній тяжкій праці, пов'язаній з перенесенням важких предметів, яку вони були змушені виконувати протягом надмірно тривалих годин без перерв і вихідних, перебуваючи в ув'язненні в магазинах під суворим наглядом в жахливих умовах і зазнаючи насильства, у тому числі сексуального. Також, крім обов'язку виконувати роботу, яка підкріплювалась застосуванням примусу, заявниці були зобов'язані жити на території своїх роботодавців і не мали можливості змінити своє становище, вважаючи його постійним і незмінюваним. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що заявниці стали жертвами підневільного стану [7, п. 264, 277, 278].

Тепер перейдемо до аналізу п. 2 ст. 4 ЄКПЛ, що, власне, і є нашою метою. Автори Конвенції використали досить лаконічне та зрозуміле формулювання: «Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю» [2, ст. 4]. При цьому варто відзначити, що акцент зроблено не на праві на працю загалом, а на забороні примусової праці [8, с. 140]

Насамперед з'ясуємо, що Європейський Суд з прав людини розуміє під терміном «примусова чи обов'язкова праця». У Конвенції відсутнє її визначення. Немає з цього приводу вказівок і в різних документах Ради Європи, які стосуються підготовчої роботи з Європейської Конвенції. Тому Суд узяв за основу визначення, яке міститься в п. 1 ст. 2 Конвенції Міжнародної організації праці «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 від 28.06.1930: «Примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від будь-якої особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг» [9, ст. 2]. Про це Суд зазначив, зокрема, в одній з перших справ щодо порушення п. 2 ст. 4 ЄКПЛ – справі «Van Der Musselle v. Belgium»: автори Європейської Конвенції, слідуючи прикладу авторів ст. 8 проекту Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у значній мірі засновувалися на більш ранньому договорі Міжнародної організації праці, а саме на Конвенції № 29 про примусову чи обов'язкову працю [10, п. 32]. Також це положення Суд послідовно використовує й у своїй подальшій практиці (наприклад, у справі «Graziani-Weiss v. Austria» [11, п. 36]).

Відштовхуючись від цього визначення, виділимо особливості застосування й тлумачення п. 2 ст. 4 ЄКПЛ:

ЄСПЛ тлумачить слово «праця» у широкому сенсі. Так, у справі «Van Der Musselle v. Belgium» Суд відзначив, що англійське слово «labour» часто вживається у вузькому сенсі ручної роботи (фізичної праці), але воно також має широке значення французького слова «travail», і саме останнє слід прийняти в нинішньому контексті. Підтвердженням цього є наведене вище визначення з п. 1 ст. 2 Конвенції МОП № 29 та п/п. d п. 3 ст. 4 ЄКПЛ, де мова йде про «будь-яку роботу чи службу» («all work or service», «tout travail ou service»), а також сама назва Міжнародної організації праці (International Labour Organization, Organisation Internationale du Travail), діяльність якої жодним чином не обмежується сферою ручної праці [10, п. 33]. Отже, термін «праця» включає всі види робіт, послуг і зайнятості, незалежно від галузі, сектору чи роду занять, де вони мають місце, і охоплює легальну й формальну зайнятість, а також нелегальну й неформальну зайнятість [12, с. 4]. Власне, у справі «Van Der Musselle v. Belgium» заявник скаржився на те, що він, будучи помічником адвоката, був примушений захищати права малозабезпеченого громадянина Гамбії на безоплатній основі, чим було порушено п. 2 ст. 4 ЄКПЛ. Він наголошував на тому, що відмова потягла б накладення на нього дисциплінарних санкцій, тому його праця була примусовою. Європейський Суд порушення у цій справі не знайшов, однак і не визнав скаргу неприйнятною, погодившись, що адвокатські послуги можуть бути інтерпретовані, як праця [10, п.п. 27, 33].

До кола осіб, на яких Конвенція поширює свій захист за цією статтею, може бути віднесена будь-яка особа. Автори Конвенції використали слово «ніхто», яке варто тлумачити буквально. Тобто жодну особу, не дивлячись на її вік, стать, сімейне положення, фах, громадянство тощо, не можна піддавати примусовій праці. На цьому наголошується й у визначенні примусової чи обов'язкової праці, наведеному вище, коли йдеться про «роботу чи службу, котру вимагають від будь-якої особи».

Разом з цим слід зауважити, що є певні категорії працівників, які більш уразливі до примусу, ніж інші. Наприклад, за даними МОП, 55% усіх жертв примусової праці складають жінки та дівчата, при цьому вони особливо потерпають від примусової сексуальної експлуатації. Деякі піддаються ризику через своє етнічне походження, відносну бідність або неврегульований міграційний статус. Отже, до таких найуразливіших груп відносяться:

- працівники, які належать до групи, яка вже давно потерпає від стійкої дискримінації, наприклад, корінні та племінні народи Латинської Америки, нижчі касты в Південній Азії, а особливо – жінки з цих груп;
- працівники-мігранти, особливо з неврегульованим статусом, чия вразливість можуть експлуатувати шляхом примусу;
- працівники, зайняті на неформальних підприємствах, зокрема надомні працівники та ті, хто працює в географічно віддалених сільських районах, на периферії формальної економіки;
- молоді люди та некваліфіковані чи неосвічені працівники, які можуть менше знати про свої законні права, ніж їхні старші, більш кваліфіковані та краще освічені колеги [12, с. 4, 11–12].

Поняття «примусова чи обов'язкова праця» спрямоване на захист від серйозної експлуатації, наприклад, від примусу до заняття проституцією незалежно від того, чи має вона відношення в конкретних обставинах справи до специфічного контексту торгівлі людьми [13, п. 148]. Такі дії можуть включати в себе елементи, через які їх можна вважати «рабством» або «підневільним станом». Іншими словами, примусову працю не можна ототожнювати лише з низькою заробітною платнею чи поганими умовами праці. Вона також не відноситься до ситуацій, пов'язаних з суто економічною необхідністю, коли працівник вважає, що він не може звільнитися через реальну чи уявну відсутність альтернативних можливостей працевлаштування.

МОП розробила показники примусової праці, які засновані на теоретичному та практичному досвіді Спеціальної програми дій МОП із боротьби з примусовою працею

(SAP-FL). Ці показники становлять собою найбільш типові ознаки того, що мала місце примусова праця. До них відносяться: (1) зловживання вразливістю, (2) обман, (3) обмеження пересування, (4) ізоляція, (5) фізичне чи сексуальне насильство, (6) залякування та погрози, (7) вилучення документів, що посвідчують особу, (8) утримання заробітної плати, (9) боргова кабала, (10) неналежні умови праці та життя і (11) надмірна понаднормова робота. Слід мати на увазі, що наявність навіть одного індикатора в певній ситуації може означати існування примусової праці, а в інших випадках необхідно встановити наявність кількох з них [14, р. 3]. Таким чином, затримка у виплаті заробітної плати або робота понаднормово ще не означає, що працівник був присилуваний до примусової чи обов'язкової праці.

Метою п. 2 ст. 4 ЄКПЛ є заборона примусової чи обов'язкової праці. У зв'язку з цим маємо з'ясувати, що собою становлять терміни «примусова праця» й «обов'язкова праця».

У вже згадуваній справі «Van der Musselle v. Belgium» Європейський Суд вперше звернув увагу на те, що термін «примусова праця» наптовхує на думку про фізичний або психічний примус. Щодо терміну «обов'язкова праця», то він не може стосуватися будь-якої форми юридичного примусу чи обов'язку. Наприклад, робота, яка має бути виконана відповідно до вільно укладеного контракту, не може вважатися такою, що підпадає під дію статті 4 Конвенції лише на тій підставі, що одна із сторін зобов'язалася перед іншою виконати цю роботу та буде підлягати санкціям, якщо не виконає свою обіцянку. У цьому аспекті необхідно, щоб праця вимагалася під загрозою якого-небудь покарання, а також виконувалася проти волі зацікавленої особи, тобто праця, для якої вона не запропонувала себе добровільно [10, п. 34].

Разом з цим, не дивлячись на те, що Суд розрізняє характеристики примусової й обов'язкової праці, він не здійснює окремої кваліфікації щодо того, який саме аспект права не бути присилуваним до примусової чи обов'язкової праці був порушений. Іншими словами, він не встановлює, що у одній справі відбулося порушення примусовості, а в іншій – обов'язковості. І хоча в ЄКПЛ застосоване формулювання «примусова **чи** обов'язкова праця» (тобто порушення Конвенції має відбуватися як за умови примусової, так і обов'язкової праці, оскільки розділовий сполучник “чи” (у офіційних мовах “or”/”ou”) означає, що для призначення справедливої сатисфакції достатньо хоча б одного з цих видів праці), Суд у своїй практиці застосовує цю конструкцію як одне ціле, на кшталт того, як він це робить при тлумаченні та застосуванні конструкції статті 5 ЄКПЛ «свобода та особиста недоторканність» (що до відмінностей між категоріями «свобода» й «особиста недоторканність» ще Комісія в одному зі своїх рішень вказала, що вислів «свобода та особиста недоторканність» потрібно сприймати як одне ціле і так, щоб словосполучення «особиста недоторканність» розглядалося в контексті «свободи» [15, с. 5]). Зокрема, Суд прямо зазначив у справі «Zoletic and Others v. Azerbaijan», що ст. 4 містить лише три концепти: рабство та підневільний стан у п. 1 ст. 4 та примусову чи обов'язкову працю в п. 2 ст. 4 Конвенції [13, п. 154]. Тобто примусова чи обов'язкова праця сприймається Судом як єдиний концепт.

На те, що примусова й обов'язкова праця в аспекті ст. 4 ЄКПЛ розглядаються в сполучці, а саме що обов'язковість входить в обсяг примусовості, вказує і назва самої статті – «Заборона рабства і **примусової праці**». Цікаво, що і початково мова йшла лише про примусову працю, підтвердженням чого є підготовчі матеріали до ст. 4 ЄКПЛ. Зокрема, у п. 2 протоколу першої сесії Консультативної асамблеї Ради Європи (серпень-вересень 1949 р.) йшлося про звільнення від... будь-якої примусової праці дискримінаційного характеру [16].

Крім того, висновок про єдність цієї конструкції можна зробити і через слово «присилуваний». Так, в українському перекладі це слово більше відповідає оригіналу Конвенції французькою, а не англійською мовою. Французький текст містить формулу «être astreint», що в перекладі означає «бути змушеним». У той час як англійський варіант вимагає «бути зобов'язаним» (be required) виконати роботу. Різниця хоч і невелика, однак вона є. Бути змушеним – означає зробити щось під тиском, навіть у тому випадку, коли особа не має обов'язку це робити. Іншими словами, мене змусили рознести пошту і мене зобов'язали зробити це – не одне і те саме. Хоча повторюся, для Суду це не є істотним, оскільки англо-і франкомовні тексти Конвенції мають однакову юридичну силу, і «бути змушеним» та «бути зобов'язаним» розглядаються як мовні еквіваленти.

Також слід звернути увагу ще на одну особливість вживання слова «обов'язковий» Європейським Судом. Так, у справі «Chitos v. Greece» (2015 р.) Суд відзначає, що прикметник «обов'язковий» (compulsory (англ.) / obligatoire (франц.)) не відноситься до будь-якого юридичного обов'язку. І тут цікаво те, що у французькому варіанті тексту справи використане словосполучення «une obligation juridique» (буквально – «юридичний обов'язок»), у той час як в англійському варіанті – «legal compulsion or obligation» (буквально – «юридичне примушування чи зобов'язання») [17, п. 79]. Тобто в англійському оригіналі рішення межа між примусовістю і обов'язковістю розмивається.

Загалом, справа «Chitos v. Greece» є яскравим прикладом того, що ЄСПЛ не робить окремої кваліфікації при порушенні п. 2 ст. 4 Конвенції. Так, у цій справі Суд розглядав скаргу заявника, який стверджував, що покладене на нього національним законодавством зобов'язання залишатись на військовій службі протягом строку, який він вважає дуже тривалим, або сплатити державі надмірну, на його думку, суму у випадку розірвання ним контракту, є примусовою чи обов'язковою працею, оскільки є непропорційним тягарем для свободи праці і становить обмеження, що не є необхідним для неї. Для визначення того, чи було порушення п. 2 ст. 4 Суд узяв за мету встановити, чи заявник «добровільно зобов'язався» виконувати згадану роботу, попередньо ознайомившись з усіма наслідками, які вона може спричинити, і чи його рішення більше не виконувати її до закінчення передбаченого законом строку могло бути відкладене через «загрозу покарання». І дійшов висновку, що у цій справі немає сумнівів, що заявник мав діяти під примусом [17, п.п. 53, 109]. Таким чином, навіть у справах, де не було примусовості у вигляді тиску чи насильства, а було лише накладання певного тягара на випадок невиконання особою свого зобов'язання, ЄСПЛ може кваліфікувати це порушення як таке, що здійснене під примусом.

Однак, на нашу думку, встановлення того, яку саме заборону було порушено – присилування до примусової чи присилування до обов'язкової праці, – є необхідним, як мінімум для визначення ступеня тяжкості скоєного присилування, а також для призначення справедливої сатисфакції по справі.

Погляд, що ці два види праці не є тотожними, можна знайти й у вітчизняній науковій літературі, де зазначається, що Конституція України не передбачає заборони «обов'язкової» праці, а лише «примусової» [18, с. 241].

Уявляється, що у цьому аспекті примусовість і обов'язковість праці слід розмежовувати за відповідними критеріями, до яких слід віднести:

1) форму примусу.

а) Виходячи з розуміння терміну «примусовий», можна зробити висновок, що присилування до примусової праці відбувається через такі форми як фізичне чи психічне насильство. Саме стосовно такої праці можна говорити про обман, вилучення документів, не виплату заробітної плати, обмеження пересування, насильство, залякування, неприйнятні умови праці тощо. Наприклад, у справі «Zoletic and Others v. Azerbaijan» Суд аналізував, зокрема, Кримінальний кодекс Азербайджану, стаття 144-2 якого встановлює відповідальність за примусову працю («примушування до виконання відповідної роботи (надання послуги) із застосуванням погроз, насильства чи з погрозою застосування насильства, а також обмеження свободи особи...»). Також у цій справі Суд навів повідомлення Міжнародної конференції профспілок від 01.09.2010, у якому були відмічені наступні ознаки примусової праці: використання погроз і зловживання вразливістю положення працівників, примус, обман стосовно умов праці та життя, фізичні покарання, високі збори за працевлаштування, утримання заробітної платні, відрахування з заробітної платні, конфіскація документів, відсутність дозволів на роботу, обмеження свободи пересування, відсутність постійних трудових договорів [13, п. п. 72, 120].

У цьому аспекті заслуговує на увагу те, що примусова праця включає 2 основних елементи: працю чи службу, (i) яка вимагається під загрозою покарання, (ii) яка виконується недобровільно. Такий поділ ми вже згадували вище, коли говорили про справу «Van der Musselle v. Belgium». Однак більш детально цей поділ описаний у Глобальній доповіді

у рамках виконання Декларації МОП про основоположні принципи та права у сфері праці, що була прийнята Міжнародною конференцією праці на 98-й сесії у 2009 р.

МОП вважає, що ці два елементи мають такий зміст:

i) «праця під загрозою покарання» означає, що покарання не обов'язково має бути у вигляді штрафних санкцій. Воно може також мати форму, пов'язану із втратою прав або привілеїв. Крім того, сама загроза може приймати найрізноманітніші форми. Крайньою її формою може бути фізичне насильство, фізичне обмеження чи навіть погроза смертю, що адресована жертві чи її близьким. Також можуть застосовуватися більш витончені форми погроз, іноді психологічного характеру. Ситуації, розглянуті МОП, включали погрози донести на жертву поліції чи міграційним органам, коли їх статус зайнятості є незаконним, або повідомити старійшинам селищ у тих випадках, коли мова йде про дівчат, вимушених займатися проституцією у віддалених містах. Інші види покарання можуть мати фінансовий характер, включаючи економічні санкції, пов'язані з боргами. Роботодавці можуть також вимагати від працівників передати їм свої посвідчення особи чи погрожувати конфіскувати ці документи;

ii) «праця, яка виконується недобровільно». Щодо добровільної пропозиції своїх послуг, то контрольні органи МОП розглянули цілу низку аспектів, включаючи: форму і предмет згоди, роль зовнішніх обмежень чи непрямого примусу; можливість вільно відкликати надану згоду. Наприклад, робота не є добровільною, коли роботодавець зловживає своєю владою або використовує вразливість своїх працівників, щоб експлуатувати їх. Багато з жертв первинно опиняються в ситуаціях примусової праці за своїм власним вибором, хоча потрапляють до них шляхом шахрайства чи обману, і лише пізніше виявляють, що вони не в змозі відмовитися виконувати роботу через правовий, фізичний або психологічний примус [19, р. 5-6]. Іншими словами, навіть якщо є попередня згода жертви, цього ще недостатньо, щоб робота не вважалася примусовою;

б) формою примусу в сфері обов'язкової праці виступає накладення на особу зобов'язань, яких вона не взяла б на себе добровільно за нормальних умов і які є надмірними в розумінні трудових відносин або відносин з виконання робіт/послуг за цивільно-правовими договорами. Тобто тут має місце встановлення надмірних обов'язків, на які працівник має піти, аби не зазнати негативних наслідків від їх невиконання. Прикладом тут може бути виконання роботи, необумовленої трудовим договором [20, с. 175].

2) Ступінь суспільної шкідливості присилування.

а) Примусова праця має вищий ступінь шкідливості внаслідок того, що тут наявний високий рівень інтенсивності впливу на особу. Саме тут використовуються жорсткі засоби присилування, щоб особа не тільки не змогла відмовитися від виконання цієї роботи, а і щоб навіть не мала намірів поскаржитися до компетентних органів на свій стан. Отже, саме примусова праця безпосередньо межує з підневільним станом, оскільки при останньому невольник неодмінно зазнає примусу щодо виконання певної роботи. Наприклад, збір полуниці на грецьких полях без вихідних і без отримання заробітної плати є яскравим прикладом примусової праці (справа «Chowdury and Others v. Greece»). У цій справі Суд з'ясував, що хоча роботодавці заявників пропонували їм харчування та житло за низьку ціну (3 євро на день), їхні умови життя та праці були особливо суворими: вони працювали в теплицях з 7 ранку до 7 вечора щодня, збираючи полуницю під наглядом озброєних наглядачів; вони жили в саморобних халупах з картону, нейлону та бамбука, без туалетів і водопроводу; їхні роботодавці не виплачували їм зарплату та попереджали, що вони отримають свою зарплату, лише якщо продовжуватимуть працювати. Крім цього, заявники не мали ні дозволу на проживання, ні дозволу на роботу, тобто перебували у вразливому становищі як нелегальні мігранти без ресурсів і ризикували бути заарештованими та депортованими. Спроба залишити роботу, без сумніву, означала б втрату будь-якої надії отримати належну їм заробітну плату, навіть часткову [21, п. 94-96]. Таким чином, Суд визнав порушення п. 2 ст. 4 ЄКПЛ («примусова праця»), хоча певні ознаки порушення п. 1 ст. 4 Конвенції («підневільний стан») також були очевидні;

б) обов'язкова праця має меншу суспільну шкідливість через те, що вона пов'язана з необхідністю виконання особою своїх обов'язків у силу договірних відносин. Тобто особа початково бере на себе певні трудові зобов'язання, однак не може або не бажає їх виконати через те, що вони виявляються надмірними. І порушення тут стосується того, що працівник зазнає непропорційних вимог з боку роботодавця через порушення своєї обіцянки. Наприклад, необхідність відпрацювати певну кількість років, аби не платити компенсацію за своє навчання, є ілюстрацією обов'язкової праці (справа «Serafetinidis v. Greece»). До речі, у цій справі уряд, шляхом подання односторонньої декларації, визнав, що покладене на заявника зобов'язання, у разі дострокової відставки, виплатити компенсацію, яка дорівнює добутку основного окладу за розрядом на кількість місяців служби, що залишилися, становить собою «примусову чи обов'язкову працю» і порушує п. 2 ст. 4 ЄКПЛ [22].

3) Сфери, у яких відбувається присилування.

а) Примусова праця, як правило, трапляється у сферах трудової міграції, втягування осіб до зайняття проституцією, перевезення наркотичних засобів тощо, у яких особи мають вразливе становище. І саме тут примусова праця може досить легко перерости в інші, більш небезпечні форми. Так, у згаданій вище справі «Zoletic and Others v. Azerbaijan», де 33 заявники були завербовані у Боснії і Герцеговині та доставлені в Азербайджан в якості іноземних будівельників, Суд встановив, що держава не виконала своє процесуальне зобов'язання з ефективного розслідування щодо примусової праці та торгівлі людьми [13, п. 209];

б) обов'язкова праця стосується трудових відносин, у яких працівники намагаються відстояти свої законні права не зазнавати непропорційних утисків з боку роботодавців. Саме у цих справах Суд часто не знаходить порушення Конвенції, оскільки працівники неправильно сприймають баланс своїх інтересів і інтересів своїх роботодавців. Наприклад, у справі «Tibet Mentesh and Others v. Turkey» 5 заявників скаржилися на понаднормову роботу в магазинах безмитної торгівлі в аеропорті м. Ізмір (зокрема, влітку вони працювали безперервно протягом 24 годин і відпочивали наступні 24 години; їх графік не враховував вихідні та святкові дні) і вимагали оплати такої понаднормовості. У цій справі Суд не визнав порушення ст. 4 ЄКПЛ, вказавши, що заявники добровільно погодилися на свою роботу, включаючи цикл роботи та відпочинку на робочому місці. Щодо примусу, то немає жодних вказівок зі сторони заявників або роботодавця про існування фізичного або психологічного примушування. А сама можливість звільнення при відмові працювати за вказаною схемою, не є погрозою примусу [23, п. 68].

5. П. 2 ст. 4 ЄКПЛ поширюється не на будь-яку працю, що вимагається від особи під загрозою санкцій, а лише на ту, яка відповідає певним критеріям. Зокрема, Суд бере до уваги вид і обсяг роботи, що дає змогу розрізнити примусову працю та працю, яка є примусовою лише на думку скаржників. Для цього Суд використовує критерій «непропорційного тягара» («a disproportionate burden»), який бере свій початок ще зі справи «Van der Musselle v. Belgium». Сенс цього критерію полягає в тому, що у кожній конкретній справі досліджується, чи зазнав працівник надмірних вимог з боку роботодавця чи утисків на підставі законодавства у сфері виконуваних ним трудових обов'язків. Так, у цій справі Суд не визнав порушення через те, що покладений на заявника тягар не був непропорційним, адже відповідно до його власних показань, він витратив на справу підзахисного, захищати якого він мусив безкоштовно, усього 17-18 годин свого робочого часу, а сума фінансових витрат була відносно невеликою і перекривалася отриманим досвідом. Більше того, скаржник заздалегідь знав, що в обсяг обов'язків адвоката входить захист вразливих осіб на безоплатній основі і попри це добровільно обрав таку професію [10, п. 39-40].

Крім критерію непропорційного тягара, Суд розробив і інші стандарти для оцінки того, що слід вважати співмірним щодо таких обов'язків. У цих справах, зокрема, досліджується:

¹ ЄСПЛ нерідко встановлює подібні критерії. Наприклад, щодо заборони катувань – це критерій мінімального рівня жорстокості, щодо права на повагу до приватного та сімейного життя – критерій суворості або серйозності наслідків.

чи виходить ця робота за межі звичайної професійної діяльності працівника; чи виконується вона на оплачуваній основі; чи передбачена за таку роботу яка-небудь-інша компенсація, крім оплати (наприклад, певні преференції чи додаткові вихідні дні); чи заснований такий обов'язок на концепції соціальної солідарності.

І хоча Суд, як відзначалося вище, не робить окремої кваліфікації щодо примусовості чи обов'язковості праці, неважко побачити, що він встановлює всі ці критерії саме у тих справах, де скарги оспоруєть пропорційність накладених на них обов'язків, а не примушування їх до праці.

6. П. 2 ст. 4 Конвенції слід системно і функціонально тлумачити у світлі пункту 3 цієї самої статті. В останньому передбачені випадки, на які значення терміну «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється. До них Конвенція відносить:

- будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;
- будь-яку службу військового характеру або так звану «альтернативну» військову службу;
- будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю добробуту суспільства;
- будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків [2, ст. 4].

Зокрема, у справі «Meier v. Switzerland» Суд наголошує на особливій структурі ст. 4 Конвенції. При цьому він відзначає, що пункт 3 покликаний обмежити зміст права, гарантованого пунктом 2, оскільки він утворює єдине ціле з пунктом 2 і вказує на те, чого не має включати в себе термін «примусова чи обов'язкова праця». У зв'язку з цим пункт 3 слугує допоміжним засобом для тлумачення пункту 2. Самі ж ці чотири підпункти пункту 3 засновані на керівних ідеях загального інтересу, соціальної солідарності і того, що є нормальним в умовах звичайного перебігу справ [24, п. 65].

Втім, питання легальних обмежень права не бути присилуваним до примусової чи обов'язкової праці заслуговує на окреме наукове дослідження, тому його розгляд спробуємо здійснити в іншій науковій праці.

Висновки. У підсумку хотілося б відзначити, що, не дивлячись на великі досягнення людства в різних сферах, на претензії де-кого називатися цивілізованими націями, проблема боротьби з примусовою працею не втратила своєї актуальності і сьогодні. Однак при цьому необхідно чітко розуміти, що становить собою примусова праця, аби правильно кваліфікувати ті правопорушення в трудовій сфері, які пов'язані з примусом працівників виконувати роботу, на яку вони початково не погоджувалися. З іншого боку, це важливо і для того, щоб не заборонити ту працю, яка є необхідною для нормального існування суспільства, на кшталт сімейної праці чи робіт, що виконуються під час стихійних лих, аварій, війн та ін. І тут незамінним помічником для національних правопорядків виступає Європейський Суд з прав людини, який за свою багаторічну практику застосування Європейської Конвенції досяг значних результатів у сфері захисту прав людини.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_UKR (дата звернення: 26.12.2024).
3. Case of Stummer v. Austria: Application no. 37452/02, Judgment of 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105575%22%5D%7D> (дата звернення: 26.12.2024).
4. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/slavery-convention> (дата звернення: 26.12.2024).

5. Case of Siliadin v. France: Application no. 73316/01, Judgment of 26 July 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-69891%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

6. Case of C.N. and V. v. France: Application no. 67724/09, Judgment of 11 October 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-114032%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

7. Case of F.M. and Others v. Russia: Applications nos. 71671/16 and 40190/18, Judgment of 10 December 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2240190/18%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-238319%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

8. Дейнека В. Генеза і сутність права на працю. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2020. № 2. С. 139-144.

9. Конвенції Міжнародної організації праці Про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text (дата звернення: 26.12.2024).

10. Case of Van der Musselle v. Belgium: Application no. 8919/80, Judgment of 23 November 1983. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57591%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

11. Case of Graziani-Weiss v. Austria: Application no. 31950/06, Judgment of 18 October 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-107022%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

12. Борьба з примусовою працею: посібник для роботодавців і бізнесу. Ч. 1: Вступ і огляд / Міжнародне бюро праці – друге видання – Женева: МБП, 2015 р. // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40europe/%40ro-geneva/%40sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_853546.pdf (дата звернення: 26.12.2024).

13. Case of Zoletic and Others v. Azerbaijan: Application no. 20116/12, Judgment of 7 October 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-212040%22%7D> (дата звернення: 26.12.2024).

14. ILO Indicators of Forced Labour. Special Action Programme to combat Forced Labour (SAP-FL). URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@declaration/documents/publication/wcms_203832.pdf (дата звернення: 26.12.2024).

15. Трагнюк О. Я. Лекція «Стаття 5 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. «Право на свободу та особисту недоторканність». URL: [http://ftplec.nlu.edu.ua/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/%D0%9A%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D1%83/%22%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%97%D0%9D%D0%9E%20\(%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8\)%20%D0%B7%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B8%20%22%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%22/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%205%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20](http://ftplec.nlu.edu.ua/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/%D0%9A%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D1%83/%22%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%97%D0%9D%D0%9E%20(%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8)%20%D0%B7%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B8%20%22%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%22/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%205%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20)

%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9E.%D0%AF..pdf (дата звернення: 26.12.2024).

16. Preparatory work on Article 4 of the European Convention on Human Rights. Strasbourg, 05.03.1970. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_eng (дата звернення: 26.12.2024).

17. Case of Chitos v. Greece: Application no. 51637/12, Judgment of 4 June 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%22languageisocode%22:%22ENG%22,%22appno%22:%2251637/12%22,%22documentcollectionid%22:%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-155209%22>} (дата звернення: 26.12.2024).

18. Медвідь А. Б. Права людини на життя, свободу та справедливий суд за Європейською Конвенцією 1950 року і конституцією України: проблеми регламентації та тлумачення / дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук / Медвідь Андрій Богданович, Ужгород, 2020, 584 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/12/disertats_medvid_ab_povna_.pdf (дата звернення: 26.12.2024).

19. The Cost of Coercion. Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work. International Labour Conference, 98th Session. Geneva. 2009. 96 p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_norm/%40declaration/documents/publication/wcms_106268.pdf (дата звернення: 26.12.2024).

20. Пласкач С. Заборона примусової праці у міжнародно-правових актах. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2019. Випуск 68. С. 169–177.

21. Case of Chowdury and Others v. Greece: Application no. 21884/15, Judgment of 30 March 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:%2221884/15%22,%22itemid%22:%22001-172701%22>} (дата звернення: 26.12.2024).

22. Case of Serafetinidis v. Greece: Application no. 38556/15, Decision of 21 March 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-233306%22>} (дата звернення: 26.12.2024).

23. Case of Tibet Mentesh and Others v. Turkey: Applications nos. 57818/10, 57822/10, 57825/10, 57827/10 and 57829/10, Judgment of 24 October 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-177938%22>} (дата звернення: 26.12.2024).

24. Case of Meier v. Switzerland: Application no. 10109/14, Judgment of 9 February 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-160800%22>} (дата звернення: 26.12.2024).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

КОПОТУН І. М.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальних
правопорушень
(Донецький державний університет
внутрішніх справ)

КУРАНДА Д. М.,

здобувач
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.44>

РОЛЬ І МІСЦЕ ФОНОВИХ ЯВИЩ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: ПРИКЛАДНИЙ ХАРАКТЕР ПІЗНАННЯ ЇХ ЗМІСТУ ТА СУТНОСТІ

У даній науковій статті узагальнені отримані результати анонімного опитування за спеціально розробленою анкетною, учасниками якого стали засуджені, які тримались у виправних колоніях, персонал цих установ виконання покарань (УВП), а також студенти і курсанти вищих навчальних закладів (ВНЗ) юридичного профілю, з питань, що стосувались впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань України.

Зокрема, встановлено, що обрана тема зазначеного наукового дослідження є актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення і може стати предметом системного пошуку учених з означеної проблематики, у силу діалектичного взаємозв'язку фонових явищ з детермінаційним комплексом причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів у процесі виконання – відбування покарань.

Визначено також, що всі вказані вище групи респондентів вважають за необхідне активне впровадження у національне кримінально-виконавче законодавство та відповідну суспільну практику позитивного зарубіжного досвіду з означених питань, а також їх гармонізацію до норм міжнародного права.

Крім цього, отримані результати анонімного опитування показали, що зазначені категорії респондентів переконані у тому, що слід на законодавчому рівні відрегулювати ті кримінально-виконавчі відносини, які пов'язані з наявністю фонових явищ у сфері виконання покарань, а також затвердити заходи нормативно-правового змісту, які б нейтралізували (блокували, усували тощо) їх вплив на злочинність у сфері виконання покарань України.

У даній науковій статті зосереджена також увага на тому факті, що практично всі пріоритетні напрями кримінально-виконавчої діяльності (запобіжний; соціально-виховний; оперативно-розшуковий; ін.) негативно впливають фонові явища, знижуючи таким чином їх ефективність і результативність у цілому.

Ключові слова: фонові явища; сфера виконання покарань; респонденти; злочинність; кримінально-виконавча діяльність; детермінаційний комплекс причин і умов злочинності; засуджені; персонал органів і установ виконання покарань; запобігання кримінальним правопорушенням.

Kopotun I. M. Kuranda D. M. The role and place of background phenomena in the field of punishment: the applied nature of knowledge of their content and essence

This scientific article summarizes the results of an anonymous survey using a specially developed questionnaire, the participants of which were convicts held in correctional colonies, staff of these penal institutions (PFIs), as well as students and cadets of higher educational institutions (HEIs) of a legal profile, on issues related to the influence of background phenomena on crime in the field of penal service in Ukraine.

In particular, it was established that the chosen topic of the specified scientific research is relevant and has theoretical and applied significance and can become the subject of systematic research by scientists in the specified field, due to the dialectical relationship of background phenomena with the determinant complex of causes and conditions that contribute to the commission of crimes in the process of execution - serving sentences.

It was also determined that all of the above groups of respondents consider it necessary to actively implement positive foreign experience on the above issues into the national criminal-executive legislation and relevant public practice, as well as their harmonization with the norms of international law.

In addition, the results of the anonymous survey showed that the above categories of respondents are convinced that it is necessary to regulate at the legislative level those criminal-executive relations that are associated with the presence of background phenomena in the field of execution of sentences, as well as to approve measures of regulatory and legal content that would neutralize (block, eliminate, etc.) their impact on crime in the field of execution of sentences in Ukraine.

The scientific article also draws attention to the fact that practically all priority areas of criminal-executive activity (preventive; social-educational; operational-detective; etc.) are negatively affected by background phenomena, thus reducing their effectiveness and efficiency in general.

***Key words:** background phenomena; sphere of execution of sentences; respondents; crime; penal-executive activity; determination complex of causes and conditions of crime; convicts; personnel of bodies and institutions of execution of sentences; prevention of criminal offenses.*

Постановка проблеми. Як показує суспільна практика, серед низки проблем, які потребують вирішення у ході проведення сучасних реформ у сфері виконання покарань України [1], особливе місце займають так звані «фонові явища», перелік яких у цій галузі діяльності є досить широким (зокрема, це постійна наявність у засуджених, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах закритого типу (ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу), заборонених предметів (спиртних напоїв; наркотичних засобів; грошей, т. ін.), функціонування у середовищі цих осіб кримінальної субкультури [2]; високий рівень злочинності серед персоналу Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України [3]; інші тому подібні шкідливі явища і процеси) [4, с. 143–233]. При цьому варто зазначити, що фонові явища не тільки знижують ефективність кримінально-виконавчої діяльності, але й входять до одного з елементів детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у процесі виконання – відбування покарань [5, с. 191–192].

Більш того, як встановлено в ході спеціальних наукових досліджень, фонові та інші суспільно небезпечні явища і процеси, які мають місце у сфері виконання покарань України [6, с. 120–171], детермінують й розвиток рецидивної злочинності не тільки у місцях позбавлення волі, але й у цілому в державі [7, с. 164–183], а її питома вага у структурі загальної злочинності щорічно зростає та складає у сьогоденні 22,9% [8].

Отже, в наявності складна теоретико-прикладна проблема, вирішення якої лежить у тому числі й у науковій площині.

Виходячи з цього, *метою* цієї наукової статті є доведення на підставі отриманих результатів емпіричного дослідження впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань, необхідності активізації доктринальних пошуків з означеної тематики на рівні комплексних та монографічних розробок.

Натомість, *головним завданням* зазначеної роботи є узагальнення отриманих результатів анонімного опитування відповідних категорій респондентів та формування у зв'язку з цим науково обґрунтованих висновків щодо актуальності, теоретичної та практичної значущості тих наукових досліджень, що стосуються впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань України.

Стан досліджень. Як показали результати вивчення наукової літератури, досить активно розробляють питання щодо впливу фонових явищ на детермінаційний комплекс причин і умов злочинності такі учені, як: О. М. Бандурко, В. С. Батиргарєєва, І. Г. Богатирьов, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. О. Книженко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. Л. Мисливий, А. А. Музика, Є. Л. Стрельцов, В. О. Туляков, П. А. Фріс, В. І. Шакун, О. О. Юхно, О. Н. Ярмаш та ін.

Поряд з цим, досі емпіричних досліджень з означених питань, особливо тих, що стосуються змісту кримінально-виконавчої діяльності та запобігання кримінальним правопорушенням у процесі виконання – відбування покарань, є недостатньо, що виступає, у свою чергу, однією з корелюючих злочинність детермінант у зазначеній галузі суспільних відносин.

Саме тому, в даній науковій роботі здійснена спроба за результатами анонімного опитування засуджених, які тримались у виправних колоніях, персоналу цих УВП, а також студентів і курсантів ВНЗ юридичного профілю визначити рівень актуальності, теоретичної та практичної значущості таких видів дослідження для розробки обґрунтованих заходів, спрямованих на усунення, блокування, нейтралізацію тощо впливу фонових явищ на детермінацію злочинності у сфері виконання покарань.

Виклад основних положень. Зазначене наукове дослідження проведено у грудні 2024 – січні 2025 роках у 12 регіонах у яких дислокуються кримінально-виконавчі установи закритого типу, де відбували покарання засуджені до позбавлення волі на певний строк (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Харківській, Хмельницькій та Черкаській областях).

У даному анонімному опитуванні на добровільних засадах прийняли участь 937 респондентів, які тримались у колоніях (рівно стільки ж, скільки було респондентів з числа персоналу ДКВС України та студентів і курсантів вищих навчальних закладів юридичного профілю). При цьому перед проведенням вказаного дослідження усім засудженим, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, через відповідних представників адміністрації колонії були доведені наступні положення, які мали пряме відношення до досліджуваної проблематики, а саме:

а) вимоги ст. 28 Конституції України, згідно яких ніхто не вправі примушувати інших осіб, включаючи й засуджених, які тримаються в місцях позбавлення волі, до участі в будь-яких наукових дослідженнях;

б) зміст і сутність поняття «фонові явища», яке сформульовано ученими-криміналістами;

в) особливості формування і розвитку фонових явищ та їх впливу на злочинність у сфері виконання покарань;

г) правила заповнення анкети анонімного опитування, яка була для них надана (зокрема, доведена інформація про те, що із трьох варіантів відповідей, які запропоновані у ній («так»; «ні»; «частково»), слід обрати лише один, про що зробити відповідну відмітку в анкеті);

г) доведено також відомості про те, що заповнені засудженими анкети анонімного опитування вони мають помістити у поштову скриньку, яка розміщена у житловій зоні колонії;

д) звернута також увага респондентів, які прийняли участь у даному науковому дослідженні, на той факт, що ні підпису, ні інших персональних даних щодо себе засуджені в анкеті опитування повідомляти не можуть (навіть і тоді, якщо таке бажання у них і виникне).

У структурі зазначених респондентів найбільшу групу склали засуджені, які тримались у колоніях середнього рівня безпеки (ч. 2 ст. 18 КВК) (489 з 937 цих респондентів або 52% у їх загальній кількості).

У свою чергу, найчисельнішою була кількість засуджених віком від 25 до 35 років (43% у структурі всіх цих респондентів).

Цікавим у зв'язку з цим був і кримінологічно значущий факт про те, що 57% осіб, які взяли участь в анонімному опитуванні (538 цих респондентів), засуджувались двічі і більше разів.

Серед цих осіб, які взяли участь у даному анонімному опитуванні, 788 респондентів або 84% мали повну загальну середню освіту і лише 27 осіб (3%) – повну вищу освіту.

У ході вказаного наукового дослідження були отримані наступні кримінологічно значущі результати, а саме:

1. Тільки для 81 засудженого з 937 цих респондентів (9% у їх загальній кількості) зрозумілим є зміст поняття «фонові явища у сфері виконання покарань».

У той самий час, серед осіб з числа персоналу ДКВС України (937 таких респондентів) кількість тих, для яких вказане поняття є зрозумілим, склала 29%, а серед студентів і курсантів – 49%.

Отже, практично у всіх групах респондентів значною (більше 50%) є кількість тих із них, які не володіють відповідними знаннями щодо досліджуваного поняття, що актуалізує необхідність активізації комплексних наукових пошуків з означеної проблематики, про що повідомили (вибрали в анкеті відмітку «так») 75% осіб з числа персоналу органів і установ виконання покарань (УВП); 92% – студентів і курсантів та 14% – засуджених, які тримались у місцях позбавлення волі.

Більш того, на необхідності виведення на науковому рівні поняття «фонові явища у сфері виконання покарань» наполягають 45% опитаних засуджених; 86% осіб з числа персоналу ДКВС України та 95% студентів і курсантів юридичного профілю.

З огляду вищевикладеного, слід визнати, що обрана для дослідження у цій роботі тема наукового пошуку є такою, що має теоретичне і практичне значення і може стати предметом окремої доктринальної розробки, у силу діалектичного взаємозв'язку фонових явищ з детермінаційним комплексом причин і умов, що сприяють формуванню та реалізації у сфері виконання покарань протиправної поведінки окремих осіб та їх груп.

2. Лише 4% опитаних засуджених (35 з 937 цих респондентів) повідомили, що володіють інформацією з питань, яка стосується відображення у нормах міжнародного права досліджуваної у цій роботі проблематики (в анкеті зробили відмітку «так»).

Натомість, кількість аналогічних відповідей серед персоналу органів і УВП склала 29% (275 з 937 вказаних респондентів), а серед студентів і курсантів – 46% (431 особа).

Не більш оптимістичними у цьому сенсі були й відповіді зазначених груп респондентів на питання про їх ознайомлення із зарубіжною практикою з даної проблематики, а саме – відмітку «так» в анкеті анонімного опитування обрали 6% засуджених (54 цих респонденти); 18% осіб з числа персоналу ДКВС України (172 респонденти) та 28% студентів і курсантів (258 респондентів).

У такому ж контексті можна оцінити позицію вказаних груп респондентів щодо більш активного впровадження в національне законодавство позитивного зарубіжного досвіду з питань нейтралізації негативного впливу фонових явищ на:

а) формування злочинності у сфері виконання покарань («так» з цього приводу повідомили 8% опитаних засуджених (79 осіб); 59% (555 респондентів) осіб з числа персоналу ДКВС України та 85% (801 респондент) студентів і курсантів);

б) на зміст кримінально-виконавчої діяльності («так» вважає 12% опитаних засуджених; 66% осіб з числа персоналу органів і УВП та 83% студентів і курсантів ВНЗ юридичного профілю).

Таким чином, виходячи з проведеного аналізу отриманих результатів дослідження, пов'язаних зі змістом зарубіжного досвіду, можна зробити висновок про те, що, навіть маючи у цілому не досить високі знання щодо фонових явищ і їх впливу на злочинність у сфері виконання покарань, практично всі групи респондентів переконані, що слід більш активно впроваджувати у національне законодавство та практику позитивні аспекти зарубіжних підходів з означеної проблематики.

3. 68% опитаних засуджених (633 з 937 цих респондентів) вважають, що нормативно-правова база в Україні з досліджуваною у цій роботі тематики є належною та достатньою (таку ж позицію займають 29% (271 з 937 опитаних осіб) респондентів з числа персоналу ДКВС України та 23% (213 з 937 респондентів) – з числа студентів і курсантів.

Проте, на відміну від персоналу органів і УВП (62%) та студентів і курсантів юридичного профілю (30%), тільки 3% опитаних у ході даного дослідження засуджених, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, вважають, що правові прогалини, які стосуються фонових явищ, мають усуватись шляхом прийняття відомчих нормативно-правових актів.

Поряд з цим, майже однакова кількість зазначених груп респондентів переконана у тому, що слід у кримінально-виконавчому законодавстві України врегулювати питання, які стосуються фонових явищ у сфері виконання покарань, а саме – відмітку «так» в анкеті анонімного опитування обрали 26% респондентів з числа засуджених (244 особи); 61% осіб з числа персоналу органів і УВП (572 цих респонденти) та 69% (644 особи) студентів і курсантів.

Отже, якщо підсумувати отримані на вказані вище питання відповіді всіх груп респондентів, то варто визнати, що в основному всі опитані особи, не дивлячись на їх певну позицію щодо регулювання досліджуваного у цій роботі суспільних відносин відомчими нормативно-правовими актами, переконані у тому, що у кримінально-виконавчому законодавстві слід врегулювати ті питання, що стосуються ролі та місця фонових явищ у сфері виконання покарань України, що, у свою чергу, обумовлює необхідність активізації наукових пошуків та обґрунтувань інших результатів, що пов'язані зі змістом досліджуваної проблематики.

4. Тільки 1% засуджених, які брали участь в анонімному опитуванні (5 з 937 цих респондентів), володіють інформацією про вплив фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань.

Серед персоналу ДКВС України кількість таких респондентів склала (в анкеті вибрали відмітку «так») 20% (191 з 937 цих осіб), а серед студентів і курсантів ВНЗ юридичного профілю – 24% (226 з 937 таких респондентів).

Поряд з цим, навіть у такій ситуації, 6% опитаних засуджених (56 осіб); 49% респондентів з числа персоналу органів і УВП (458 осіб) та 66% студентів і курсантів (619 осіб) вважають, що фонові явища відносяться до детермінаційного комплексу причин і умов злочинності у сфері виконання покарань України, що виступає у зв'язку додатковим аргументом щодо актуальності, теоретичної і практичної значущості досліджуваної проблематики для учених, які її розробляють у своїх працях.

5. Важливими, у контексті змісту предмета даного наукового дослідження, є й отримані результати опитування засуджених та інших груп респондентів на питання про вплив фонових явищ на:

а) ефективність реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства України (ст. 1 КВК), а саме – «так» вважає 18% респондентів з числа засуджених (169 з 937 цих осіб, які взяли участь у вказаному науковому дослідженні); 63% осіб з числа персоналу ДКВС України (588 з 937 цих респондентів) та 86% студентів і курсантів (808 з 937 вказаних респондентів);

б) ефективність застосування до засуджених основних засобів виправлення та ресоціалізації (ст. 6 КВК): «так» повідомили 5% (46 осіб) опитаних засуджених; 57% (534 особи) респонденти з числа персоналу органів і УВП та 74% студентів і курсантів (690 осіб);

в) ефективність оперативно-розшукової діяльності у сфері виконання покарань: «так» вибрали відмітку в анкеті опитування 4% засуджених, які прийняли участь у ньому (36 осіб); 57% респондентів з числа персоналу ДКВС України (531 особа) та 64% студентів і курсантів (596 осіб);

г) рівень злочинності серед персоналу органів і УВП: «так» вважають 53% опитаних засуджених (499 цих респондентів); 59% осіб з числа персоналу ДКВС України (555 вказаних респондентів) та 97% студентів і курсантів (910 осіб);

г) ефективність соціально-виховної роботи із засудженими у сфері виконання покарань (ст. ст. 123-124 КВК): «так» повідомили 15% опитаних осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі (139 цих респондентів), 63% осіб з числа персоналу органів і УВП (588 вказаних респондентів) та 84% студентів і курсантів (789 осіб);

д) ефективність запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань: «так» вибрали відмітку в анкеті опитування 39% засуджених (269 осіб); 68% респондентів з числа персоналу ДКВС України та 91% студентів і курсантів (853 особи).

Таким чином, не дивлячись у цілому на не досить високу питому вагу ствердних відповідей засуджених на вказані в анкеті опитування питання, можна, все ж таки, констатувати, що вплив фонових явищ на різноманітні напрями кримінально-виконавчої діяльності є очевидним, що, у свою чергу, обумовлює необхідність більш предметно, інтенсивно та комплексно на науковому та інших рівнях (законодавчому, правоохоронному, організаційно-управлінському тощо) підійти до нейтралізації даного суспільно небезпечного джерела посягань на об'єкти правової охорони у сфері виконання покарань України.

6. 9% опитаних засуджених, які тримались у виправних колоніях (89 з 937 цих респондентів), вважають, що у сьогоденні є неефективною державна політика у сфері виконання покарань України з питань, що стосуються нейтралізації впливу фонових явищ на процес виконання – відбування покарань.

Серед респондентів з числа персоналу органів і УВП кількість таких відповідей склала 26% (241 з 937 цих осіб), а серед студентів і курсантів – 31% (291 з 937 вказаних опитаних).

Майже аналогічні відповіді вказаних груп респондентів отримали й на визначене в анкеті питання щодо ефективності державної політики у сфері запобігання та протидії рецидивній злочинності в Україні у контексті впливу на неї фонових явищ, а саме: «так» про це повідомили 23% засуджених (216 цих осіб); 10% респондентів з числа персоналу ДКВС України (94 особи) та 19% опитаних у зв'язку з цим студентів і курсантів ВНЗ юридичного профілю.

Висновки. Отже, не дивлячись на більш високий рівень оцінки ефективності сучасних державних політик у сфері виконання покарань та запобігання і протидії рецидивній злочинності в Україні, який характерний для респондентів з числа персоналу органів і УВП та студентів і курсантів та стосується визначення рівня впливу фонових явищ на вказані види кримінально-виконавчої і запобіжної діяльності, можна визнати, що й серед засуджених є певна частина осіб, які також позитивно оцінюють зміст сучасних державних програм з означеної проблематики, що створює реальні умови для удосконалення правового механізму з означених питань.

7. Не менш важливими, у сенсі вирішення завдань даного наукового дослідження, є й отримані відповіді зазначених груп респондентів на наступні визначені в анкеті опитування питання про:

а) ефективність взаємодії органів і УВП з іншими правоохоронними органами щодо нейтралізації впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань, а саме: 82% опитаних засуджених вважають її результативною (вибрали в анкеті відмітку «так» 771 з 937 цих респондентів); 17% осіб з числа персоналу ДКВС України (156 з 937 респондентів) та 12% студентів і курсантів (108 з 937 осіб, які взяли участь у даному дослідженні);

б) необхідність здійснення громадського контролю за діяльністю, пов'язаною з нейтралізацією, блокуванням, усуненням тощо негативного впливу на злочинність у сфері виконання покарань: «так» вважають 61% респондентів з числа засуджених, які тримались у виправних колоніях (569 осіб, які брали участь в анонімному опитуванні); 17% осіб з числа персоналу органів і УВП (155 цих респондентів) та 72% студентів і курсантів (679 осіб);

в) готовність по-новому на всіх рівнях (законодавчому, правозастосовному, організаційно-управлінському, т. ін.) вирішувати проблеми впливу фонових явищ на злочинність у сфері виконання покарань, а також на нейтралізацію джерел їх походження і розвитку: «так» повідомили в анкеті 14% опитаних засуджених до позбавлення волі (129 осіб); 23% респондентів з числа персоналу ДКВС України (213 осіб) та 70% студентів і курсантів (654 особи).

Таким чином, не дивлячись на деякі відмінності у відповідях в анкеті зазначених видів суспільної діяльності у сфері виконання покарань України з боку різних респондентів, очевидним у зв'язку з цим є такий факт: без якісної видозміни взаємодії суб'єктів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам та нових підходів до вирішення існуючих проблем, у тому числі й шляхом підвищення ефективності громадського контролю, досить складною та безперспективною буде діяльність щодо нейтралізації впливу фонових явищ на злочинність, яка має місце у процесі виконання – відбування покарань.

У цілому, якщо узагальнити отримані в ході даного наукового дослідження результати, то можна зробити висновок про те, що питання, які стосуються даної проблематики, мають стати предметом комплексних наукових пошуків, позаяк у сьогоденні вони набули особливої актуальності, теоретичної і практичної значущості, враховуючи високий рівень злочинності як у сфері виконання покарань України, так і у галузі запобігання і протидії її рецидивним проявам у цілому в нашій державі.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua>.

2. Кримінальна субкультура: поняття, суспільна небезпека, форми та засоби впливу на правопорядок в установах виконання покарань: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., професора О. Г. Колба. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 222 с.

3. Кримінальні правопорушення, що вчиняються персоналом колоній: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф., заслуженого юриста України О. Г. Колба. Куновіце : ГУСПОЛ, 2022. 300 с.

4. Запобігання потраплянню у місця позбавлення волі заборонених предметів: кримінологічні та кримінально-виконавчі засади: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. О. Г. Колба. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. 400 с.

5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 424 с.

6. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. 620 с.

7. Батиргарєєва В. С., Бабенко А. М. Вплив установ виконання покарань і попереднього ув'язнення на криміногенну ситуацію в Україні: *Право України*. 2020. № 2. С. 164–183.

8. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. *Офіс генерального прокурора* : оф. вебсайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

КОБАН О. Г. ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	3
ПЕДОСЕНКО А. І. СПІВВІДНОШЕННЯ ОЗНАК ФЕДЕРАЦІЇ З ОЗНАКАМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА.....	9
СМОЛЕНКО Є. Г. ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У СВІТЛІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ.....	15

ЦИВІЛІСТИКА

БОНДАР І. В., МАЛЯРЧУК Л. С., БОНДАР А. А. ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ МАЙНОВОГО ТА НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ.....	22
БУЛАТ Є. А. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ ТЕХНІЧНОГО СПРИЯННЯ ЯК ДОГОВОРУ ЗМІШАНОГО ВИДУ ЩОДО КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	29
ЗВЕРХОВСЬКА В. Ф. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕВТАНАЗІЇ ТА АСИСТОВАНОГО СУЇЦИДУ.....	34
ЗОЗУЛЯК О. І., МАКСИМІВ Л. М. ЦИФРОВІ РЕЧІ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОНОВЛЕНІ ПІДХОДИ РЕГУЛЮВАННЯ.....	40
КАЛАУР І. Р. ПОНЯТТЯ НОТАРІАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН І ПЕРЕДУМОВИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ.....	48
МАРШУК Ю. С. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СТРУКТУРИ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я У ЦИВІЛІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ.....	54
МАТВЄЄВ В.Ю. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: МОЖЛИВОСТІ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	63
ПРОЦЬКІВ Н. М., НИКИФОРАК В. М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ БІЗНЕСУ ПОДРУЖЖЯ.....	70
ТИМЧЕНКО Г. П. АПЕЛЯЦІЙНА ТА КАСАЦІЙНА СКАРГИ ЯК НОВИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ У СПІРНИХ ЗЕМЕЛЬНО-ОРЕНДНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	76

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БАКАЛІНСЬКА О. О. ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: УРОКИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	83
КРАВЧУК А. С. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	92
КУЛИК О. І. АРБІТРАЖ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ НА РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ.....	98

МАЛЕЦЬКА І. В. СПІВВІДНОШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ДОГОВОРУ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	106
ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ГОЛОСНІЧЕНКО Д. І., СТАДНИК В. Я. ТРАНСФОРМАЦІЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ ЖІНОК: ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	113
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
БОНДАР Д. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	118
ВДОВІЧЕНА Л. І., ФЕДУРУК Н. С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ.....	126
ДЮРДІЦА І. В., МАКУШЕВ П. В., ОЛІЙНИК А. Ю. АДМІНІСТРУВАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ.....	132
МАКЕЄВ С. О. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ДЛЯ ПРИПИНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ (ДОСВІД ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ).....	138
МАТВЄЄВ О. М. РЕАЛІЗАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ПРИНЦИПІВ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	145
НЕГОДЧЕНКО В. О. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ.....	152
ПАЙ І. І. СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР.....	159
РАДЗІЄВСЬКА О. Г., ЗАСЛАВСЬКА Л. В. ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА У СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНІЙ АГРЕСІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ І ПСИХОЛОГІЧНИМ ОПЕРАЦІЯМ.....	167
САРНАВСЬКИЙ М. О. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ.....	174
ТИЩЕНКОВА І. О. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	182
ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
ГЕНЦАРЮК М.-Д. Д. ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ ЦІЛЬОВИХ ФОНДІВ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	188
ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
ГОСПОДАРЕНКО В. М. ТОМАС ДЖЕФФЕРСОН І ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ США.....	194
ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ О. М. ВРАХУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПРОЄКТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	204

КИРИЧЕНКО О. В., ВАКУЛЕНКО А. Е. ПРИНЦИПИ СПРИЯННЯ ГРОМАДЯН ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....	210
КУЗНЄЦОВ М. Г. ГАРМОНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ВПЛИВОМ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ.....	218
САЧКО О. В., ХОРОШУН О. В. ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЇ В АСПЕКТАХ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ І ДЕТЕКТИВІВ.....	223
SOLOVIOVA A. M. EUROPEAN UNION ENERGY SECURITY AMID RUSSIAN AGGRESSION IN UKRAINE.....	229
<i>КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА</i>	
АНТОЩУК А. О., ПАТИК А. А., ПАТИК Л. Л. ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ, ЩО ПРОВОДЯТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДЕЗЕРТИРСТВА.....	236
БУТ Ю. А. ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	243
ВАСИЛОВА О. В. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДОЗРЮВАНОВОГО.....	249
КАЛІННИКОВ О. В. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ IN ABSENTIA.....	254
МУЗИЧЕНКО О. В. ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА ВИКЛЮЧНИМИ ОБСТАВИНАМИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	261
РІЗНИЧЕНКО К. В. ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	268
<i>МІЖНАРОДНЕ ПРАВО</i>	
КУЗЬМІН Е. Е. ПРОЛЕГОМЕНИ ДО МЕТИ ТА ЦІЛЕЙ ПОКАРАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	275
МАЛИГА В. А., БІЛИЙ Я. А. ВНЕСОК АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ШКОЛИ У РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	281
ПРИЙМА С. В. ПРАВО НЕ БУТИ ПРИСИЛУВАНИМ ВИКОНУВАТИ ПРИМУСОВУ ЧИ ОБОВ'ЯЗКОВУ ПРАЦЮ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	291
<i>АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ</i>	
КОПОТУН І. М., КУРАНДА Д. М. РОЛЬ І МІСЦЕ ФОНОВИХ ЯВИЩ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: ПРИКЛАДНИЙ ХАРАКТЕР ПІЗНАННЯ ЇХ ЗМІСТУ ТА СУТНОСТІ.....	303

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW:

ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

KOBAN O. G. THE QUESTION OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE USE OF FORCE AND ITS SIGNIFICANCE AT THE PRESENT STAGE..... 3

PEDOSENKO A. I. CORRELATION OF FEATURES OF FEDERATION WITH FEATURES OF DECENTRALIZATION USING THE EXAMPLE OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY.....9

SMOLENKO YE. G. CHARACTERISTICS OF CHANGING THE PURPOSE OF LAND PLOTS IN THE LIGHT OF LEGAL PROTECTION.....15

CIVILISTICS

BONDAR I. V., MALIARCHUK L. S., BONDAR A. A. PECULIARITIES OF ENFORCEMENT OF PROPERTY AND NON-PROPERTY DECISIONS: COMPARATIVE ASPECT THROUGH THE PRISM OF WAYS TO PROTECT RIGHTS..... 22

BULAT YE. A. SOME ASPECTS OF A TECHNICAL ASSISTANCE AGREEMENTS AS A MIXED-TYPE AGREEMENT FOR THE COMMERCIALIZATION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS..... 29

ZVERKHOVSKA V. F. LEGAL REGULATION OF EUTHANASIA AND ASSISTED SUICIDE..... 34

ZOZULIAK O. I., MAKSYMIV L. M. DIGITAL THINGS AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS: UPDATED REGULATORY APPROACHES..... 40

KALAUR I. R. THE CONCEPT OF NOTARIAL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS AND THE REQUIREMENTS FOR THEIR EMERGENCE..... 48

MARSHUK YU. S. THEORETICAL APPROACHES TO THE STRUCTURE OF THE RIGHT TO HEALTH IN CIVIL DOCTRINE..... 54

MATVIEIEV V. YU. THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LEGAL PRACTICE: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND PROSPECTS FOR LEGAL REGULATION..... 63

PROTSKIV N. M., NYKYFORAK V. M. CERTAIN ASPECTS OF DETERMINING THE LEGAL REGIME OF SPOUSES' BUSINESS..... 70

TYMCHENKO H. P. APPEAL AND CASSATION APPEAL AS A NEW ANALYSIS OF THE CONTENT OF EVIDENCE IN DISPUTED LAND LEASE LEGAL RELATIONS..... 76

ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

BAKALINSKA O. EUROPEAN ECONOMIC SECURITY STRATEGY: LEARNINGS AND CHALLENGES FOR UKRAINE..... 83

KRAVCHUK A. S. STATE AUTHORITIES OF UKRAINE AS SUBJECTS OF PROTECTION OF THE INTERESTS OF THE STATE IN COMMERCIAL LITIGATION..... 92

KULYK O. I. ARBITRATION AS AN ALTERNATIVE WAY TO RESOLVE DISPUTES IN THE VIRTUAL ASSETS MARKET..... 98

MALETSKA I. V. THE RELATIONSHIP BETWEEN A BUSINESS CONTRACT AND A BUSINESS TRANSACTION: LEGAL ASPECT.....	106
--	------------

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

GOLOSNICHENKO D. I., STADNIK V. YA. TRANSFORMATION OF WOMEN'S LABOR PROTECTION: A RESPONSE TO THE CHALLENGES OF TODAY.....	113
---	------------

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE, INFORMATION LAW

BONDAR D. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL BASIS OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY: CURRENT STATUS AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT.....	118
---	------------

VDOVICHENA L. I., FEDORUK N. S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF NOTARIAL JURISDICTION.....	126
---	------------

DIORDITSA I. V., MAKUSHEV P. V., OLIYNYK A. YU. ADMINISTRATION OF CUSTOMS PAYMENTS AS A FINANCIAL AND LEGAL INSTITUTION	132
--	------------

MAKEIEV S. O. LEGISLATIVE REGULATION OF THE GROUNDS FOR TERMINATION OF CIVIL SERVICE (EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION MEMBER STATES).....	138
---	------------

MATVIEIEV O. M. IMPLEMENTATION OF KEY PRINCIPLES OF DEFENCE PROCUREMENT IN THE CONTEXT OF PROTECTING UKRAINE'S NATIONAL SECURITY.....	145
--	------------

NEHODCHENKO V. O. INFORMATION SECURITY AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION.....	152
--	------------

PAI I. I. THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF PREVENTING CORRUPTION RISKS IN THE IMPLEMENTATION OF CUSTOMS PROCEDURES.....	159
---	------------

RADZIIIEVSKA O. H., ZASLAVSKA L. V. INFORMATION CULTURE IN THE SYSTEM OF COUNTERING INFORMATION AGGRESSION AND SPECIAL INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS.....	167
---	------------

SARNAVSKYI M. O. MECHANISM FOR ENSURING GENDER EQUALITY DURING MARTIAL STATUS.....	174
---	------------

TYSCHENKOVA I. O. PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNANCE IN UKRAINE.....	182
--	------------

FINANCIAL LAW

GENTSARJUK M.-D. D. LEGAL FOUNDATIONS OF ACTIVITY OF PUBLIC PURPOSES FOUNDATIONS AFTER THE HOUR OF THE MILITARY BASE IN UKRAINE.....	188
---	------------

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW

GOSPODARENKO V. M. THOMAS JEFFERSON AND THE FORMATION OF STATE CRIMINAL POLICY OF THE USA.....	194
---	------------

ZVENYHORODSKYI O. M. INTO ACCOUNT OF PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW IN THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	197
KYRYCHENKO O. V., VAKULENKO A. E. PRINCIPLES OF CITIZEN ASSISTANCE TO OPERATIONAL UNITS OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES WHEN COMBATING CRIMINAL OFFENSES.....	210
KUZNIETSOV M. H. HARMONIZATION OF ELECTORAL LEGISLATION UNDER THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS: PROSPECTS AND CHALLENGES.....	218
SACHKO O. V., KHOROSHUN O. V. PROCEDURAL FORM AND PROBLEMS OF ITS OPTIMIZATION IN TERMS OF EFFICIENCY OF INVESTIGATORS AND DETECTIVES.....	223
SOLOVIOVA A. M. EUROPEAN UNION ENERGY SECURITY AMID RUSSIAN AGGRESSION IN UKRAINE.....	229
 <i>CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FORENSIC SCIENCE</i>	
ANTOSHCHUK A. O., PATYK A. A., PATYK L. L. TYPES OF FORENSIC EXAMINATIONS CONDUCTED DURING DESERTION INVESTIGATIONS.....	236
BUT YU. A. LEGAL CONTENT OF THE RULE OF LAW AS THE BASIS OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	243
VASYLOVA O. V. MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF THE SUSPECT'S PERSONALITY.....	249
KALINNIKOV O. V. GENERAL PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN ABSENTIA.....	254
MUZHychENKO O. V. THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE REVIEW OF JUDICIAL DECISIONS UNDER EXCEPTIONAL CIRCUMSTANCES IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE.....	261
RIZNYCHENKO K. V. THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN CRIMINAL PROCEDURE UNDER MARTIAL LAW.....	268
 <i>INTERNATIONAL LAW</i>	
KUZMIN E. E. PROLEGOMENA TO THE GOAL AND PURPOSES OF PUNISHMENT IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW.....	275
MALYGA V. A., BILYI YA. A. THE CONTRIBUTION OF THE ANGLO-AMERICAN SCHOOL TO THE DEVELOPMENT OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW.....	281
PRYIMA S. V. THE RIGHT NOT TO BE REQUIRED TO PERFORM FORCED OR COMPULSORY LABOUR IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	291
 <i>CURRENT ISSUES OF LEGAL STUDIES</i>	
KOPOTUN I. M. KURANDA D. M. THE ROLE AND PLACE OF BACKGROUND PHENOMENA IN THE FIELD OF PUNISHMENT: THE APPLIED NATURE OF KNOWLEDGE OF THEIR CONTENT AND ESSENCE.....	303

ПРАВО 6 ● 2024
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 28.02.2025 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 0225/146.
Обл.-вид. арк. 28,56. Ум. друк. арк. 25,67. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
С відомство суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.